ББК 63.3(2)
С 81

Автори статей: Канд. філол. наук Вікторія Завадська (17 19 23 35, 42, 43, 56, 62-64, 81-83, 86, 89, 90), Ярослава Музиченко (1-10, 13, 16, 20, 25, 27, 28, 54, 60, 71, 85, 87, 91, 92, 97), доктор філол. наук Олена Таланчук (14, 15, 18, 21, 22, 29, 32, 34, 36-38 41 45, 47, 49, 51, 52, 61, 65-70, 73, 74, 76, 78-80 ' 84, 94, 95, 98-100), канд. філол. наук Оксана Шалак (11, 12, 24, 26, ЗО, 31, 33, 39, 40. 44 46 48 50, 53, 55, 57-59, 72, 75, 77, 88, 93, %), ' "

Під загальною редакцією доктора філол. наук Олени Таланчук

Міф — це оповідь про богів і героїв, які брали участь у творенні світу. Поняття "міфологія" має кілька значень: сукупність оповідей однієї культурно-історичної традиції (скажімо, індоєвропейської, слов'янської, української); особлива форма світосприймання; наукова дисципліна, яка досліджує міфи й міфологічні системи. Для реконструкції міфів використовують дані психології, етнографії, археології, лінгвістики, інших наук.

Міф — спосіб пізнання світу. У міфологічній свідомості макрокосм (природа) й мікрокосм (людина) взаємопов'язані і становлять єдину систему світобачення, де світ пізнається через людину й навпаки. Релігія обожнює вищу силу, а міф — сили природи і пристрасті людської душі. Приміром, Вітер і Гнів — це божества. Тому язичництво — це, швидше, не релігія (що передбачає зв'язок із вищою силою), а міфологія. За переконаннями давніх слов'ян-язичників, увесь всесвіт пронизаний потужною демонічною силою. Вона небезпечна, хоча й не завжди призводить до трагедії. Цю силу можна задобрити або відстрашити за допомогою різноманітних обрядів і ритуалів. Носіїв такої енергії у християнстві прийнято називати нечистою силою, а охороняти людину від її впливів покликані Спаситель, ангели, архангели і святі.

Людська душа постійно потребує єднання зі світом, тому міф завжди буде органічною часткою культури. До світогляду українців увійшли вірування та уявлення багатьох поколінь, які жили на території сучасної України й належали до різних племен та археологічних культур. Давні збирачі, мисливці, рибалки, скотарі й землероби; тюрки, іранці, кельти і, звісно ж, слов'яни залишили відлуння своїх вірувань у тому багатогранному комплексі, який ми нині звемо українською традиційною культурою.

Проте для всіх традиційних культур у цілому світі спільною є спрямованість на поєднання трьох світів: минулого, сучасного й майбутнього. Усі культури будуються на шануванні померлих предків, і саме від цієї шани залежать добробут і душевний спокій живих. І не тільки тому, що старші "відгранювали" господарчий досвід чи "віддавали сили" дітям, коли ті були маленькими. Просто між поколіннями існує містичний зв'язок (незримий і пізнаваний через міфологічні образи). Померлі предки відходять у потойбіччя " там приєднуються до всеблагого і всемогутнього начала. Тому, "Дучи дорогою правди й шануючи тих, хто відійшов у вирій, людина отримує захист і підтримку світлих сил. А вони, як свідчать міфи, завжди перемагають.

Перун

Бог грому і блискавки, податель дощу. Творець земних урожаїв, покровитель хліборобства. Він також бог-воїн, справедливий і суворий месник, покровитель війська. Коваль багатства. Про Перуна є багато згадок у давньоукраїнській літературі, в літописах та фольклорі.

У греків бог-громовик звався, як ми знаємо, Зевсом. У римлян — Юпітером. У литовців — Перкунасом. Поляки словом *"piorun "* називають удар грому. В давньоіндійських Ведах божество-громовик Індра змальоване воїном, який має золоті списи-блискавки. Він розбиває захмарені й крижані міста злого Врітри, просвердлює небесні скелі й випускає воду та світло. У скандинавському епосі бог Одін разом зі своїм військом гасає небом і б'ється з ворогами. Грім — то брязкіт його зброї, блискавки — іскри, що сиплються з мечів. Давні германці шанували божество грому й воїнства Тора.

Перун "перейняв" опікування залізом і ковальством, яке колись здійснював Сварог. Так, у литовців коваль був пов'язаний з Перкунасом. У давньому Вільнюсі ковалі працювали поряд із культовим центром Перкунаса. Литовський коваль Телявель викував Перкунасу сонце. У білоруській казці три брати-велети прикріпили місяць на дубі — світовому древі. У такій іпостасі давньоруський бог має спільні риси з давньогрецьким богом ковальства Гефестом.

Тривалий час Перун був надзвичайно шанований у русичів. Деякі дослідники вважають, що за Володимира він був головним богом Київської держави й символом державного єднання в Києві. Інші вчені гадають, що культ Перуна як головного бога є набагато давнішим. Ідол Перуна стояв на одному з київських пагорбів. Він був дерев'яний, ноги мав залізні, голову — срібну, а вуса — золоті. У Густинському літописі згадано, що в руках він тримав коштовний камінь — рубін або карбункул. Військо присягалося й божилося Перуном. Як свідчить літопис, воїни Олега ходили на присягу і клялися своєю зброєю і "Перуном, богом своїм". А в договорі 971 р. князь Святослав клявся іменами Перуна й Волоса, "бога скотья".

Грім і блискавка уявлялися небесною війною. Гримлять рушниці, дзвенять шаблі, блискають стріли... А Перун-воїн їздить по

небу вогняною колісницею. Битва громовика із хмарою відбувається для того, щоб визволити життєдайний, запліднюючий дощ або сонце:

Бий, дзвоне, бий,
Хмару розбий!
Нехай хмара на татари,
А сонечко на християни!

Грім і блискавка бачилися, крім того, у вигляді орання й сівби. Перший грім і дощ володіють очисною силою і повертають землі життєздатність. Немовби орють її і засівають-запліднюють. Плуг — це символ запліднюючого начала. Бог грому, що дає родючість, є і покровителем шлюбів.

Про сильний дош кажуть, що він periщить. Блискавки — це стріли Перуна. На заході України побутувало прокляття: "Бодай тебе Перун побив!". Вважалося, що блискавка — то Божа кара, і що вона запалила — невільно людині гасити. Та й неможливо, мовляв, загасити вогонь від блискавки. Хіба що козиним молоком або сироваткою.

Перунове дерево — це дуб. Про це маємо чимало літописних, фольклорних та археологічних свідчень. Константан Порфірородний у своїх записах зазначав, що руси в час походу на Царгород приносили в жертву під великим дубом птахів, хліб і м'ясо. А в Густинському літописі оповідається про те, що "єму же (Перуну), яко богу, жертву приношаху і огонь неугасающий з дубового древія непрестанно паляху...". Під самим Києвом, як свідчать літописи, стояв колись "Добрий дуб", від якого отримало свою назву тамтешнє урочище. Стародавні греки присвячували дуб Зевсу, пруси — Перкуну.

Тварина Перуна — вепр. Диких кабанів приносили цьому божеству в жертву. Археологи часом знаходять шматки закам'янілих дубів з утесаними в них кабанячими щелепами.

Із приходом християнства Перунові обов'язки перейняв св. Ілля. Він їздить небом у вогняній колісниці і б'є чортів блискавками. Ще кажуть, що як лунає грім — то Бог возить по небу калачі. А поряд, під небом, літає чорт і перекривляє, як той гуркоче. Бог сердиться й пускає в нього стрілами. Отож, коли гримить, треба хреститися.

Частково громом правлять також св. Юрій і св. архангели Гавриїл та Михаїл. Так, св. Юрій заряджає стрілою якусь дивовижну

небесну гармату, а архангел Гавриїл запалює гніт і скеровує постріл на нечистих.

Архангел Михаїл гасає по небу в час грози, ганяючись за злою силою. Диявол при цьому ховається в хати, церкви та живі істоти. А Михаїл, тільки-но його помітить — пускає в нього стрілу, що зветься Перуновою, і заодно з нечистим знищує вогнем усе, що довкола нього. Громові стріли — кам'яні, після удару вони на сім сажень уганяються в землю, а через сім років виходять назад на поверхню грунту. Хто знайде таку стрілу, той щасливий. Нею, гадали, можна вилікуватися від багатьох хвороб.

Щоб убезпечити себе від грому та блискавки, люди тримали в домі громничу свічку. Це свічка, освячена в церкві на свято Стрітення (15 лютого). її запалювали під час грози. У снах чути грім — це знак вісника долі, несподіване благополуччя. Можливо, сватання. Сниться грім серед ясного неба — не забариться добра звістка.

Сварог

Сварог — бог неба й небесного вогню, батько сонця. Покровитель ковальства та ковалів. Опікун ремесла, шлюбу й родинного щастя. Він винайшов плуг і жорна, навчив людей молоти зерно й пекти хліб.

Його ім'я пов'язують із санскритським "лга/-", *"зчаг^а"* — небо, сонячне світло. Подібного бога шанували давні греки під ім'ям Гефеста. У неолітичній міфології сонце вважалося дітищем бога потойбіччя, атрибутом якого був вогонь.

Сварог — батько дітей-сварожичів. Мудрий прабог уже давно спочиває, а світом правлять його діти.

Бог-коваль Сварог кував щастя у шлюбі. Опікування ковальством від Сварога із приходом на українські землі християнства перейняли св. Кузьма і св. Дем'ян. День цих православних чудотворців відзначається 14 листопада. За народними уявленнями, ці святі охороняють людей від змій. Є легенда, згідно з якою ковалі Кузьма й Дем'ян одного разу вбили змія, спалили його, а попіл розсіяли за вітром. Із того попелу розплодилося всіляке гаддя, й тепер святі ковалі змушені охороняти від нього людей.

Писанки із зображеннями сварги

Знак небесного вогню — це свастика. її зображення найпопулярнішим є для епохи бронзи. У давньоіндійських текстах сказано, що за допомогою дерев'яної свастики добували вогонь тертям. Свастика — також символ чоловічої здатності до запліднення. В Індії вважали, що цей знак сприяє народженню дітей. Науковці зазначають, що свастика для давніх людей позначала й річний рух сонця.

Дажбог

Дажбог, або Даждьбог, — син Сварога, божество сонця. Податель добра й багатства, божество достатку. Опікун людей, громади й народу.

Дажбог вважався родоначальником руського народу. У "Слові про Ігорів похід" русичі звуться його внуками: "Погибашеть жизнь Даждьбожого внука".

Сварог

В Іпатіївському списку зазначено: "Сонце цар, син Сварога, він же Даждьбог". Дажбог — податель усіляких благ, насамперед достатку й урожаю. Деякі дослідники навіть вважали його божеством дощу, проте сонячна символіка Дажбрга є незаперечною. Хоча, зрештою, як відомо, саме поєднання небесного вогню з небесною вологою (сонце і дощ) створює умови для зростання бажаного врожаю.

У весняній обрядовій пісні бачимо мотив відмикання весни ключами, до чого причетний передусім Дажбог:

— Ой, соловейку, ти ранній пташку,
Ой чого так рано із вир'ічка вийшов?
Не сам же я вийшов, Дажбог мене вислав —
З правої ручейки — літо відмикати,
З лівої ручейки — зиму замикати...

Можливо, саме до нього в ритуалах, в обрядових текстах, особливо колядках, зверталися зі словами "Дай боже", що й зараз не втратило своєї сили.

Хоре

Ідол бога Хорса, поряд з іншими кумирами дохристиянського Києва, був у пантеоні великого князя Володимира. Вчені дедалі частіше схиляються до думки, що Хоре — це божество місяця.

Згадки про Хорса існують у численних літописах княжих часів, а також у літературних творах доби християнства на Русі, зокрема — у "Слові про Ігорів похід". У цій відомій пам'ятці мовиться, що князь Всеслав Полоцький "людям суд чинив, князям гряди рядив, а сам вночі вовком бігав: із Києва у Тьмуторокань до півнів добігав, великому Хорсові дорогу вовком перебігав". Про Хорса йдеться у "Слові христолюбця", у "Бесіді трьох святителів", у апокрифі "Ходіння Богородиці по муках" та інших джерелах того часу. Звісно, що християнські автори там не дуже розхвалюють язичницьке божество. Та й розповідають про нього небагато. У давніх текстах він фігурує поряд то з Перуном, то з Дажбогом. У слов'янських перекладах грецьких текстів ім'я "Аполлон" заміняли на "Хоре".

Характерно, що іншим слов'янським народам цей бог не був відомий. Найбільшого поширення культ Хорса набув на півдні Давньої Русі-України. Існує думка, що він прийшов до нас зі Сходу, завдяки іранським або ж тюркським впливам. Хорсові, зокрема, поклонялося плем'я торків, на яких впливали ірановомовні алани та скіфи. Давні перси словом "Хиг$еі" називали божество сяючого сонця. У "Бесіді трьох Святителів" сказано про "еллінського старця Перуна і Хорса-жидовина". Деякі історики пояснюють не зовсім зрозуміле асоціювання Хорса з єврейством так: купці-іудеї, які приїжджали в район Києва з боку Боспору й Хазарії, були зазвичай вихідцями з країв із глибоким давньоіранським культурним корінням, тож перекази про цього бога могли бути чуті саме від них.

Спершу науковці вважали, що Хоре належить до солярних божеств. Згодом вони дійшли висновку, що це не так сонячний, як місячний бог. Адже він, як бачимо, пов'язаний із ніччю. Та й Всеслав посеред ночі рискав перед Хорсом саме вовком, а не якоюсь іншою твариною. Вовки, як відомо, в міфологічному світогляді асоціюються з місяцем.

Відгомін Хорсового культу можна вбачати і в тому, що велике кругле прісне печиво в Україні називають "корж", а маленьке, знову ж таки, кругле печивце — коржики.

Мокош

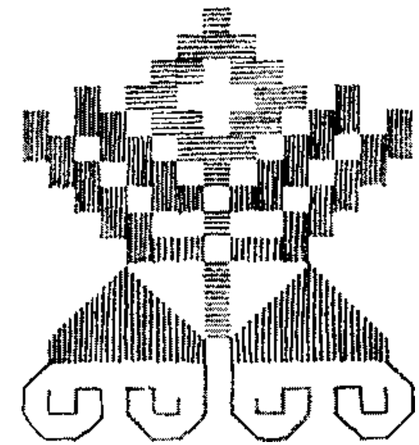
Мокош, або Мокоша, — богиня вологи, дощу й життя, єдине жіноче божество у київському пантеоні, спорудженому до прийняття християнства князем Володимиром. Покровителька породіль та жіночих ремесел, передусім прядіння і ткацтва.

Жіночі божества, які опікувалися шлюбами, дітонародженням та жіночими ремеслами, були у світі надзвичайно шановані. Так, семітські народи шанували Астарту — богиню родючості, материнства й кохання. Греки поклонялися Деметрі та Геї, римляни — Юноні. Давні германці — богині Фрейї. У східнороманських народів існував жіночий міфологічний персонаж Жоймеріце — покровителька пряль, уособлення Чистого четверга на Страсному тижні. У річному циклі її день завершував зимовий період прядіння. У міфах майя покровителька ткацтва, медичних знань і дітонародження Іш-чель, богиня місяця, зображувалася за ткацьким верстатом. Чжі-нюй у давньокитайській міфології, дочка небесного правителя Тяньді, — ткаля. Асоціюється вона із зіркою Вєга в сузір'ї Лебедя. Єву також часом зображували за прядінням ("Коли Адам орав, а Єва пряла..."). Діва Марія в час Благовіщення зображена з веретеном.

Ляльки зі шматочків тканини

Іноді таке жіноче божество представляли відразу три істоти, зазвичай сестри. У скандинавській міфології це були норнії — три жіночі божества нижчого порядку, які визначали долю людей при народженні. Згідно з віруваннями, вони мешкали край джерела Урд біля коріння світового древа — ясена Іггдрасіля, який щодня збризкували вологою із джерела. При народженні героя норнії прядуть нитку його життя. У грецькій міфології існують три сестри Мойри, богині долі, їхня мати, Ананке, — богиня необхідності, неминучості. Між її колін обертається веретено, вісь якого є віссю світу. Мойри раз по раз допомагають веретену крутитися. Сестра Лахесіс дає новонародженому жереб, Клото — сукає нитку життя, Атропос — неминуче наближує майбутнє.

Зображення Великої Богині,
Вишивка

Зв'язок прядіння із символікою життя і смерті, з виходом в інший світ засвідчують також міфи про нитку Аріадни (внучки Геліоса), про прялю Каліпсо (яка теж тче і теж пов'язана зі світом смерті — є "тією, що приховує") та ін.

Мокош — покровителька прядіння і ткацтва. У слов'янських казках розповідається про матір сонця як про "віщу прялю", що нагадує про богиню неба ранніх землеробів. Прядіння — міфологічний мотив, пов'язаний із жіночими хтонічними персонажами, джерелом життя і смерті, долі, родючості. Шматок білої тканини — це атрибут богині. Мокош одержувала в жертву снопи льону та вишиті рушники, які вішали на деревах.

Росіяни вважали, що Мокуша (як вони казали) з'являється в час Великого посту — відвідує оселі й наглядає за прялями. Коли жінки дрімають, а веретено все одно вертиться, кажуть, що то Мокуша їм пряде. Мокуша опікується і стриженням овець, тому на ніч у ножиці, якими стрижуть худібку, вкладають пасма вовни — жертву Мокуші.

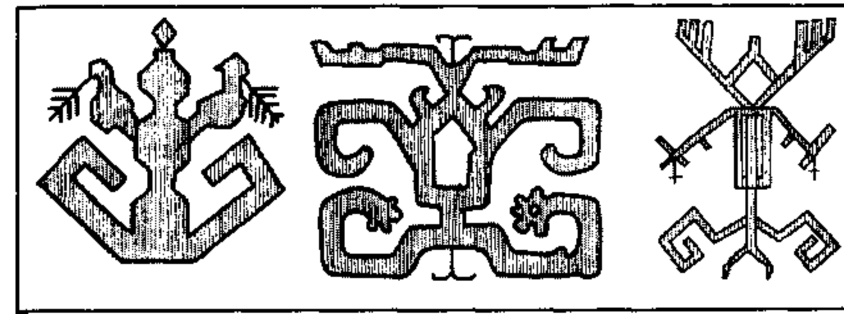

Писанка із зображенням жіночого божества

Образ Мокоші отримав своє продовження у св. Мокрині та св. Параскеві П'ятниці. Цікаво, що у стародавньому світі п'ятниця була присвячена Венері (що відбилось у назвах цього дня деякими мовами). 1 серпня відзначають день св. Мокрини. За народними уявленнями, це останній день літа. Кажуть, що "свята Мокрина осінь приносить". Цього дня спостерігали за погодою: якщо йшов дощ, то чекали мокрої осені, а якщо день був сонячний — сподівалися на осінь теплу й суху.

10 листопада в Україні відзначають день св. великомучениці Параскеви, званої ще П'ятницею. Згідно з повір'ям, у цей день, а так само будь-якої п'ятниці не можна ні прясти, ні ткати. Розповідають, що сиділа якось одна дівчина під п'ятницю і пряла. Коли чує — "щось" підходить до вікна й питає: "А ти, дівко, прядеш?". Вона й каже: "Пряду...". А то ж була П'ятниця. Та як кине у вікно оберемок веретен: "Щоб ти ці веретена до світанку всі запряла. А коли ні — не житимеш більше на світі!". І пішла собі. Дівчина злякалася: "Що ж мені в світі Божому тепер робити?". Взяла вона, та на одне веретено нитку напряла, на друге, на третє.., аби пошвидше. Викинула їх усі за вікно й замкнулася. Трохи згодом підходить під вікно П'ятниця: "А, здогадалася, що робити, — щастя твоє. А то інакше — не жити б тобі більше на світі, знала б ти, як прясти проти п'ятниці!".

У п'ятницю не можна також прати й золити білизну, пекти хліб, мазати піч і припічок, співати пісень. Вважалося, що жінки, які не дотримуються цих правил, не тільки зневажають п'ятницю, ай завдають їй страждань. Свята уявляється у вигляді бідної жінки або голої дівчини, тіло якої поштрикане голками, порізане ножами, поколоте гвіздками. Це таке з нею зробили люди, які пра-

Символічні знаки Великої Богині. Скроневі кільця

цюють у п'ятницю. Розповідають про одного чоловіка: якось він їхав волами на ярмарок і побачив, що за ним біжить гола дівчина. Озирнувся, перелякався, поганяє дужче волів. А дівчина гукає: "Зачекай, чоловіче, зачекай!". Та й призналася, що вона П'ятінка. Бачить він, що не втече, зупинився. Накинув на дівчину рядно. Сіла вона на віз. А в неї всі груди всіяні кострицею та клоччям. Чоловік питає: "Що це таке у вас на грудях?". "А це, — каже, — хто мне коноплі та пряде у п'ятницю, так усе це сідає мені на серце... Коли повернешся додому, звели жінці й донькам, щоб вони до дев'ятого покоління шанували П'ятницю, тоді і я допомагатиму їм в усьому".

П'ятниці приносили жертву — кидали до криниці пряжу. Люди вірили, що до кого вона добре ставитиметься, тому помагатиме прясти. Старі жінки колись у ніч із четверга на п'ятницю застеляли стіл, клали хліб-сіль, ложку, ставили трохи юшки або каші в горщику — для святої П'ятниці.

У православному календарі є дванадцять п'ятниць, особливо шанованих жінками. Це п'ятниці: на першому тижні Великого посту, перед Благовіщенням, Страсна п'ятниця перед Великоднем, десята після Великодня, перед Трійцею, Успінням, Головосіком, Здвиженням, Покровою, Введенням, Різдвом Христовим, Водохрещам.

Мокош була богинею-матір'ю, її шанували як дарувальницю життя, першопричину життя і смерті. На цю думку, окрім іншого, наштовхують північноросійські вишивки, що зображують жіночу фігуру-дерево, поряд із якою розміщені фігурки коней або оленів. Українці подібним чином зображували древо життя. Символами богині-матері є коло, а також дзеркало.

Мокош — богиня землі й рослинності. її вважали супутницею Велеса. У її культі, очевидно, знайшов своє втілення образ прадавньої Великої Богині, володарки вологи. Загалом, як відомо, жінка асоціюється з водою, волога сприяє зародженню життя. Мокош — господиня й цариця водоплавних птахів, змій і жаб. У її володіннях, а отже, й під її владою, перебувають русалки й берегині. Вона — володарка риб, і теж може виступати в риб'ячому образі.

Назви деяких поселень (Макошине на Чернігівщині, Мокошин у Чехії) підтверджують думку про те, що культ цієї богині мав загальнослов'янське поширення.

Стрибог

Стрибог — стародавнє божество вітру, точніше, дід і володар вітрів. Його атрибути — лук і стріли.

Давні римляни шанували свого вітрового бога Сатурна. Греки — Еола. У "Слові про Ігорів похід" мовиться: "Се вітри, Стрибожі внуки, віють з моря стрілами на хоробрі полки Ігоря...". Не виключено, що Стрибог був також божеством війни, руйнівником, котрий знищував дари Дажбога.

Як свідчать літописи, 980 р. великий князь київський Володимир поряд з іншими ідолами поставив для поклоніння у столиці й зображення Стрибога.

Звукосполучення "стр" зустрічається у словах, які вказують на рух по прямій: стриміти, стріла, стрімкий, струмок, струна, стрічка... Його ймення збереглося і в топонімах: Стригород' Стрибоже озеро, річка Стрибозька (на Київщині), село Стрибіж (на Житомирщині).

Велес

Велес, або Волос, — божество достатку, багатства, торгівлі. Це опікун купців, охоронець худоби. Окрім того, Велес — покровитель поезії, співу й музики.

Цей бог був шанований також у південних слов'ян. Так, у Болгарії є місто Велес, а в Боснії височить гора, що має назву Велесо-

ва. У чехів слово "УЄ/Є.У" нині означає "нечиста сила". У литовців слово *"УЄIIЗ"* — небіжчик, а "УЄ/Є" — душі померлих. Велес багато в чому подібний до шанованого римлянами Меркурія. А греки, як відомо, шанували бога торгівлі Гермеса, який і за характером, і за покладеними на нього обов'язками був схожий із Велесом. Деякі риси Велеса об'єднують його з богом Аполлоном. Іноді дослідники пов'язують Велеса з семітським Баалом — божеством сония, володарем світу.

Про Велеса казали, що він "скотій бог". Слово "скот" у давнину позначало багатство і гроші, навіть скарбниця звалася тоді "скотницею". А худоба могла тоді бути навіть грошовою одиницею. Велику рогату худобу називали ще "товар". Княжі представники клялися Велесом і Перуном у торговельних договорах із греками. Ідол Велеса стояв у Києві на Подолі. У Великому Новгороді також стояв бовван цього божества.

Про те, що Велес опікувався мистецтвом, свідчить передусім факт, що у "Слові о полку Ігоревім" співець Боян названий Велесовим внуком.

Давнє божество залишило про себе згадки не тільки в літописах, а й у назвах сіл. Скажімо, в Галичині є села Велесніїв, Волосів. А ще — в обрядах, про що свідчить звичай завивання "волосової" ("Спасової") бороди. Останні колоски залишаються на полі, і їх зав'язують. При цьому співають пісень.

Із приходом християнства деякі з елементів ролі Волоса перебрав на себе св. Власій, котрий, як і його язичницький попередник, вважався покровителем пастухів і охоронцем худоби. Цікаво, що св. Власій був шанований як покровитель скотарства у різних частинах Європи: Греції, Німеччині, Англії, Франції. У Новгородському літописі під 1187 р. Волос пишеться вже як Власій. На місці святилища цього язичницького божества у Новгороді збудували церкву св. Власія. Селяни приносили туди пожертви, передусім — коров'яче масло.

День св. Власія відзначається 24 лютого. В Україні цього дня селяни служили молебні по дворах, заносили образ святого до стайні, а худобу обкурювали ладаном і кропили свяченою водою. На Чернігівщині й Київщині так звані "Власові морози" вважаються останніми. Про це є і приповідка: "Святий Влас збиває ріг із зими".

Світове древо

Світове древо уособлює в собі єдність усього світу. Це своєрідна модель всесвіту й людини, де для кожної істоти, предмета чи явища є своє місце. Це також посередник між світами — своєрідна дорога, міст, драбина, якими можна перейти до світу богів або в потойбіччя. Про древо життя у світі створено безліч легенд, казок, цей символ знайшов відображення в орнаментиці багатьох народів.

У давньому Ірані вірили, що священне древо росте біля джерел Ардвісури. На ньому нібито жив цар птахів Сенмурв, який розсипав насіння по землі. Інший птах відносив насіння до джерела, з якого пила зірка, що осипала землю дощами. З дощем насіння поверталося назад у землю. У скандинавських міфах бачимо вічнозелене древо життя Іггдрасіль, просякнуте живлющим священним медом. Це велетенський ясен, що є структурною основою всього сущого і єднає собою дев'ять світів. На вершині древа сидить орел, коріння підгризають змії та дракон Нідхьогг. Слово "Іггдрасіль" буквально значить "кінь Ігга", тобто кінь Одіна. Ця назва підкреслює роль древа ще і як шляху, котрим божественний шаман (Одін) мандрує з одного світу в інший.

В образі древа поєднались уявлення про час, простір, життя і смерть. Спробуйте відгадати загадку:

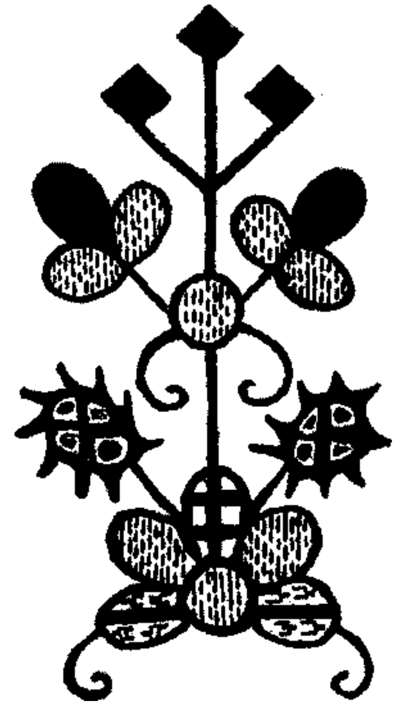
Стоїть дерево, на дереві — квіти,
під квітами — котел, над квітами — орел, —
квіти зриває, в котел скидає,
квітів не меншає, в котлі не більшає.

(Життя і смерть)

Найдавніші українські колядки донесли до нас стародавні уявлення про те, як із хаотичного первісного океану з'явився світ. У них мовиться про часи, коли не було ще ні неба, ні землі, а було тільки синє море. На тім морі стояло дерево (явір чи сосна). На дереві три птахи радили раду: як снувати світ? Один птах упірнув у море — виніс золотий камінь. Другий пірнув — виніс срібний камінь. Третій — мідний камінь. Із золотого постало сонце, зі срібного — місяць, із мідного — зорі.

Одночасно із творенням в уяві первісних людей образу світового древа виникла й розгалужена система протиставлень:

день—ніч
літо—зима
життя—смерть
праве—ліве
пряме—криве
верх—низ
вогонь—вода
чоловік—жінка
парне—непарне

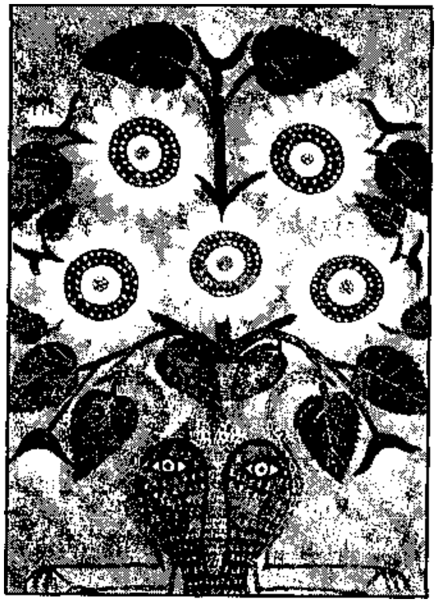
Зображення древа життя на рушнику

У горизонтальній площині світове древо і простір довкола нього поділяються на чотири частини, виражаючи уявлення про час (ранок, день, вечір, ніч; весна, літо, осінь, зима) і простір (схід, південь, захід, північ). На вершечку древа днює сонце, саме його "рух" зумовив "поділ" простору довкола нього начетверо.

По вертикалі древо ділиться на три частини: нижню — коріння (підземний світ), середню — стовбур (земний світ) та верхню - крону (небесний світ). До кожної з цих частин "приписані" певні істоти. Внизу, побіля коріння, мешкають змії, жаби, риби, водоплавні птахи і тварини, бо низ древа символізує не лише підземний світ, а й воду. У середній частині, на землі, розташовуються великі тварини: тури, олені, коні, ведмеді, вовки. Це також і світ людей. У верховітті світового древа селяться птахи і бджоли, тут же містяться небесні світила.

Найчастіше у фольклорі як світове древо виступають дуб, явір, верба, липа, калина, вишня, яблуня, сосна. Розташовується світове древо у казковому просторі фольклору зазвичай на горі, посеред моря, в чистім полі неподалік дороги, в пана хазяїна на його дворі.

Древом позначали також час. Коли древо позначає рік, то малюється чи вирізьблюється з багатьма гілочками, так званою "со-

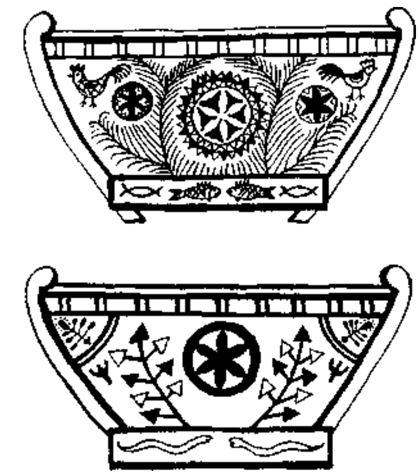
Марія Приймаченко. Соняшник життя

сонкою". Збереглися й загадки про древо-рік: "Дуб-дуб довговік, на ньому дванадцять гіллів, на кожній гіллі по чотири гнізда, а у кожному гнізді по сім яєць, і кожному ім'я є".

У міфологічних уявленнях світ членувався на три плани: людина (мікрокосм), суспільство та всесвіт (макрокосм). Або ж літописні яв, нав і прав — світи сучасний, потойбічний та ідеальний-небесний. Причому всі явища природи, події в суспільстві й переживання окремих людей відбувалися однаково як у кожному з цих трьох планів, так і в них усіх одночасно і взаємопов'язано, як у єдиному організмі. А древо було посередником між цими світами, або й розмішувало ці світи на собі. За його допомогою можна переходити з одного світу в інший (у світ предків, на небесний світ). Так, у казках трапляється мотив "дерева до неба", вилізши на яке герой бачить небесне божество й отримує чарівні подарунки. З образом древа-посередника між світами пов'язаний і звичай саджати дерева чи кущі на могилах. Важливість цього звичаю підкреслюється тим, шо на них саджають рослини певних порід. В Україні це переважно калина.

В українських легендах дівчата перетворюються на дерева з туги за коханими. У казці про чарівну сопілку з кісточок дівчини, підступно вбитої сестрами, виростає кущ калини. Зроблена з її гілочки сопілка промовляє людським голосом. Узагалі, в казковому епосі дерева тісно пов'язані з жінками й дівчатами. Згадаймо: до царського двору внадилася жар-птиця — красти золоті яблука чи груші з чарівного деревця. Царенко вирушає в похід, аби піймати злодійку, а повертається додому з нареченою. Цікавою з цього погляду є казка "Дідова й бабина дочка", де на лісовому шляху дівчини-сироти стрічаються піч, криниця і яблуня (жіночі

символи). У казці "Золотий черевичок" вмираюча мати залишила донечці дарунок-оберіг: зернятко, з якого виросла верба. Довго допомагало дерево, населене.чарівними паннами, бідній сиротині. Стало у пригоді й тоді, як прийшов час шукати собі пари. А після весілля дівчини з князенком "верба з криничкою пішла в землю та й знов у князенковому саду вийшла".

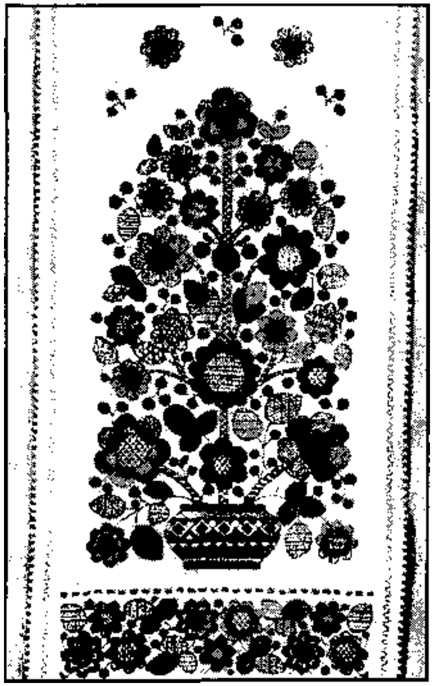

Зображення світового древа на спинках саней

У веснянках зустрічається мотив казкового дерева, яке парує закоханих: з нього з'являються три церковці і дзвіниця: у церковці — три свічечки ясних (скажімо, Марійка, Оксанка і Надійка), а в дзвіниці — три дзвоники гласних (Іванко, Петрусь і Василько). Далі Іванко каже: "Я Марійку люблю, я своїй Марійці черевички куплю", і так про кожну пару.

Символ світового древа — це й образ утіленої родючості, жінки, Богині-Матері. Природа, мати всього живого, і є древом життя. У зображеннях (на вишивках, писанках, тканих рушниках і килимах) образ жінки пов'язується зі знаком древа; вона зливається з ним, а іноді повністю його замінює. Кажуть, що дім тримається на жінці, як дах на сволокові. Сволок тримає дах, як світове древо — небо. Коли з'явилося в людей житло, воно стало ніби точкою відліку в безмежному всесвіті, центром буття для кожної людини. Чотири стіни хати орієнтувалися на чотири сторони світу. І основою житла став сволок, який символізував міцність оселі. При встановленні в хаті сволока існувало чимало обрядів і звичаїв. Коли снився сон, що в хаті нема сволока, вважалося, що це до смерті. Зв'язок "стрижня дому" з уявленнями про світове древо підтверджують і орнаментальні зображення на сволоках: солярні знаки, змії, зигзагоподібні зображення води, "сосонки".

Древо життя — це й древо роду. Найпоширеніша схема зображення світового древа — стовбур із трьома гілочками. Такі ро-

Зображення древа життя на рушнику. Середня Наддніпрянщина

довідні дерева вишивали червоними нитками по білому полотну долі-рушника й вивішували як обереги над образами, вікнами, портретами родичів. Птахи, які є посередниками між світом живих і світом предків, а також охоронцями роду, в колядках і казках виступають помічниками й порадниками в підборі пари. При цьому вони, звичайно ж, сидять на дереві. Інколи в ролі такої помічниці юнакові виступає змія, яка перебуває побіля коріння дерева. Весільна символіка рясніє словесними й мальованими, вишитими зображеннями древа життя. Це й весільне гільце, й насичені шлюбною символікою настінні розписи та витинанки, й пісні, в яких мовиться про райськеє древо, яке зродило дві ягідочки — молоду й молодого.

Як і в більшості символів, у світового древа (древа життя) є знаки-синоніми, які певною мірою заміняють його в деяких текстах або підкреслюють і розвивають якесь одне зі значень чи окрему властивість древа. Такими символами в казках та обрядових піснях є стовп, світова гора, дорога, церква з трьома верхами, три тереми, корабель, драбина, мотузка, ланцюг, арка, місто. Опредметненими виявами (атрибутами) світового древа є віха — висока палиця з колесом на вершечку (колесо — символ сонця), купальське й майське дерева тощо. Ці атрибути світового древа присутні майже в кожному з найбільших свят календарного циклу, а також на весіллі (згадуване вже гільце).

Як утілення дівочої долі, символ древа з'являється в одному з ворожінь на св. Катерини (7 грудня). Дівчина вирізає в саду гілочку вишні, вносить до хати й ставить у глечик із водою. Як розквітне до Щедрого вечора (св. Маланії, 13 січня) — то добрий знак, буде цього року весілля. А як не зацвіте — ще рік доведеться сидіти в дівках. Тут вишнева гілочка символізує дівочу долю, саму дівчину — чи цвісти їй на весіллі цього року, чи ні.

На весіллі молоду символізує гільце (вільце) — молоде деревце, або гілка, найчастіше з сосни чи вишні. На дівич-вечорі в суботу дівчата гуртом прикрашають його квітами, калиною та барвистими стрічечками, співаючи при цьому пісень "до гільця". Це ніби символ дівування нареченої. Коли беруться ділити коровай, гільце розбирають собі по гілочці дружки молодої. Вважається, що гілочки з весільного гільця, прикрашені квітками, допомагають потім дружкам щасливо вийти заміж.

Подекуди на Поліссі донині зберігся звичай "водити куста" на Зелені свята (Трійцю). Одну з дівчат гурт вбирає "кустом". Для цього плетуть два пишні вінки з гілок клена й липи, більший — на шию, менший — на голову. За крайку дівчині затикають гілки так, що утворюється ніби спідниця із зелені. З дівчиною-Кустом ходять по хатах, вітають господарів із Зеленими святами, бажають щастя й багатства. Бачимо тут відлуння віри в те, що померлі душі переселяються в дерева, а на Зелені свята приходять у гості до нащадків.

Купальське дерево, яке зветься Купайлиця або ж Марена, символізує родючість, дівування, єднання молодих у шлюбі. Воно також нагадує про перше древо, з яким творився світ. Це деревце (велику гілку, найчастіше з верби чи вишні) встановлюють хлопці увечері на галявині на свято Купала (6 липня). Наприкінці обряду Купайлицю топлять або розламують на маленькі гілочки, й кожна дівчина бере собі по гілочці.

Перед Різдвом є звичай (який прийшов до нас із Західної Європи) встановлювати в домі й прикрашати ялинку. Вічнозелене деревце символізує вічне життя, а прикраси на ньому — ті дари, які мусить отримати людина в новому році. Існує думка, що різдвяна ялинка — це образ священного древа, а зоря, якою вона увінчана, є символом неба або сонця.

В українців образ світового древа зафіксований в орнаментальних зображеннях на вишитих і тканих рушниках, килимах, витинанках, писанках, скринях, меблях, пряничних дошках, посуді та в оздобленні одягу.

Яйце

Яйце — символ зародження, знак життя, воскресіння. Також — символ сонця. Майже в усіх куточках планети яйце вважалося джерелом життя й початку світу. У міфах різних народів зі світового яйця виникає всесвіт, або якась світотворча сила, втілена в божество, або міфічні першопредки. А з верхньої та нижньої половин яйця постають небо і земля.

Зі світового яйця з'являється всесвіт у давньофінському епосі "Калевала". Культурний герой карело-фінської міфології Вяйнямейнен — мудрий дід, чарівник і шаман, перебував колись у первісному океані. А потім на його коліні, що стирчало з води, птаха знесла яйце, з якого чарівник заклинаннями створив світ.

Космос (світовий порядок), оспіваний Гомером, має форму яйця, трохи сплюснутого на полюсах і розділеного площиною землі на дві півкулі: верхню — небо, що межує з Олімпом, де живуть боги, й нижню — тартар, де скніють повалені олімпійцями старші боги-титани, на чолі з Кроносом.

Один із варіантів космічного яйця бачимо в образі тибетського Дунгі Гонгма — джерела виникнення всесвіту, першолюдини, культурного героя та божеств. За версією міфу з місцевості Парі, від сирості й вітру виникли п'ять яєць: темно-червоне із сардоніксу, червоне з міді, блакитне з бірюзи, жовте із золота, біле зі срібла. Із цих п'яти яєць постали п'ять елементів: вітер, вогонь, земля, вода, повітря. А із суті цих елементів постало одне велике яйце. Із його зовнішньої шкаралупи з'явилися лха (божества) — білі скелі, із внутрішніх вод — "біле первородне озеро", яке оточувало жовток. Із жовтка вийшло вісімнадцять яєць, із яких з'явилося яйце, що породило першолюдину.

Індуїсти вважають творцем світу Брахму. Він у золотому яйці, у вигляді золотого зародка, плавав упродовж року посеред первісного океану. Силою думки творець розсунув яйце на дві половинки, з однієї створив землю, з іншої — небо. Між ними виник повітряний простір. Таким чином всесвіт був відділений від первісного океану — безкінечності "Асат". Згодом з'явилися п'ять елементів: вода, вогонь, земля, повітря, вітер. А вже потім — божества й люди.

За одним із єгипетських міфів, бог сонця Ра з'явився з яйця, яке зніс на пагорбі птах, що мав назву "великий Гоготун".

За міфами народу чинів (М'янма), священний ворон Ашун зніс і висидів яйце, з якого вийшли їхні предки. А ще чини вірили, що сонце залишило на пагорбі Вебула яйце. Одна тамтешня жінка знайшла його й поклала до горщика, який поставила біля вогнища в хаті. З того яйця вийшов хлопчик, який став предком племені яхао. У міфології мионгів (В'єтнам), прамати людського роду За Зен породила два яйця, з яких вийшло по синові. Сини поодружувалися з небесними феями, які породили демонів і двох птахів: Туша і Тота. Оті Тунг і Тот знесли велетенське яйце, яке з одного боку було круглим, а з іншого — квадратним. Вони довго його висиджували, і все марно. Тоді За Зен прислала на підмогу птахів таочао, й незабаром із чудесного яйця вийшли предки мионгів та сусідніх із ними народів.

Мотив створеиия світу птахами. Зображення на писанці

Світ давно "мучить" загадка: що з'явилося на світ першим: курка чи яйце? Однак, згідно з міфами різних народів, перше яйце з'явилося взагалі без курки, адже воно вже існувало до створення світу, й саме з нього той світ постав. Проте один із міфів оповідає, що яйце все ж таки знесла курка. Казка про Курочку-Рябу — відгомін такого міфу. У пісенному обрядовому фольклорі зустрічається мотив "висиджування" з яєць хлопців і дівчат, які потім паруються. Ось як у цій веснянці:

Сиділа квочка коло кілочка,
(Приспів: Ой то-то мати, коло кілочка).
Висиділа вона п'ятеро дітей.
Одно дитятко — то Семененько,
Друге дитятко — то Свириденько,
Третє дитятко — то Федоренько,
Четверте дитятко — то Іваненько,
П'яте дитятко — то Кириленько.
Сиділа квочка коло кілочка,
Висиділа вона п'ятеро дітей.

Одно дитятко — то Настюненька,
Друге дитятко — то Явдошенька,
Третє дитятко — то Віруненька,
Четверте дитятко — то Мартуненька,
П'яте дитятко — то Даруненька.
А Настуненька для Семенонька,
А Явдошенька для Свириденька,
А Віру나ька для Федоренька,
А Мартуненька для Іваненька,
А Даруненька для Кириленька.

У білоруській волочильній (весняній) пісні пава зносить три яєчка й виводить із них трьох синів. В українській весільній — ластівка у гнізді на верхівці терема виводить "діток-одноліток" — молодого й молоду.

Яйце в багатьох фольклорних текстах — дуже важливий і цінний дарунок. У казці "Яйце-райце" орел на знак вдячності чоловікові, який його врятував, робить так, щоб перната рідня подарувала тому чарівне яйце. Птах навчив казкового героя, аби він не брав нічого, що йому пропонуватимуть, — тільки яйце-райце. В іншій білоруській волочильній пісні курочка ряба нанесла бабусі повен кошик яєць. Бабуся наділила ними всіх онуків, а сироті замість яйця пропонує які завгодно дарунки (щасливу долю, дорогу шубу, вола, коні тощо), але сирота хоче тільки червоного яєчка.

Повний рік є завершеним колом, що має початок і кінець, і несе в собі ідею цілісності й циклічності: рік народжується й помирає, щоб відродитися. Отож у загадці його зображено як яйце: "Летів птах на дванадцяти ногах та одне яйце зніс".

В іншій загадці — "Дуб-дуб довговік, на ньому дванадцять гілів, на кожній по чотири гнізда, в кожному — по сім яєць, шість простих, а сьоме — червоненьке" у вигляді яєць показані дні тижня. Сьомий день тижня — неділя — це червоненьке яєчко, символ воскресіння, на честь якого шанується неділя.

Особливе значення має яйце на Великдень. Червона крашанка — ознака радості, символ воскресіння. У великодню суботу (або в четвер) фарбують крашанки. Основний колір крашанок — червоний, він символізує пролиту за людей кров воскреслого Спасителя й радість життя. Темно-червоний колір готують із відвару цибулиння. З кори дикої яблуні отримують жовту барву; з молодого березового листя — салатову; з шишечок вільхи — брунатну. У воду для фарбування крашанок додають потроху свяченої води — хрещенської, сгрітенської і благовіщенської. Зазвичай крашанок готують тринадцять — на згадку про Христа і його дванадцятьох апостолів. Крашанками обмінюються зі знайомими, їх дають родичам, сусідам, тим, хто прийшов привітати, носять у гості, роздають жебракам. Також передають померлим, кладучи на могили. Шкаралупки з крашанок пускають на воду, щоб пливли "до рахманів" і вказали їм, що час святкувати Рахманський Великдень. Із крашанками є багато ігор; навбитки, міньки навпомацки, скочування з горбочка, вгадування з шапками тощо. Писанки — символ весняного воскресіння. Дівчата дарували писанку коханим, умивалися з посудини, куди занурювали писанки, — щоб бути гарними.

Яйця використовували у хліборобських обрядах, адже вірили в їхню здатність викликати воскресіння землі, пробудження сил проростання і зростання. Так, у день св. Юрія крашанки качали по полю й закопували там. Як свідчать науковці, качання по засіяному полю або закопування в землю крашанок (що, як відомо, символізують зародження нового життя) мало пробудити плодотворну силу землі.

У скотарів символічні дії з яйцем забезпечували плодючість худоби. Пам'ятаєте казку "Яйце-райце"? Там із розбитого яйця вийшли на білий світ сотні корів.

У яйці, згідно з повір'ями, міститься життєва сила змія або Кощія (Костія) Безсмертного. Російські вчені реконструювали міф про світове яйце на основі казок свого народу. Яйце перебуває у володіннях змія, який символізує первісний хаос та підземне царство. Поки він живий, він не дає "вилупитися" й розгорнутися силам майбутнього всесвіту, які ще в зародку містяться в яйці. З'являється змієборець, він перемагає змія і визволяє всесвіт. Життєві сили космосу відновлюються.

За багатьма легендами, яйце висиджує змій. Або ж змій сам виходить із яйця. Так, вважалося, що з яйця, знесеного півнем, може вилупитися крилатий змій. За віруваннями давніх литовців, летючого вогненного духа-змія Айтвараса можна вивести з яйця семилітнього півня. Міфічний змій Василіск, який міг убивати не тільки отрутою, а й поглядом та диханням, від якого сохла трава і тріскалися скелі, з'являвся з яйця, яке зніс півень, а висиділа жаба.

За повір'ями, із яйця-зноска можна вивести домовика. А про зв'язок яйця з богом потойбіччя свідчать уявлення, згідно з якими воно допомагало при гасінні пожеж і шуканні скарбів.

Українські легенди й казки зберегли уявлення про зародження в яйці будь-яких різновидів життя: обожнюваних природних

стихій (сонця, вітру), надприродних істот (домовика, крилатого змія), людей. Казка розповідає: "Був чоловік такий, що не мав дітей. Ішов він якось дуже вдосвіта й найшов яєчко в корчі. Узяв те яєчко, поклав у пазуху та й так втішався ним, як не знати чим... Поклав те яєчко на піч і все про нього думає. Прийшла ніч. Не спить він, аж дивиться, а те яєчко розкривається, а звідти виходить такий хлопчик маленький і такий гарний, що чудо, та й каже: "Чоловіче, не бійся мене, а будь мені за тата. Я називаюсь Красносвітом".

В іншій казці розповідається, як у нагороду за добре серце Бог дарує бездітному чоловікові синів: "Отже, зроби так, — загадує йому янгол. — Як вернешся сьогодні додому, не їж і не пий, і не говори нічого з жінкою, а бери решето та йди по селу яєць просити. В кожній хаті проси тільки одно яєчко". Пішов дід по селу... Не відповідав на запитання, ні на сміх, а як де, то й на лайку і, як вернувся додому, мав у решеті сто одне яйце... Поставив дід решето з яйцями на печі, сам ліг коло нього. А як стало розвиднятись, дивляться, а з кожного яйця хлопчик вилупився". Ця казка називається "Зноско", бо сто перше яєчко хтось дав дідові малесеньке — яйце-зносок (тобто останнє, знесене куркою, яка вже перестає нестися). З нього і хлопчик вилупився маленький, щупленький. "А як хрестили хлопців, то всім імен вистачило; тільки найменшого не знали, як назвати, то так Зноском і охрестили". Насправді ж він, як це буває в казках, виявився найкмітливішим і найщасливішим.

Корабель

Корабель — це й символічна модель світобудови, тобто всесвіту, й символ благополуччя, й засіб мандрування між світами.

Корабель-всесвіт постає перед нами в одній із українських колядок:

Ой зійду, зійду на круту гору.
Ой бачу, бачу в морі корабля.
В тому кораблі троє оконців.
Перве оконце — ясноє сонце.
Друге оконце — ясен місячик,
Третє оконце — дрібна зіронька,
Дрібна зіронька — Галя дівонька.

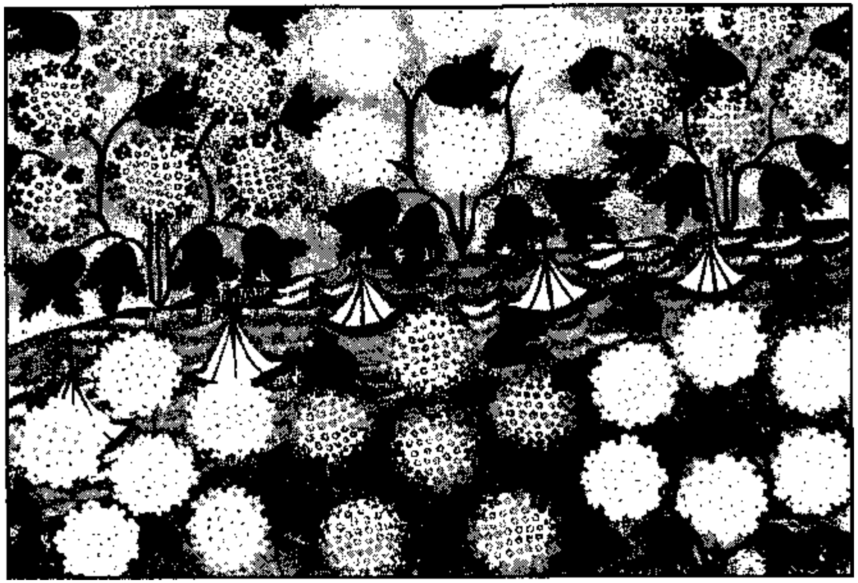

Давньоруський корабель очима сучасного художника

Золотий корабель Пушана — божества давньоіндійської міфології, пов'язаного із сонцем та родючістю, — лине небесним океаном, а Пушан спостерігає з нього за тим, що діється у світі.

На стовесельному кораблі гасають небом божественні близнята Ашвіни у ведійській міфології. Вони уособлюють сутінки — світанкові та вечірні. За день ці близнята, пов'язані із солярними божествами, об'їжджають всесвіт і проганяють темряву.

Величезне значення мав корабель під час всесвітнього потопу. Так, на ковчезі врятувався серед вод біблійний Ной зі своєю родиною та з різними тваринами і птахами. В аккадській міфології, коли бог Енліль наслав потоп на створених богинею-матір'ю Мамі людей, урятувався тільки герой Атрахасіс зі своїми близькими. Він, за порадою Ейї збудував велетенський "човен, що зберігає життя", посадив у нього членів своєї родини, челядь, зерно, забрав усе своє майно, а також тварин, які "траву їдять". За давньоіндійською міфологією, першопредок Ману врятувався від потопу також на кораблі. Якось під час ритуального омовіння йому до рук випадково потрапила рибка. Вона попросила, щоб Ману виростив її, а за це вона врятує його від потопу, який гряде. Ману виростив рибину, випустив її в море й, за її порадою, спорядив корабель. Під час потопу Ману прив'язав рятівний корабель до рога отієї, вже величезної, рибини, й вона вивела його до гори.

В українських колядках на кораблі посеред моря відбуваються дивовижно значущі події: збирається рада мудреців; дівчина шиє братові чудесну весільну сорочку, на якій зорі й місяць, райські пташки, тури й олені (у день братового весілля вони будуть світити, співати й гуляти). Такий казковий корабель плаває морем — всезнаючим водним простором, який існує справіку. Мо-

Марія Приймаченко. Калиновий гай

ре, "велика вода" — це й міфічний Дунай. У колядці мовиться про сокола, який сидить на вершечку високого дерева й бачить дуже далеко, аж "до краю Дунаю". Там пливуть кораблі, в кораблях — самі панове, які обговорюють ситуацію, що складається серед людства і є знаком наближення погибелі світу. Вони раду радять первовічную:

Що не так тепер, як стародавно,
Похилилося, посмутилося.
Що син на вітця руку здіймає,
Донька матері не послухалась.
Що брат на брата меч витягає,
Сестра на сестру чарів шукає.
Ой уся правда тепер пропала,
Правда пропала, кривда постала...

У ліричній пісні над морем, по якому плавають кораблі, стоять дві подруги, одна, гірко плачучи, просить іншу: "Помири мене із милим". А друга каже, мовляв, дорога подружко, як я буду вас мирить: "Як сама на нього гляну — в мене серденько болить".

Корабель — засіб для подорожі між світами. У казці "Летючий корабель" цар видав указ: за того, хто збудує такого корабля, щоб літав, — віддасть дочку. Третій, "дурний" син діда й баби теж захотів спробувати свого щастя. Дорогою до царського дому зустрів діда, "як молоко, білого", з яким поділився хлібом. Дід навчив доброго парубка, як зробити корабель: "Ну, слухай, сину, йди ж тепер ти в ліс та підійди до дерева, та й удар сокирою в дерево, а сам мерщій падай ниць і лежи, аж поки тебе хто не розбудить. Тоді, — каже, — тобі корабель збудується, а ти сідай на нього та лети, куди тобі треба. Тільки по дорозі бери, кого б там не стрів".

Коли "дурень" прокинувся — очам своїм не повірив: стоїть корабель; сам золотий, щогли срібні, а вітрила шовкові так і понадимались — тільки летіти. От він, не довго думавши, сів на корабель, той корабель знявся та й полетів. Як полетів та й полетів нижче неба, вище землі — й оком не зглянеш! І по дорозі стрівати було кого: Слухало, Скороход, Стрілець, Об'їдайло, Обпивайло, Морозько та чоловік, який розкидає дрова, а з них робиться військо. Всі вони стали в пригоді хлопцеві, який хотів одружитися з царівною.

За посередництвом символа-корабля передається й поняття благополучного житейського шляху. Сім богів щастя японської міфології, які сприяють довголіттю й достаткові людей у їхньому земному житті, зображуються на "кораблі скарбів" такарабуне. Цей корабель, якщо виконати на початку року певні обряди, наділятиме людину всілякими благами впродовж цілого року. Такарабуне, згідно з міфами, перевозить небіжчиків в інший, кращий світ, який міститься десь далеко за морем.

Детальніше про корабель благополуччя можна дізнатися з російської колядки. У ній мовиться про таких собі Василя Тимофійовича й Василину Іванівну, між яких котиться "перестень золотий — кріпка думонька". Вони думали-гадали й чорного хорта в чисте поле пускали, ясного сокола в піднебесся пускали, черлен-корабель у синє море пускали:

Чорний хорт біжить — лисоньку несе.
Лисоньку несе на теплу шубоньку.
Ясен сокіл летить — лебідку несе.
Лебідку несе на славний банкет.
Черлен-корабель пливе — велике добро везе.
На життя, на буття, на багатство!

Корабель — це також символ душі, яку веде церква по хвилях житейського моря. Чимало українських легенд розповідають про бурю на морі, під час якої корабель із людьми от-от мусив би потонути. Але молитва св. Миколая рятує всіх від загибелі. У думі "Про Олексія Поповича, чоловіка Божого" йдеться про таку бурю і про молитву Олексія, котрий усвідомив, що ця буря наслана через нього, адже він не шанував своїх батьків. Попович щиро кається, і буря вщухає.

Характерно, що сама будівля християнського храму теж тлумачиться як корабель.

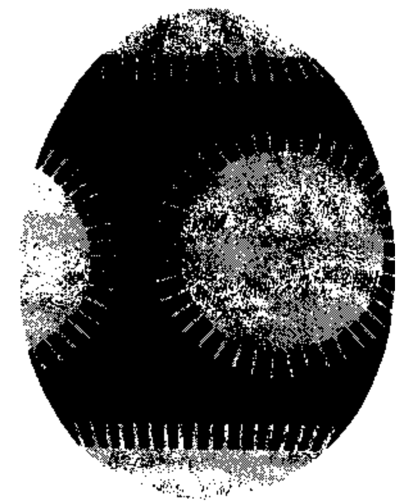
Сонце

Мабуть, усі народи в давнину вважали сонце святим. Сонце — головне джерело світла й тепла, від нього залежить усе у природі, а отже, й сама людина. Донедавна існувала віра в сонце добре й караюче, про яке "гріх і обмірковувать". У міфологічному світогляді світло символізує зрячість. Давні люди вважали, що небесні світила — то очі божеств. Темрява, ніч, туман є своєрідними синонімами зла, неправди. З першим променем сонця вранці, за повір'ям, знищується вплив злих духів. Отже, сонце символізує знання, справедливість, милосердя, переможця неправди і всілякого зла. А ще — тепло, світло, чоловіче начало. Його атрибути — коло, колесо (наприклад, прядки), паляниця, корж, яблуко. Тварини-символи сонця — кінь, золоторогий олень, вепр, півень, сокіл.

З приходом християнства люди побачили в сонці відблиск Божого лику. Стали порівнювати небесне світило зі Всевидячим Божим оком, а Христа називати Сонцем Правди та й просто Сонцем, адже Він несе людям світло, подібно до сонця. Христос казав: "Я світло світу". Але Його світло — внутрішнє, духовне. Великий князь Володимир Мономах у своєму "Поученні дітям" настановляє: "Щоб не застало вас сонце в постелі. Віддавши вранішню похвалу Богові, а потім світанковому сонцю, й побачивши сонце, прославте Бога з радістю і промовте: "Просвіти очі мої, Христе Боже, дав мені єси світ твій красний".

В українських селах мами навчали дітей-пастушків, виряджаючи їх із худобою на луки: "Не кривися з праведного сонечка, не кидай на сонце грудками, бо Бог хліба не дасть. І пальцем не показуй

на сонечко, бо око йому виколеш, не плюй на сонце, бо буде тьма над нами. Бог поставив святе світило, воно так само може покарать, як і Господь".

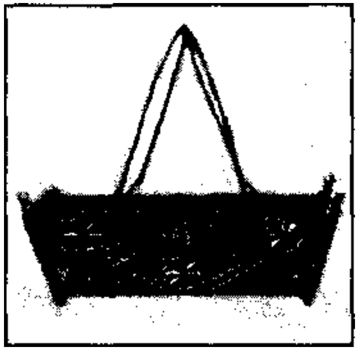
Писанка "Сонечко"

Час, пору дня можна було визначити за сонцем, за розташуванням його над обрієм: досвіток, ранок, полудень, вечір. І тільки визначаючи пору, до сонця можна було повертатися спиною, бо в усіх інших випадках — гріх. За сонцем визначають і сторони світу: схід, захід, північ, південь.

Чи не найдавнішим є уявлення про Сонце, яке живе у морі. Схоже на яєчний жовток, оточене водою, воно прокидається, рухається небом, а на ніч знову ховається на морському дні. Уявлення це зберегла казка "Красносвіт". Вона оповідає про прекрасного парубка, який ховається у яєчку й без тієї "шкаралупки" до часу не може жити. Звуть того парубка Красносвітом. Одружившись із царівною, Красносвіт невдовзі безслідно зникає, бо та розбиває його сховок. Царівна довго шукає судженого, дорога її — на той світ, до Поганого Царя — володаря темряви й потойбіччя через двір Мороза, Місяця та Вітра. Визволяє царівна Красносвіта за допомогою чарівних речей, що уособлюють сонце: золотого яблучка (форма, колір), золотої качки (саме качки перевозять сонце підземними ріками), золотого кужеля (золоте прядиво — символ сонячного проміння). ! сам Красносвіт "як устав, так зробилося ясно-ясно на увесь двір".

Відоме уявлення про сонце як небесний вогонь, що горить і ніколи не згасає, відображене в іншій казці: "Були Змії такі, шо здійняли із неба Сонце і Місяць і світили собі у покою". Про це свідчать і загадки про сонце: "Серед моря-моря стоїть червона комора" та "За лісом, за пралісом золота діжа горить".

Згодом сонце починають уявляти чоловіком, який ходить в осяйних шатах небом. Як і всяка людина, сонце їсть і п'є, має осе-

Колиска із зображенням сонця

лю. Увечері, натомившись, сонце лягає спочити, а вранці знов береться до праці. "Є такі люди, що й бачать, як добре придивиться, що у сонця є очі, ніс і рот, але не всім можна й бачити". У "Казці про вугляра" сонце — це Дідо-Всевідо, якого розшукує герой, аби відкрити таємницю сухого колодязя, яблуні, що перестала родити, та "вічного" перевізника. Заодно — дістати в сонця три золоті волосини, що надають могутності. "Нараз вертається до хижі старий дід... Ото було сонце. Коли воно заходить — старіє, а коли сходить — молодіє. Дід ліг своїй мамі на коліна і сильно заснув...".

Про те, як сонце викрало собі за дружину людську дівчину, оповідає легенда "Чому буває сумне сонце". Брат пішов визволяти сестру й, допомагаючи своєму швагрові, побив-поламав усе на небі — і сонце довго лагодило драбину, по якій вилазить туди щоранку.

Те, що сонце має побут, як у звичайного чоловіка, засвідчує і дитяча закличка:

Сонечко, сонечко,
Виглянь у віконечко...

Інше втілення сонця — образ жіночий, образ господині-дружини місяця, матері зірок. Цей образ з'явився, як вважають учені, за часів матріархату. Сонце, місяць і зорі утворюють небесну родину.

На горі, на кам'яній
Щедрий вечор, добрий вечор!
Волохи куют, церкву будуют,
З трьома верхами, з трьома вікнами.
В первім віконці — яснеє сонце,
В другім віконці — ясний місяченько,
В третім віконці — яснії зірки.
Ясний місяць — сам господар,
Яснеє сонце — господинька,
Яснії зірки — єго дітки.

Сонце, місяць і зорі — космічну родину — виліплюють коровайниці й розташовують на весільному короваї. Сам коровай є

символом сонця. Своєю формою, як і інші предмети, згадувані у весільних піснях (колесо, вінок, перстень), коровай нагадував сонце. Випікання короваю уявляли як його схід (коровай сходить — сонце сходить, про добре випечений коровай кажуть: "Коровай, як сонце"). Калита, різдвяна паляниця, та й сам щоденний хліб — це ніби маленьке сонце в кожному домі.

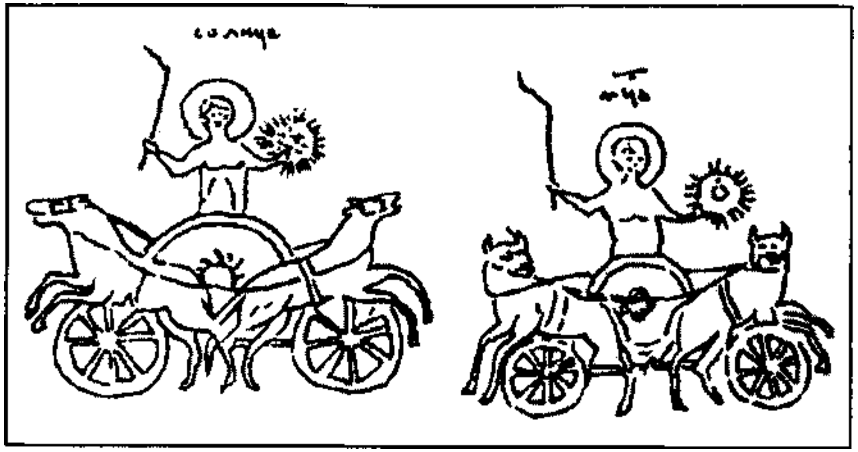
За сонцем по колу (за годинниковою стрілкою, тобто) ходить господар у дворі зі свят-вечерею, закликаючи тричі звірів, бурю, мороз. Колядники на Різдво, віншуючи господарів, виконують особливий танок "Кругляк": "Такий "кругляк", тільки з іще виразнішими релігійними ознаками, відправляється на пасіці. Коли господар держить бджоли, він веде колядників на те місце, де стоїть пасіка літом. Там колядники стають колесом, упадають на коліна, роблять перед собою хрести своїми топірцями, укладаючи їх потім "бардками" до середини, а держаками до себе, і складають на купу свої шапки на бардки — "бо то значить так, як рій, бджоли"... Господиня насипає їм у шапки пшеницю, принесену в запасці. Колядники, взявшись за руки крутяться в один бік, за сонцем, "аби рої не втікали", приспівуючи якусь "веселу" пісню, "аби бджоли були веселі", — писав М.Грушевський

Багато весняних танців також відтворювали рух сонця денним та річним колом, заворожуючи його на врожай, на добро, підтримуючи одвічні космічні ритми ("Грушка", "Мак", "Зайчик", "Подоляночка"). Такі танці мали на меті не тільки викликати сонце, сприяти його приходові, а й утвердити його перемогу над холодом і темрявою.

Яблуко — також сонячний символ. Так, у веснянці "Воротар" співається про княжеє дитя, яке грається золотим яблучком. Яблучко — на золотім блюдечку, а крають його срібреним ножичком. У веснянках часто згадується колесо — кроковеє, вербове, яке "вилить много дива", тобто все на світі бачить. У такого колеса дівчата питають, чи не бачило воно, куди поїхав милий:

Кроковеє колесо, колесо
Вище тину стояло, стояло,
Много дива видало, видало.
Чи бачило колесо, колесо,
Куди милий поїхав, поїхав?

У давнину Великдень був одним із найбільших свят, коли вшановували сонце. Схід сонця на Великдень зустрічають уро-

Сонячна колісниця. Давньоруське зображення

чисто, відчиняють у хатах вікна й двері, аби сонце зайшло до оселі, освітило усе й освятило.

На свято Купала є звичай спускати з пагорба вогненне колесо (його обливають смолою і запалюють). Вінок (купальський, весільний, обжинковий, настінний вінок-оберіг) також уособлює сонце. У купальських піснях його називають "віночком з кадила", тобто вінком вогненним. Купальське пускання вінків на воду відображає шлюб води й сонячного вогню, із якого постав світ.

Місяць

Це світило, за давніми уявленнями, мало величезний вплив не тільки на земну природу та господарські процеси, а й на життя самої людини. Місяць пов'язували з жіноцтвом, з таємними знаннями, з нічним проростанням рослинності. Місяць — також символ судженого, він — наречений або ж таємний коханець зорі.

В архаїчній колядці місяць постає однією зі світотворчих стихій, від яких залежить життя на землі:

З-за тої гори, з-за високої
Видни ми виходять трьох братів рідних,
Єдин братейко — світле сонейко,

Другий братейко — ясен місячик,
Третій братейко — дрібен дождейко.
Місячик ся бере заморозити
Гори, долини і верховини,
Глибокі потічейки і бистрі річейки;
Сонечко ся бере розморозити
Гори, долини і верховини,
Глибокі потічейки і бистрі річейки;
Дождичок ся бере зазеленити
Гори, долини і верховини,
Глибокі потічейки і бистрі річейки.

В іншій колядці місяць є господарем, а сонце й зорі — його небесною родиною. Господар цей — найперший предок, обожнюваний у багатьох давніх релігіях, а його родина — найдавніша, ідеальна сім'я. Таке обожнювання місяця як прадіда особливо помітне під час Різдва. Відгомін стародавнього культу місяця деякі вчені вбачають в обрядових діях: обкладанні святкового столу часником, числі страв (дев'ять), у камені, розміщеному під столом на Святвечір, у варениках, голубцях — обрядових стравах, які готували на честь місяця.

Число дев'ять пов'язане зі старовинною календарною системою, коли місяць поділявся на три тижні, кожен — по дев'ять днів. Звідси — число страв на святвечірньому столі й кількість полін для вогню, на якому господиня готує празникову їжу. Це ж "місячне" число збереглося в колядці:

Вой забарився місяць у крузі,
Місяць у крузі, гість у дорозі,
Дай Боже!
Ой ішли ж туди ба й дев'ять купців,
Ба й дев'ять купців, хлопців-молодців...

Камінь, білий камінь у фольклорі — центр світобудови й уособлення місяця. Білий камінь посеред води — це повний місяць у бездонних небесах. Так само камінь, що його кладе у гніздо сокіл, який сидить на вершечку могутнього древа, названого світовим.

Гой питалася зоря у моря:
— Чиї ж то двори на шкляній горі?
Тесовий камінь, як мак, леліє,
Як мак, леліє, як жемчуг, сіє?

Гой є ж то двори світлого пана,
Світлого пана в рицарськім стані...

У балтійських і слов'янських сюжетах місяць — чоловік сонця, він зраджує своїй дружині, бо закоханий у зорю (зоря-Денниця, до якої після весілля йде місяць).

Місяць вважався покровителем жінок. Це покровительство можна пояснити ще й тим, що в космогонічній моделі всесвіту місяць співвідносять із темрявою, водою, жінкою (на відміну від сонця, пов'язаного зі світлом, вогнем, чоловіком). Місяць, як і жінка, пряде. Він пряде час і людські долі (прядіння — здебільшого нічна робота).

Місяць — помічник дівчат у їхніх сердечних справах. В одній із щедрівок дівчина звертається до місяця, намагаючись передати ним звістку. Місяць — її оборонець, "нічне Боже око", він усе бачить із неба:

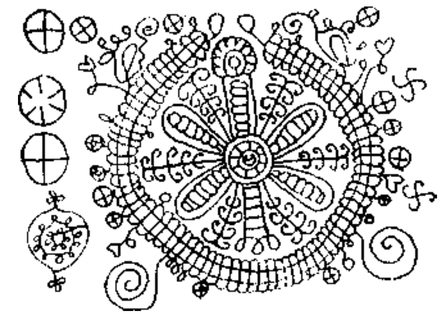
До місяця говорила:
"Ой, місяцю, місяченьку,
Освіти ясно криниченьку,
Нема ким дати знати —
їдь, батеньку, біль збирати...".

До місяця дівчина зверталася, намагаючись приворожити собі коханого: "Місяцю Володимиру, ти високо літаєш, ти все бачиш, ти все чуєш, як невольники й невольниці плачуть за батьком та за матір'ю, за дітками маленькими; як корова за телям, як лошиця за лошам, як ослиця за ослям, як море за морем. Даруй же, Господи, щоб так за мною нарожденною, хрещеною і молитвяною рабою Божою Іван плакав".

Місяць — також символ парубка. Якщо дівчині уві сні присниться місяць-молодик, це знак, що слід чекати жениха. Щоб приснився суджений, дівчина, перший раз побачивши місяць-молодик, повинна тричі справа наліво перекрутитись і взяти трохи землі з-під п'яти. Ту землю ввечері слід покласти собі під подушку і проказати тричі те, що говорила, крутячись:

Місяць, місяць молодий,
В тебе ріг золотий.
Ти знаєш старого й малого,
Пошли мені мого милого.

У такому ворожінні бачимо зв'язок пророкування судженого із потойбіччям та померлими предками, а також темну, тогосвітню природу самого місяця. Давні люди, вибудовуючи модель всесвіту, співвідносили його із людським тілом. Ноги світу-тіла (сліди, взуття) пов'язували з "низом", землею, потойбіччям. Сам же місяць постає тут світилом померлих. Він, як усі хтонічні істоти, все знає ("старого й малого"), та й те, що він "золотий", вказує на його належність до "нижнього" світу. Отже, ворожачи, дівчина просить допомоги в померлих предків.

Зображення календаря (з місяцем у центрі) на фартуху. Росія

У загадках місяць набуває найхимерніших метафоричних форм: від рогатого пастуха, лисого вола чи коня — до гори, шматка золота, окрайця хліба, червоної сковороди й золотої комори. Потойбічну природу місяця підкреслено його здатністю пересуватися небом: "Без рук, без ніг, тільки з рогами, // А ходить попід небесами".

У багатьох легендах та віруваннях місяць — молодший брат сонця. Він дуже працьовитий, до роботи своєї береться, ще коли й сонце не зійшло з горизонту. Проте буває, що хворіє або гнівається. Це здебільшого стається тоді, коли місяць краде відьма, ховаючи його, щоб зручніше було доїти корів і чинити всяку іншу шкоду. Чи не про відьмацьке ремесло йдеться у прислів'ї: "Світив би мені місяць, а зорі я й кочергою розжену". В Карпатах вірили, що відьми роз'їдають місяць, залишаючи тільки кров, із якої той знову оживає. Загалом, сюжет про переслідування місяця та його поїдання або розривання доволі поширений. Так у сибірських (кетських, селькупських) та кавказьких (абхазьких) міфах сонцевого чоловіка — місяця, переслідує, в одному випадку, зла жіноча міфічна істота, причетна до нижнього, потойбічного світу, в іншому — його власна сестра-відьма, яка нищить усе довкола. Сонце намагається врятувати свого чоловіка. Під час боротьби місяць розривають навпіл. Дружина-сонце довго пробує оживити свою половину, яка, проте, дісталася їй без душі. Насамкінець місяць залишається в небі, проте, за абхазьким варіантом, як тільки він виповнюється, його починає їсти відьма.

Давньоруські жіночі прикраси-обереги — лунниці

Тьмаве світло, відсутність тепла пояснюють прокляттям місяця, знаменням гріха Каїнового, покладеного на нього Богом. У плямах на місяці бачать Каїна й Авеля, піднятого ним на вилах. Коли брати приносили Богу жертву, Каїн помітив, що його жертва не така приємна Богові, як Авелева. Загорівся він заздрістю й ненавистю і вирішив убити брата свого. Наступної ночі, заманивши Авеля в поле за снопи ячменю, Каїн підступно вчинив братовбивство: нахромив його на вила й кинув, як сніп. За присудом Божим, братовбивцю не могли прихистити ні вода, ні земля. Та місяць, усупереч Господній волі, дав йому притулок — і відтоді носить на собі тавро Каїнового гріха. На Вінниччині розповідали про двох братів, яких Бог покарав страшним гріхом за те, що вони на Різдво Христове робили мішанку для худоби. Та й покладено братовбивчий знак на місяці задля того, щоб люди шанували свята й остерігалися в цей час братися за роботу. Схожі легенди, надзвичайно поширені, оповідають про гріх, учинений на Великдень, про годування худоби та складання сіна, про офірування Богові сніпків збіжжя.

Цікаво, що плями на місяці "обговорюються" в легендах багатьох народів світу. Ненці на місяці бачили "місячного" чоловіка — "ірій хасаву", нівхи й татари — жінку, яку боги відіслали на місяць за недобропорядність. Про "місячну людину" знали поляки, росіяни, німці, англійці, французи, що дало змогу вченим зробити припущення про спільноарійський міф.

Подекуди твердили, що, на відміну від сонця, створеного Богом, місяць — витвір нечистого ("чорт теж хотів зробити сонце, але не міг; проте вкрав кавалок сонця, із якого й утворив місяць"). На Гуцульщині вважали, що коли помирали неправедні люди, то зорі, які в цей час гасли, й утворили місяць. Отже, місяць за своєю природою пов'язаний із померлими, особливо грішниками. Крім того, кажуть, що місяць — то "козацьке сонце". Або ж: "Гарно і при місяцю, коли сонця немає".

Із місяцем, як і з сонцем, пов'язана ціла низка застворог. На місяць не можна було показувати пальцем, "бо всохне". Остерігалися також, "щоб місяць не вперся у вікно" — щоб місяць, особливо повний, не зазирав до хати. Тому звечора ретельно затуляли вікна фіранками, щоб місячне проміння не падало на сонну людину, бо та може стати сновидою: блукатиме вночі із заплющеними очима, вилазитиме на дерева й дахи, а від чийогось погуку може впасти й забитися на смерть.

Особливе значення мав місяць у щоденному господарському житті, кожною своєю фазою впливаючи на нього. Місяць, що має чотири фази (народжується, росте, старіє і вмирає) порівнювали з людиною. У Літинському повіті на Поділлі вирізняли фази місяця, які мали свої назви: молодик (новак), підповня і старик. На Житомирщині — чотири фази: молодик, підповня, повня і так звана "остання квартира". У Луцькому повіті існував поділ на п'ять частин: "нив" (молодик), "перша квартира", підповня, повня, "остання квартира". Останню чверть іноді ще називали "гнилушею". Час невидимого місяця — "переміною". Подекуди існувало вірування, що місяцем "керує" св. Юрій, заслінкою "регулюючи" його фази.

Як росте місяць-молодик, так, вважалося, зростає все у природі. Тому за молодого місяця добре збирати цілющі трави, а дівчатам — підрізати косу. Той, хто народився за молодого місяця, моложавим буде все життя.

Побачивши молодик, слід було попросити щастя і здоров'я. До місяця приказують:

Тобі, місяцю, з повні —
Мені на здоров'ї.
Тобі, місяцю, посвітитися —
Мені по світу надивитися,
Добре находитися.

Вважалося, що молодий місяць позбавляв зубного болю. Знахарі намагалися саме в цей час вишіптувати різні хвороби. Проте
Л врізаний на молодику палець гоївся нескоро, тоді як у повний мі-
1$ сяць — навпаки. На новаку не радили починати сіяти (згниє в зем-

лі, не дасть плоду, льон достигатиме неодночасно), не квасити овочів (будуть непридатні до вжитку).

Про другу фазу місяця зауважували, шо народжений "на перекриї" — не довго живе у парі, залишаючись удівцем. А ще твердили, що в цей час найкраще розпочинати косовицю сіна. Щодо "гнилуші", то під цю пору не можна було заготовляти сіна й деревини для будівництва — сіно гнитиме, а дерево поточить шашіль. Людина ж, народжена "в ісході", буде похмурою і буркотливою. Зате в цій фазі добре починати сіяти зернові.

Місяцеві ріжки слугували господарям за добру ознаку, яку городину висаджувати: якщо ріжки догори — то слід садити ті рослини, що мають плоди "зверху" (огірки, помідори, перець); якшо місяць рогами донизу, то садили цибулю, моркву, ріпу.

За місяцем також передбачали погоду. Якщо ріжками донизу — на дощ чи мороз, угору — випогодиться; якщо почервонів — на вітер, зблід — на дощ. Гострі і яскраві ріжки — чекай доброї погоди; круті — на мороз. Якщо молодик з'явиться на небі, коли погідно, то добра погода триматиметься весь місяць.

Зоря

Зоря в міфах багатьох народів — це жінка. Дружина або сестра сонця, чи коханка місяця. Зоря пов'язана з Великою Богинею, чий чоловік, бог неба, — це місяць. Стародавнє зображення півмісяця із зіркою символізує цю пару. Втілення отієї міфічної Зорі — це планета Венера (на небі увечері і вранці вона поряд із місяцем). В епоху неоліту ранкова й вечірня зорі асоціювалися з Великою Богинею. З нею пов'язували й сузір'я Великої Ведмедиці.

Венера, як відомо, — це богиня кохання в римлян, котра перейняла функції Великої Богині. Цікаво, що планета Венера в давнину вважалася "зіркою зла": римляни пов'язували її з Люцифером, фінікійці — з Вельзевулом, євреї з Азазелем, індіанці майя — зі змієм Кукульканом. Проте стародавні арабиязичники називали її "всемогутньою" і шанували як верховну богиню.

Литовці уявляли ранню зорю у вигляді дівчини Аушріне, яка розпалює Сонцю вогонь, а вечірню зорю — як дівчину Вакаріне,

яка той вогонь гасить. Давні греки вважали, що зоря сидить на золотому троні, вбрана в червоні та золоті шати.

Зоря в українському фольклорі — це символ дівчини, місяць — символ парубка. В українських обрядових піснях Зоря змальована як панна, дівчина-красуня. В неї біле личко, рум'яні щоки, чорні брови, руса коса. На світанку краля розсипає по луках і садах срібну й перлову росу. Росу бачить місяць, а краде сонце. Про це є загадка:

Зоря-зоряниця, красна дівиця
По церкві ходила, ключі загубила.
Місяць зійшов — ключі знайшов.

Зоря вишиває небо пурпуровими нитками, а діброва займається й палає, доки день не загасить. Очевидно, про таку дівчину-зорю співається у веснянці "Вербовая дощечка":

Де ти, Насте, бувала, бувала,
Як діброва палала, палала?
Відром воду носила, носила,
Дібровоньку гасила, гасила.
Скільки в відрі водиці, водиці,
Стільки в дівчат правдиці, правдиці...

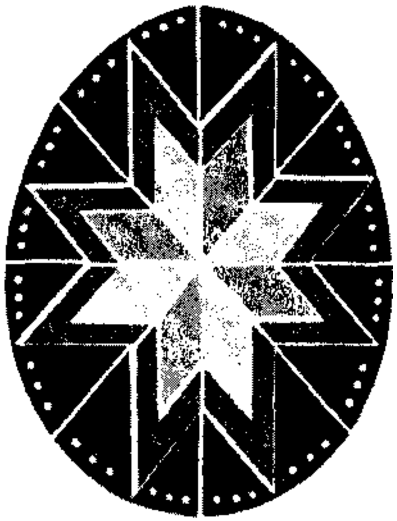
У колядках дівчина часто порівнюється із зорею:

Ой ясна, красна калина в лузі,
А ще красніша дівка Галочка,
По двору ходить, як зоря сходить,
По воду іде, як пава пливе,
В сінечки ввійшла — сінечки сяють...

Із зорею порівнюють гарну жінку, господиню:

Ой ясна, красна на небі зоря,
А ще найкраща в Івана жона.
По двору ходить, як місяць сходить,
В правій рученьці ключики носить...

Зоря, як відомо, возвістила світові про народження Ісуса Христа. Вона з'явилася над вертепом у Віфлеємі, де народився Спаситель, і вказувала шлях до нього трьом царям зі Сходу, волхвам і пастухам. Саме тому в українських родинах на Святвечір діти так чекають першої зірки. А колядники ходять із семикутною або восьмикутною зорею, котра сяйвом і красою нагадує про віфлеємську зорю. Способів виготовлення різдвяної зорі існує дуже багато. Колись для цього частенько використовували сито, до

Писанка „Зоря". Холмщина

якого кріпили "промені" зорі. Тепер способів побільшало: можна з тоненьких планочок або товстого дроту змайструвати каркас, який потім обтягнути папером чи тканиною, прикрасити фольгою, китичками з кольорових ниток, ялинковим "дощиком". Буває, зірку випилюють із фанери й обклеюють кольоровим папером. Найліпший варіант — коли зірка ще й обертається. У середину вставляють образок Діви Марії з Дитятком, а також свічку.

Зірки — це діти сонця. У казковій небесній родині, про яку розповідається в колядках, зірки — це діти сонця й місяця:

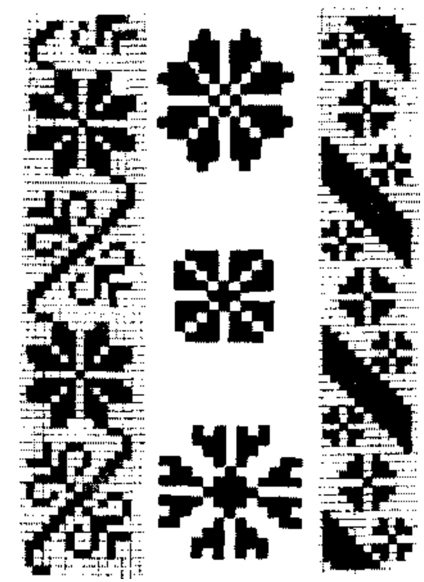
Ясен місяць — пан господар,
Ясне сонце — жона його,
Дрібні зірки — то їх дітки.

У замовляннях зустрічаються згадки про три зорі — вечірню, опівнічну, ранкову:

Ви, зорі-зориці,
Вас на небі три сестриці,
Одна вечірня, друга полунічна, третя світова.
Вечірня, зануди,
Полунічна, зачепи,
А світова раба Божого (ім'я)
До раби Божої (ім'я) приверни.

За легендою, зірки — це ангели, які сидять на сходах неба із запаленими свічками. Або ж — душі спочилих героїв та праведників. За іншими уявленнями, зірки — то душі живих. Кожна людина має на небі свою зірку. Коли людина народжується — Бог запалює на небі нову зірку-свічку. Отже, скільки душ живе на землі, стільки й свічок (зірок) горить на небі. Якщо людина живе на землі добре, то і її свічка горить ясним, чистим світлом. Якщо ж не

шанується — свічка слабка і тьмяна. "Така моя планида", — кажуть про долю, маючи на увазі свою "небесну свічку".

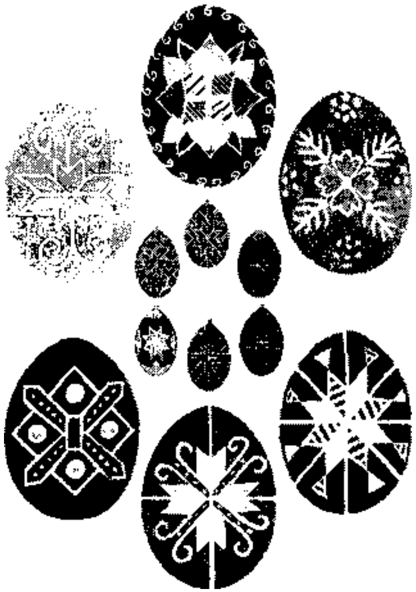
Зображення зорі у вишивці

Коли людина помирає — її зірка падає назустріч душі, що відходить. За деякими легендами, падучі зірки — то нехрещені діти. Падаючи, вони кричать: "Кшту!", тобто: "Хреста!". Отож, коли хто побачить зірку, котра котиться з неба, повинен її перехрестити й дати ім'я — чоловіче або жіноче, залежно від того, хто саме побачив зірку. За іншими уявленнями, до падіння зірок причетний диявол: він дуже хоче поставити на небі і свою свічку. Але ангели, тільки-но помітивши дияволів вогник, скидають його з неба. А ще зірки, які падають — це чорти, котрі, схотівши бути як ангели, видряпалися на небо, аби "світити мирові". Справжні ж ангели скидають їх назад на землю. Причому, впавши, чорти розливаються смолою, а хто в неї вступить — той захворіє на сухоти. Аби цього не сталося, треба проказувати слово "амінь" доти, доки не погасне зірка. Тоді вона загрузне в землю на стільки сажень, скільки разів було промовлене "амінь", і ніякої шкоди людям уже не зробить.

Чумацький шлях — це дорога, яка веде душі людей у потойбіччя. За легендою, від середини ця дорога розходиться у два боки: одна веде в рай, друга — в пекло. А птахам цей шлях указує, куди летіти до вирію. Чумацький Шлях — Божа дорога, нею ходить Матір Божа, сам Бог, і їздить св. Ілля на своїй вогненній колісниці.

По землі ж, орієнтуючись на зоряну дорогу, можна потрапити до Криму й далі, — до Єрусалима.

Вважається, що побачити зірку уві сні — це знак того, що з'явиться наречена. Коли жінці сняться зірки — це її діти. А коли дівчині — подруги. Коли сниться, що падає зірка, — це вістка про смерть друга.

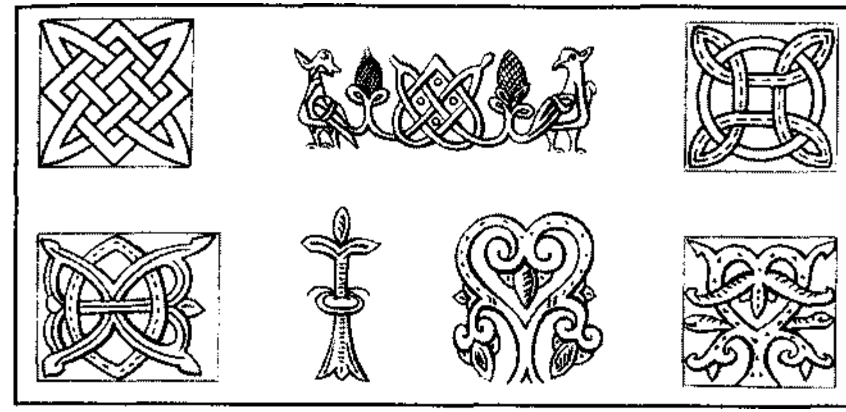
Писанки із зображенням зорі з різних регіонів України

Зоря зображується по-різному. Буває із п'ятьма, шістьма, сімома, вісьмома променями. Восьмикутна зоря — це знак землі й символ Діви Марії. Така зірка часто фігурує в українських вишивках і ткацтві. П'ятикутна зоря, відома в Ірані, Малій Азії, Месопотамії, на Криті та в Японії, — це знак Великої Богині. Так само, як і зображення руки (відповідно, із п'ятьма пальцями). Шестикутна зірка з'явилася ще на початку неоліту, це знак шести сторін горизонту, проте співвіднесених не із землею, а з небом. Це також знак року: дві половинки по шість місяців. Зображення шестираменних зірок дуже поширені у традиційному різьбленні українців.

Небо і Земля

У міфології багатьох народів небо і земля на початку творення світу перебували у шлюбі. Батько-Небо і мати-Земля тоді були ще нероздільними, і їхнім божественним дітям було тісно й темно без простору та світла. Тоді вони вирішили роз'єднати батьків. Зробили це вітер і дерево. Світове древо міцно вперлося своїм корінням у землю, а кроною тримало небо, щоб воно не впало на землю й не розчавило вже утворений світ. Відтоді між небом і землею з'явилося повітря.

Про небо говорять, що насправді воно не таке, як ми його бачимо. "Те, що ми бачимо над собою синє, так це ще не небо, а оболоки; а те, що ходить попід оболоками, так це хмари". Справжнє небо не синє, а таке "яскраве і спекотне, що, якби не

Знаки землі й води, рослин

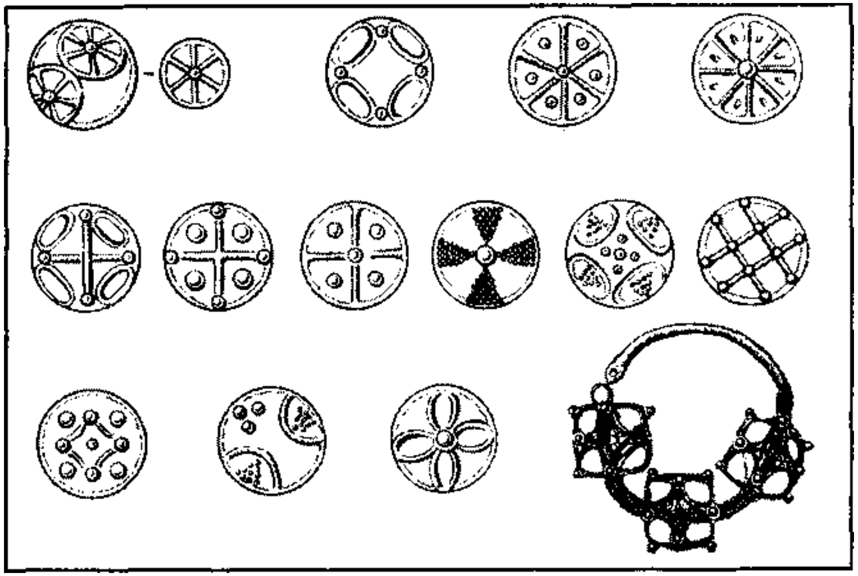
було між ним і землею полотна (оболоків), то було б спалило усе, а то й землю саму". А отих синіх оболоків є аж сім, "а восьме вже справедливе небо, де сидить Бог на золотім кріслі і янголи літають. Справедливе небо не синє, а червоне, як коли-де воно розчиняється, тільки на яку-небудь оказію: на війну або на поморок, або на голод".

Розкривається небо й в інших випадках, надзвичайно радісних для людей. Так, у колядці співається:

Там, на річці, на Йорданці,
Там Пречиста ризи прала.
Свого Христа сповивала.
Як налетіли аж три янголи,
Взяли Христа аж під небеса.
А небеса розтворилися,
А ми всім святим поклонилися.

В уявленнях, які складалися протягом тисячоліть і не були однаковими для різних часів і різних регіонів, Небо мало кілька шарів — найчастіше три або сім (адже добре відомий вислів "бути на сьомому небі", тобто відчувати райське блаженство).

На небо можна піднятися. Герої казок іноді видряпуються туди по драбині, по оленячих рогах, по стеблу чарівної рослини. Досягають вони таким чином "нижніх небес" — шовкової (золотої) гори, кришталевого царства. До того місця, де зустрічається небо

Символи сонця і землі на давньоруських скроневих кільцях

із землею, не доходив іще ніхто з живих людей. Там міститься вирій — країна померлих предків. Потрапити туди можуть тільки душі праведників, яких на крилах відносять янголи.

У казці "Жорна" розповідається, що жили-були дід і баба. Вони були бідні, ходили в ліс, збирали жолуді і їли їх. От один жолудь упав у погріб і почав рости. Полізла якось баба в погріб — а там дубок до самого верху виріс. Покликала діда. Дід прорубав стелю, і став дуб далі рости. І виріс він до самого неба. По тому дубкові дід виліз на небо і отримав там чарівні дарунки.

В Україні завжди шанували землю, називали її "матір'ю", "святою". Усе живе завдячує землі своїм існуванням, особливо для хліборобських народів; вона годує, дає притулок і порятунок. Перша людина — Адам — була виліплена із землі, точніше, з червоної глини.

"Будь багатий, як земля" — зичать у добрих побажаннях. Образити землю — однаково, що зневажити свою матір. Цей зв'язок проступає у віруванні, що не можна бити палицею по землі, "бо мама помре". Про погану людину кажуть: "Не годен того, щоб його земля на собі носила".

Земля справедлива. Вона не терпить кривоприсяжництва і кровопролиття, тому найвірнішою вважалася клятва землею. За повір'ями, земля не приймає по смерті великих грішників — убивць, самогубців, проклятих дітей — викидає їх із могил. Хоча є вірування, що в середині землі міститься пекло — вогонь невгасимий, у якому мучаться грішники.

Про походження землі є різні легенди. За однією з них, "коли Бог творив землю, то спочатку варив її, потім враз остудив; пухирі, які здійнялися, як земля кипіла, обернулись на гори, а проміжки між ними утворили долини".

За іншою, Бог творив землю не сам, а разом з лукавим, який пірнув на дно моря й виніс нагору пучку землі. Коли Бог її благословив, земля почала рости і зробилася такою, якою ми її тепер маємо. Лукавий не забув і для себе приховати трошки землі за нігті. Та з того праху не вийшло грунту, а постали плазуни, жаби і всі нечисті тварини, які й розлізлися по землі. Лукавий як заплаче... А з його сліз постали болота, трясовина, де тепер чорти водяться.

За давніми уявленнями, земля народжує людей. Вона ж забирає людей після смерті назад у своє лоно. Там перебувають і душі ще не народжених дітей. На той світ можна потрапити через яму в землі. Таке стається з казковими героями, коли вони проходять обряд посвячення, після якого можна одружуватися. Вони ніби на деякий час помирають, а потім наново народжуються, отримують нове ім'я і статус дорослих чоловіків.

Побутує кілька варіантів пісні, де загибель молодого козака змальовано як його одруження. До речі, неодружених хлопців, за давнім звичаєм, ховали як наречених, навіть робили й несли за труною гільце — весільне деревце. У пісні козак помирає і просить вірного коня, який "б'є землю під собою" в узголів'ї парубка, аби той побіг дорогою "широкою степовою" до батькового двора:

Вийде батько, розсідлає,
Вийде мати, розпитає:
Ой коню мій вороненький,
А де ж мій син молоденький?"
Не плач, мамо, не журися,
Бо вже син твій оженився.
Та взяв собі паняночку —
В чистім полі земляночку.
Та взяв собі за бояри
В чистім полі два явори...

У деяких археологічних культурах побутували поховальні правила, за якими померлого клали до ями в позі, в якій іще не народжені люди перебувають у лоні матері. Таким чином його готували до нового народження.

Калиновий міст

У реальному світі міст з'єднує насамперед протилежні береги річки чи яру. А в символічному — цілі світи (цей і той), людські стани (до одруження і після). По символічному мосту йдуть до нас сонце, весна, кохання.

Найчастіше міст — символ весільний. По ньому хлопець (парубок) і дівчина переходять до нового періоду в своєму житті: стають молодим подружжям. У пісні співається:

Загадаю миленькому велику загадку,
Щоб помостив через море широкую кладку...

У казці таке ж завдання загадує царівна претендентові на її руку: "Збудуй мені, — каже, — за одну ніч палац — та такий, якого на світі ще не було. І щоб був він маковим зерном обсипаний. А на кожній маківці сто цвяхів золотих вбито. І щоб від того палацу міст прокладений зі скла. А по боках мосту височіли чудові дерева, і були вони усі різні. А на тих деревах щоб співали золотопері птахи, які тільки є на світі".

Вважалося, для того, щоб міг відбутися такий перехід по чарівному весільному мосту, парубкові потрібно було символічно вмерти й відродитися вже у новій якості — нареченого. Пам'ятаєте, скільки подій передує в казках весіллю (маленькому, але найзначнішому епізодові аж наприкінці сюжету)? Герой і на тому світі опиняється (куди потрапляє через криницю або через море, або ж після того, як його ковтає чудовисько чи риба), і всілякі дивовижні випробування проходить (тут йому допомагають звірі або чудесні друзі — Вернигора, Морозко, Вернидуб, Стрілець, Скороход, або ж і сама наречена), потім вони повертаються в цей світ, найчастіше перевдягненими так, що їх не впізнають, а вже потім "переходять весільний міст". Річ у тім, що в казках до нас дійшов відгомін справдешніх обрядів так званої ініціації — переходу. В давнину вони здійснювалися з хлопчиками перед тим, як їм надавали статус парубків та право одружуватися. Для цього

Марія Приймаченко. Літа мої молодії, прийдіть до мене у гості

підлітків відводили в ліс, де залишали в будівлі (іноді подібній до тотемного звіра), відповідно настроювали, часом давали випити напої з трав, що мали психотропні властивості. Підліток на деякий час "помирав" (у цей час здійснюючи уявну подорож до "того світу") й "повертався" вже з новим ім'ям. Деякий час ті, що пройшли ініціацію, жили в лісі (іноді це мало вигляд розбійницьких громад, про які читаємо в казках). Вони не стриглися й не голилися. Потім верталися до громади і вже мали право вибирати наречену.

У весільних піснях часто й сама наречена, чекаючи молодого, мостить мости, кладе кладки (калинові або кам'яні). Про це співається в колядці:

Надіялася свого милого.
Гатила гати дорогими шати,
Мостила мости жуковинами...
"Та як мій милий на гать поїде,
Гатіться, гати, дорогими шати!
А як мій милий мостом поїде,
Звеніт му мости жуковинами!"

Шляхом до хати молодого, до щасливого шлюбного життя слугує дівоцтво молодої. А його позначають калина, рута, м'ята:

Легше перейти по кладці, ніж переплисти,
Легше любить по-старому, ніж ізрадити.

Але назад по мосту — до своїх батьків, до молодості, дівоцтва — вже не пройти. Калиновий (або кленовий) міст означає перехід через межу життя і смерті, дорогу, з якої немає вороття. У давнину для небіжчиків справді мостили особливі — нетривкі містки, щоб мерці по них пішли й не могли повернутися.

Розповідають, що "між землею і небом є глибока пропасть, а через неї переложена кладка така вузенька, як ниточка. То душа мусить іти по тій кладці. Отже ж, котра душа в Бога щаслива, то перейде так, як павук по тій павутині, а котра грішна, то зараз із тої кладки впаде і полетить просто в безодню до пекла".

Висловом "на калиновому мості" позначають другу половину життя, старість — період, що передує смерті (український письменник Петро Панч так і назвав свій останній твір: "На калиновім мості"). У піснях про минулі літа, втрачену молодість також з'являється цей образ:

Запряжу чотири коні, коні воронії
Та поїду доганяти літа молодії
Ой догнав же літа свої в калиновім мості.
— Вернітеся, літа мої, хоч до мене в гості.
— Не вернемось, не вернемось — не маєм до кого,
Не вмів же ти шанувати здоров'ячка свого.
Було б тоді нас вітати, як ми не летіли,
Було б тоді спать лягати, як ми спать хотіли.

Символічними мостами ходять не тільки люди. Користуються ними й інші образи, які мають дуже велике значення для людських істот. Так, по небесному мосту переходить упродовж дня сонце. Веселка — то також міст, по якому з неба на землю сходять ангели: набирають воду для дощу. До речі, за повір'ям, веселка з'являється на небі від помаху рушником. А в казках, як відомо, від помаху хустини чи кинутого рушника з'являється чарівний міст, по якому герой переправляється через море. А потім озирається, знову махає рушником, і міст зникає. Отож відьма чи змій уже не можуть подолати водного простору і вхопити лицаря. Пам'ятаємо й те, що в час вінчання наречені стають на рушник — це, поряд із церковним обрядом, з'єднує їх навіки.

Ворота

Щось схоже на мур відділяє світ земний і світ небесний один від одного. Але в мурі є ворота, через які відбувається сполучення між світами. Через міфічні небесні ворота на землю приходять весна, дощ, прилітають птахи. З потойбіччя прибувають душі і йдуть у вирій також через ворота. Так само, через ворота, наближаються одне до одного наречені.

У грецькій міфології богині пір року Гори (три дочки Зевса й Феміди) упорядковують і життя людини. У Гомеровій "Іліаді" вони стережуть захмарні ворота Олімпу. Одна із сестер, божество справедливості Діке, береже ключі від воріт, через які пролягають шляхи дня і ночі.

У шумерській міфології бог неба Ан сторожем своїх воріт мав божество родючості і скотарства Думузі. З воротами й, водночас, із сонцем та з обрядами, що відзначають початок весняного сонячного циклу, пов'язаний персонаж південнослов'янської міфології Божич. Серби, хорвати, румуни й болгари з проханням "відчинити ворота", аби пішов дощ, зверталися до жіночого божества Додоли.

За китайськими міфами, на священній горі Куньлунь є нефритова стіна, з кожного боку якої є по дев'ять криниць і по дев'ять воріт. Одні з тих дев'ятиворіть — ті, які звернені на схід, стереже фантастичний дев'ятиголовий звір Кайміншоу. Через оті ворота на світанку приходить сонце.

Св. архангел Михаїл — посередник між Богом і людьми, провідник душ до небесного Єрусалима. Він проводить душі до воріт, допомагає їх відчинити або ж стоїть на воротях зі своїм військом, пропускаючи тільки праведників.

В епосі адигів існує чудовиськоЄмінеж, яке насилає на землю грім і постійно намагається проковтнути сонце. Воно живе за сімома гірськими хребтами й сімома морями, у фортеці, оточеній сімома мурами. Там є одні-єдині ворота, та й ті — велетенські мечі, які розсікають усякого, хто спробує через них пройти. Підземна потойбічна країна Кур у шумерській міфології від цього світу була відділена рікою, через неї душі похованих небіжчиків переправлялися в човні, а потім іще й проходили крізь сім воріт. Ворота до країни померлих у віруваннях осетинів стереже істота жіночої статі Амінон. Володар потойбіччя Барастир каже їй, коли їх відчиняти. Після заходу сонця ворота вже не відчиняються, тож осетини,

за звичаєм, ховають своїх померлих удень. У карельській та фінській міфології мерці, перебравшись через потік Манали, потрапляють у холодний і темний двір зі скрипучими залізними воротами. Це господарство Похйоли — старої баби-чаклунки, яка краде сонце й переховує різні культурні блага, що їх, урешті-решт, добувають для людей герої.

У російській колядці, можливо, спрямованій на те, щоб у господарів народився син, зображено міфічний двір, на якому троє нових воріт. У перші ворота пролітав скороходець, у другі ворота скороходець пройшов і проніс легку грамотку: "Повернись, душе, назад, радість я тобі скажу, дочку тобі народжу!". Душа не вернулася. Тоді скороходець пройшов у треті ворота: "Повернись, душе, назад, радість я тобі скажу, тобі сина народжу!". Душа: "Як народиш синочка — повертаюся назад!".

В українському фольклорі є чимало згадок про ворота. У веснянці люди питають у солов'я, чому він так рано з вирію вийшов. Соловейко каже:

Не сам же я вийшов, Дажбог мене вислав
З правої ручейки, і ключики видав.
З правої ручейки — літо відмикати,
З лівої ручейки — зиму замикати...

Через оті чарівні ворота, про які йдеться у веснянках, щоранку приходить до нас сонце. Навесні це — особлива подія, адже приходить молоде сонце, дитина. Навесні молодь гралась у гру "Воротар": двоє ставали, піднявши руки догори, ніби ворота, а всі інші — перед ними ланцюжком один за одним. Відбувався діалог, після якого "ланцюжок" пробігав у ворота. На комусь ворота "зачинялися" — він залишався за ними. І так — поки всі не опинялися за воротами.

— Воротар, воротарчику, одчини нам ворітечка.
— Ой а хто до ворот кличе?
— Князьове да дитя їде.
— А на чом да воно сидить?
— На золотім кріселечку.
— Ой а що ж нам за дар дасте?
— Червонеє яблучко...

За небесними воротами у колядці — Бог із синами і всіма святими. Вони правлять службу за людей:

Що у пана, у пана золотії ворота,
А за тими ворітьми стоять нові столи.
А за тими столами сидить батько з синами.
Сидить батько з синами, та й з усіма святими.
Правлять вони службоньку за пана господаря...

Ворота також відкривають шлях в інший соціальний стан, в одруження. Під час весняної гри "Царівна" учасники стають у коло, в центрі — "царівна", поза колом — "царів син". Співається про те, що царівна ходила по городу, дзвонила золотим перстенем і тим самим манила до себе царенка. Врешті, відверто сказала:

Пророби, царенку, ворота,
Виведи царівну з города...

У колядці мовиться про срібні дверцята. Дівчина не всім їх відчиняє, а тільки милому. Бо приходила до неї матінка, просила відчинити срібненькі дверцята — панянка відповіла, що не відчинить, бо боїться вітру й сонця: вітер косоньку розвіє, а сонце як пригріє, то личко зблідне. Те ж саме панна відповіла батькові. А вже як прийшов милий — нічого не боялася:

Вітру ся не бою, сонця ся не хороню.
Як вітрець повіє, коси не розвіє.
Сонінько пригріє, личко зрум'яніє.

Ворота — також поняття, пов'язане з родом. Недарма у весільному обряді саме у воротях відбувається викуп молодої. У весільній пісні Марусенька просить свого батька:

— Татунечко мій любий,
Запирай ворітечка — не пусти Івасенька!
— Як го не пустити, коли він ся просить,
Коли він ся стелить по подвір'ї хмелем,
А в сінях — барвіночком,
А в хаті — василечком,
А за столом — соколом.

У колядці змальовано образ казкових воріт, на яких сидить всезнаючий сокіл:

На небесах ясен місяць
Освітив небо і землю.
Небо і землю, і двор при дорозі.
Двор при дорозі й нові воротечка.

На тих воротечках соколонько.
Коло соколонька золотая корогвонька...

Тудою ішла Іванкова мати, і стала розпитувати сокола, чи не бачив де її сина. Сокіл відповів, що бачив: Іванко служив при королю, писав листи до дівчини, а вона йому відписувала, щоб не турбувався, вона сама прибуде:

Я до тебе на двор — дробним дощем,
А в сіни — ясним сонцем,
В хату — панянкою,
А за стол — миленькою.

Дунай

Ріка, за міфологічними уявленнями різних народів, є кордоном, який розділяє світи. У народній обрядовості та фольклорі переправа через ріку означала перехід від земного існування до неземного, від стану дівування чи парубкування — до одруження.

У міфологічній свідомості наших предків це стосувалося будь-якої річки, та й просто — води. Проте були й суто міфологічні ріки, як Забить-ріка у росіян, Лета у давніх греків тощо. У піснях Дунай вживається на позначення якоїсь чарівної країни, тридев'ятого царства, вирію. За багатьма легендами, Дунай тече посеред раю. За болгарською легендою, він витікає з-під кореня світового древа — гігантської золотої яблуні. У російському весільному обряді є згадка про Дунай, на березі якого росте казкове древо. У фольклорі східних та західних слов'ян Дунай — це загальний символ водного простору, зокрема й морського.

Дунайська вода відкриває шлях на той світ. Напитися цієї води означає: або навіки піти туди, звідки нема вороття, або забути все, що любив доти, або ж торкнутися заборонених таємниць, дізнавшись про подальшу, зазвичай нещасливу долю. У будь-якому випадку все це мало значення зв'язку із потойбіччям. У пісні "Ревуть води, шумлять лози" козак, напуваючи коня з Дунаю, питається у птахів про дорогу "до свого роду". У відповідь він чує:

Вертай коня, козаченьку,
Вже не знайдеш домівоньку.

Ні домівки, ні родини,
Ані вірної дружини.

Згадаймо, що кінь у фольклорі є перевізником з одного світу на інший. Тобто Дунай знову показаний як кордон між двома світами. У деяких піснях сказано, що переправитися через Дунай можна полотняними мостами, що є поетичним позначенням погребальних рушників, якими опускають труну до могили.

Дунай у значенні могили згадується в багатьох козацьких піснях:

А ми турка та і не звоюєм,
Тільки роздратуєм.
Тільки нами, нами, козаками,
Дунай... Дунай загардуєм.

В іншій пісні ліричний герой говорить, що річка занесла його товариша за Дунай — тобто втопила. Дунай тут зображується не як річка, а саме як межа, кордон між світом живих та світом мертвих. Порівняймо із цим народне прислів'я: "Як пішов на Дунай — та й додому не думай". У замовляннях у Дунай відправляють хвороби, дунайською водою заживляють рани, бо це своєрідна "мертва вода".

У колядці "Ішли молодці рано з церковці" парубки мріють про чудову країну, де "добрий пан" добре платить за службу. Показово, що шлях до тієї країни відтворює давній слов'янський поховальний обряд, коли померлого клали в човен і пускали по воді. Враження, що йдеться про похорон, підсилюється ще й згадкою про церковну службу, з якої нібито йдуть молодці:

Ішли молодці рано з церковці —
Ой, дай Боже!
Ой, ішли, ішли, раду радили,
Раду радили не єднакую,
Не єднакую, троякую:
Ой, ходімо ж ми до ковальчика,
До ковальчика, до золотника;
Покуймо ж собі мідяні човна,
Мідяні човна, золоті весла.
Ой, пустиможся на тихий Дунай,
Долів Дунаєм під Царегород.
Ой, чуємо там доброго пана,
Що платить добре за заслуженьку,
Ой, дає на рік по сто червоних,

По сто червоних, по коникові,
По коникові та й по шабельці,
Та й по шабельці, по парі сукон,
По парі сукон та й по шапочці,
Та й по шапочці, та й по панночці.

У багатьох піснях про татарський полон повторюється мотив пускання коси по Дунаю. Дівчина-полонянка звертається до своїх поневолювачів зі словами:

— Ой татаре, татаройко, ой мой пане, мой панойко,
Вийми, вийми свого ножа, одріж, одріж мою косу,
Пусти, пусти по Дунаю, нехай пливе близько краю.
Прийде мати води брати, мою косу познавати:
"О де коса мої дочки, мої дочки Вуляночки!".

Відрізана коса — символ дівочої цнотливості, долі та життя, яке занапастили вороги. Згадаймо про звичай пускати водою волосся, то було жертвоприношенням божеству потойбічного світу. Люди вірили, що водою можна відправити звістку туди, звідки нема вороття, а також отримати повідомлення звідти. Тому до речей, прибитих до берега, ставилися з повагою. У щойно наведеній пісні пущена по воді коса означає загибель дівчини, а Дунай є погребальним шляхом.

Розповсюдженим є мотив потоплення новонародженої дитини матір'ю в дунайських водах. У "Пісні про синів-корабелів" колись утоплені вдовицею діти повертаються до неї через багато років вродливими та заможними купцями. Коли ж мати хоче одружити з одним свою дочку, а за другого сама вийти заміж, вони нагадують їй давній гріх:

Посередині села,
Ой там удова жила,
Породила два сина —
Іванюшу, Василя,
У китайки повила,
І в корабель вложила,
І на Дунай пустила:
— Ой ти, Дунай, не шуми,
Гляди моїх два сини!
А ти, рибойка жива!
Гляди моїх два сина —
Іванюшу, Василя!

У повісті Нечуя-Левицького "Бурлачка" зустрічаємо пісню, записану самим автором:

Ой у нашому Стеблеві стала новина:
Породила Биківночка малеє дитя.
Взяла малеє дитя під білії боки
Та й вкинула мале дитя у Дунай глибокий...

У ліричних піснях Дунай — перепона між двома закоханими, яку дуже важко, іноді неможливо подолати. У пісні "Ой там, за Дунаєм" козак із-за тихого Дунаю поглядає на свою Вкраїну. "Та не так на Вкраїну, // Як на ту дівчину", і просить у неї перевозу. В іншій пісні дівчина губить у Дунаї перстень — подарунок коханого, що мав стати запорукою вірності. Намагаючись дістати перстень, вона гине сама.

У пісні "Тихий Дунай бережечки зносить" молодець просить отамана відпустити його додому, щоб побачити кохану:

Тихий Дунай, тихий Дунай
Бережечки зносить,
Молодий козак, молодий козак
Отамана просить:
"Пусти мене, отамане, із війська додому,
Бо вже скучила, бо вже скучила
Дівчина за мною".

У даному прикладі первісне міфологічне значення Дунаю як кордону між двома світами збереглося в дещо трансформованому вигляді: військовий стан та мирне життя — це дві абсолютно різні просторові сфери, два світи, розділені між собою. У цій же пісні Дунай зображений як річка забуття на зразок давньогрецької Лети. Отаман, відповідаючи на прохання козака, радить: "А ти випий води холодної — дівчину забудеш".

У весільних піснях Дунай є символом шлюбу, він поєднує дівчину із нареченим, назавжди відділяючи її від власного роду. Таку саму символіку має і вінок, вкинутий у Дунай. Ось як зображує єднання двох закоханих галицька дівоча колядка:

Плила Касуня бистров рікою,
В Дунаю! В Дунаю, море,
Касуню, зоре,
Серденько!
За нев батенько над береженьком:

"Подай, Касуню, білу ручку".
"Ручки не даю, най си плаваю".
Плила Касуня бистров рікою,
За нев матенька (батенько, сестричка...)
Плила Касуня бистров водою,
За нев миленький до береженька:
"Подай, Касуню, білу ручку!"
Ручку подала, сама виплила.

Як казковий вирій, рай, Дунай пов'язаний із птахами, на яких, за легендами, перетворюються людські душі. В українській пісні Мати Божа ластівкою купається в дунайських водах:

Ой на Дунаєчку, на бережечку,
Там ластівочка та купалася,
То не ластівочка, то Божа Мати...

У польській весільній пісні парубок побачив свою наречену, коли вона плавала по Дунаю у вигляді сірої качки. У білорусів зустрічається лайка: "Відьма ти київська, сова дунайська!". У фольклорі київська відьма вважається найнебезпечнішою. Очевидно, що епітет "дунайська" надавав слову "сова" якогось винятково негативного значення. У пісні "Сокіл з орлом, сокіл з орлом купається" сокіл питає в орла: "Чи був, орле, чи був, орле, на Дунаї? // Чи не знаєш про ногаїв?". Очевидно, історичний контекст наклався тут на міфологічний зміст. Орел — птах потойбічний, тому він мусить знати все. На це й натякає пісня згадкою про Дунай. Отже, відповідь орла є цілком логічною: "За річкою, за річкою, за Дунаєм, // Хоч я й не був, а й так знаю!..".

Найчастіше образ Дунаю зустрічається в таких жанрах фольклору як колядки та щедрівки, ліричні та епічні пісні. У більшості пісень назва "Дунай" супроводжується епітетом "тихий".

Є легенда про походження Дунаю з крові вбитого богатиря, ім'ям якого й назвали річку. Оскільки Дунай у фольклорі — річка скорботи, то в піснях її походження часто пов'язують із дівочими чи материнськими слізьми. У піснях Дунай виступає як жива істота, велична, але небезпечна. Він може вести розмову з іншими річками, зокрема із Дніпром, якого величає: "Дніпр-батьку, Славуто!", визнаючи його першість. До Дунаю, як до живої істоти, пророчого помічника звертаються козаки:

Чом ти, Дунаю, став так смутен,
Став так смутен, каламутен?..

...Ой чом коні гетьманські
Не п'ють води дунайської?..

В історичних піснях Дунай згадується як кордон українських земель. Так, у пісні "Світ великий, край далекий, та ніде прожити" сказано, що цариця хоче "зігнати запоржців та аж до Дунаю". У пісні про Максима Кривоноса та Богдана Хмельницького "Не дивуйтеся, добрії люди" козак закликає побратимів загнати "ляшка, вражого сина, // Аж за той Дунай глибокий". Іноді Дунай є загальним позначенням чужинського краю:

Ой краєм, краєм, краєм Дунаєм,
Їздить, поїздить гордоє паня,
Турського царя барзо викликає...

У коломийці бачимо виразне протиставлення рідної сторони та чужини, названої Дунаєм:

Ой ходжу я по Дунаю та так си думаю:
Нема кращих дівчаточок, як в рідному краї.

Згадки про Дунай у його міфологічному значенні часто зустрічаються у творчості як класичних українських письменників (Тараса Шевченка, Олени Пчілки, Івана Нечуя-Левицького), так і сучасних (Івана Драча, Миколи Вінграновського та багатьох інших).

Вітер

Вітер — це, передусім, вільний простір. За стародавніми уявленнями, повітря асоціювалося з порожнечею, а згодом — із місткістю, в якій опинилися першостворені речі — небесні світила, рослини та істоти. Вітер, повітря в міфології сприймалися як божества, що відділили небо від землі, адже на початку небо-батько й земля-мати були нероздільними. І тільки пізніше народжені ними діти силоміць відокремили їх одне від одного. Відтоді божество Вітер (за іншими міфами, древо) тримає на собі небо, не даючи йому знову злитись із землею і розчавити створений світ.

Міфологічний "священний шлюб" неба і землі ілюструє загадка: "Тато високий, мама низька (за іншими варіантами: широка, плоска), син кучерявий, невістка сліпа" (небо, земля, вітер, ніч).

Про "кучерявість" вітру поговоримо дещо пізніше, а щодо невістки, то її характеристика: "сліпа" охоплює цілий комплекс давніх уявлень (про шлюб, потойбіччя, протиставлення "свій—чужий", міфологему "зрячості") й пов'язана з весільним ритуалом, у якому наречена мусила вдавати, що сліпа.

Відгомоном давніх світових міфів про боротьбу богів і водночас свідченням невгасимого інтересу до могутніх природних явищ можна пояснити появу в різних фольклорних жанрах сюжетів про змагання вогню, води, вітру, морозу, сонця тощо. У популярній серед дітей казці оповідається, як зустрілися Вітер, Мороз і Сонце з дівчиною, яка сказала "Здрастуй", та не було зрозуміло, кому. Вони її наздогнали й перепитали. "А вона стала, подивилась-подивилась: "А кому я сказала? Отому чубатому". Розсердилися Сонце й Мороз, захотіли її один спалити, а другий заморозити, але вітер її захистив".

Перемога вітру в казці має своє міфологічне обгрунтування. Те, що дівчина називає вітер чубатим, з одного боку, співвідноситься з еротичним значенням кучерявого волосся, а з другого — ототожнюється з рослинами, які мають здатність витися й символізують родючість (хміль, горошок, огірки, барвінок тощо). На побутовому рівні існує жарт: "завагітніти від вітру", а в казці це значення, вже без гумору, втілюється в мотив чарівного народження. Була в короля одна донька. Він так оберігав її, що навіть замурував вхід до кімнати, в якій перебувала королівна. "От стала та королівна біля стіни, а в тім мурі була дірка, і вітер повіяв. І вона від того вітру привела хлопчика".

Еротична, запліднююча функція вітру ("без вітру не родить жито") яскраво виявляється в піснях про кохання, насичених також іншими любовними образами-символами: рожі ("Ой піду я, піду долом долиною,// Ой стопчу я, зломлю рожу з калиною.// Вітер повіває, вона процвітає"); жита, пшениці ("Ой у полі вітер віє, а жита половіють,// А козак дівчину та й вірненько любить..."), калини ("Ой повій, вітер, яром// На пшениченьку яру,// Ой повій на долину,// На червону калину"). Не випадково у пісню про кохання потрапляє горіх ("Вітер віє, шелевіє по дрібній лещині,// закохався парубочок в молодій дівчині"), і, звичайно ж, вода ("Ой по горі, ой по горі// Вітрець повіває,// Там дівчина воду носить,// Горіх поливає") — найпоширеніші символи кохання, парування, шлюбу.

У віруваннях українського народу з вітром пов'язана символіка народження і смерті. У хаосі, який передував космосу, — простору (отже, й вітру) не було. Збереглося замовляння, яке відсилає пристріт і хвороби туди, "де вітер не віє, і сонце не гріє, куди людський глас не заходить..." — у потойбіччя, царство хаосу. У космології вітер виступає як божий дух, що входить до нерухомого тіла й зароджує в ньому життя. В антропоморфній версії створення світу, відомій у міфології багатьох народів, дихання жертви-першолюдини перетворилося на вітер. В Україні поширені апокрифічні легенди про створення людини Богом і Сатанаїлом. Сатана виліпив тіло людини, а душу (життя) в неї вдихнув Бог. Герої казок або їх помічники-тварини, наділені надприродною силою, за допомогою "дмухання" здійснюють чарування. "Приїхали до моря. Вони зупинилися, тричі дмухнули на воду — море розійшлося, а посередині зробилася суха дорога". Чарівний кінь "дмуханням" охолоджує кипляче молоко, в якому купається і стає красенем молодий хлопець, але зварюється без магічної допомоги старий цар.

Атрибути вітру (також повітря і неба): хустки, рушники — використовуються у ворожіннях і казках. Хусткою махають, щоб викликати вітер і таким чином налагодити зв'язок із потойбіччям або щоб відновити ситуацію творення космосу з хаосу, скориставшись притаманною йому енергією "вибуху". Сонцева дочка з казки "Безщасний Іван" махнула навхрест хустиною та й сказала: "Рубайсь, дерево, возись, дерево, й кладись, дерево". Казковий волик загадав героєві дістати в нього з вуха хусточку. "Він витяг, махнув, і поперед його став міст. Махнув назад — аж ламається міст". Сакральні предмети — храмові воздухи, балдахіни, скатерки тощо також символізують небо.

До стихії повітряного простору причетні духи, божества і створіння, які мають здатність літати, пересуватися в цьому просторі. До таких істот належать передусім птахи й літаючі комахи, метелики, мухи, які в народній свідомості уособлюють душі померлих предків, отже, сполучають світи живих і померлих.

Таким, що має крила і літає, у фольклорі виступає змій ("От став змій налітати, став паруси напускати"). З його наближенням з'являється вітер, здіймається буря. Змій — демонічна істота, представник потойбіччя. У легендах — це мрець, який "ходить" до своєї живої жінки, відвідує дівчат і молодиць у вигляді красеня. У билинах він — ворог руської землі, у казках — викрадач жінок, володар золотого, срібного й мідного царства, повелитель вод. У колядках за змієм збереглося значення тотемної тварини; як і сокіл, він просить молодця не стріляти в нього ("я не сокіл — я ж твій батенько"), обіцяє стати "у великій пригодоньці".

Часом вітер, птах і змій виступають в одній особі. Борей (бог вітру в античній міфології) зображувався у зміїній подобі. У казці зятями селянина стають: в одних варіантах — Сонце, Мороз, Вітер; в інших — місце Вітра заступає Ворон Вороновим: "Коли — як схопиться бура, да мороз, да вітер, да сонце припекло — тому діду мішок грошей кинуло на віз, а дочку забрало".

Вітер, як своєрідний замінник образу світового древа, іноді асоціюється з дорогою. У традиційних висловах бажають "попутного вітру" або посилають "на три вітри". Загадка порівнює дорогу і змію в їхній функції посередників, виявляє їх символічну подібність: "Лежить Гася — простяглася: як встане — до неба достане". Гася — гадина, змія. Пізніше слово втратило своє змістове значення і стало сприйматись як жіноче ім'я. Первинне ж призначення загадки було не лише поєднати дорогу і змію за ознаками зовнішньої схожості (властивість витися, закручуватись), а й нагадати про космогонічну природу обох форм світового древа.

Є кілька образів вітру, серед них — негативні й позитивні. Негативне значення закріпилося за сильним вітром, вихором, позитивне — за легеньким вітерцем (а якщо навіть "буйнесеньким", то з ласкаво-емоційним забарвленням:

Повій, вітре, буйнесенький,
З глибокого яру.
Прибудь, прибудь, мій миленький,
З далекого краю.

Щоправда, пом'якшений тон не змінює несприятливої для героїні ситуації: як не може віяти буйний вітер із яру, так і миленький не може прибути до дівчини.

Лагідний, теплий, легенький вітер у колисковій гойдає люльку, заколисує дитину: "Буде вітрець повівати, // а дитина буде спати". Такий вітер асоціюється із зародженням, диханням, життям (порівняйте: "Під носом вітер є", тобто є життя).

Вітер, вихор, ураган ототожнюються в народних уявленнях із різними демонічними образами, особливо із "заставними" мерцями — самогубцями, вішальниками, утоплениками, різного роду нечистою силою. В Карпатах про вихор говорять: "Відьма танцює"; з вітром асоціюються такі демонічні персонажі як повітруля, вітряниця, іноді його називають "чортовим весіллям". З вітром пов'язані страшні прокляття: "щоб тебе буря вивернула", "щоб ти піднявся вихором".

Та найжахливішою є сила батьківського (особливо материного) прокляття. Проклятих дітей земля не приймає, і вони гасають

по світу вихором і бурею. Селяни Куп'янського повіту на Харківщині розповідали, що не раз бачили, як із вихором з'являлись і зникали то дуже худий чоловік, то панич у капелюсі, з палицею. То були змалку прокляті своїми матерями діти, які відтоді "гуляють по світу то вихором, то бурею".

Існує уявлення про зв'язок вітру з утоплениками, "заставними" мерцями. Є надзвичайно цікаве етнографічне свідчення з того ж повіту, яке пов'язує вітер із русалками й почасти проливає світло на загадкову для науковців постать Марени. Старі люди кажуть, що "купатися з Маринкою не можна тому, що завжди, як тільки Маринка зануриться у воду, налітає страшенний вихор. Це нечиста сила з'являється за Маринкою, яка, на думку деяких, є "старшою русалкою". Цінною в цьому повідомленні є вказівка на те, що Марена і є русалка — "старша русалка".

В уявленнях народу образ вітру певною мірою матеріалізується (якщо у вихор кинути серп або ніж, на лезі залишиться кров), проте вигляд його невизначений, аморфний. Демонологічні істоти, які ототожнюються з вітром, так само мають непевні ознаки: "хтось", "щось", "стукнуло", "налетіло", "понесло", "свиснуло", "з вітром пішло", — тобто їх зазвичай не бачать, а більше чують або помічають їхню присутність у діях.

Ця невловимість зовнішності й суті вітру як природно-міфічного явища ("ІМіе т а т сіа[3]а апі сіизгу", як кажуть поляки) спостережливо зафіксована в загадках: "Прийшов хтось та взяв щось: бігти за ним, та не знаєш за ким" (вітер) і "Прийшов нєхта, узяв нєшта, ні як дагнаць, ні у єго адабраць" (смерть).

Типовою особливістю народного мислення є здатність визначати непізнані, загадкові об'єкти шляхом заперечення. Так, і вітер підпадає в загадці під клас предметів, які кваліфікуються за допомогою заперечувальних характеристик: "Без рук, без ніг, дерево ламає". Початкова формула "без рук, без ніг, а ...", яка вживається у багатьох загадках про могутні сили природи й сакральні предмети, має заперечити профанний погляд на ці речі. У міфопоетичній свідомості відсутність кінцівки свідчить про причетність істоти до божественного та хтонічного світів. Позбувшись притаманних людям особливостей (рук і ніг), об'єкти загадки не тільки не стають від того ущемленими — вони набувають надприродних властивостей і надзвичайної потужності у світі між хаосом і космосом, що передував усталеному порядку й був основою його творення.

Вогонь

Вогонь — один із центральних образів світової міфології. Вшановування вогню пов'язане з уявленнями про його божественну очисну силу. Вогонь може бути земний, небесний або підземний. І якщо в перших двох випадках він асоціюється з добробутом, плідністю, сільськогосподарською обрядовістю, то в останньому — із загрозою для людини.

Давня людина не розрізняла живої та неживої природи — вона одухотворювала все довкілля. А фізичні властивості вогню нагадували періоди розвитку людини, її життя: народження; досягнення найвищого розквіту, сили; поступове згасання; нарешті — смерть.

Горіння різноманітних предметів бачили як поглинання їжі якоюсь химерною істотою. В українській загадці про вогонь сказано: "Скільки б не їв, ніколи ситий не буде". Мирне тепло домашнього вогнища або, навпаки, жорстоке знищення вогнем природи і плодів людської діяльності наштовхувало на думку про зміну настрою та особливості характеру вогню. Тому спочатку виникали уявлення про вогняного духа. Так, індіанці Сполучених Штатів Америки, щоб здобути прихильність вогню, приносили йому в жертву жменю тютюну, який кидали у вогнище зі словами-замовлянням: "Візьми, пали й не завдавай мені шкоди". Подібні жертви вогняному духові приносили й мексиканські індіанці, а монголи, евенки й туркмени перед тим, як розпочати трапезу, кидали у вогонь шматок їжі або виливали трохи питва.

У релігіях інших народів духи вогню перетворилися на богів із вогняною природою. Це індійський бог Агні, ім'я якого перекладається як "вогонь". Він є втіленням земного вогню, охоронцем домашнього вогнища й водночас небесним божеством. Таким є і юдейський бог Ягве, єдиний і всемогутній Бог-дух. З вогнем пов'язане й божество зороастризму Ахура Мазда. Прихильники його культу ніколи не звертались до посередництва якогось предмета, вони молилися просто до вогню, вірячи, що Ахура Мазда почує їх тієї ж миті.

В українській обрядовості вогонь — це засіб, що оберігає людину і допомагає їй. При цьому він дуже часто виступає в поєднанні з водою, бо це два першоелементи світотворення. На Івана Купала дівчата ворожать на воді, пускаючи вінки — іноді зі свічкою,

— щоб дізнатися про свою подальшу долю. В Європі існував також звичай ходити купальської ночі босоніж по гарячому вугіллю. Це пояснювалося жертвоприношенням підземному божеству, символом якого був вогонь. Пізніше ці жорстокі ритуали перетворилися на звичайні танці навколо вогню та стрибання через багаття.

На свято Водохреща в ополонку тричі занурювали запалену воскову свічку, щоб освятити воду. З давнім культом вогню пов'язаний і християнський обряд обкурювання ладаном за допомогою кадила з гарячим вугіллям.

і„ Багато прикладів використання вогню бачимо в чаклунстві й магії. Так, відьма нібито може запалити житло, підклавши під ворота жарину, облиту спеціальною водою. Водночас, вогонь застосовують при лікуванні.

Щоб визначити, на яку саме хворобу страждає людина, баба-ворожка наливає в миску води, підходить до печі й кидає у воду вугілля, спостерігаючи за ним.

Весняний звичай стрибати через багаття пов'язаний із очисною силою вогню. У біблійних текстах неодноразово зустрічаються згадки про язичницьку традицію в різних народів проводити крізь вогонь юнаків та дівчат: "Нехай не знайдеться між тобою такий, хто переводить свого сина чи дочку свою через огонь... Бо гидота для Господа кожен, хто чинить таке, і через ті гидоти Господь, Бог твій, виганяє їх..." [5 М. 18:10,12]. Очищення вогнем проходило й молоде подружжя (або лише наречена). Молодят проводили через вогонь перед весіллям або під час шлюбного обряду. А свахи, тримаючи весільні свічки, намагалися звести їх докупи так, щоб вони горіли одним спільним вогником. Це було символічне поєднання двох родових вогнищ. У деяких місцевостях України після першої шлюбної ночі жінки разом із молодою йшли за село — "смажити молоду". Розкладали багаття й через нього стрибали.

Віра у святість вогню була дуже сильною. У давніх слов'ян існував звичай: людину, яку підозрювали у скоєнні злочину чи порушенні закону, кидали у вогонь. Вірили, що стихія не зачепить невинного. Звідси — й відома приповідка: "На злодії шапка горить". Пізніше цей варварський звичай "успішно" застосовувала Для доведення провини жертви середньовічна інквізиція.

Первісне походження вогню народна уява пов'язувала з пекельними місцями. На доказ цього існує багато християнських легенд, у яких, очевидно, відобразилися раніші язичницькі уяв-

лення. Сюжети цих легенд приблизно однакові й різняться лише окремими деталями: "Розіклав якось чорт вогнище і пильнує його. Бог послав до чорта архангела Гавриїла і дав йому залізну палицю. Прийшов архангел Гавриїл і почав розмову з чортом, та непомітно при цьому й застромив у вогнище кінець своєї залізної палиці. Коли встромлений у полум'я кінець палиці розпікся, архангел кинувся навтіки. Чорт за ним, і ось-ось уже наздожене. Бог тоді каже Гавриїлові: "Кидай палицю!". Архангел кинув, палиця вдарилася об камінь, а іскри так і сипонули навсібіч. Звідтоді люди знають, як добувати вогонь". За часів християнства пекло змальовувалося у вигляді вогняної річки, яку оберігає чи утворює своїм тілом змій.

Підземному вогню у фольклорних творах приділено найбільшу увагу. Вогонь вважався обов'язковим атрибутом "нижнього світу", де, за повір'ями, перебувають душі предків та всілякі чудовиська. Ритуальні вогні палили під час свят літнього та зимового сонцестояння, сподіваючись на милість божества, від якого залежав майбутній урожай. Із тією ж метою ритуальний вогонь запалювали в час лиха.

Вогню як символові підземного божества приносили людські жертви. За свідченням археологів та істориків, у слов'ян, як і в інших народів світу, довгий час зберігався звичай трупоспалення. Тіло небіжчика, спалене вогнем, відігравало роль жертви підземному божеству. Відгомоном уявлень про вогняну стихію потойбічного світу є традиція запалювати свічки в хаті та на могилі померлого. Обов'язковим елементом прадавніх поховань була червона вохра. Пізніше у християнській символіці червоний колір став ознакою жалоби, смерті, тому сербський звичай одягати небіжчику червоний капелюх та український козацький — прикривати обличчя червоною китайкою — пояснюються зв'язком цього кольору з потойбічним світом.

У деяких фольклорних текстах червоний та золотий кольори є ознакою нечистої сили. Вона, мовляв, може обертатися блискучими, металевими або червоними предметами: коралями, поясами, хустинами, стрічками, каблучками, голками. Якщо дівчина підбере цю річ, до неї почне літати вогняний змій. Є легенда про те, як чорт бабам хустини продавав. На одному ярмарку чорнявий москаль майже задурно віддавав червоні хустини. Жінки, котрі купили їх і одягнули наступної неділі, не змогли увійти до церкви, бо якась сила стримувала їх. На порозі церкви жінки падали, на губах виступала піна, вони богохульствували. Завдяки молитвам та святій воді деякого з них священик зміг повернути до нормального стану, але деякі померли, не прийшовши до тями, без сповіді та причастя.

Узагалі, чорт у легендах часто постає у вигляді парубка з червоним капелюхом на голові або з червоним пером на капелюсі. Він може наділити людину багатством, яке не приносить щастя. Звідси ж походить вираз про гроші, які обпалюють. А приказка "чужими руками жар загрібати" нагадує нам про тих, які "чужими руками" роблять щось недобре для інших, але вигідне для себе.

Утіленням вогняної стихії часто вважали велетенського змія-дракона, мешканця підземних глибин, володаря численних скарбів (які також асоціювалися з вогнем). У скандинавській "Давній Едді" підземний скарб, що його охороняв дракон, названий "полум'яно-червоним багатством". В Україні вірили, що на місці зaритого скарбу вночі світяться сині вогники. Якщо в такий вогник кинути шапкою, хустиною, поясом або ж чоботом, закляття зникне, і скарб можна буде викопати. Скарб можна здобути також за допомогою вогняної квітки папороті, що зацвітає в ніч на Івана Купала. У фольклорі вогняний змій є мешканцем металевого царства. У казці "Край світу та три царства: мідне, срібне й золоте" хлопець дістається до змієвих володінь, пройшовши три царства, де все, відповідно, зроблене з золота, срібла чи міді: і люди, й вівці, й дерева, і трави. У казці "Про золоту гору" троє братів вирушають на золоту гору, яку стереже змій, а дружина Івана-царевича з однойменної казки тікає від свого чоловіка до батька-змія, що мешкає на золотих горах.

Приборкати підземний вогонь, за народними уявленнями, вміють лише ковалі. Вони мають причетність до таємниць підземного світу, а іноді знаються навіть із нечистим. Тому в легендах представники саме цієї професії найчастіше є змієборцями.

Проявом поваги до так званого земного вогню було вшанування хатнього вогнища. Його вважали частиною небесного вогню. Люди вірили, що устрій житла має відтворювати загальний світоустрій. Лише за цієї умови життя людини буде гармонійним, а житло стане надійним притулком і захистом. Піч у такому випадку (як і сволок, покуть чи поріг) була місцем сакральним. Тут через жертвоприношення, молитви та виконання ритуалів відбувалося спілкування людини зі світом богів та предків.

Піч вважали місцем переходу до іншого світу. Невипадково у народних оповіданнях нечиста сила з'являється з пічного отвору і зникає в ньому: "Зайшов я, люди добрі, в одну хату ночувати, пов-

кладалися ото вже люди й спати, а в моєї хазяйки горить світло. Коли це увійшло у хату баб з десять, трохи згодом — ще, іще: повна хата назбиралась. Вийняли вони із печі черепок чогось та й стали мазати ним під руками. Помаже оце під руками та й полетить у бовдур; так усі й повилітали. Я й думаю собі: "А чи не помазати, бува, й мені?". Підійшов я до черепка, засунув туди пальці та й тру під руками, коли це як понесе мене у бовдур, винесло надвір, несе та й несе... Лечу я, лечу, коли дивлюсь — уперед мене летять відьми ті, що були у хаті".

Інша легенда розповідає ось про що: "Якось ноччю зійшлись відьми у хату до хазяйки, а наймит не спить, дивиться. Мотаються вони по хаті, наварили вареників і, хто їх зна у віщо, вмочили. Кожна з'їсть вареника і летить уверх".

Русалки після закінчення терміну їхнього перебування на землі ідуть під землю, у воду або у вогонь. Якщо ж русалка чомусь потрапляє до людської господи, вона зникає в печі або вилітає через димар.

В Україні вірили, що в різдвяну ніч дівчина може дізнатися ім'я свого нареченого, дослухаючись до голосів, які нібито лунають із комина. Тієї ж ночі в комин кричали ім'я того, хто довго не повертався додому з далекої мандрівки.

Піч використовували в лікувальній магії. Наприклад, щоб вивести родимку, дитину клали під піч. Вірили, що ця ознака безпосередньо причетна до потойбіччя, оскільки з'явилася ще до її появи на світ. Тому таким чином дитину ніби повертали до світу предків, щоб вона позбулася родимої плями. Щоб дитина здобула від них здоров'я та благословення, її ставили на пічний стовп, а в пелюшки немовляти загортали шматочок пічної глини.

Небесним вогнем вважали сонце та блискавку. Божества сонця існують у міфології різних народів. Усі вони є безпосередньою персоніфікацією сонця, отже, представляють небесний вогонь і мають тісний зв'язок із земними проявами цієї стихії. Це єгипетський Ра, шумерський Іту, грецький Геліос, іранський Хоре, слов'янські Сварог, Дажбог, Ярило, єгипетський Гор. Нарешті, св. Юрій у слов'ян — заміна язичницького божества грому та блискавки, герой, який опікується хліборобами, захисник худоби, втілення весняного тепла, що має своїм символом палаюче сонце.

Кажуть, що блискавка — це справжнє небо, яке Бог показує людям крізь розверзнуті хмари. Пожежу від блискавки не можна гасити, бо то — кара Божа за чийсь гріх. Коли ж блискавиця влучала в людину, то говорили, що нечиста сила намагалася сховатись

у чиємусь тілі. Щоб цього не трапилося, на свято Стрітення в церкві святили свічку "громовицю", яка вважалася оберегом від небесного вогню — блискавки.

Люди вірили, що блискавка — це вогняні стріли св. Михаїла та св. Іллі, якими вони вбивають змія-дракона. Також розповідають, що, коли чорти збирають хмари в одне місце, від великого скупчення хмар гуркоче у небі. Тоді Бог для наведення порядку посилає св. Іллю з вогняною палицею. Махне св. Ілля палицею — спалахне блискавка, вдарить по чорту — загримить грім.

Протиставлення небесного та підземного вогню відображене у фольклорі казковим мотивом знищення змія за допомогою вогню або горючих речовин. Тому в українських замовляннях зміюці часто погрожують вогнем: "Як буде на тебе гадюка нападать, а ти без палиці, то кажи: "Гад, гад, гад, вода горить, тебе спалить" (багато раз). Як не послуха, і буде лізти до тебе ближче, кажи: "І я горю, тебе спалю" (багато раз). Як на камені, на траві, на піску або на іншім місці, так і кажи: "Гад, гад, гад, камінь або трава, пісок горить, тебе спалить, і я горю, тебе спалю". Так ще можна і дражнить гадюку, щоб вона тікала від тебе: "Гадюка-зміюка! Утікай у свої ліси та бори, на болота і ялини, бо я тебе вогнем підпалю, вогнем підсмалю, вогнем на попіл спалю! <...> а якщо ти не витягнеш свого жала, то нашлю на тебе грізну хмару, камінням поб'є, блискавкою попече...".

Вода

Образ води у фольклорі надзвичайно багатогранний. Життя і здоров'я, очищення й кохання — ось основні грані цього символу. Водою, як і вогнем, очищаються від бруду — і тілесного, й душевного. Використовують воду й на благо людині (для ліків, виливання переляку), й на зло (щоб передати закляття і хвороби). Вода також виступає посередником між світом живих і потойбіччям, засобом для розкриття майбутнього.

За міфами й легендами різних народів, вода існувала ще до створення світу — у вигляді первісного "синього моря". Саме з неї з'явилися за волею богів земля, сонце і все живе. Тому вода є символом вічності й заодно плинності часу.

В українській колядці про це співається так:

Як ще не було початку світа,
То ще не було неба, ні землі,
А лишень було широке море,
А на тім морі явір зелененький,
На тім яворі три голубочки,
Три голубочки раду радили:
— Як би ми, браття, світ поставили?..

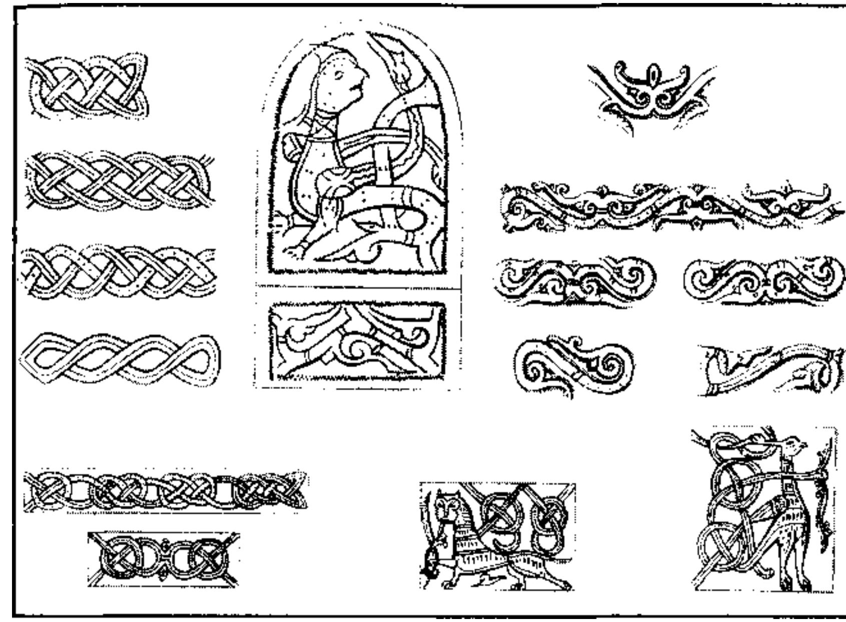
Вирішили дістати на дні моря дрібненького піску, посіяти його — стане земля. Там буде й золотий камінь, а з того каменя постане сонце, "місяць ясний, рум'яна зоря й звізди прекрасні". В іншій колядці перший голуб пірнув у море й виніс ізвідти чорну землицю, другий виніс зелену траву, третій — яру пшеницю. Чорна землиця — хліб ізродиться, зелена трава — для худобоньки, яра пшениця — для коровайця.

Цікаві уявлення існували про вододіл між цим і тим світами. Вода є посередником між білим світом і світом померлих. На той світ у казках можна потрапити через криницю або переправившись через річку чи море. Вірування, згідно з якими вода була шляхом на той світ, відобразились у стародавньому обряді поховання, коли мерців клали в човен, а той човен або пускали на воду, або спалювали. Це повинно було прискорити й полегшити переправу душі на "той світ". На Великдень кидали на воду шкаралупки із крашанок, таким чином ніби повідомляючи предкам, що їм уже час святкувати свій Великдень.

У казках часто зустрічаємо згадки про живу й мертву воду. Тала вода, чиста, джерельна — жива. Нею очищуються, п'ючи її чи купаючись у ній, набираються здоров'я. Очевидно, до цього ряду можна віднести й цілющу росу. Стояча вода, у трясовинах, болотах, — мертва. Таку воду населяє всяка нечиста сила, на неї в замовляннях шептухи посилають хвороби. Вода в цьому випадку є символічним синонімом хаосу, протилежності білому світові.

Здатність води до очищення лежить в основі багатьох обрядів, і календарних, і родинних. До води звернено чимало замовлянь із проханням очистити людину від лихого. Ось уривок одного з них:

Водице-кринице!
Ти обмиваєш луги-береги,

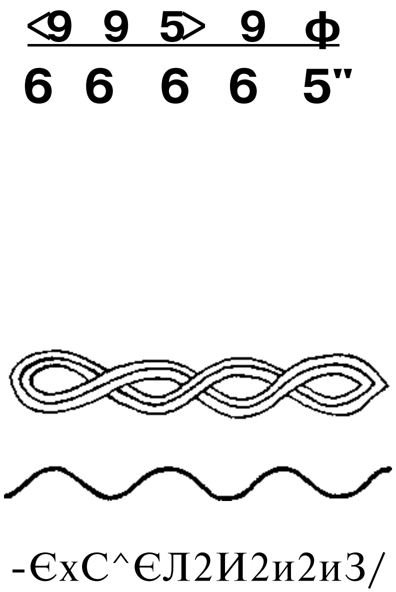

Символи води, рослин і сонця на ритуальних браслетах XII—XIII ст.

Коріння, креміння, біле каміння,
Умий рожденного, хрещеного (ім'я)
Від усякої нечисті, від усякого бруду!

На свято Водохреща (19 січня), коли відбувався хресний хід до річки, сміливі хлопці купалися в ополонці, де священик посвятив воду, а дівчата вмивалися — щоб гарними бути. На Великдень, принісши свячене додому, дівчата клали в миску червоні крашанки, наливали води й умивались, щоб бути ще кращими. Символіка очищення лежить і в основі християнського обряду хрещення. Сльози — також очищують. До того ж, як і вода, вони є посередниками між світами: щиро плачучи, людина ніби підноситься до небес. Вважається, що не можна дуже побиватись і плакати за померлим, бо сльози можуть якщо й не оживити, то потривожити його.

Вода ототожнюється зі здоров'ям. Про гарну, здорову дівчину кажуть, що вона "як з води вийшла". Коли дитина швидко росте, здорова, кажуть, що це відбувається "легко, як з роси й во-

Знаки води на давньоруських керамічних виробах

ди". Для хворих влаштовували купання, обливання, вмивання, їм радили качатися по росі. Росу збирали до схід сонця в день св. Юрія (6 травня), на Купала (7 липня). Лікувалися і свяченою водою — стрітенською та богоявленською. Під перший весняний дощ поспішали, щоб набратися здоров'я на весь рік.

Вода є речовиною, з якої виникає все, отож вона про все знає. Цьому потоку всезнаючої вічності — воді — довіряють дівчата свої вінки-долі на свято Купала. Запаливши свічки, прикріплені на вінках, дівчата спускають їх на воду й дивляться: в який бік вони попливуть, звідти й нареченого чекати. Уявлення про воду як про вічність і нескінченний плин життя відображене і в українських фразеологічних зворотах та прислів'ях. Наприклад, якщо хочуть вказати, що якась подія буде нескоро, кажуть: "Ще до того багато води втече". Про подію, яка відбулася давно, кажуть: "З того часу багато води втекло". Про те, що втрачене й не повернеться, говорять, шо воно "пішло за водою". На випадок, коли людина хоче якимось чином повторити те, що було колись, але умови вже змінилися, теж є свій вираз: "Двічі в одну воду не вступиш". Про те, що безслідно зникло, кажуть, що воно "як у воду впало", а про тих, хто пішов із лиця землі, кажуть, що вони "канули у вічність".

Вода широко застосовується в обрядах переходу з одного стану в інший (перша купіль немовляти, хрещення, весілля, ритуальне обмивання перед похороном).

Вода — це матерія; світло, вогонь — це дух. Поєднуючись, вони творять видимий світ. Давньоукраїнська легенда каже: "Цар Вогонь і цариця Водиця світ сотворили". Шлюбові вогню (Купало—дух—життя—Іван) і води (Марена—матерія—смерть—Марійка) присвячене свято Купала. Тут зустрічаємо й вогнища, через які перестрибують, щоб очиститися, й купання або обливання водою. Вода, як утілення жіночого життєдайного начала, вважалась і джерелом родючих сил природи. Загалом вода символізує дівчину, жінку, їхню красу й "жіночі чари", що наповнюють осіб прекрасної статі. Свою воду — дівочу вроду — дівчата пильно охороняли. Бо коли хлопець передчасно нап'ється води чи розіб'ється посудина, в якій зберігається ота чарівна рідина, буде дівчині лихо:

Несло дівча воду з броду
На коромисельце.
— Дай ми, дівча воду пити,
Розвесели серце.
— Не дам тобі води пити:
Будеш розливати,
А як підеш до другої —
Будеш ся сміяти...

Дівчину, її вроду символізує в народних піснях і посуд (який наповнює вода): відро, барило, а також криниця. Чим глибша криниця, чим легше в ній потонути, тим краща врода дівчини. Коли посудина з водою протікає, це означає невірність дівчини, жінки. Напоїти коня в народних піснях — все одно, що дати напитися хлопцеві: тобто подарувати своє кохання.

Часто у весільних піснях та колядках зустрічається мотив дівчини, яка потопає. Ні батько, ні мати, ні брати із сестрами не можуть її врятувати. Це вдається тільки милому. Відомою є ліричні пісня, в якій дівчина тоне, а три козаки хочуть її врятувати. Горда красуня відмовляється й гине. А якби далася, щоб її врятували, це означало б, що вона вийшла заміж. У фольклорних символічних текстах для того, щоб молода пара могла побратися, хлопцеві й дівчині потрібно переправитися одне до одного через річку. Це уявлення відбилося також в одному з ворожінь у ніч на св. Андрія (з 12 на 13 грудня). У мисочку наливають води, кладуть на неї кілька соломин, немов місток, і ставлять на ніч під ліжко. Суджений уві сні з'явиться, щоб перевести дівчину через міст.

Дунай у багатьох українських весільних та ліричних пісень є знаком розлуки з родом, межею, що відділяє дівчину від матері.

Думай, Марійко, думай,
Як перебредеш Дунай.
Як перебредеш ріки
До свекрухи навіки.

Велике значення має те, чиста тече вода чи каламутна. Чиста — це здоров'я, радість, вірність, щастя. Каламутна — смуток, зрада (у снах брести каламутною водою — віщування хвороби). Якщо нема моста, кладки, а річка дуже глибока, каламутна чи в ній ступлена вода, або якщо й молодий, і молода не засвітять свічки — то переправа (шлюб) не відбудеться.

Досить веселим (особливо для хлопців) є другий день Великодніх свят — так званий "обливаний понеділок". Хлопці поливають дівчат із відер водою і це дійство має яскраво виражену шлюбну символіку, хлопці намагаються облити саме "свою" дівчину.

Вода — посередниця між живими і мертвими, водночас вона дає змогу пізнавати майбутнє, бо є причетною до вічності. Розкриття майбутнього певним чином пов'язане з нечистою силою. На воді ворожать чаклунки, відьми. До речі, одним із способів виявлення відьом було кидання зв'язаних жінок на воду — котра не тоне, та й відьма. Є багато способів ворожіння з водою: з воском, перснем, яйцем, горіховими шкаралупками тощо. Віра у здатність води розкривати майбутнє відобразилася в українському вислові "як у воду дивився" — це коли хтось часом передбачить події, які надалі справді відбуваються.

В уявленнях давніх людей вода поєднувалася з іншими рідинами: молоком, кров'ю. Казали, що вода — то кров землі. Водночас: "Людська кров — не водиця, проливати не годиться". У замовляннях, щоб спинити кров, намагалися словом змусити стати воду. Щоб у корів додалося молока, також приходили на поклін до води. Так, треба було набрати з трьох криниць води в одне цеберко, поставити її опівночі при місяці на зрубі криниці і, проказавши слова замовляння, дати ту воду випити корові.

Символічні зображення води — це прямі чи хвилясті лінії, або ж так званий "безконечник". Часто зустрічаємо символічні позначення води на посуді. У вишивці зигзагоподібні орнаментальні зображення внизу рушників, хвилясті візерунки на подолках сорочок також позначають воду. На писанках найпоширенішим знаком води є безконечник.

Камінь

Камінь існував іще тоді, коли не було нічого, а була лише сама вода (вода, як відомо, була споконвіку). Камінь (золотий, білий) перебував посеред первісних вод, і з нього священні птахи створили землю та небесні світила.

У думі "Сестра і брат" образ посіяного на камені піску вживається як формула неможливого: "Коли буде той пісок на білому камені зіходжати, синім цвітом процвітати <...>, тоді, сестро, буду до тебе в гості прибувати". Проте виникає цей образ невипадково, у колядках саме пісок сіється на камені, і з нього постають і сонце, й місяць, і зірки, й земля. Згідно з народними віруваннями, земля родить каміння, й сам камінь є родючим.

У легендах жителів Індонезії та Океанії перша людина була народжена каменем. У міфах аборигенів острова Нова Британія (неподалік Нової Гвінеї) перша жінка постала із птаха, а чоловік — із каменя. За звичаями багатьох народів, жінка, яка хотіла мати дитину, сідала на священний камінь. Із каменя був народжений легендарний герой нартського епосу Сосруко. Народження слов'янських богатирів також пов'язане з каменем і змієм. Билинний богатир Волх Всеславич і юнак із сербської епічної пісні Вук Вогняний Змай були зачаті від того, що їхні матері стали ногою на змія, скочивши з каменя. Схожа ситуація змальовується в билині про Саура Ванидовича. Чекаючи чоловіка з походу, княгиня ставала на біл-горюч камінь, дивилася в чисте поле... А з-під того білого каменя виповзала "змія лютая":

Молодая княгиня испужалася —
Во чреве дитя встрепенулося.

Значно більшою мірою, ніж із народженням, камінь асоціюється в народній уяві зі смертю. Закам'яніти, перетворитися на камінь — означає перейти до іншого світу, померти. У казках, в епізодах, коли герой дивиться крізь потаємне віконце (а дивитись туди йому, звісно ж, заборонено), він бачить кам'яну країну, в якій усе кам'яне — люди, речі, тварини. Коли герой переходить кордон між світами живих і померлих, він потрапляє в кам'яне царство, або, поки дійде до тридев'ятого царства, має пройти кам'яне. А це означає, що він, вийшовши зі свого помешкання, потрапляє на цвинтар, розташований неподалік, але за межами міста чи села.

Надгробний камінь — паралель до каменя, за яким у казках або легендах є хід до підземелля — потойбічного світу. Не можуть перескочити камінь і тому помирають непереможні богатирі Василь Буслаєвич і Вольга Всеславич. Водночас наголошено на тому моменті, що вся дружина благополучно стрибає впоперек каменя, тобто вздовж межі зі світом померлих, а названі богатирі прагнуть скочити вздовж нього (могильної плити): "Застрадал <...>, не доехал Вольга до Ореховца, скончался на той пути-дороженьке...".

Змій Тугарин гине від камінчика, який міститься в яйці (яйце в качці, качка в зайці, заєць у камені, камінь на острові). Герой "кинув камінчик змію у лоб. Змій упав і пропав".

Інші нюанси негативного значення каменя розкривають фразеологізми "носити камінь за пазухою", "сісти каменем", що наближають до розуміння каменя як смерті ("Чи далеко брат на войні? Не далеко — в чистім полю. Склонив голову до каменю"). Широко вживане у фольклорі порівняння тяжкого життя, гіркої долі з каменем:

На чужині тяжко жити,
Як той камінь підносити...
Камінь возьму та й спочину,
На чужині марно згину.

У цих випадках камінь первинно асоціюється з могильною плитою, яка лежить на грудях і яку "не можна підняти", як і в побажанні-проклятті "сіль тобі у вічі, камінь у груди". У кімнаті, куди казковому героєві було заборонено заходити, він побачив змія, "каменем навороченого". Той змій став просити: "Іван Іванович, руський царевич, поможи мені хоть одним мізинцем оцього каменя піднять, — я тобі два віка прибавлю".

Однією із символічних ознак каменя є те, що він, як і мертва кістка, холодний, неживий. Як і мерці, каміння лежить у землі, як і мерці, воно не говорить.

Казковий мотив перетворення людини на камінь популярний у фольклорі багатьох народів світу. Добуваючись до тридев'ятого царства, герой потрапляє до країни, де все кам'яне: дерева, і звірі, й люди. "А солдатський син-богатир як пішов, знайшов Бабу-Ягу, поздоровкався та й питає: "Чого це тут усе окам'яніло?". "Підожди, — каже, — ложечки побаню, так скажу". Стала вона банити, а він кам'яніє, та так, поки вона ті ложечки побанила, він і окам'янів".

У казці "Про богатиря Сухобродзенка Івана" до закам'яніння героя призводить порушення заборони говорити: от прилетіли зозулі, посідали на дереві, і одна каже: "їде богатир Сухобродзенко Йван в гості до батька. Батько рідний, мати нерідна <...>. Як він засне, мати перекинеться гадюкою і укусить його, і він од того умре. Хто теє чує і перекаже, той по шию каменем стане".

Зміст слова "кам'яніти", тобто "мовчати", розвиває замовляння: "...каменія вам на язик, каменія вам на губи, зуби і уста, камені йте ви самі!". Чорний світ, камінний, кістяний — антисвіти замовлянь, які найчастіше згадуються, щоб замовити кров.

Фольклорні твори зберегли згадку про ритуальні жертвоприношення й таємничий камінь-алатир (латир, олтир) — вівтар, на якому приносились криваві жертви богам.

Сниться богатирю Сухобродзенку Йвану, що приходить до нього старенький дідок і каже, щоб посадив він на камінь своє дитя, зарізав його, й коли кров із того дитяти впаде на камінь, то оживе його вірний слуга Гнат Булат, перетворений чарами на камінь. Казка має щасливий кінець: богатир посадив дитя, воно впало, розбило собі носа, і крапля крові потрапила на камінь. Жертвоприношення відбулось, і Гнат Булат ожив.

Етнографічні дані свідчать, що в народів, які перебувають на первісній стадії розвитку, збереглися звичаї зі значенням жертвоприношення. На островах Малайського архіпелагу біля каменю часто ставляться загострені кілки з настромленими на них черепами вбитих ворогів.

Камінь — "ефективний" матеріал у чаклунстві, ворожінні. Дівчина, щоб привернути до себе хлопця, розжарює на вогні камінь, примовляючи: "Щоб тебе за мною так пекло, як вогонь пече сей камінь". У веснянці дівчина, яка хоче піти заміж за молодого хлопця, котить йому вслід перснем, не хоче за старого діда — котить камінь.

Я того старого одроду не любила,
По його слідочку каменем покотила.
Ой як тяжко, важко каменю та котитися —
А ще тяжче, а ще важче старому та женитися.
Я того молодого одроду та полюбила,
По його слідочку персником покотила...

Образ особливого, білого (мармурового) каменя, який "лежить на синьому морі" пов'язаний із коханням:

Там на синьому морі
Лежить камінь мармуровий.
А на тому каменьові
Стоїть козак чорнобровий.
І руками махає,
І бровами моргає
Все на тую дівчиноньку,
Що вірненько кохає.

Дівчина, чаруючи коханого:

Накопала коріння
З-під білого каміння,
Полоскала на річці,
А варила в молочці,
А ще корінь не вкипів,
А вже чабан прилетів...

У колядках білий камінь часто є метафорою місяця. До покійного батька звертаються:

Коли же, батейку, гостейком будеш?
— Як білий каменець наверх сплине...

Багато чого у світі знає камінь, який лежить на роздоріжжі й попереджає подорожніх про їхнє майбутнє: підеш ліворуч — голову згубиш, підеш проворуч — коня втратиш, підеш прямо — й коня загубиш, і сам пропадеш. Відомо йому достеменно і що було перед нами, й що потім буде.

Роса

Роса в міфопоетичних уявленнях має таке ж містичне значення, як у багатьох випадках вода: очищення, здоров'я, родючості. До того ж вважається, що роса — небесного походження, це "божа сльоза". А з божої сльози виникає життя, народжуються люди ("діти — то божа роса"), ростуть трави і збіжжя ("без роси і трава не росте").

У християнській традиції роса — символ Божої благодаті. Це сльоза Богородиці, св. Варвари або й самого Христа: "...дрібний дощик від сліз Божих, роса вранішня і вечірня від сліз Царя Небесного, самого Христа", — оповідається в "Голубиній книзі". Манна небесна, якою харчувалися сини Ізраїлеві в пустелі, з'явилася з росою.

Колядки засвідчують небесне походження земних вод. Колись вважали, що ріки — це діти моря, народжені від його випаровувань (роси). В одному з текстів оповідається, як гості з того світу — колядники — на Різдво "знайшли Бога у господаря":

За столом сидить,
Слізоньку зронив,
А з тої слізки Дунай розлився.

В іншій колядці з небесної вологи виникає криниця:

Впала росиця на муравицю,
А з муравиці стала керниця.

У багатьох колядках роса означає родючість і плідність. Символічно роситься сукенка ґречної панни:

Поза ворота трава-мурава.
Ой ходить нею ґречная панна.
Ой ходить вона, сукеньку росить,
А її матінка дуже сварить.

У ліричній пісні роса символізує любощі:

Ой пасла коня з вечора до півночі
Та й упала роса на мої карії очі.
Не так на очі, як на русую косу:
Серце-козаче, віночка не доношу.

"Не доносити вінка", "покрити косу" — означає втратити дівочу цноту. У пісні про кохання дівчина відмовляється постояти з хлопцем біля криниці й напоїти коня, бо "зимна (холодна) роса, а дівчина боса — ніженьки щемлять". Козак їй на те відповідає:

"Ой скину я опанчу, та ніженьки обверчу.
Ой дай, Боже, неділі діждати —
черевички куплю".

Образ легко прочитується за допомогою весільних образів. Дівчині, можливо, хлопець і подобається (ноги — еротичний символ), але вона остерігається "несанкціонованих" наслідків кохання. Козак її заспокоює, обіцяючи вірно любити і взяти за дружину (неділя — день весіль, черевички — атрибут шлюбу).

Еротичні натяки має і приспів у купальській пісні:

В чистім полі роса пала,
На улиці — Купала на Йвана! —

Знаючи, що відбувалося зазвичай "на улиці" на свято Купала (свято кохання), неважко зрозуміти символіку образу. Купала подекуди називалося ще "роса". Звечора перед святом Івана Купала люди збиралися гуртами і йшли до лісу — "на росу".

Ой зелена береза
Да коло плоту стояла,
Да й росою припала.
Там Женєчка росу брала,
А росою умивалася,
До шлюбу побиралася.

Коли в народній поезії роса порівнюється з людською сльозою, вона стає гіркою, солоною, пекучою. "Поки сонце зійде, роса очі виїсть", — говориться у прислів'ї, і в пісні з'являється надзвичайно сильний, так само вражаючий образ роси-сльози, який ховає в собі й інші значення, про які йшлося вище:

Чому стоїш, моя доненько?
Чому не йдеш та додомоньку?
Чи травиця ноги спутала,
Або роса очі виїла?

Вважається, що росу щовесни випускає св. Юрій, відмикаючи небо ключами. Юрій — покровитель хліборобства. В обрядовості на його честь багато і шлюбних мотивів.

Особливо цілющою вважалася роса, зібрана на світанку в день св. Юрія. її прикладали до ран, усі вмивалися нею, щоб бути здоровими, а дівчата — ще й гарними. Купальська та зібрана на Юрія роса наділена чарівною силою. Вона має здатність позбавляти людину невиліковних недуг і навіть повертати сліпим зір. У казці про Правду і Кривду розповідається про двох братів — доброго і справедливого Правду, і злого Кривду. Довелося їм подорожувати разом, на довгій дорозі Кривда за шматок коржика одрубав руки й виколов очі обманутому братові. Потім покинув сліпого й безрукого під шибеницею. Біля півночі прилетіли три ворони, посідали на шибеницю й говорять між собою: "Сеї ночі який би каліка не був хромий, безрукий, сліпий — від роси зцілиться, як тільки облиє нею свої рани". На зорі, як тільки півні заспівали й уже нечисть ніяка не мала сили, почав Правда росу шукати. Знайшов мокру траву і щойно торкнувся роси — руки виросли. Набрав роси в долоні, потер лице — і став бачити. Наскуб Правда трави з чарівною росою і рушив до міста. А там великий смуток. Люди в чорному. Цар обіцяє півдержави тому, хто вилікує його жінку. Прийшов Правда до цариці. Взяв роси з трав, натер нею хвору й велів нагріти купіль. Викупали світлу царицю, й вона відразу стала здоровою.

Схожий епізод бачимо в духовному вірші "Сорок калік со калікою". Дорогою на прощу до Єрусалим-града каліки завітали до княжого двору. Княгиня Апраксія гарно їх прийняла, почастувала й "поклала око" на молодого ватажка. Коли ж її сексуальні забаганки не були ним схвалені, вона вирішила помститися: загадала підкинути до торби ватажка золоту княжу чашу і звинуватила його у крадіжці. За злочин каліки покарали хлопця за своїми законами: вийняли йому очі й покинули нещасного в чистому полі. Доліз він якось до дуба й чує: прилетіла та й сіла на дерево райська птаха. І співала вона царські пісні: "Хто в цю пору помиється росою з цієї шовкової трави, той буде здоровий". Молодець скористався такою нагодою, умився росою: вмить загоїлись його криваві рани, і став він таким красенем, як і був.

Вдосвіта на Юрія селяни вперше вигонили на пашу корів, випускали коней покачатися по росі, адже: "Юрієва роса краща від вівса". Цей звичай відобразився в епізодах казок, коли герой вибирає з табуна непоказного з виду, а насправді чарівного коника й одразу пускає його на росу. І богатирський кінь, "що дим п'є і вогонь їсть", здобутий Іваном-Царенком під землею, за дванадцятьма каменями, проситься "на три зорі на пашеницю, на зелену кошеницю".

Веселка

Образ веселки в українській та світовій міфології пов'язаний із мотивами життя і смерті. Від цієї барвистої небесної дуги залежить якість і кількість живлющого дощу: саме вона, веселка, набирає для нього воду з річок...

Веселку називають небесним кільцем. У північних німців є сага, в якій розповідається про велетенського лебедя, котрий плаває по морю, тримаючи у дзьобі кільце. Коли він випустить кільце — світ загине. У давніх індійців, литовців, французів, фінів веселка асоціювалася із луком бога-громовика.

Найчастіше веселку ототожнюють із велетенським змієм, що випиває воду з криниць, щоб потім повернути її на землю у вигляді зливи. На Закарпатті такого змія називають шарканем, або велетнем. Розповідають, що він стереже воду. В інших регіонах України веселку називають "смок", "цмок", що також означає "змій". Схожу за значенням назву має вона в інших народів: "зтаказ" — у литовців, "смок" — у білорусів і т. ін. Усі ці назви характеризують веселку як своєрідний насос, що висмоктує воду з моря, озера, річки чи криниці й перекачує її в небо, щоб потім або завдати людям шкоди, знищивши посіви, або, навпаки, дати багатий урожай.

Існує християнізований варіант цієї легенди. Нібито є три янголи. Один піднімає веселку, наповнену водою. Другий виливає цю воду у хмари, а третій розриває хмари, від чого на землю падає дощ.

За яскравістю кольорів веселки передбачали, яка рослина краще плодоноситиме наступного року. До речі, були легенди про літаючого змія, який носить багатство тим, хто вміє з ним поладнати. Говорили: якщо червоний змій летить — несе гроші, синій — зерно, білий — молоко.

Існують і уявлення про веселку як про велетенське перевесло. Розповідають, що за його допомогою Матір Божа набирає води з двох морів, що розлилися по краях землі. Вночі перевесло з'являється на небі у вигляді Воза (чи, як його ще називають, Великої Ведмедиці). На Волині про це сузір'я навіть кажуть "Дівка воду брала". Веселка-перевесло згадується в загадках: "Два моря на перевеслі висять".

Є легенда, що веселка — це шлях до неба, велетенський міст, по якому сходять на землю янголи. Про це свідчить і її друга назва "райдуга" — райська дуга. За біблійною легендою, веселка — це знак угоди між Богом та людьми. Після потопу Бог пообіцяв праведному Ною, який урятувався з родиною, що більше ніколи не насилатиме на землю такої страшної нищівної зливи. На згадку про це Він створив веселку.

За болгарським варіантом цієї ж легенди, веселка сяятиме в небі до Страшного Суду. Якщо ж вона зникне — значить наближається судний день.

Уподібнення веселки до мосту зустрічається в міфології багатьох народів. Так, давні германці (предки німців та скандинави) називали веселку найміцнішим із мостів, по якому на своїх білих

конях рухаються світлі боги аси. Литовські діви лауме, володарки дощових хмар, спускаються на землю за допомогою різнобарвних поясів, щоб зваблювати смертних своєю неземною вродою.

У багатьох слов'янських народів є легенда про те, що веселка — це пояс Пресвятої Богородиці, який вона ткала від самого народження Христа. Після розп'яття Христос зійшов до пекла, щоб вивести звідти всіх праведників. Але в пеклі залишилося ще дуже багато грішних людей. Тоді Діва Марія пожаліла їх і випросила у свого Сина дозвіл вивести звідти стільки людей, скільки зможе сховатися під її одягом. Вона розгорнула свій пояс і вивела всіх, хто ще залишався в пеклі. І тепер Богородиця продовжує ткати на небі свій пояс, щоб у день Другого пришестя Христа врятувати ще більше грішних душ.

Дощ

Дощ — це, насамперед, живлюща волога, яка запліднює землю. Очисна сила й дух предків сходять на землю "з місячним променем, з дрібним дощиком". У колядках про походження всесвіту дощ названо "самим Господом Богом".

Такі колядки оспівують могутність природних стихій, які постають в образі божественному. Між собою часто сперечаються сонце, вітер, мороз або — сонце, місяць і дощ: хто сильніший. У колядках вони — то три товариші, то три брати:

Ой мав батенько й а три синойки:
Перший синойко — ясне сонейко,
Другий синойко — й а місячейко,
Третій синойко — дрібний дощейко.

Про дощ у загадці сказано: "довго нема мене — все в'яне, а як пройду — знову оживає". Божественна сутність дощу означена тим, що його "просять", а із його приходом починають утікати, "ховатися". В уявленнях давніх українців, дощ постає в образі "золотих батогів", що висять "за лісом, за пралісом".

Вірили, що дощові хмари викликає св. пророк Ілля за наказом Господа. Бог має склади дощу десь на краю світу. І при потребі посилає св. Іллю та глухуватого янгола випустити дощ. Вони набирають його й розносять. Часто трапляється, що дощі бувають затяжними. Так буває через те, що янгол недочуває. І ко-

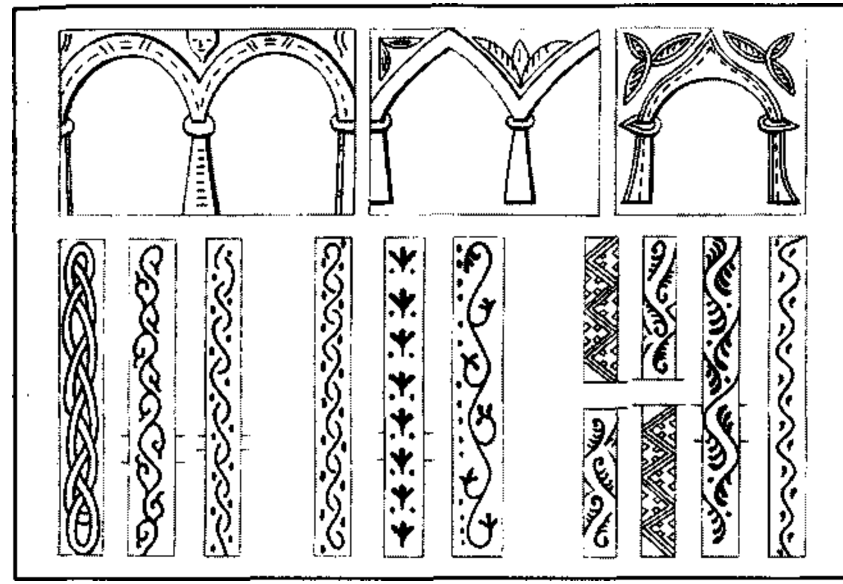
ли Господь каже: "Ходи там, де чорно", то янгол ходить там, де вчора. А коли Бог посилає "туди, де просять, де ждуть", то янгол іде туди, де косять або жнуть. З цього приводу і прислів'я існують: "Дощ іде не там, де чорно, а там, де вчора", "Дощі не йдуть тоді, як просять, а йдуть тоді, як косять". Кажуть, затяжні дощі бувають іще й тому, що старий Бог пішов у гості, а малі боженята позалишались удома та й бавляться.

Твердили також, що дощ викликають янголи за допомогою великої сіті, на яку ллють воду, переносячи її з одного місця на інше. Подекуди розповідали, що дощ пов'язаний із пирханням коня якогось дивовижного чоловіка. Коли той їде через річку, а його кінь захопить при цьому води й пирхне, то одразу ж піде дощ. Чистий теплий дощ на Поділлі називали манною небесною.

Уявляли також, що дощ — це вода, яку помпує райдуга, "цмок". Воду всмоктує лише райдуга синювато-червона, тоді як яскраво-червона цього не вміє робити, вона тільки веселка, "звеселяє небо", яке до того було сумним. Разом із водою, яку райдуга втягує із морів, річок, озер, ставків, колодязів, на небо потрапляє все, що є у воді: жаби, черв'яки, риба, каміння. Усе оте, нібито, випадає з хмари разом з дощем.

Міфологічний зв'язок вод земних і небесних засвідчує, насамперед, обряд викликання дощу, який здійснювали під час посухи біля колодязя. Цей ритуал мав дуже давні корені й був продовженням язичницьких треб біля джерел земної води, щоб задобрити та викликати воду небесну. Про ці ритуали є свідчення в давніх пам'ятках. Так, у Початковому руському літописі під 854 р. про полян сказано, що вони погани, які приносять жертви озерам і колодязям. В XI ст. митрополит Іоанн II викривав тих, хто приносить жертви бісам і болотам, і колодязям. А у XII ст. Кирило Туровський твердив, що із часів християнізації Русі вже не назвуться богами ні сонце, ні вогонь, ні джерела. Пояснюють давні свідчення і причину жертвувань біля колодязя: "Дощу шукали від нього". Проте прохання могли бути й іншими: наприклад, вилікувати хворобу очей.

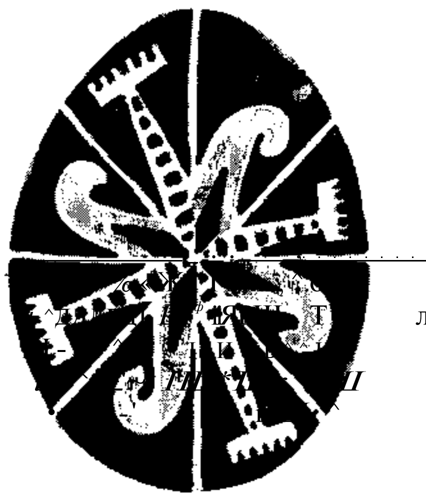
В народі вірили (вірування ці збереглися почасти й досі), ніби посуху спричиняють два змії, що гризуться в якомусь пралісі. Від їхньої люті сохнуть небо й земля. Києм, яким вдасться розборонити цих зміїв, можна зібрати громові хмари й викликати дощ. Про зв'язок змія з дощем свідчить і вірування, зафіксоване на Поділлі, що прутиком, вимазаним у крові полоза, можна відвести

Символічні зображення на браслетах: схема небозводу; дощ, гілки рослин

градову хмару. Під час посухи також убивали вужа чи жабу, ховаючи їх або вивішуючи на дерево, тин чи ворота. Діти часто голосили над такими жертвами. У селі Вільшанці на Волині записано оповідь про викликання дощу за допомогою жаби. Хлопці, домовившись, крали в когось із односельців дерев'яну борону, потім ловили жабу і прив'язували її до рамен. Кілька хлопців волочили борону селом, а молодь гуртом ішла за ними. Десь на околиці села, знайшовши калюжу чи рівчак, борону з прив'язаною жабою, співаючи обрядових пісень, топили у воді. Вважали, що такими діями можна викликати дощ.

Владу над дощем мали на землі також відьми, а в потойбіччі — потопельники та вішальники. Саме їх вважали пастухами небесної череди. Про відьом, які викликають посуху, існує багато переказів та легенд. Вважали, що відьми умертвляють черепах, із яких постає вода й роса, затикають ними криничні джерела, щоб не було дощу. Одна легенда оповідає про стару засмічену криницю в лісі. Під час посухи наснилось одному чоловікові, що цю криницю слід вичистити. Коли ж узялися чистити, то знайшли

Писанка із зображенням дощу (грабельки) і неба або сонця (сварга)

там п'ять чаклунств. Вийнявши все, що було "пороблено", криницю освятили. І невдовзі линуло як із відра.

Щоб викликати дощ, на Поліссі біля колодязя голосили за міфічним Макарком — потопельником. Дівчатка-підлітки сипали в колодязь освячений мак, колотили його палицями. На колодязь чи хрест вішали рушник (та не будь-який, а конче витканий за один день — від сходу до заходу сонця, із "одноденного полотна") й голосили: "Макарку-синочку, да вилізь із води, розлий сльози по святій землі". При цьому вважали: якщо довго голосити, то довго й дощі йтимуть. Крім освяченого маку, в колодязь кидали багато іншого, що мало викликати дощ: насіння льону, зерна пшениці, жита, горох, капусту, часник, цибулю, сіль, хліб, борщ, квіти, цілі або биті горщики. Мак-видюк (дикий мак) використовували й з іншою метою: обсипали ним хату, хлів, аби не ходили відьми й мерці. Тут мак набуває магічного значення: його дрібні зерна мають викликати густий дощ. Зерна пшениці, жита, гороху, льону відіграють таку ж роль (краплі дощу мали бути великі й рясні). Мало значення, що обряд здійснювали дівчатка від семи до десяти років: йшлося про чистоту, незайманість тих, хто просив дощу. Подекуди вони набирали маку в рот і так тричі сипали його в колодязь.

Ще в XIX ст. під час посухи в колодязь кидали викрадені прямо з печі горщики з борщем. Така жертва зовсім не випадкова, адже ще й нині дітлахи закликають дощ:

Дощику, дощику,
Зварю тобі борщику.
Тобі каша, мені борщ,
Щоб ішов густіший дощ.

Часто пояснювали, що борщ викрадають, "щоб сусід плакав, щоб був дощ". Отже, самі сльози є усобленням дощу, тому голосіння і плачі можуть його викликати. Проте є ще й інше значення цього обряду. Йдеться про ті давні часи, коли померлого спалювали і його прах ховали в горщику. Так намагалися, з одного боку забезпечити собі ситість, благополуччя, з ішого — нагадати предку про перші плоди, які готували в горщику як ритуальну безкровну жертву. Померлого або жертву спалювали на вогнищі, яке називали "крада" — вогняне коло. Можливо, саме звідси (через переосмислення змісту давнього незрозумілого слова) — й пізніший звичай обов'язково красти горщик. Мало значення й те, що божествам підземного світу, яким приносили жертву, пропонували кашу, коливо — їжу померлих. Ритуальне значення горщика відоме і з інших обрядів: на Поліссі черепки розбитого на хрестинах горщика кидали у фартух жінкам, шоб "хутко" діти народжувались.

Горщики, черепки, черепицю або й цеглу, крадені в гончарів та черепичників, також кидали в колодязь, протидіючи таким чином магії самих гончарів. За віруваннями, які існують і досі, саме гончарі часто спричиняють посуху — задля того, щоб добре висушити свої вироби. Зрештою, гончарі (та й жінки, які постійно готували їжу на вогні, палили в печі) могли спричинити посуху своєю причетністю до стихії вогню, яка була протиставлена стихії води. Болгари твердили, що черепичники, аби не було дощу, закопували в землю живцем кішку або молоденьке осля. Щоб припинити дощ, у двір чи на дах викидали предмети, пов'язані з піччю, випіканням хліба: лопату, кочергу, хлібну діжу.

Із землею та піччю пов'язана й низка заборон на Благовіщення. На Поліссі жінку, яка пекла хліб у цей день, під час посухи обов'язково обливали водою, бо вважали, що саме в ній — причина такої погоди. На Благовіщення також забороняли копати землю й майструвати загорожу. Тривожити землю до Благовіщення вважали гріхом тому, що вона до цього часу ще "спить" — і будь-яка робота на землі може викликати посуху. Під час сухої погоди, навпаки, слід було орати землю, копати ямки, наливаючи туди води. Також переорювали русла річок, що висохли, або ж — дорогу. Робили це зазвичай чоловіки, а впрягали в плуга оголених жінок або дівчат. Голизна в цьому випадку підсилювала ритуал. Паралелізм ріка—дорога (дорога замінювала ріку) підкреслював межові зв'язки із потойбіччям, покійниками, яким

приписували владу над дощем. Так "відкривали" землю, давши вихід земній волозі. Відбувались і ритуальні обходи села, полів, церкви, джерел, колодязів.

Щоб викликати дощ, вдавались до обливання водою людей і предметів. У багатьох регіонах обливали водою троїцький "май" — гілля та зілля, збережене після Трійці (навпаки, щоб зупинити дощ, клечання спалювали у печі). Слов'янам відомий також звичай "плакати на квіти", коли дівчата на Трійцю мали "сплакнути", ронячи сльози на клечання, щоб відвернути таким чином посуху. На Трійцю на українському Поліссі дівчата водили від хати до хати "куста" — дівчину, обтикану зеленим гіллям. Це був ніби дух лісу. Так заворожували врожай і благополуччя. Твердили, що хлопці обов'язково обливали "куста" водою, а якщо поблизу була річка, то намагалися вкинути його у воду. В деяких селах Чернігівщини та Житомирщини під час посухи обливали водою вагітних жінок, які в цьому ритуалі символізували землю-матір, що плодоносить. Обливання пастухів, яке практикували подекуди, було пов'язане із їхньою священною роллю охоронця худоби (дощові хмари уявлялися небесною чередою). Пізнішим (і вже вторинним) явищем було обливання священика — також пастуха, наставника пастви. Із худобою пов'язували й інші дійства: три вдови брали на коромисла по два відра води, несли їх на толоку, де паслась череда, й там виливали. Коли довго не було дощу, обливали також кути хати, особливо ж у тих жінок, які на Благовіщення пекли хліб. Слід було облити й ті хати, підмурівок яких, усупереч забороні, заклали до Благовіщення. Випробовували водою і відьом (про це див. у статті "Відьма"). Покаравши відьму, можна було дочекатись дощу.

Викликаючи дощ, вдавалися також до найрізноманітніших дій над могилами "нечистих" покійників, насамперед потопельників та вішальників. Не тільки слов'янські, а й інші народи вірили, що поховані на кладовищі самогубці й ті, хто помер "не своєю" смертю, спричиняють моровицю, неврожай та бездощів'я. Найнебезпечнішими вважали вішальників. Що ж до потопельників, то, оскільки вони мали безпосередній зв'язок із водою, та могли й не бути самогубцями, то їх подекуди вшановували, ховаючи на цвинтарі, а часто й "відкривали ними" нове кладовище. Однак під час посухи могили "нечистих" руйнували, хрест із них виривали (сам хрест був дерев'яним уособленням померлої людини, давні хрести нагадували людську фігуру, у хресті перебувала душа покійника), а

самого "нечистого" померлого кидали у воду або ж обливали водою. Робили це пізно увечері або рано до схід сонця. З іншого боку, причиною затяжного дощу вважали осквернення водойм, насамперед утопленням позашлюбної дитини. Припинити такий дощ можна, витягши на сушу із води те, що її осквернило. Під час негоди жінки виходили у двір і, називаючи всіх місцевих потопельників на ім'я, просили їх припинити дощ.

Магічний характер мало руйнування мурашника як засіб від бездощів'я. Мурахи, які розбігаються від палиці, нагадують краплі дощу (як і мак, насипаний у криницю). Народна мудрість твердить: не чіпай мурашника, інакше буде дощ. Як розколочування маку в колодязі, так і руйнування палицею мурашника має ще й інше значення — плодючості (можна згадати ритуальне биття худоби освяченою вербою на св. Юрія, ритуальне биття дітей — щоб росли здоровими). Викликаючи дощ, сподівалися, що він запліднить землю, зробить її родючою.

Під час великої засухи селяни також просили місцевого священика відслужити молебень. Усі вирушали процесією з хоругвами до криниці, "виливали" її (чистили), урочисто освячували — щоб Господь не обділив небесною вологою землі.

Давні українці могли завжди передбачити дощ, вдаючись до народної метеорології. Адже все у природі реагує на зміну погоди. Варто тільки уважно стежити. На дощ умиваються коти, а жаби вдень голосно кумкають. Корови ввечері перед дощем стають обжерливими, жадібніше пасуться. Павуки на дощ не плетуть павутини, горобці "купаються" у придорожній пилюці, ластівки літають низько над водою, а свині готують барліг...

Окремо слід сказати про мотив сліпого дощу, який подекуди називають курячим або заячим. Дощ при сонці завжди викликав враження дивного явища. Такий дощ пояснювали: "Дощ йде крізь сонце, то чорт... дочку заміж віддає". Серби вважали, що під час такого дощу купаються віли. Росіяни й поляки — що відьма або чарівниця колотить масло. Зв'язок із весіллям, причому весіллям померлих, виявляють латиські поховальні пісні, в яких ідеться про одруження померлого брата з нареченою, котра також давно померла. Протиставлення сонце—дощ поєднується з іншим: весілля—смерть. Відтворення хаосу, безладу, невідповідності засвідчує українська пісня, що стала жартівливою:

Сонце світить, дощ іде —
Сліпа Гандзя в поле йде.

Хліб узяла, серп забула —
А все Гандзя дома була.

Вказівка на потойбіччя є і в самій назві "сліпого", оскільки "сліпими" називали потойбічні сили (сучасною мовою "сліпа" сила — фатальна). У фольклорі багато персонажів, причетних до того світу, такими і є: казкова Баба-Яга, легендарний Шолудивий Буняка, апокрифічний Юда Іскаріотський. Назва "курячий" наводить на думку про зв'язок курки із потойбіччям, бо саме курку несуть на Поділлі під час похорону на цвинтар, щоб вона "прогрібала" померлому дорогу на той світ. І "заячим" дощ також називають невипадково, образ зайця в уявленні народу наділений особливою плодючістю й пов'язаний із демонічними, потойбічними властивостями: вважали, що заєць створений чортом і служить йому. Проте існувало й інше уявлення про дощ при сонці: казали, що то купаються янголи або Матір Божа.

Зерно

Зерно в усіх хліборобських народів символізує зародження нового життя, родючість, багатство. Це своєрідна жертва, пов'язана з циклічністю природи та вічною ідеєю смерті й воскресіння. Адже для **того, щоб проросли нові пагони, потрібно кинути в землю старе зерно. Воно повинне померти, щоб дати життя новому колоссю.**

Зерно в уявленні нашого народу — завжди те, що мусить прорости, зародити, переборовши смерть, воскреснути. Особливо шанується жито, назва якого походить від того ж кореня, що й слово "життя". На Великдень, свято воскресіння Ісуса Христа, співаємо:

Ой на горі жито, жито,
На долині овес.
Як задзвонять в усі дзвони,
Скажуть: "Христос воскрес!"

Із глибин віків дійшла до нас легенда, ніби при творенні світу голуби підняли з морського дна світотворчі дарунки: жито — для людей, пшеницю — для Бога, траву — для худоби.

Однією із символічних граней образу жита є символ молодості, кохання та шлюбу. Жито в піснях віщує весілля. Стигле жито

символізує готовність до шлюбу, зелене — неготовність. Зжати жито — означає одружитися. Перехід від стану дівування до заміжжя в коломийці відображається таким чином:

Там, де були жита, жита, а тепер пшениці.
Там, де були дівчаточка, тепер молодиці...

Особливого значення надавали житньому зерну. На весіллі молодих посипають зерном жита, щоб життя в них було довге й гарне, щоби Бог дав діток стільки, скільки житніх зернят упало на молоду. При цьому співають:

Ой не сій, мати, овесець,
А сій, мати, жито,
Щоб було добре жити!

Мета обсипання молодих зерном — зробити їх багатими, здоровими, веселими, вберегти від зурочення, забезпечити їм здатність до дітонародження. Відомо, що на князівських весіллях XVI—**XVII** ст. постіль для молодих слали на житніх снопах; поруч ставили діжу або кілька бочечок, наповнених пшеницею, ячменем чи вівсом; по кутах опочивальні клали хлібини.

Жито шанувалось і в родильній обрядовості. Баба-бранка після пологів закопувала "місце" в хаті під полом і посипала його зерном жита. Після вечері на хрестинах баба роздавала присутнім "квітки": взимку з колосків жита і пшениці, а влітку з барвінку, васильків і калини, аби дитя було здорове й мало все необхідне.

Використовується жито і в поховальному ритуалі. Коли виносять домовину, то посипають за нею житнім зерном, щоб у домі далі було життя.

Образ жита як символ життя настільки давній і так глибоко вкоренився в народній свідомості, що фігурує навіть у тлумаченні снів. Повністю дозріле жито трактується як вираження закінченого, завершеного життя. Людині, якій присниться поспіле жито, віщується скора смерть. Якщо присниться зелене жито — це знак довгого життя.

З уявлень про жито як символ життя виник образ житнього колосся (живих людей) і жнив (битви). У "Слові про Ігорів похід" читаємо:

На Немизі снопи стелять головами,
Молотять ціпами харалужними,

Сіяч засіває ниву зерном

На току життя кладуть,
Віють душу від тіла.

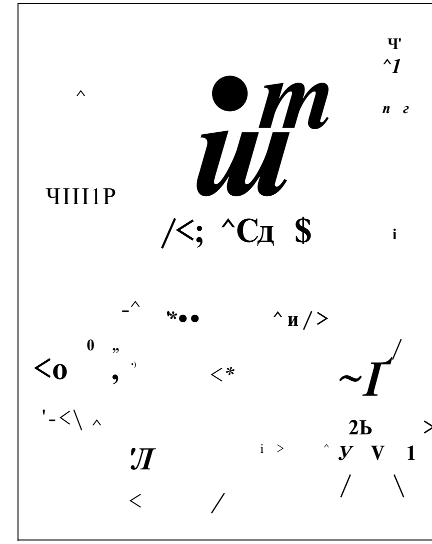
Битва тут показана як праця на току, молотьба і віяння. Тік — у казках так зветься поле бою, місце поєдинку богатирів. Снопи означають при цьому голови, ціпи — мечі, зерно — душу, полова — тіло. У викладі А.Куном легенд та міфів Давньої Греції, в циклі про аргонавтів, говориться: "Усе поле вкрили вони, немов постинані гострим серпом колоски, що вкривають родючу землю".

Жито невиполоте, в бур'янах — у піснях віщує смуток: життю людини загрожує смерть. Зжате жито в народних піснях — загибла людина. Коли воно зжате високо, це означає, що з життям попрощалася людина молода. Жито, збите копитами, також символізує загиблу людину:

Ой у полі жито, копитами збито.
Під білою ой та й березою козаченька вбито...

Цікаво подає уявлення про людей-житників загадка: "Прийшов халда-балда, узяв стрики-брики, почули пойники: "Вставайте, житники, беріть овсяників, заганяйте халду-балду, одиміте стрики-брики!" (Вовк, собаки, люди, коза).

Символ житнього зерна бачимо і в календарній обрядовості. Святковий обжинковий житній сніп, перший з лану, заносили до комори зі словами: "Щоб велося від хліба до хліба". Цього снопа освячували в церкві на Маковія або на Спаса і зберігали в коморі чи на горищі. У Святвечір господар вносив його до хати і ставив на покуті, щоб рік був щасливим і багатим. Упродовж Різдвяних свят цей сніп (снопок, дід, дідух), який символізував предків роду, стояв на покуті. Після Водосвяття його обмолочували, перевеслами з нього обв'язували дерева, щоб краще родили, солому спалювали, а зерном навесні починали засівання ниви. Так виявлялася ідея безкінечності буття, колообігу в природі, вічного вмирання й воскресання життєвих сил. Бо солома — це символ віджилого, старого, змертвілого, а зерно — нового, що зросте й дасть новий урожай.

Аграрно-заклинальна символіка на золотих виробах XI—XII ст.

З вечора 13 січня до світанку 14-го в українських хатах засівається на нове життя, на щастя і здоров'я, на Новий рік та на довгий вік. Засівати можуть лише хлопчики чотирьох-семи років. Адже засівати то властивість тільки чоловіків. А жінка, як і земля, приймає в себе зерно і зроджує плід. Засівають із рукавиці зернами гречки, вівса, ячменю, та найбільше — жита. При цьому промовляють засівальні віншування: "Зароди, Боже, жито, пшеницю, всяку пашницю!".

Моління про багатий урожай жита бачимо і в такій колядці:

Що в полі, полі, близько дорозі,
Ой там Іван орлами оре.
Стрілкою сіє, лучком волочить,
Лучком волочить да й Бога просить:
"И уроди, Боже, жито густеє,
Жито густеє, волосистеє.
Поставим женців сімсот молодців,
Нажнемо кіпок, як на небі зірок,
Поставим стіжок, золотенький вершок".

Дні тижня

Коли в українців з'явився поділ часу на семиденні тижні, учені не визначились і досі. Одні вважають, що тиждень — набуток християнства, оскільки поняття семиденного тижня із суботою, вільною від роботи, існує вже в Біблії. Інші доводять, що предки українців користувались семиденним відліком часу задовго до прийняття нової релігії. Як було насправді, сказати важко, оскільки дохристиянських писемних пам'яток практично не збереглося. Проте в літописних джерелах можна знайти посилання на час, як-от: "четвертий день по Купалі".

Назви днів тижня в українців мають прозору етимологію: тиждень — "той же день", що й сім днів тому; понеділок — перший "по неділі" день, вівторок — другий, "вторинний"; середа — середина тижня; четвер і п'ятниця — відповідно четвертий і п'ятий день тижня; неділя — в цей день "немає діла". "Субота" ж, на думку дослідників, має давньоєврейський корінь: "шабат" — вихідний, вільний, нетрудовий день.

Про понеділок досі твердять, що це важкий день. Таке вірування, слід думати, з'явилося за часів, коли в Україні почали "понеділкувати" — постувати. Звичаю цього дотримувалися здебільшого жінки та дівчата. Якщо дівчина хотіла якнайшвидше вийти заміж за доброго хлопця, вона постила в понеділок. Жінки "понеділкували", вимолюючи в Бога щастя в подружньому житті. Три пости — Великий, Петрівський, Спасівський починаються в понеділок.

Проте, за давніми уявленнями, саме понеділок вважали початком творення світу. І саме це вірування — в основі багатьох заборон або ж, навпаки, приписів. Так, на Полтавщині в понеділок засівали ниву, на Поділлі ж — саме із причини заснування Богом світу в цей день і, відповідно, пошанування його — забороняли починати будь-яку справу. Проте найбільшим гріхом було одягати в понеділок нову сорочку. Сорочка — двійник людини, вона стає її другим тілом. Стара сорочка має всі риси та властивості людини, яка її давно носить, — "своя сорочка ближча до тіла". Сорочка нова — ще не "освоєна", вона ще належить світу природи, чужому світу. Перед тим, як її одягти, в кожний рукав тричі кидають ножем, "щоб сорочка була міцна, як залізо", переносять її над вогнем, щоб очистити від вихору, який міг крутити полотном, коли його вибілювали. Крім того, нову сорочку

треба було одягати непраною, щоб вона була міцнішою. У понеділок, як, зрештою, і в середу, п'ятницю та суботу, не можна було золити білизни. Тим же, хто все-таки хотів братися до цієї праці по понеділках, радили в Жилавий понеділок — тобто перший Великого посту, випити три ложки золи, що біжить із-під сорочок. Такий "напій" був, певно, зовсім не смачний, бо існувало прокляття, яким жінка проклинала свого чоловіка-п'яницю: "А золи б ти напився!".

Про зоління полотна в середу та праведне понеділкування існувала легенда. На праву середу — себто в першу середу по Великодню, жінка взялась до зоління. І вже було завершила роботу та сіла відпочити. Аж тут заходить до хати дід і запитує: "Що ти хочеш собі прийнять: чи худобу велику, чи близнята годувати?". Жінка й відказує йому, що вона одинока, тому хотіла б годувати близнят. Тоді дід покликав до хати дві гадини. Вони й уп'ялися жінці в груди — навхрест, і ссуть, як діти. Заридала, бідна, почала молитися, всім заказувати золити полотно в середу — та все марно. І де не возили ту жінку, до яких знахарів, — нічого не допомагало. Аж ось якось під час молебню священик звернувся до своєї пастви: "Хто понеділкує зроду, озвіться!". Знайшлася дівчина, яка постувала щопонеділка, вона й зняла з нещасної обох гадюк.

Понеділок здавна шанували як день святий. Саме він, вважали на Білгородщині, на тім світі стрічає людину й розпитує про гріхи. "В понеділок роботи не починай і в дорогу не вирушай", — твердять у народі.

Власне, всяке діло починали з вівторка. Вівторок, як і четвер, — день чоловічий, а тому благополучний, щасливий. Цього дня Добре починати зводити хату, заготовляти цілющі трави, знахарям — зцілювати від переляку. У вівторок сіють гарбузи та огірки, бо Ще й донині подекуди вірять, що в "чоловічі" дні треба сіяти й садити ту городину, "що чоловічого роду".

Щодо середи, то її, як і п'ятницю, вважали днем "жіночим", "пісним", а отже, й нещасливим. У народі вірили, що й середа, і п'ятниця супроводжували праведника на той світ за те, що небіжчик постував і вшановував ці дні. Середа і П'ятниця в уявленнях Українців — надзвичайно схожі, часто риси однієї асоціювали з образом іншої. Середа — молода дівчина або жінка, що має дванадцять (сорок) дочок і сімдесят сім сестер. У ніч проти середи вона відвідує жінок, карає тих, хто не дотримується приписів та законів,

не вшановує середи, допомагає тим, хто її допомоги потребує. Якось, оповідають, вона зайшла до господи, де жінка залишила недопряденою куделю. Середа швидко взялась до роботи, а коли жінка її застала, почала проситись, щоб та її відпустила, бо в неї, мовляв, дванадцять дочок — і всіх їх треба одягти. Жінка відпустила Середу, а сама після того почала дуже вправно і швидко прясти — такий був дарунок Середи. Як і в п'ятницю, в середу жінкам було заборонено мити тіло, одягати нову сорочку, чесати волосся. Подекуди вірили: коли жінка чесатиметься дев'ять серед поспіль, у неї помре чоловік. Гріх у цей день було прясти, садити городину. Особливий пошанівок мали іменні середи, до яких належала Жилава, Середохресна, Христопоклонна, Чорна, Права (Переплавна), Суха, Мезина, Всеїдна.

У четвер ішли зазвичай сватантись, оскільки день цей вважали щасливим. Вірили, що народжені в четвер будуть багатими. В четвер виготовляли так звану "четвергову сорочку", нав'язуючи на ній вузли, що забезпечували довге та благополучне життя тому, хто сорочку носитиме. Проти п'ятниці снилися віщі сни, а дівчата, лягаючи спати, просили: "З четверга на п'ятницю, в велику сум'ятницю, приснись мені не той, кого я люблю, а той, хто мене любить!".

Особливою магією наділяли всі четверги Великого посту. В ці дні робили осикову борону, щоб на Великдень побачити відьму. Або, розпалюючи піч, відкладали по поліну, щоб у Чистий четвер розвести вогонь, до якого відьма обов'язково прийде просити. Найбільше вшановували Чистий четвер — четвер перед Великоднем, який у різних регіонах називали по-різному: Великим, Страсним, Світлим, Білим. У цей день чистили в стайнях, хлівах, коморах, на подвір'ї. Розповідали, що в Чистий четвер ворон до схід сонця носить купати своїх дітей. Хто скупається раніше, буде здоровим протягом року. Цього дня також стригли малечу, щоб волосся не лізло. Після купання зазвичай одягали чисті сорочки, а ввечері йшли на службу Божу до церкви, після чого приносили додому запалені свічі, якими на сволоці чи дверях робили хрести від нечистої сили. Такі свічки називали страсними або громничними і зберігали на випадок грози, "щоб грім не влучив у хату". В деяких регіонах Чистий четвер — це Навський Великдень (про це див. "Навський Великдень").

П'ятницю, на відміну від четверга, вважали тяжкою дниною. Колись давно, коли П'ятниця ходила від хати до хати, щоб перевірити, чи шанують її, господині на ніч проти п'ятниці накривали

стіл: застилали його обрусом, клали ложку, хліб-сіль, трохи юшки та каші. Усе це — для святої П'ятниці (про цей образ див. також у статті "Мокош").

П'ятницю називали ще Параскевою П'ятницею (мовою іншого православного народу, грузинів, цей день тижня саме так і називається: "параскеві"; Параскева — християнська свята, яку обезглавили за правління Діоклетіана). П'ятниця являлася людям по-різному: кому молодою гарною дівчиною, кому — старою жінкою, тіло якої попечене, поколоте, подряпане, а очі засмічені. Такою зраненою приходила П'ятниця до жінок та дівчат, які прядуть у цей день, місять тісто, печуть хліб, перуть, миють голову або розчісують волосся. "У п'ятницю добрі люди не прядуть", — кажуть у народі.

Найголовніша робота, яка дратує П'ятницю і яку вона забороняє робити, — прядіння. Прядіння у міфології було актом магічним, воно означало нескінченність людського буття. Отже, мали бути дні, коли від цієї роботи слід було відпочити. Жінку, яка не дотримується цього припису, на тому світі після смерті жорстоко карали, а за життя в неї не родили коноплі.

Свята П'ятниця — строга й вимоглива, неслухняних тяжко карає, скручуючи їм пальці на обох руках або ще гірше... Жінки, які провинилися, просять: "Прости ж мені, свята П'ятнице, я не буду вже прясти проти п'ятниці і дітям заказуватиму, і не буду робить у п'ятницю!".

Проте існують ще й інші перекази, як П'ятниця допомагала прясти бідній каліці, горбатій дівчині, а потім дала їй таке вміння, що ліпше за цю дівчину прясти не вмів ніхто.

Ще одна робота, до якої заборонено братись у п'ятницю, — вчиняти тісто та пекти хліб. Що робота ця була справжнім дійством, мала особливе значення — знав кожен із дитинства. Виконувати таку роботу слід було у визначені дні, ба навіть години. Хто ж пектиме хліб у п'ятницю, той попече її, святу П'ятінку, й будуть на тілі в неї такі завбільшки пухирі, як отой хліб спечений. У тих жінок, які беруться до розчини невчасно, можуть заклякнути в тісті руки, або ж упаде у квашу чоловікова шапка чи капелюх. Не менше горя, коли розчиною за ніч вимазано буде всі стіни в хаті.

Дивні і страшні перекази про тих, хто у п'ятницю пере чи маже піч. Піч у давній хаті була тим місцем, де перебували душі предків роду. Щоб позбутися страху, який несуть потойбічні істоти, іс-

нував звичай зазирати в піч після похорону когось із родичів. Пояснювали це так: "Щоб менше тужити за покійником." А під час приходу старостів, коли дівчина вирішувала: йти заміж чи винести гарбуза, вона "колупала піч", тобто символічно радилася з померлими предками... Тому мазати піч або вибивати з неї сажу не слід було у дні поминання предків, а також у п'ятницю. Такими діями можна було пошкодити зір померлим родичам, замазати саму П'ятницю, заподіяти зло власним дітям.

Була собі одинока жінка, мала двоє дітей. Полізла якось вона у п'ятницю мазати піч і трусити сажу. Коли вилізла з печі, то вклякла від подиву: одне дитя сидить вимазане в сажі, обліплене глиною. "Господи милостивий! Свята П'ятінко! Очисть моє чадо. Поки жива в світі, не лазитиму в піч і десятому заказуватиму!". Тут де не взявся метелик у хаті, загасив світло. Почула жінка плюскіт води, а коли засвітила знову, то дитина сиділа вже чиста й вимита.

Не можна було у п'ятницю мити голови й розчісувати волосся. Саме дівоче волосся в різних обрядах (перше заплітання коси, розплітання її на весіллі, незаплетене волосся на похороні) відігравало дуже важливу роль. Уперше заплівши волосся маленькій дівчинці, мати промовляла: "Дівка — вгору, коса — вдолину" або "Рости, коса, до пояса, додолу". На весіллі першим розплітає косу нареченій її неодружений брат. Дружки розчісують волосся своєї подруги, змазують його маслом або медом, вплітають копійки, а батьки або родичі кладуть зубчик часнику, щоб, як кажуть, "усе зле від неї відходило".

На похороні батька або матері дівчина мала бути з розплетеним волоссям, "щоб воно не посіклося". У п'ятницю ж можна було чесатися тільки дівчатам-підліткам ("піддівочим", "дівчукам") і вдовам. Такі заборони чи винятки з них пояснити важко, але доля карала "за суботнє вмиваннячко, п'ятничне чесаннячко". Сама ж П'ятниця була надзвичайно неприхильною до тих, хто чесався в цей день. І коли такій дівчині чи жінці потрібна була допомога, й та зверталася до П'ятниці, то свята відповідала: "Ось зажди, розчешусь стільки разів, скільки ти розчісувалась по п'ятницях, тоді до тебе на поміч прийду!". Почала якось одна жінка розчісуватись уночі проти п'ятниці — почало їй увижатись, що з волосся сиплеться вогонь, летять іскри. Вона злякалась, перестала розчісувати волосся і зареклася: "Не буду чесатися у святу п'ятінку!".

Крім усього іншого, не можна було у п'ятницю розважатися, співати ("Де ти, дівко, свою долю у п'ятінку проспівала? Ти свою долю У неділю проснідала, а в п'ятницю проспівала"). Співання в п'ятницю, а снідання в неділю ніколи не минеться. "Хто в п'ятницю засміється, той в неділю буде плакать", — казали старі люди.

Субота була звичайним робочим днем. Проте саме цього дня не варто було починати ніякої роботи, хіба зажинки або закладини хати. Усяка справа, розпочата в суботу, тягтиметься довго, та й невідомо, чи закінчиться успішно. Та, коли вже щось важливе було розпочате на тижні, в суботу його слід було завершити. Щосуботи після праці милися, одягали чисті сорочки, чоловіки голилися, а дівчата розчісували волосся.

Поминальні дні, коли вшановували предків, також випадали на суботи: Хомину, перед Трійцею, Переддмитрову, Передкузьмину, Передмихайлову... Тому в суботу забороняли золити полотно, готувати відвар із дубової кори — щоб вичиняти шкіри, мазати чи білити в хаті. Усе це шкодило небіжчикам. У суботу напередодні Дмитра на Вінниччині до церкви несли калачі й роздавали жебракам, щоб ті помолилися за померлих родичів. Подекуди влаштовували обіди, на які запрошували сусідів, бідних, літніх людей.

Неділя, згідно з уявленнями українців, була днем святим. Християни її присвячували Богу. В неділю всіляку роботу (рубання дров, шиття, миття, прання), розваги, спання допізна, розчісування вважали гріхом. У Галичині цього дня навіть не готували їжі, споживаючи традиційні пироги (так у діалектах подекуди називали вареники, — *ред.),* наварені у суботу. До церкви вирушали також не снідавши, бо ходили в неділю до причастя. В одній з історичних пісень Коваленко, осліплений татарами, вбачає в такій нарузі Божу кару за те, що не святкував неділі як слід: рано снідав, пив горілку і зубрив серпи.

Неділю традиційно уявляли красивою жінкою чи дівчиною, однак суворою до тих, хто не дотримується неписаних законів пошанування святого дня. В одному з переказів свята Неділя ходить по лісі "всенька в крові", зустрічним вона оповідає, що це так її порізали-порубали ті, хто в неділю працює. В багатьох легендах Неділя асоціюється з Матір'ю Божою, оскільки саме їй присвячено цей день. Проте в середині XIX ст. на Поділлі була записана казка про дідову та бабину дочку, де свята Неділя з'являється на місці просто "жінки", яка в інших варіантах наймає дівчат. Маємо приклад того, як міфічна управителька "всяких звірів", жаб, ящірок, гадюк "перетворюється" на святу Неділю, вшановування культу якої суворо дотримувались в усій Україні.

Ярило

Ярило — образ весняного сонця, воскресіння й розквіту природи. Небесний ключник, визволитель дощу й роси, змієборець. Божество дітородної сили й плідності.

Ярило їздить на білому коні, вбраний у білий одяг, на голові у нього вінок. У правій руці — жмут житніх колосків, у лівій — людська голова. Його супроводжують пси-вовки.

Це — вмираюче й воскресаюче божество. Як природа на зиму завмирає, а навесні оживає, так само і Ярило "згасає" разом із зимовим сонцем і набирає сили з весняним. Свято похорону Ярила відзначали ЗО червня. А щодо буйного оживлення, то, не виключено, воно припадало на 6 травня, день св. Юрія. Адже саме він, християнський змієборець, перебрав на себе значну кількість ознак стародавнього божества (хоча в деяких моментах попередником шанованого серед хліборобів і скотарів Юрія вважають і бога Велеса).

Навесні Юрій сурмить у сурму і все довкола зеленіє:

В святого Дмитра труба із срібла,
В святого Юра труба із тура,
А як затрубив ще й святий Дмитро,
Та й покрив снігом всі гори біло,
Святий Юрію як се затрубив,
Всю кригу розбив, дерево розвив...

Ярило — ключник (воротар), який навесні відчиняє небо небесним ключем і випускає тепло, дощ та росу на землю. У веснянці з Волині співається:

Та Урай матку кличе:
Та подай, матко, ключа
Одімкнути небо,
Випустити росу,
Дівоцьку красу.
Та дівоцька краса,
Як літня роса:
У меду потопає,
В вині виринає...

З уявленнями про Урая-ключника пов'язується міфологічний сюжет про змієборця, який урятував дівчину і вивільнив зі зміїного ув'язнення воду. Легенда про дівчину, віддану на поїдання змієві, поширена по всій Європі, в Азії і навіть в Африці. Японська ленеда

оповідає, що син бога-творця Ісаналі — Суса-Но — зустрів на морському березі прекрасну діву Інаду з її батьками. Батько Інади пояснив у сльозах: "Я Ашінадзучі, тутешній бог. Ми вирощували мирно рис, але морське чудовисько напало на нас і стало вимагати данину. Семеро моїх дочок уже віддані в жертву і з'їдені. Черга за восьмою — найпрекраснішою з усіх". Суса-Но вбив змія і одружився з чарівною Інадою. А потім склав про це поему — найдавнішу в японській літературі, і став засновником японської поезії.

Святий Юрій змієборець,
Ікона на дереві

Колись у день св. Юрія українці всі гуртом — родинами, зі священиком, обходили засіяне поле, на якому вже зійшла ярина. Молилися за добрий урожай, святили воду. Із зеленого жита плели вінки, святили їх і клали на корогви. Качалися по засіяному полю, качали крашанки і потім закопували їх серед ниви. Про це нагадує приказка: "Святий Юрій по полю ходить, хліб-жито родить".

Знання про корисність весняних рос вилилося в уявлення про цілющість саме юріївської роси. Колись росу збирали так: розстилали в полі (найчастіше в житі) полотнину або рушник, коли вони намокали — викручували в посудину. Дівчата вмивалися росою, щоб бути красивими. А всі, хто хотів оздоровитися, качалися по росі в полі. Зібраною росою також лікували очі.

Вважалося, що Юрій охороняє худобу від хвороб і звірини. День св. Юрія — свято пастухів, початок нового пастушого року. Цього дня свяченою вербою виганяли худобу на пасовище — "на Юр'єву росу". Пастухам у цей день приносили дарунки та їжу.

Повелитель вовків, вовчий пастух — так називають св. Юрія. Вовки — то Юрієві собаки. Кажуть: "Що у вовка в зубах, то Юрій дав". Святий Юрій — також покровитель мисливців. Може нагнати або відігнати звіра від людини, яка полює. Розповідають, що бу-

ли колись собі два брати, один багатий, а другий — бідний. Раз бідний виліз на дуба ночувати. Коли опівночі бачить: якийсь чоловік жене силу-силенну звірини, а позаду ще один чоловік їде на возі. То були лісун (лісовик) і св. Юрій. От пригнав лісун звіра, та якраз під того дуба, що на ньому сидів бідний брат. Св. Юрій почав розділяти окрайці хліба, які були на возі. Один окраєць зостався. Святий оддав його бідному та й каже: "Се тобі Господь дав щастя... З сього окрайця ти вже певне, що розживешся". І справді. Бідний ніяк не міг з'їсти того окрайця. Що з'їсть — назавтра знову приросте та й стане знов, яким був. Позаздрив багатий брат бідному, пішов та й сів на дубові, на самому вершечку. Лісун і Юрій пригнали вовків. На той час не стало одному вовкові хліба, тож Юрій і звелів йому з'їсти багатого брата.

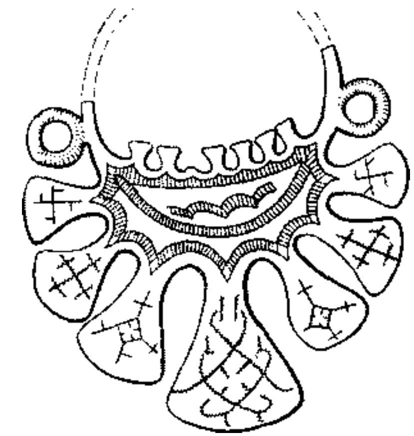
Коструб

Коструб — це міфологічний образ, пов'язаний із весняно-літнім календарним періодом. Це так званий "сезонний" дух рослинності. Присвячені йому обряди мають ознаки поширеного серед стародавніх землеробів культу вмираючих і воскресаючих божеств. Ритуальний похорон Коструба знаменував перехід від весни до літа.

Міфи про вмираючі й воскресаючі божества особливо характерні для землеробських культур Середземномор'я. У віруваннях давніх єгиптян це Озіріс, у шумерів — Телепінус, Думузі, у хетів — Гор.

У слов'ян таких божеств вшановували кожної пори року впродовж календарного циклу свят. Це й Масниця (Колодій), і Ярило, й Купало з Мареною. Вмирає і оживає у новорічних обрядах Коза. Загалом ритуали на честь цих міфічних створінь були покликані забезпечити родючість культивованих рослин. Весняні ігри, пов'язані з культом родючості, весняного пробудження рослинності та шлюбними мотивами збігалися в часі з певними сільськогосподарськими роботами, тож і землеробську працю було зображено в них через символічні дії.

Коструб (у росіян Кострома) у східнослов'янській міфології — втілення весни й плодючості. Вчені вважають, що назва цього божества походить від слова "кострицяˮ, яке у східнослов'янських мовах та діалектах означає "залишки культурних рослин після оброблення", "жорсткі частини рослин", "непридатні для використання частини рослин" (зокрема, для виготовлення пряжі). З такого "виробничого сміття" (соломи, бур'янів) і виготовляють опудало Коструба. Деякі ігри з участю Коструба відтворюють процес виготовлення з рослинної сировини пряжі й полотна. Після цього Коструб починає хворіти й помирає, а потім устає і танцює.

Височне кільце із заклинальними знаками родючості

У весняних іграх росіян Костромою була молода жінка або дівчина. Учасники гри ставали в коло, посередині якого непорушно й мовчки лежала Кострома. Там же перебувала і її "мати"; між "матір'ю" і гравцями відбувався діалог, у якому перераховували етапи "хвороби" і "вмирання" Костроми. Повідомлялося про її смерть. Діти тягли Кострому ховати, а вона раптом уставала й хапала всіх, кого дістане. У деяких регіонах Росії існував обряд "похорону Костроми", який здійснювали в переддень Петрівського посту. Селяни виготовляли із соломи, бур'янів та прутиків опудало, на яке вдягали жіноче вбрання. Іноді замість опудала Костромою наряджали прядильний гребінь. Опудало клали на колоду або в ночви, несли селом, обносили довкола церкви й відпроваджували на поле чи до річки. Це була ніби поховальна процесія: жінки оплакували "померлу", "піп" нібито кадив, замість кадила розмахуючи каменем або личаком. Далі опудало роздягали й кидали у воду (або ж спалювали, залишали на полі, закопували).

В українських весняних ритуалах Коструба робили у вигляді чоловіка (особливу увагу при виготовленні опудала звертали на ознаки статі).

Дівчата ставали довкруг Коструба в коло, й тоді починався ритуальний діалог:

— Чи не виділи-сте мого Коструба?
— Пішов в старости (по квітку, по напій...).
— Бідна моя головонько, нещаслива годинонько!

Що я собі наробила, що Коструба не злюбила?
Приїдь, приїдь, Кострубоньку,
Станем рано до шлюбоньку
Рано, рано, поранейку
На білому камінейку.

Далі "жінка" знову питає, чи не бачили Коструба. їй відповідають, що бачили: він слабий. За кожним разом "жінка" приказує оте своє "бідна моя головонько...". Нарешті, на запитання: "Чи не виділи Кострубонька", — їй кажуть: "Уже вмер", — і нарешті: "Вже повезли на цвинтар". І тоді "жінка" тішиться:

— Слава тобі, божий царю,
Що мій Коструб на цвинтарю.
Лежи, лежи, як колода, — я молода, як ягода.
Я молода, як ягода, — ай мене для тебе шкода!
Лежи, лежи, щоби-с не встав,
Бо до мене інший пристав.
Ноженьками затоптала, рученьками заплескала!

Таким чином унаочнювалася ідея колообігу в природі і в житті та побуті людей: старе відживає, а приходить нове.

Купало

Люди не завжди були переконані, що світ зародився взимку. Різні були й уявлення про те, як це сталося. За однією з універсальних космогонічних версій, світ започаткувався внаслідок священного шлюбу води і вогню — сестри і брата-близнюків.

Саме у воді, запліdненій променем світла, зародилося життя. На честь цієї першоподії щороку відбувається свято Купала, що символізує кохання й родючість. Купала було і є одним із найголовніших свят у народному календарі. Це час найвищого розквіту природи, літнього сонцестояння. Яким було святкування спершу, тепер уже неможливо визначити достеменно. Хоча за пізнішими історичними пам'ятками, етнографічними свідченнями, творами фольклору й залишками обрядовості в сучасному побуті можна реконструювати деякі складові прадавнього дійства.

У віруваннях українців купальська ніч — особлива. Природа розкриває небачені таємниці: відчиняються небо і земля, сонце грає,

тварини говорять, дерева можуть гуляти, де їм заманеться, вода у криницях перетворюється на вино, а скарби виходять на поверхню. Дівчата ворожать, пускаючи на воду вінки. В ніч на Івана Купала цвіте папороть — чарівна квітка. Хто її знайде, зірве і зможе, попри всі перешкоди нечистих (котрі стережуть квітку), донести додому, — розумітиме мову тварин і бачитиме крізь землю й воду.

Цієї ночі відьми злітаються на шабаш — на Лису гору. Зірвана там тирлич-трава має особливі приворотні властивості. Розгулюють у лісі, підбираються поближче до людських жител упирі, відьми тошо. Отож дбайливі господині напередодні Купала ретельно обсівають домівку маком-відуном, обтикують полином і обкурюють торішнім купальським зіллям. При собі (за поясом або в кишені) носять часник і полин.

Знахарки збирають у купальську ніч цілюще зілля. Адже в цей час воно має найбільшу силу. Лікарські рослини з особливими замовляннями збирають до моменту, поки на них не впаде промінь вранішнього сонця. Перед сходом сонця люди качаються по росі — купальська роса має магічну силу.

Деякі науковці бачать Купала серед давніх слов'янських язичницьких богів. Насправді для такого твердження немає достатніх підстав, як, зрештою, і для його категоричного заперечення. Саме ім'я "Купало", яке останнім часом пов'язують з купанням, очевидно, походить від індоєвропейського "кир" — "кипіти", "закипати", "жагуче бажати". Латинське "сирісііо" означає прагнення, а Купідон — римське божество кохання.

Отож, купальська ніч — це свято кохання. Були часи, коли нормою суспільно-статевого життя давно вже стали моногамні шлюби й подружня зрада засуджувалася народною мораллю, проте на ритуальному рівні масові оргії та "одноразові" купальські зв'язки не лише не заборонялись, а навіть заохочувалися такою мірою, що інакша поведінка розцінювалася як "ворожа", "відьомська". На вулицю на Купала мали виходити всі. Того, хто вирішив відсидітися, підозрювали у відьмацтві. На нього посилали ритуальні прокляття: "Хто на вулку не виходить, оберни, Боже, колодою-колодою дубовою"; "Котра не вийде на Купала, щоб вона сіла та й не встала". Таким чином, знаходили вихід нерозтрачена енергія і потаємні пристрасті, які тепер кваліфікують як "тваринні інстинкти". Деякі дослідники вважають, що людство нині розплачується неврозами й сексуальними проблемами за приховування й "затискання" всередині підсвідомого отих своїх інстинктів. Це все може мати досить сумні наслід-

Свято Купала. Київ, Гідропарк. 90-ті роки XX ст.

ки, якщо не навчитися по-людськи керувати своїми "тваринними пережитками".

Нагадаємо, що язичницьке свято збіглося й поєдналося з церковним — Різдвом Івана Хрестителя (24 червня за ст. ст. — 7 липня за новим). Церква засуджувала купальські гуляння як розпусту. Як пише "Стоглав", "...сходятся мужы и жены и девицы на ношное плещевание и на бесчинньій говор и на бесовские песни и на пляски и на скакання и на богомерзкие дела, и бывает отрокам осквернение и девам растление...". З часом звичаї змінилися.

Купальське дерево — це й символ буйної рослинності, й символ дівочості. За обрядом, хлопці намагаються його зруйнувати, хоча самі ж його на початку дійства встановлюють — велику гілку (найкраще вербову), яка зветься Купайлиця, або Марена. Подекуди роблять жіноче опудало з соломи, кропиви чи чорноклена — Марену. її прикрашають стрічками, квітами, вінками, іноді й свічками. Довкола неї танцюють:

Коло Мареноньки ходили дівоньки,
Стороною дощик іде,
Стороною, та й на мій барвіночок зелений...

Купайлицю розривають, спалюють або топлять, закопують у землю. Якщо розривають — кожна дівчина несе собі галузку на город. Це своєрідне моління і про дощ на городину, і про допомогу в любощах. Усі ці дії з руйнуванням обрядового дерева чи опудала означали імітацію різних форм колись ритуального похорону. У давнину на великі свята, якими були Різдво й Купала (тобто дні зимового й літнього сонцестояння), відбувалися масові ритуальні поховання як жертвоприношення богам. Існує думка, що в такий час "збирали" померлих (або спеціально вбитих із цією метою) старих людей, яких деякий час не ховали, щоб зробити це одночасно, з великими почестями. Сподівалися, що жертви, подаровані богам у дні їхнього пошанування, воскреснуть для нового життя. Драматичні дійства обрядів типу Купала вчені пов'язують із віруваннями в помираюче й воскресаюче божество рослинності, ідеєю вічності життя й колообігу в природі. Божество вбивали для того, щоб викликати його воскресіння. Надія на безсмертя спонукала не лише оплакувати покійників, а й

радіти з приводу їхнього майбутнього відродження. Тому процесії супроводжувалися сміхом, веселими іграми, бенкетами. В обряді Купала справжню жертву замінили лялькою або опудалом.

Так чи інакше, святкування Купала пов'язане з культом предків. Якщо на свято Русалій душі померлих гостинно запрошували й вносили до хати разом із зеленню-клечанням, то на Купала їх випроваджували до місць зимового перебування. За різними уявленнями, це вода, дерева, ліс, край землі тощо. Тому й форми вигнання нечистої сили були різні. Топили Марену (ляльку, деревинку, опудало), яку вважали "старшою русалкою". Відьму (тобто русалку) заганяли на дерево. При цьому сміялися й дражнилися (ритуальний сміх призначений знешкодити нечисту силу — важливо було показати їй, що її не бояться): "Русалочка-купалочка на дуб лізла, кору гризла, з дуба упала, сама пропала". Траплялися й "міцніші" висловлювання. Русалкою перевдягали дівчину і гналися за нею, доки вона не перебігала межу села. Тоді верталися додому (не озираючись).

Годиться цієї ночі скупатися. Обливання водою, купання, як ми знаємо, — символ еротичний.

Там Марія купалася
Там з Іваном вінчалися...

Або:

Да купався Іван, та й у воду впав —
Да купався Іван, доведеться і нам!

І поряд — традиційний образ кохання-криниці:

Ой з-за гори чорна хмара уже йде,
А де ж твоя, Іване, ніч буде?
— Коло тої криниці, копанки,
Коло тої Марії, коханки.
Ой з-за гори чорна хмара уже йде.
А де ж твоя, Маріє, ніч буде?
— Коло тої криниці жолоба.
Коло того Івана-голуба!

Не можна оминути увагою тут і чарівний купальський вогонь. Через нього годиться перескочити, щоб очиститись. У купальському вогнищі спалюють сміття. Сенс купальського вогнища полягав переважно у знешкодженні нечистої сили, в захисній дії вогню. А ще він поєднує учасників свята зі світом пращурів. Якщо кинути до купальського вогню чорнобильник і гарненько попросити, чого хочеш, — усе збудеться.

Смерть

Проблеми смерті й потойбіччя завжди були в центрі уваги філософів і медиків, біологів і археологів. Існує ціла наука танатологія — з системою знань про смерть і вмирання. Якими ж були уявлення давніх українців про перехід в інший світ і про царство померлих, про які знання свідчать обряди, звичаї, фольклор?

Б.Рибаков вважає, що "еволюція поховальної обрядовості й різні, іноді різко відмінні одна від одної, форми поховального обряду відображають суттєві зміни в осмисленні світу" давньою людиною. Вчений виокремлює три різні етапи в розвитку поховальної обрядовості. Спершу у предків слов'ян від Дніпра до Одера було поширене поховання трупів у скорчених позах. Таким чином імітували позу ембріона в материнській утробі. Ці поховання засвідчували віру в нове народження, реінкарнацію. Зібганість кістяків масово простежується до межі бронзового й залізного віків, а подекуди — аж до VI ст. до н. є.

Інша форма обряду: покійника ховали випростаним, здавалося, ніби померлий просто заснув.

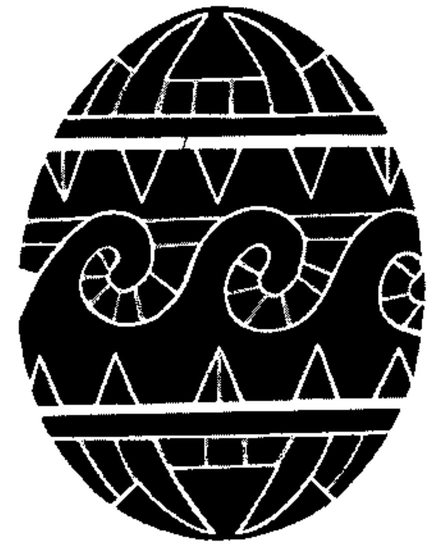
Найглибші зміни відбулися в поховальному обряді із появою кремації. Ідею трупоспалення теж пов'язували з уявленням про вічність життєвої сили, хоча душа, згідно з віруваннями, відлітала до вирію, розміщеного десь у середньому небі, а прах залишався в землі. Виникла складна форма обряду, що поєднувала кремацію з інгумацією: вона була пов'язана з культом предків, які не тільки оберігали земельні угіддя, двір, родичів, а й керували небесними стихіями: дощем, туманом, снігом.

Кремація зникла із приходом християнства. Проте форми поховального обряду доти не були ще ніколи — ні в часі, ні в межах однієї культури — настільки розрізнені: поховання трупів у скорчених позах можна спостерігати водночас із похованням випростаних кістяків і трупів у молитовній позі, що засвідчувала найбільшу пошану (курганні обряди епохи енеоліту та бронзи), трупоспалення побутувало паралельно із трупопокладанням (черняхівська культура).

Археологія засвідчує складну сув'язь давніх уявлень про смерть та світ померлих. Уявлення ці, нашаровуючись одне на

інше, затемнюючи, а іноді увиразнюючи зміст попередніх, відобразились у фольклорі українців. Ці знання та уявлення приховані в різних його жанрах, що безпосередньо не причетні до поховального обряду, а також цілісніше збережені в голосіннях, замовляннях, міфологічних легендах, казках та обрядових піснях, пов'язаних із святами пошанування предків.

Так, на Поділлі давно відома загадка: "Круць-верць, в черепочку смерть". Відгадка: "завертка" (своєрідний ключ від дверей). Спробуємо розшифрувати асоціативний ряд, що витворив образ дверної "завертки", яку ховали під черепок. Саме слово "ховати" спонукало уявити певні етапи поховального обряду, а "черепок" доповнював їх картину. Загадка народилася, очевидно, тоді, коли ще була живою пам'ять про поховання праху померлого у звичайному горщику для їжі, "черепку". Така форма поховання виникла як наслідок вишукування "магічних засобів для забезпечення своєї ситості, благополуччя" (Б.Рибаков), а також бажання нагадати предку про перші плоди, що готуються в горщику як обрядова безкровна жертва. Загадка ніби продовжує прислів'я: "Крути не верти — а не втечеш від смерти", де зосереджено цілу народну філософію.

Писанка "Безкінечник" - символ вічного життя

Така, зашифрована в символах та мотивах, інформація про смерть і потойбічний світ, здобувається іноді без особливих зусиль. Відомо, наприклад, про збережений в Індії та інших східних країнах звичай брати шлюб із деревами, що мало бути тотожним шлюбу із пращуром. Звичай цей одержав продовження в садінні дерева на могилі. Цей мотив: дерево на могилі — дуже поширений в уснопоетичній традиції — має ще й інше на-

повнення: в Україні повсюди існує традиція окремих приписів щодо порід дерев, які можна садити на могилі дівчини чи парубка, старого чи молодого. Голосіння зберігає чітку символіку рослин та дерев: дуб — чоловік, син; липа — мати; вишня — дівчина:

Де ж тії вітри набралися, що вишеньку зломили?

Калину садили на могилі козака, цей звичай фіксує народна пісня:

Казав собі насипати високу могилу,
Казав собі посадити в головах калину:
Будуть пташки прилітати калиноньку їсти,
Будуть мені приносити від родоньку вісти!

Тут калина — дерево, що сполучає два світи: померлих і живих.

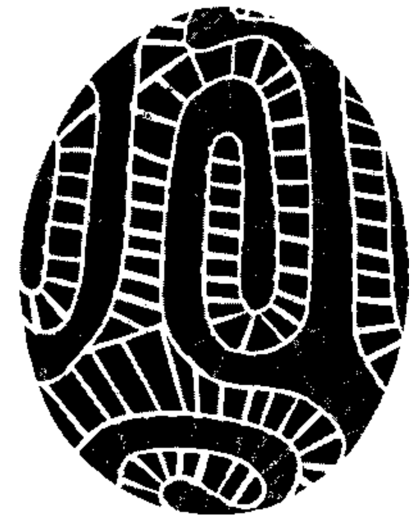
Самого мерця, його хребет і ребра теж іноді ототожнювали з деревом, що лежить у лоні землі. Це засвідчують і археологічні дані: в селі Широке Солонянського району на Дніпропетровщині знайдено труп чоловіка, муміфікований сумішшю соків сосни й берези, між ребрами та кістками його грудної клітки — "вправлені" очищені від кори гілки.

У XII ст. н. є. трупи ховали, загорнувши в бересту: до того самого періоду відносять і поховання в дубових колодах (чи не звідси вираз: померти — одубіти, дуба дати). Древні вірування засвідчує і пісня, записана фольклористом А.Димінським на Поділлі в середині XIX ст.:

Ти дубе Тимку,
А ясен Пазя,
А береза Кася,
Яблунька Тоська,
А сливка Парашка,
А тота груша —
То моя душа.

А чи не про перетворення після смерті на дерево йдеться в застеріганні дітей від небезпечно довгого перебування у воді: "Дивись, бо верба виросте!"?

Фольклор засвідчує також вірування українців у реінкарнацію (переселення душ). У відомій казці про Оха герой потрапляє до потойбічного світу. Ох — саме усоблення царства мертвих — його спалює. Але той тричі відроджується і стає щоразу кращим, моторнішим, спритнішим — загалом іншою людиною: "Ох велів наносить дров, поклав на дрова зв'язаного наймита, підпалив дрова... Згорів наймит! Ох тоді взяв попілець, по вітру розвіяв, а одна вуглина і впала з того попелу. Ох тоді її СПРИСНУВ живущою водою — наймит знов став живий, тільки вже моторніший трохи".

Писанка "Безкінечних"

Звичайно, в казці "Ох" ідеться, насамперед, про обряд ініціації, однак ідея втілення душі після спалення тут усе одно присутня. Бо ж те, що відбувалося з посвячуваними, відбувалось і з померлими.

Маємо й інші свідчення. У "Похоронних звичаях і обрядах", зібраних В.Гнатюком на початку XX ст., читаємо: "Душа може замінитися в дерево чи звіря, пр. в гадину". І там само: "Як лиш хто у хаті умре, то зараз прячут десь кота, або дают до сусіди, бо якби кіт через мерця перескочив, то він ходив би опирьом, білим котом по світу і приходив би усе до тої хати".

Ідею відродження, повернення з потойбіччя засвідчує і дуже давній мотив слідів, що найчастіше зустрічається в голосіннях, весільних піснях та міфологічних легендах.

"Станьте, мамко, станьте, та походіть по своїм подвір'ячку, та наробіть нам слідочків! Ми будем ті слідочки збирати, будем васильчиками їх обтикати та по тих слідочках вас, мамко, будем пізнавати!".

У весільній пісні:

Не плач, не плач, моя ненько, за мною,
Бо не все я забираю з собою,
Тільки лишу дрібні сліди по двору.
Тільки лишу дрібні сльози по столу...

Добре відомо, що похорон має багато спільних елементів з обрядом весілля. У багатьох варіантах козацької пісні йдеться про смерть козака. Козак лежить у долині, над ним схилився вірний кінь. "Не стій, коню, надо мною, біжи, коню дорогою", — каже загиблий. Аж до самого дому. Вийде батько — розсідлає, вийде мати — розпитає: "Ой коню ж мій вороненький, а де ж син мій молоденький?" А кінь каже:

Не плач, мати, не журися,
Бо вже син твій оженився.
Узяв собі паняночку —
Та й сирую земляночку.
Узяв собі за бояри
В чистім полі два явори.
Узяв собі за світилки
Та й у небі дві зірнички.

Про спорідненість обрядів похорону та весілля найбільше свідчить одяг померлих. Так, мерців не взували в чоботи, а завивали ноги в полотно або шили спеціальне взуття ("калигви" у Галичині). Етнограф К.Червяк вважав, що таким чином намагалися відтворити найдревніше взуття, "спадкове", щоб по ньому померлі могли впізнати свого родича, адже у взутті (як і в одязі) "заховується сила <...> власника, і людина разом із одежою переносить на себе силу й властивості... батьків чи членів роду...".

Росіяни мали звичай кидати в того, хто вирушає в дорогу, старим взуттям. Таким чином намагалися спонукати когось із померлих предків помандрувати разом і оберігати подорожнього. На Волині молода, щоб додати своєму нареченому сили, роззуваючи, б'є його чоботами, а потім відкидає їх убік, жертвуючи домовику-предкові, охоронцеві дому, який найбільше не любить невісток — чужинок у родині.

Цікава також символіка снів: за уявленнями українців, подерті чоботи з відірваними підошвами у сні означають смерть — для того, на кому ці чоботи. Чоботи сняться зношеними, адже дорога до померлих далека, вони у тридев'ятім царстві, щоб дійти туди, треба зносити три пари залізних черевиків, вони — за горою (на горі), за морем (рікою), у небі, туди "зроду-віку й утята не залітали".

Давньоруське зображення

Як і в казці, міфологічній легенді, в голосінні зустрічаємо той самий мотив далекої дороги: "Іди, моє дитятко, в далеку дорогу..."; "У далеку йдеш стороночку!"; "Чи тебе виглядать з поля, чи тебе з моря? Чи з високої могили, чи з далекої України?"; "Голубе мій дорогий,// Одлітаєш ти од мене далеко".

Дорога завжди спрямована в один бік. Для померлого, над яким здійснювано обряд, вона безповоротна, зникає в непевності того світу. Дорога розмежовує два світи. Спосіб організації простору в голосінні такий, — вважає Л.Невська, — що дорога тягнеться від священного покутя, через поріг і ворота, які відмежовують "свій" простір від простору "чужого". Тому таку важливу роль ворота відіграють у поховальному обряді загалом і в уявленнях про смерть зокрема:

Матінко, матінко, матінко наша!
Що стоїть у воротах?
Чи не смертонька ваша?
Дітоньки, дітоньки, соколята мої!
Зачиняйте ворота,
Не впускайте її.

Цікаві в цьому сенсі дослідження американського лікаря Р.Моуді. У книзі "Життя після життя" він аналізує свідчення ба-

Сидіння при мерці

гатьох людей, що пережили стан клінічної смерті. Автор зауважує: під час цього стану з'являється відчуття руху із дуже великою швидкістю через якийсь простір (поле, печеру, вакуум). У деяких випадках ідеться про межу, що виникає у вигляді води, туману, огорожі чи просто лінії. Пацієнти, які повернулися до життя, ніколи не перетинали . . . . цієї межі.

У збереженому донині поховальному обряді труну опускають у яму на полотні або рушниках, що, з одного боку, символізують весілля, а з другого — дорогу. Аби померлий не повертався, його виносять ногами вперед; ще в X ст. йому намагалися показати "несправжню" дорогу, обманути: труну несли через отвір у стіні, через вікно. Як оберіг від повернення мерців застосовували залізо — сокиру, "протір" (голку без вушка), мак-видюк (насіння дикого маку). Щоб померлий не повернувся, за ним не треба плакати, бо "приплачеш", бо мертвому важко носити сльози виплакані за ним ("Хто плаче по дітях, то на тім світі душечці бува тяжко"; "Не завертай плач додому").

Зовнішніми ознаками горя був не тільки плач, а й незаплетені коси в дівчат, удари руками об власну голову, білий (червоний) колір, а ще, як засвідчує докучлива казка про "курочку-жовтобрюшечку", — обрізання коням вух. Історія золотого яєчка, прокушеного "мишкою-прокусницею", оповідається багато разів, тужать за яєчком дід, баба, сорока, ворота...

"Над'їздить лях і повідає: "Ей, ворота, чого ви впали?" — "Ой, щоб то ти, ляше, знав, то би сь коням вуха повтинав". І як розказали єму то всьо, лях тоє як почув — і коням вуха поврізував...".

Про схожу ознаку жалоби у скіфів говорить Дж.Фрезер: "Коли давні скіфи оплакували царя, то підстригали волосся на голові, робили порізи на руках, дряпали собі лоб і ніс, відрубували шматки вух і стрілами пробивали свою ліву руку".

Звичайно, варто ще подумати, як обрізання вух у людини було перенесено на коня, що мав особливе символічне значення в поховальному обряді, але зрозуміло одне: смерть водночас була й радісною (бо приносила бажане єднання з богом), і страшною (бо жахала таємничістю й невідомістю). Прояви жалоби, найімовірніше, були спрямовані на те, щоб відігнати смерть від тих, хто залишався жити.

Саме звідси такі різні уособлення смерті, пов'язані з конкретним образом. Найчастіше смерть — це стара кістлява баба або кістяк — часто із косою, лопатою чи пилкою. Народна мудрість твердить: "Смерть по світі ходить та й людей за собою водить"; "Як не ховайся, а смерть тебе знайде". Якщо смерть стане у ногах хворого, той ще одужає. Якщо ж у головах — помре неодмінно. Часто такою є лялькова вертепна Смерть (чи аналогічний образ у "живому вертепі"), яка забирає в потойбіччя Ірода.

Своїми жіночими рисами образ смерті дуже нагадує Бабу-Ягу (див. статтю "Баба-Яга"). Цікаво, однак, що українці подекуди уявляють смерть і молодою пані чи панночкою. Така двоїстість характерна для багатьох демонологічних персонажів (наприклад, відьом). Страшним був образ Смерті у похоронному рядженні на Гуцульщині. На відміну від усіх інших персонажів, які покликані були розсмішити, викликати сміх, Смерть була оповита атмосферою страху. Вона викликала всіх присутніх на ім'я і звалювала їх на землю, наче в могилу. У похоронних забавах Смерть була обов'язковим персонажем, вбирали її, загортаючи в біле полотно, застромлювали в рот шматки ріпи чи капустяного качана, що створювало ефект величезних зубів. Парубок, який грав цю роль (найчастіше було саме так), раз по раз підносив до обличчя запалені сірники, що створювало враження відблиску пекельного полум'я. Хоча рядилися у смерть не тільки хлопці, а й жінки. У багатьох місцевостях, як зазначають дослідники, Смерть була суто жіночим образом. Фігурувала смерть і у тваринній подобі. Збереглися перекази про білого коня, який приходить до тих, хто незабаром має померти.

Цікаво, що в міфологічних уявленнях народів, які перебували на відносно низьких щаблях розвитку, смерть здебільшого не мала свого уособлення.

Душа

На відміну від багатьох інших народів, українці вважали, що людина має одну душу, яку Бог дає їй при народженні. Душа перебуває в людині аж до смерті і при вмиранні відлітає пташкою до Вирію — місця, де збираються душі всіх померлих. Душу людини уявляли слабкою, незахищеною, вона легко могла стати об'єктом чаклувань та нападів злого духа. Душа — те **вразливе місце людини, яке їй важко захищати самій, без молитви й віри.**

На думку ряду вчених, іще раніше існувало вірування, ніби по смерті душа не розлучається з тілом, а зостається в ньому — тільки людина переходить до іншого світу. Тому й клали до могили все необхідне для потойбічного життя. Інший світ бачився царством тіней, душа після смерті ставала тінню, а сам мрець тінь утрачав (так, скажімо, упирі тіні не мають). Спостерігаючи за сном, хворобою, непритомністю, смертю, уявляли, що в людському тілі перебуває "двійник", який може покидати його на деякий чи на довгий час.

Окрім душі, є ще дух, який може бути добрим чи злим. Злий дух оселяється й живе у людях бездушних (відьмах, розбійниках). Або ж такі люди мають дві душі (так звані "двоєдушники"). Дві душі має упир, тому після смерті він може ходити по світі. Одна душа його покидає, а друга залишається при нім. Над клубом чи під коліном упир має ґулю; під тією ґулею є дірка, й туди виходить його душа.

Уявлення українців про душу залежали від того, про душу якої людини йшлося — живої чи померлої. У живих душа втілюється й перебуває всередині плоті завжди (крім випадків непритомності, сну, чи в "непростих" людей, як-то: відьом, упирів). Щодо мертвих у народі існувало два погляди. Згідно з першим, душа не відокремлюється від тіла; за другим — вона покидає його й живе своїм життям. Душі померлих відлітають до вирію, мешкають за далекими ріками (рахмани), перетворюються, втілюються в дерева, тварин, предмети.

У багатьох регіонах України існувало різне розуміння того, як душа приходить у тіло людини. В одному випадку — мати дає дитині як тілесне, так і духовне життя (мати — берегиня душ); в іншому — душу дитині дає Бог, у певний час шлючи ангела віднести її майбутній людській істоті. Входження душі в тіло дитини мати відчуває тоді, коли дитина "заб'ється", тобто десь на шостому місяці вагітності.

Про вигляд душі українці оповідають таке: вона буває ніби мушка, бджола, хмарина, дим або пара. Найпоширеніша думка про те, що душа має вигляд бджоли, "божої мушки", чи мухи із крилами, яких вона позбувається, увійшовши в тіло дитини. У вигляді мухи вона іноді навідується навіть до тієї хати, де очікують збільшення родини. У Переяславському повіті біля покійника сиділи для того, щоб "стерегти душу", яка прилітає у вигляді мухи, дзижчить над ним і п'є воду, яку ставлять у склянці біля тіла. Уявляють душу також у вигляді пташки. Вчені вважають, що міфологічно-ритуальна тема "пташка—душа—екстатичний політ" існувала вже в епоху палеоліту; саме так можуть бути витлумачені малюнки з Альтаміри (людина з маскою пташки) й відоме зображення в печері Ласко (людина з головою птаха). Уявлення ж про душу у вигляді хмарини чи пари побутувало й серед інших народів. Так, тюрки Алтаю душі добрих людей, які живуть у раю, називають Це1-8а1§ип, що буквально означає "легкий вітерець", "вітерець-прохолода".

Душа людини живе у ній і разом із нею росте, харчуючись парою тієї їжі, яку споживає тіло. Вказують на найрізноманітніші частини тіла, що є вмістилищем душі: груди, живіт, печінка, горло, голова, під правою рукою чи у крові. Останнє уявлення — одне з найархаїчніших. Воно зумовило біблійну заборону споживати кров: "А кожен чоловік із Ізраїлевого дому та з приходька, що мешкає серед них, який буде їсти кров, то Я зверну лице Своє проти тієї душі, що їсть вона ту кров, — і винищу її з посеред народу її..." (Біблія, Книга Левит, 17, 10). Про це каже й українське прислів'я: "Людська кров — не водиця, проливати не годиться".

Душа звичайної людини за життя покидає її тільки під час сну. Тоді вона може літати десь далеко, Бог навчає душу саме у сні. Тому до сну в народі завжди таке поважне ставлення: вірять у віщі сни, існують докладні сонники. У відьом чи живих упирів душа нібито виходить здебільшого вночі, перекидається котом, собакою, і свинею, різними предметами, як-то: клубком, колесом, копою сіна. Часто упир ховає душу під важкий камінь чи дубову колоду, й **Поки** вона не може увійти в тіло, він не може померти. Якщо ж ті-

ло відьми під час сну повернути так, щоб голова лежала на місці ніг, то душа не знатиме, як їй увійти. Про таку душу злого персонажа, що міститься поза тілом на величезному дубі у скрині, знаходимо відгомін у відомій казці про Кощія.

"Двоєдушниками" вважали й вовкулаків, оскільки ті могли бути і звіром, і людиною:

"Іноді на мене прийде такий час, що стаю вовком, а не все чоловіком, бо маю два серця (бачимо, як народ ототожнює душу й серце: душа міститься в серці, — *авт.)".* Вирази "покласти душу" (за когось), "вийняти душу", "в чім душа тримається" свідчать про те, що тіло — тимчасова оболонка, одежа, яку душа скидає, коли "настає час".

Як людина помирає, душа вилітає з неї, але раз по раз повертається й питає: "Тіло, тіло, що ти робило?". Під час похорону душа супроводжує тіло на цвинтар, і коли його закопують, душа плаче: "Ой, а я де буду?". Хрест на могилі відповідає: "Не бійся, я з тобою".

У фольклорі побутує уявлення про душу, яка відлітає від помираючого пташкою: "Коли дивиться син, а у батька з рота вилізла маленька чорна пташечка, догадався син, що то батькова душа вийшла з тіла...".

Образ пташки-душі присутній чи не в усіх голосіннях: "Чи ти зозулею прилетиш, чи соловейком? Чи ти нам перекажеш, чи письмо пришлеш..." (Чернігівщина); "Йойой, зозулько ти моя срібна, дорога! Чогось так борзийко від ня полетіла?" (Стрийський повіт; Львівщина); "Ой, ластівочко моя, ой куди ти від мене відлітаєш?" (Коломийський повіт; Івано-Франківщина).

Після смерті душа повинна набути нових властивостей завдяки одній із очисних стихій — вогню чи воді. Тому трупоспалення таїло в собі ідею жертви й відторгнення душі від тіла, швидкого перельоту до вирію. Подібне уявлення засвідчують і Веди: душа померлого, покинувши тіло, піднімається до хмар, щоб небесним морем спуститися знов у підземне царство й там з'єднатися зі своїм тілом.

Чиста й безгрішна тільки дитяча душа, тому померлу дитину кладуть не на лаву, а на стіл, що є домашнім вівтарем, а отже, священним місцем. У народі вважають, що за малою дитиною навіть не слід плакати, бо вона не має жодних гріхів, тільки той, "що мама з ним мала муки". За те мусить перелетіти душа три рази через вогонь. А відтак іде до неба, бо то — ангелик. А як хто побивається за маленькою дитинкою, то топить її у сльозах, бо "з нього нема шо змивати". "Хто плаче по дітях, то на тім світі душці буває тяжко", — кажуть старі люди.

Те, що померлий — уже без душі, що він — тільки тіло, з якого вона вилетіла, засвідчує загадка: "Штири душі, п'ять голов, сто пальців разом укупі йдуть (похоронний похід)".

Душа доброї людини відлітає легко й безболісно. Чаклуни та відьми довго мучаться, їхні душі бояться вийти з тіла, бо край усіх виходів бачать бісів, які на них чекають. Злий дух може вийти тільки через новий отвір у хаті, на якому не було хреста (хрест з'являється тут, можливо, не тільки під впливом християнства, а і як символ сонця, світлого начала; сам же новий отвір робили для того, щоб померлий забув дорогу додому й "не ходив" та не лякав живих). Коли помирає відьма, то просить, щоб над нею зірвали стелю. А як і це не допомагає, родичі або односельці часом змушені зривати місток десь біля середохресної дороги чи й греблю.

Після смерті, як вважали наші предки, душа ще сорок днів витає біля колишньої оселі свого господаря. Прилітає душа до помешкання через рік, а потім через три роки. Тому цей час вшановувався обідами, де споживали обрядові страви, приносили безкровні жертви душі померлого. Душа прилітає на ці поминальні учти. Навідується вона додому і в ті дні, коли вшановують предків: Різдво, Зелені свята. А крім згаданих випадків, душа померлого по цім світі не ходить. Подібні обряди були і в інших народів. Так, у жителів Нижнього Амуру відразу після смерті біля померлого клали частунки, які безперервно змінювали, поки тіло перебувало ще вдома. Потім його "годували", коли всі збирались на кладовищі. Присутні на похороні пили і їли, бо вважали, що вся ця їжа й напої також потрапляють до покійного. Вшанування душ померлих — найстародавніша, найпервісніша традиція не тільки українців, а й людства загалом.

Цікаво, що ці стародавні знання підтверджено сучасними природничими дослідженнями. Досліди кандидата фізико-математичних наук А.Охатріна та кандидата геолого-мінералогічних наук Н.Сочеванова свідчать, що при руйнуванні "ядра" розсмоктуються квантові оболонки, якщо вони не мають інформаційно-енергетичного живлення. Період їхнього напіврозпаду дорівнює приблизно

дев'яти, повного розпаду — сорока дням. Знаменно, що й буддизм говорить про сорок днів, упродовж яких душа шукає іншого тіла, щоб увійти в нього.

Уявлення про переселення душ було присутнє й у віруваннях українців. Митрополит Іларіон (І.Огієнко) вважає його набутком Дунайсько-Чорноморської доби, запозиченим у послідовників маніхейства. Цю думку можна обгрунтувати й фольклорними записами: "Душа може замінитися в дерево чи звіра, приміром в гадину". Або: "Як лиш хто у хаті умре, то зараз прячуть десь кота або дають до сусіди, бо якби кіт через мерця перескочив, то вік ходив би упирем, білим котом по світу і приходив би усе до тої хати".

Розповідають, що душа по смерті має свій давній вигляд і живе далі так, як за життя людини. Проте може за гріхи набувати іншого вигляду, втілюватися в різних звірів: собаку, свиню, муху, осу. Яка провина грішника, така й покута. Коли чоловік курить люльку в неділю до служби Божої, то його душа перейде в кінську голову. За нечистоту перевтілюється душа у свиню або шкапу. "Коли в першу, то добре, бо швидко спокутується. Свиня поживе з чотири роки, її заріжуть і душа свобідна; у шкапі ж мусить довго бідувати", — кажуть у народі.

Відгомін цих вірувань — у мотиві чарівної казки про "Панну із яйця". Душа панни переховується в яйці. Коли ж королевич розбиває його, дівчина помирає.

В українців з уявленнями про душу як двійника людини пов'язаний образ Долі. Доля буває щасливою і нещасною, лихою чи доброю, працьовитою чи ледащицею. Доля — не просте усоблення абстрактного поняття, вона — душа предків, померлих родичів чи, взагалі, близьких людей. Вона безпосередньо причетна до стародавнього культу предків, покровителів родинного вогнища. В Україні поширений казковий сюжет про дві долі — багатого та бідного брата. Доля багатого дбайлива й роботяща, доля бідного — гультяйка та п'яниця. Спорідненість долі з душею засвідчує один із варіантів цієї казки: доля багатого брата птахом прилітає на поле бідного і обдзьобує там колоски, що й спричиняє неврожай. Проте долю можна розбудити й "розштурхати", щоб вона пожвавішала і краще опікувалася своїм господарем.

В українців, як і в інших народів, у календарі існувало кілька свят пошанування душ предків (Різдво, Великдень, Провідна неділя, Зелені свята, Спаса, субота перед Дмитром), чи не найбільші з

яких — Різдво та Свята вечеря. Душі померлих родичів прилітають вечеряти, тому, сідаючи до столу, треба дмухнути на лаву, аби "не присісти якої душечки". (Таке ж уявлення про матеріальність душі, яка відчуває голод, холод, може п'яніти від вина, існувало й в інших народів). Господар і всі домашні моляться:

Аби і тих душ до вечері припустив,
Що ми їх не знаємо.
Що за них ніхто не знає,
Що вони бутинами* побиті, пострачувані,
Водою потоплені.
За котрих ніхто не знає,
Лягаючи і встаючи, і дорогою ідучи, ніхто не згадає.
А вони, бідні душі, гірко в пеклі пробувають
І цего святого вечера чекають,
Що від нас у цей вечер молитви великі йдуть,
Що такі ся душі (живі) найдуть,
Що тоті душі (померлі) споминуть.
Щиро Бога просимо,
Поклони б'ємо,
Усі душі споминаємо,
І тоті, що їх не знаємо!

І пошановані душі предків завжди допомагали живим...

Вирій

Вирій (ирій, ірій, рай) — це міфічна сонячна країна, де птахи та змії зимують, а люди живуть після смерті. Розташований цей чарівний край за морем (одна з можливих версій етимології праслов'янського слова *"їгі/ь"* — "водоймище", "море" від індоєвроп. "шг"). Там тепло й затишно, немає страждань, горя й воєн; як і ворогів та заздрісників. Мешканцям вирію не потрібно тяжко працювати, щоб заробити на їжу й одяг, — усього цього там доволі. Якщо хтось щось і робить, то лише для свого задоволення.

Місцезнаходження вирію не було чітко визначеним. Переважно Це небо, ліс, "під землею", "під водою", на сході, "на краю землі"...

' Деревом у лісі

Ах , скажіть нам, наша мати,
Звідки нам вас визирати, —

голосять діти за померлою, перелічуючи можливі місця її нового мешкання:

Чи з-за гори високої,
Чи з-за води глибокої,
Чи в садочку, чи в лісочку,
Чи в городі на зільочку?

Чому ж уявлення про місце розташування країни померлих такі різні? Іноді люди, яких питають про це, відповідають, що ніхто звідти ще не повертався, тож і перевірити неможливо, а кожен бачить рай по-своєму. Справді, навіть у казках, якщо героєві довелося побувати на тому світі й пощастило повернутися, він мусив забути все, що з ним було, що там чув і бачив.

Однак є і реальне, історичне пояснення цьому розмаїттю уявлень про місцезнаходження вирію. Річ у тім, що на різних українських землях у різні історичні епохи практикувалися дуже не подібні один до одного способи поховання. Померлих відправляли до країни духів за водою в човнах; спускали з гори на санях; у лісі (або у спеціальних гаях, присвячених покійним) на деревах підвішували горщики з попелом від поховального багаття; крім того, закопували горщики (а пізніше — й тіла передчасно померлих, "заставних" мерців) на роздоріжжі. Нехрещених дітей ховали під порогом у хаті тощо. Коли небіжчика спалювали на ритуальному вогнищі, гадали, що його душа з вогнем і димом відлітає на небо й там потрапляє до раю. На запитання здивованого чужинця, не звиклого до такого видовища, навіщо вони так роблять, йому відповіли: "Ви, араби, нерозумний народ — найдорожчу і найшановнішу людину кидаєте в землю, де її їсть звір і точить черва. А ми її спалюємо, щоб вона одразу опинилася в раю" (зі свідчення арабського письменника Ібн-Фадлана про похорон багатого руса; 922 р.). Пізніше, коли тіла померлих стали класти в землю, сподівалися, що небіжчик і там, під землею, знайде собі притулок і нове безтурботне життя.

Цікаво, що в народнопоетичній творчості відобразилися й ті способи поховання, які були звичні для теренів нашої країни, й ті, які були занесені з мандрівними сюжетами звідкись (скажімо, поховання на горі для остаточного знищення птахами, загортання у шкури звірів, покидання старих людей у холодній хаті...). А

сани, човен, хатка на курячих ніжках, горщик від поховального багаття —• всі ці ритуальні атрибути похорону збереглися й передавалися за традицією у віруваннях і фольклорі навіть тоді, коли форми поховання змінилися. Так, за звичаєм інгумації, човен із покійником уже не пускали по воді за течією, а закопували в землю. Сани, які в давнину штовхали з гори по снігу, почали возити на волах навіть улітку. Новий горщик, у який більше не зсипали кісток від спаленого на вогні небіжчика, згодився для виготовлення ритуальної страви, обряду "бабиної каші", для чарувань (наприклад, щоб у молодих не було дітей, достатньо було "від шлюбу, перейти дорогу з кошеням у новому горщику") і, звичайно ж, знайшов своє місце в численних народнопоетичних творах, починаючи від замовлянь: "Іди, іди, дощику, зварим тобі борщику в новенькому горщику", до загадок: "Круть-верть: в черепочку смерть" — і далі до пісень, казок, демонологічних легенд і переказів.

Поширеним серед українців є уявлення (до речі, співзвучне ведійській релігії), за яким вирій міститься на небі. А між небом і землею простір заповнює повітря. У ньому плавають хмари, що несуть живу воду дощів і затуляють землю від палючих променів сонця. Душі предків бринять у хмарах між блискавками, викликають дощ та грозу й посилають їх на землю. Або ж, навпаки, — розсіюють хмари, розчищаючи дорогу сонячним променям. Вихором гасають неприкаяні душі "заставних" мерців. Ось чому, коли довго немає дощів, звертаються до душ потопельників або вішальників свого села із замовляннями та спеціальними обрядами: поливають могили самогубців і утоплених, голосять: "Макарко, синочок, вилізь із води, розлий сльози по святій землі!".

Високо, по той бік хмар, лежить блискуче небо, з якого сонце, місяць і зорі посилають на землю своє осяйне світло. Там, на віддаленому кордоні всесвіту, мешкають шановані предки, насолоджуючись вічним блаженством, не знаючи ні хвороб, ні старості, і світять очам смертних яскравими зірками. В одній із казок розповідається, як, тікаючи від відьми-людожерки, Іван-Царевич перетворюється на зірку. Відьма перепливла озеро, продерлася через ліси й гори, і вже ось-ось наздожене царевича, та він устиг доїхати до палацу Сонцевої сестри. Вона відчинила віконце, й царевич заскочив у нього разом із конем. Відьма почала вимагати видачі царевича. "Нехай, — сказала вона, — Іван-Царевич стане зі мною на вагу: хто кого перетягне!". Пішли вони. На одну таріль

став царевич, а на другу залізла відьма. Як тільки вона ступила ногою, так Івана-Царевича підкинуло вгору, і з такою силою, що опинився він зразу на небі й перетворився на зірку. На закінченні казки позначилися вірування у Страшний Суд: на вагах зважують добрі та злі діяння людини, й, залежно від того, яка половина перетягне, — йти їй до раю або в пекло.

У ролі посередника, що сполучає світ живих і світ померлих, найчастіше виступає світове древо. У казці з красномовною назвою "Дерево до неба" розповідається про царя, в якого пропала донька. І де її тільки не шукали, все даремно — наче земля її проковтнула. Якось приснилося цареві, що того дня, як не стало доньки, страшна буря пройшла серед дня, і в хмарі літав семиголовий змій. Він ухопив його доньку й поніс на верх високого дерева. А на тому дереві — зміїв палац. Був у царя сад, такий прекрасний, що подібного на цілому світі не було. А серед того саду росло дерево таке високе, що верхівки його ніхто не міг бачити, не тільки туди залізти. Нарешті, знайшовся один сміливець — свинарчук із прислуги царя. Добрався він до першого листа — й бачить "там такий світ, як і долі, звідки він прийшов, і трава росте, поля, ліси, гори...".

Уявлення, що на той світ можна дістатися по дереву, з гумором обігрується в казці "Вітрова донька". Одружився бідний парубок із Вітровою донькою, й зажили вони щасливо в любові. Та позаздрили їхньому щастю місцеві багатії — дідич, корчмар і жандарм. Серед важких завдань, що загадав пан хлопцеві, був наказ завезти його в гості до батька-небіжчика. От посідали дідич із сином у бричку, й Тимофій (так звали Вітрового зятя) завіз їх до печери, звідки був вхід у пекло. "Чого тобі треба, Тимофію?" — запитали чорти. "Пани просяться до вас: прийміть молодих до старих". Дідьки аж підскочили від радості. Натягли на дідича і його сина вовчі шкури й затягли їх у пекло. Корчмареві й жандармові хлопець загадав вилізти на високого дуба: "Лізьте... Як прилетять ангели, я крикну: "Скачте!". Корчмар і жандарм роззулися й почали дертися. Коли схопились за гілляки, корчмар спитав: "Скакати?". "Ні, лізьте ще вище! Звідти ангели вас не схоплять". Нарешті, добралися самої верхівки дуба, Тимофій крикнув: "Ангели вже прилетіли! Візьміться за руки і скачте". Корчмар скочив першим і потягнув за собою жандарма. Ангели взяли їх на крила й понесли до Бога вівці пасти. А Тимофій вернувся до Вітрової доньки і прожив із нею багато років.

Дерево асоціюється з дорогою на "той світ" у купальському обряді вигнання відьми (русалки), яка "на дуб лізла, кору гризла", а також у віруваннях про змій, які по деревах лізуть на зиму до свого, зміїного, вирію. Проте навіть найвищого дерева буває недостатньо, щоб героєві казки повернутися додому із "тридев'ятого царства". І Телесик, який видерся на явір, ховаючись від відьми, і Котигорошко, що виліз на дуба, покинутий напризволяще своїми побратимами, потребують допомоги птахів (нагадуємо, що і птахи, і змії уособлюють душі померлих предків). Птахи переносять казкових героїв із того світу на цей: Телесика — гусеня, а Котигорошка — гриф, дітей якого він урятував від дощу, накривши своєю свиткою.

Досить часто входом до того світу слугує криниця. У казках відомий образ "біса з криниці", який хапає царя за бороду й не відпускає її доти, доки той не пообіцяє йому "те, що в нього дома є" (тобто дитину, про яку батько ще не знає). Проте в казці криниця може бути входом до іншого царства узагалі — не лише підземного або підводного.

У деяких текстах ним може бути небо, як у німецьких казках про райські сади фрау Гольди, богині дитячих душ. До її царства смертним можна потрапити лише через криницю. В однієї жінки було дві доньки: рідна, сердита й ледача, і нерідна, чемна та працьовита. Якось пасербиця пряла біля криниці і впустила веретено. Зла мачуха змусила дівчину шукати його на дні. Та кинулась у криницю й опинилася у квітучому лузі. Там вона зустріла господиню райського саду і стала служити в неї. Коли дівчина підбивала перину господині, на землю сипався сніг.

Сюди ж можна додати епізод із розповіді Ібн-Фадлана про похорон руса, до якої ми вже зверталися. Дівчину, яка погодилася супроводжувати свого хазяїна на той світ, підвели до колодязя. Зазирнувши туди, вона побачила зелений сад і в ньому своїх покійних батьків, а також щойно померлого князя, який кликав її до себе.

За іншими уявленнями, вирій треба шукати на краю землі (світу). У казці Котигорошко покарав діда (злу силу), який мав зріст в один аршин, а бороду — в два. Він защемив дідову бороду в найтовщому дубі. Але дідок, не змігши визволити бороду, потягнув дуба за собою. І як тягнув, то всі дерева по дорозі трощив, широкий шлях у лісі зробив. Котигорошко й каже до побратимів: "Ходімо цим слідом, побачимо, куди той дід зайде". Довго вони йшли: че-

рез ліси й через гори, через річки й моря. Гори Вернигора розсував, у лісах Вернидуб шляхи рівняв; в моря й річки Прудивус вуса вмочував — і вода розступалася. А дідів слід усе далі тягнувся. Аж на краю світу побачили вони в землі велику дірку, і тут слід кінчався, тут дід разом із дубом у підземне царство спустився. Туди ж на шворці спустили побратими Котигорошка, де він пройшов із подвигами мідне, срібне й золоте царства.

В іншій казці ("Красносвіт") царівна шукає на краю світу свого зачарованого чоловіка, що вдень у яєчко зачинявся, а вночі виходив до неї красенем. За свою провину (розбила шкаралупку з яйця, в яке ховався її чоловік) вона мала зносити залізні черевики і стерти залізну палицю, доки його знайде. От вона "йшла, йшла, прийшла аж на край світу, а далі зайшла аж на той світ". На тому світі царівна побувала в Мороза, Місяця і Вітра й нарешті знайшла Красносвіта.

Якщо, за уявленнями, небо складається із кількох шарів (аж до "сьомого неба"), то так само неоднорідний і підземний світ. На краю того світу є глибока безодня, там тече вогняна ріка. Ілюстрацією до міфопоетичної гіпотези що той світ розташований під землею, а під ним є ще й інші світи, може слугувати казка "Юліанка, чи Дерев'яне чудо" на сюжет інцесту батька й дочки. Юліанка, щоб уникнути шлюбу з батьком, "почала молитись, аби її земля примкнула. І вона таки цілком пропала у землю". Потім оповідається, як на тому світі в дівчину закохався королевич, одружився з нею, і народила вона двох хлопчиків золотоголових. Але й там їй не давав спокою її батько (вже також померлий, що став нечистою силою). Щоб помститися доньці, він зарізав її дітей і намагався вкинути їх у яму — до пекла.

Легенди розповідають про країну на сході — там мешкають блаженні люди — рахмани (цікава співзвучність із "брахманами"), які померли ще до народження Христа. Небіжчики живуть таким самим життям, як і люди на землі. Вони там одружуються, мають дітей, але не помирають, не старіють, не мерзнуть, не сваряться й не голодують.

Загалом, кажуть, що на тому світі все таке саме, як на цьому, тільки навпаки: світ померлих обернений відносно світу живих (усе, що пов'язане з погойбіччям, у науці позначається словом "антисвіт"). Звідси численні заборони робити в буденному житті щось "навиворіт": одягати вивернутий одяг, взувати ліве взуття на праву ногу, перекидати речі, мести підлогу від порога до покуття. Із цим пов'язані також уявлення про містику тіні, відображення у воді, дзеркалі, фото. І навпаки, все це практикується, коли треба "вийти" на той світ, як під час ворожіння, гадання (в певні ритуальні моменти застосовуються маски, перевдягання, чорніння обличчя сажею), або ж використовується із захисною метою: щоб віднадити "ходити" мерця, відкараскатися від лісовика, нявки.

Особливу увагу звертають легенди на часову різницю у світах живих і померлих: на тому світі три години дорівнюють трьом (або тридцятьом) земним рокам. Розповідають, як один чоловік запросив свого померлого друга на весілля. Товариш, у свою чергу, запропонував випити по чарці, поки готуються до свята. Спустилися в могилу, посиділи. Коли ж наречений повернувся, усі його рідні та знайомі вже повмирали, й навіть дуб, який виріс із жолудя, що закотився до могили, лежав трухлявим.

За типовими формулами "звідки беруться діти" також можна визначити місцезнаходження вирію. Основні з формул: "на дереві знайшли", "з води витягли", "бусол, ворона чи гуси принесли", "баба принесла", "в капусті знайшли" — відображають народні уявлення про країну померлих предків, де, чекаючи на свій час, перебувають душі ще не народжених дітей. На запитання малюків, звідки вони або їхні братики-сестрички з'явилися, заведено відповідати, ніби їх зняли з дерева або знайшли в дуплі старого дуба. За німецькими повір'ями, біля такого дерева б'є чисте джерело і, якщо прикласти вухо до землі, можна почути веселі голоси дітей, котрі мешкають у підземному світі. Згідно з уявленнями про те, що країна померлих міститься у воді або під водою (з чим були пов'язані стародавні поховання на воді), дітей знаходили плаваючими на річці. Іноді їх приносили водоплавні птахи: в нас — гуси; в інших національних традиціях — качки, лебеді тощо. Бусол виловлював душі з річок, криниць чи боліт своїм довгим дзьобом. До появи дітей були причетні й чорні птахи — сороки та ворони, що, за уявленнями наших пращурів, перебували на службі в Баби-Яги (як божество смерті, вона забирала душі від померлих і посилала їх на землю новонародженим дітям). Із цією потойбічно-міфічною бабою, праматір'ю роду людського, асоціювалася баба-бранка (повитуха) — з її ритуальними та практично-медичними функціями жриці, виконавиці найголовніших обрядових дій у родинному та соціальному житті суспільства. Тож формула "баба принесла" має глибинний магічний зміст — не ви-

падково вважалося, що від баби залежатиме майбутня доля дитини. У пісні співається:

Не дав мені Господь долі!
Чи такі куми прийшли —
Щастя-долі не принесли;
Чи така баба брала —
Щастя-долі не вгадала.

До труни померлої баби-бранки клали ціпок, щоб вона на тому світі відбивалася від померлих дітей, які "мають до неї претензії".

Давній людині з її свідомістю світ померлих предків був набагато ближчий, ніж нашому сучаснику. Від предків, як тоді вважалося, залежало все життя людини: її добробут, здоров'я, особисте щастя і, зрештою, благополуччя громади. Тому їх ушановували, їм догоджали, в них просили врожаїв, дітей, дощів, тепла, приплоду худоби. У померлих батьків питали згоди на одруження; вони "брали участь" у найважливіших подіях родинного й суспільного життя. Вважалося, коли птахи навесні прилітають із вирію, вони приносять на своїх крилах душі померлих. До сьогодні збереглося неписане правило народної моралі: про померлих говорити тільки добре. У поминальні дні моляться за упокій душ не лише своїх рідних небіжчиків, а й усіх померлих, а Зелені свята призначені пошануванню всіх нагло померлих ("заставних" мерців). Людей, які поминають небіжчиків, нагороджує Бог, про що розповідають численні казки й легенди.

Навський Великдень

Назва цього дня походить від старослов'янського кореня "нав", що означав "мрець", "гріб", "ворожий дух". Подекуди Навський Великдень називали ще й Мертвецьким Великоднем.

За давніми уявленнями, душі предків слід пошановувати. Померлі кілька разів на рік провідували своїх живих родичів (на Різдво, напередодні Великодня та Зелених свят, на Дмитра). Предки опікувались урожаєм, стихіями, погодою, господарством — загалом благополуччям живих). Непошанована померла рідня сердилась на своїх нащадків, могла мститися.

Були, проте, й померлі із сусідніх племен — чужі й ворожі мерці, їх слід було особливо остерігатися, вони завдавали найбільшої шкоди. Не забували і про "нечистих" покійників — тих, що наклали на себе руки, загинули не своєю смертю, та померлих "двоєдушників" — чаклунів, упирів... У "Повісті минулих літ" (під 1094 р.) описано нічний "навій" напад у місті Полоцьку ("яко навьє бьють Полочани"). Мерців тут названо бісами, вони били городян, залишаючи на їхніх тілах страшні рани.

Навський Великдень — Великоднє свято мерців — у різних регіонах України припадав на різні дні. На Лівобережній Україні, Київщині та Поділлі — на Чистий четвер Страсного тижня або ж на перший четвер після Великодня. "Навій день" подекуди відзначали у вівторок на Хоминому тижні — тобто в перший вівторок після Великодня. На Херсонщині знали, що Навський Великдень — у Жилавий понеділок, на самому початку Великого посту.

У Навський Великдень мерці виходять зі своїх могил. У сутінках вони дуже небезпечні. Цього дня на них не впливають ні "хрест святий", ні молитва. За давнім віруванням, мертвяки не чіпають тільки того, хто здогадається облитися водою. Непереливки було тим, хто не шанував своїх померлих родичів. Заборонено було називати душі предків "мерцями", "покійниками" (тільки на йменння), бо вони в цей час повертаються додому і все чують. У помешканнях слід запалити свічку або лампадку, щоб праведній душі легше знайти дорогу, на підвіконня виставити коливо — поминальну страву.

До цього дня готувалися: прибирали могили, залишали там їжу, пригощали старців — із проханням помолитися за померлого. Подекуди пекли спеціальний обрядовий хліб: три менші або одну велику паляницю. їх іще називали "мисочками". На Хоминому тижні справляли "прощальну трапезу", проводячи померлих до їхнього царства.

Про Навський Великдень є багато переказів. Опівночі тієї доби на звуки труби або дзвона, що б'є тричі, мерці встають із гробів і прямують до місцевої церкви. Попереду — священик, також померлий. Він виголошує молитву, після чого двері церковці самі прочиняються. Весь померлий люд увіходить і смиренно слухає незвичайну відправу. Біля вівтаря стоять принишклі померлі діти, тримаючи в руках крашанки, набиті клоччям (грубим волокном, що залишається на гребені під час вичісування конопель або льону). Такі крашанки, на відміну від звичайних, символізують світ померлих, вони порожні, а клоччя, придатне хіба що для виготовлення мішків та ряден, як і солома, уособлює тлін. Після служби всі христосуються й виходять із церкви. Виголосивши проповідь, священик зачиняє двері храму. Невдовзі піють треті півні, і мерці розходяться — кожен у свою могилу.

За давніми віруваннями, живим не можна було бачити нічого потойбічного, це могло позначитися на їхньому здоров'ї, фізичному і психічному, на благополуччі. Зрештою, навіть призвести до смерті. Проте знаходилися сміливці, котрі вирушали такої ночі побачити мерців. Бувало, шо це траплялося випадково, через відьомські підступи або ж через тугу за померлим родичем. Так в одній із легенд старша сестра опівночі на Навський Великдень пішла до церкви, щоб побачити молодшу, яка померла напередодні. Зупинившись біля паперті, дівчина побачила свою покійну сестру, яка заходила останньою. Та теж одразу впізнала її: "Біжи додому, а то мерці тебе задушать!". Жива кинулась тікати, мерці — за нею. Дівчина встигла забігти до хати і розповісти про все, що бачила, проте опісля відразу ж померла. В кількох переказах оповідач застерігає озиратися, тікаючи в таких випадках. Мотив "озирання" поширений у багатьох казкових сюжетах та обрядах. З одного боку, він пов'язаний із табуюванням погляду, підглядання в особливі, ритуально значимі моменти життя людини — під час народження, весілля, смерті. З іншого — з уявленням про простір "за плечима" людини. Бо все, що перед очима, — видиме, все, що "за плечима", — невидиме, чуже, потойбічне.

Тому новонароджене немовля, ще не охрещене, не можна класти матері "за плечима", або ж сама вона не повинна лежати, відвернувшись від дитини. Тому під час вінчання молодим не можна озиратися. Це пояснюють тим, що одне з них "оглядається за другим"; коли одне оглянеться, то друге вмре; жити добре не будуть; нічого не вестиметься в господарстві; діти помиратимуть; подружжя розійдеться. Йдеться про погляд у потойбіччя, який може спричинити смерть і нещастя. Тому в багатьох легендах про мерців живий гине, озирнувшись і побачивши мертвого, — власне, те, що живому бачити заборонено. Так, в одній із легенд оповідач пояснює, чому мертва мати на Мертвецький Великдень хотіла з'їсти живу дочку:

"— Нащо б же вона її ззіла?
— Так дуже зраділа, що побачила".

Існували найрізноманітніші застороги щодо перебування на цвинтарі вночі будь-якого дня, не кажучи вже про Навський Великдень.

Проте іноді після зустрічі з мерцями можна було залишитись живим. На Херсонщині, де Мертвецький Великдень відзначали в

Жилавий понеділок, знали таку бувальщину: жили чоловік і жінка __ і була у них стара баба. Якось вона оповіла, що, заговівши на Великий піст проти Жилавого понеділка і сховавши за губу сиру з вареника, можна побачити відьму. Вона нібито сама прийде до хати й розкаже, де, коли й чиїх корів доїла. Чоловік і взяв це собі на прикмету. Коли настало пушення, він так наївся та напився, що й задрімав над макітрою з варениками. Однак про відьму не забув, заховав для неї сиру, як і було йому сказано. А далі почув чоловік дзвони. Та й не зауваживши, що вже північ, рушив до церкви. Увійшовши та знявши шапку, помітив одного чоловіка, вже померлого, а далі зрозумів, що то повна церква мерців. Не встиг він оговтатись, як мерці кинулись до нього із криками: "Дай, дядьку, вареника! Дай, дядьку, вареника!". Злякавшися, що не набере вареників на всю мертвецьку братію, чоловік почав хреститися і молитися. Проте, звісно, на Мертвецький Великдень померлі ні хреста, ні молитви не бояться. Так би й розірвали його, але тут півень: "Ку-ку-ріку!" — і все те не знати де й ділося. Чоловік ковтнув половину свого вареника, утерся та й пішов додому.

На Харківщині четвер Великодного тижня називали Мавським Великоднем. У цей день тут вшановували мавок — померлих нехрещених дітей. Вважали, що в цей час вони виходять із води й залишаються на землі аж до Трійці.

Баба-Яга

Коли йдеться про Бабу-Ягу, в уяві постає казковий образ, який неможливо сплутати ні з яким іншим. Хоча разом зі страшними історіями, що ними й досі лякають маленьких дітей, — про згорблену, зморщену, потворну стару з кістяною ногою і гачкуватим носом — пригадуються казки, в яких Баба-Яга допомагала героєві й рятувала його від смерті: без Яги він ніколи не знайшов би дороги до тридев'ятого царства, не здолав змія і не здобув би чарівної нареченої.

Баба-Яга в народних уявленнях постає у вигляді змії, відьми, знахарки, жриці, баби-бранки, мерця — залежно від того, як змінювався в різні епохи світогляд наших предків, а заодно й місце жінки в житті слов'янства. Пов'язана вона, як це зазвичай буває в міфології, з життям і смертю.

В.Васнєцов. Баба-Яга

Початок цієї історії веде вглиб тисячоліть, у часи "дитинства" людства, коли обожнювалася жінка-матір, прародителька роду людського і всього що є на світі, — Велика Богиня, володарка неба і землі. До періоду палеоліту (30-50 тис. років тому) археологи відносять знахідки жіночих глиняних статуеток із підкреслено вираженими ознаками материнства — свідчення найдавнішого культу жінки. Велику Богиню вшановували, але її й боялися: вона давала життя (народжувала), вона його й забирала.

Виконавицею і розпорядницею найголовніших обрядів у давнину також була жінка. Арабський письменник-мандрівник Ібн-Фадлан, оповідаючи про поховання багатого руса, говорить, що керувала цією процедурою літня жінка, яку він назвав "янголом смерті". Оскільки ж у давнину похорони були ритуальними і сприймалися як жертвоприносини богам, то роль розпорядниці обряду була, по суті, роллю жриці, яка знала й виконувала традиційні приписи (власне, такі жінки й досі є на похоронах у різних регіонах України, вони безпомилково виконують увесь ритуал, стежать за тим, щоб була поставлена склянка з водою, в якій омивається душа померлого, а також за обмиванням та зодяганням тіла й за тим, щоб ніхто не забрав хустки чи рушника, якими зв'язували небіжчикові руки).

Про зв'язок Баби-Яги з жертвоприносинами красномовно свідчить опис у казках її огорожі з настромленими на кілки людськими черепами: "...та й вивела його у двір, а навколо двору була огорожа, і на кожній загородинці по голові, лише на одному кілку не було, і він усе кричав: "Дай, баба, голову!".

У всіх народів на ранніх стадіях розвитку обов'язковим був обряд посвячення в чоловіки хлопчиків, які досягли певного віку (для дівчаток також були свої переходові обряди). Посвячуваних перевіряли на виживання — випробовували їхню силу, спритність, хоробрість, витримку, розумові здібності, вміння володіти зброєю та потаємними знаннями. Тільки після цього їм дозволялося одружуватись і брати участь у зібраннях старійшин. Це був важкий період у житті юних: треба було витерпіти навмисні залякування, поранення, їм не давали їсти, спати; вони мусили жити в лісі, як звірі, бути поглинуті велетенськими зміями, іншими чудовиськами — щоб символічно вмерти й народитися заново, уже в іншому, невпізнанному вигляді. Часом діти не витримували випробувань і помирали не символічно. Підготуванням обряду керували шановані представники роду — дідусі й бабусі. У казках, що дійшли до нашого часу, герой обов'язково зустрічає їх на своєму шляху до подвигів. Згодом жорстокий обряд ініціації був замінений пом'якшеними формами навчання й виховання молоді, а чарівна казка зберегла згадку про дитячі страждання й жахливу Бабу-Ягу.

Ім'я баби — "Яга", — очевидно, походить від польського "язя" — змія. В українській народнопоетичній творчості Баба-Яга, відьма, змія — це той самий персонаж.

Особливе місце в обрядах і фольклорі належить бабі-бранці. Крім практичної допомоги породіллі та новонародженому, від неї, за уявленнями, залежала майбутня доля дитини — тому в піснях уже дорослі персонажі іноді звинувачують у своїх нещастях бабу або хрещених батьків (вибір кумів також впливав на майбутнє похресника). Один із варіантів української казки, яка сюжетно перегукується з відомою пушкінською "Казкою про царя Салтана", безпосередньо пов'язує бабу-бранку з Бабою-Ягою. Молода цариця народила трьох чарівних хлопчиків. Баба-Яга визвалася бути повитухою, перетворила царевичів на вовків, а на їхнє місце поклала селянського малюка.

Головує баба-бранка на родинах та хрестинах, і, зокрема, в обряді "бабиної каші", змістом якого є прилучення новонародженої дитини до свого суспільства — роду, села тощо. Горщик із кашею, яку зварила баба, — стравою, що символізує немовля, розбиває хрещений батько. Баба частує нею дітей і всіх присутніх. Цей обряд знайшов відображення в улюбленій дітьми грі "Соро-

ка-ворона кашку варила...". Ця ж сама забава засвідчує зв'язок баби з чорними птахами. Ворон, сорока постійно фігурують у казках про Бабу-Ягу. Вони перебувають у неї на службі, іноді вона сама обертається цими птахами. Буває, що ворони "приносять" матерям дітей. Але здебільшого їхнє значення — зловісне, пов'язане зі смертю, нещастям.

У казці про дідову й бабину дочку бабина дочка (з відьомського роду) скликає "сороки-ворони кужелю прясти". Мотив прядіння, ткання асоціюється у світовій міфології з богинями долі, які прядуть людям нитки життя і їх обривають. У казці "Шовкова держава" "...бабище сидить за кроснами і військо тче. Кине човником у лівий бік — вискочить з-під кросен піхотинець, коли у правий бік — гусар". З наступного епізоду виявляється, що баба є "нечистою" душею, "заставним" мерцем, не похованим за правилами ритуалу. Герой її спалює, і в такий спосіб (вогнем) вона очищається. Цей епізод доповнює іншу знайому картину: лежить Баба-Яга на печі й погрожує з'їсти героя, котрий завітав до її "хатини на курячій ніжці".

Науковці співвідносять таку казкову Бабу-Ягу з реальною старою, яку залишали помирати на холодній печі в нетопленій хаті (живий мрець). А сама хатка на курячій ніжці має також свій реальний відповідник у поховальних звичаях. Ще на початку XX ст. на кладовищах траплялися могили під дахом (на зразок хатки), який тримався на одному стовпчику (ніжці). Як і в самої ненажерливої смерті, у Баби необмежений апетит. Як усі мерці, вона сліпа (тобто не бачить живого), тому сприймає його на запах: "Фу-фу! Прісну кістку чути!". Як представник того світу, вона багато знає.

Змій

Змій є одним із основних образів світової міфології. Коло його значень надзвичайно широке. Це і творець світу, й уособлення стихій, і дух місцевості, й захисник, і сексуальний символ, і втілення нечистої сили, і володар вод та підземного вогню, і постійний казковий супротивник лицаря.

У міфах багатьох народів змій бере участь у творенні світу. При цьому або він сам є творцем-деміургом, або ж світ з'являється за його посередництвом. За індійським міфом, Землю підтримує тисячоголовий змій Шеша, цар плазунів та нагів. На його кільцях посеред світового океану спить бог Вішну. Тут варто згадати і спільний для багатьох народів міф про світове яйце, яке тримається на зміїних кільцях. Типовими прикладами з мотивом світотворення є міфи про вбивство дракона (змія або потворного велетня, чи взагалі якоїсь химерної істоти), що символізує перемогу сил порядку над хаотичним началом, світовим злом.

Це єгипетський дракон Апопіс, постійний ворог сонячного божества Ра, який щоночі випиває воду підземного Нілу. За одним із варіантів міфу, Ра, перетворившись на рудого кота, відрізав змію голову. У грецькій міфології місце Апопіса посів дракон Піфон, знищений за допомогою золотих стріл Аполлона. Аналогічним є сюжет давньоіндійської міфології про драконоподібного демона Врітру, супротивника бога Індри, володаря дев'яноста фортець, зруйнованих богом. Врітра затримує воду й мешкає в похмурій горі серед води. Звільнення вод сприймається як акт упорядкування всесвіту:

"Ріки говорять: русло вирив нам Індра, він, що має в руці блискавицю; він забрав, убив Врітру, який затримав води. Могутністю та силою вбив Врітру, ти випустив ріки, що їх проковтнув дракон. Індра вбив того, що затримував ріки, Врітру".

Один із найдавніших японських міфів про змієборство розповідає про перемогу героя Сусаноо над восьмихвостим та восьмиголовим велетенським змієм Ямата-но Ороті, який з'їв сімох дочок двох перших людей Асінадзуті та Тенадзуті. Сусаноо звів навколо будинку подружжя стіну з вісьмома брамами, в кожній із яких поставив по діжці з рисовою горілкою саке. Прилетівши за останньою своєю жертвою, змій спочатку випив саке, після чого Сусаноо розрубав тіло смертельно п'яної потвори на кілька частин так, що води річок стали кривавими. За аккадською міфологією, небо та земля з'явилися в результаті розтину навпіл тіла семиголової драконихи Тіамат — уособлення первісного хаосу.

Можливо, давньоруські билинні сюжети на цю ж тему, так само, як і християнізовані легенди про Кожум'яку, Юрія-Змієборця та ін., є трансформацією первісних міфів творення. Сюди ж можуть належати й казки, в яких разом зі смертю дракона руйнується його царство чи палац, що знаменує перемогу світла над темрявою, добра над злом, космосу на хаосом.

Інше забарвлення мають ті міфи, в яких із частин тіла драконоподібної істоти постають ті чи інші елементи всесвіту, живі істоти або певні речі. Наприклад, у монгольському міфі про Гесера, Що належить до групи космогонічних, із частин тіла вбитого ге-

Св Юрій

роєм чудовиська виникло сім зірок Плеяди. За одним із варіантів ведійського космогонічного міфу, творення світу відбувалося з частин принесеного в жертву коня — постійного замінника змія у фольклорних творах:

"Ом! Справді вранішня зоря — це голова жертовного коня, сонце — його око, вітер — його дихання, його розкрита паща — це вогонь Вайшванара; рік — це тіло жертовного коня, небо — його спина, повітряний простір — його черево, земля — його пах, сторони світу — його боки, проміжні сторони — його ребра, пори року — його члени, місяці й половини місяців — його зчленування, дні й ночі — його ноги, роки — його кістки, хмари — його м'ясо; їжа в його шлунку — це пісок, ріки — його жили, печінка й легені — гори, трави й дерева — його волосся, сонце, що сходить, — його передня половина, що заходить, — його задня половина. Коли він вискалює пащу — блискає блискавка; коли він здригається — гримить грім; коли він випускає сечу, ллється дощ...".

Відгомін того самого бачимо в українських казках, коли кров убитого дракона перетворюється на річку, або коли герої, втікаючи від змія, кидають на шляху чарівні речі, здобуті у змієвому ж царстві, — гребінь, рушник, пасок, які перетворюються на ліс, море, гору тощо.

Давні люди по-різному уявляли світ. Однією з уявних моделей є так зване світове древо. Його крона — це небесна сфера, стовбур — земний світ, коріння — підземні глибини. Змій зазвичай гніздиться під коренем і представляє підземний світ. Ось як сказано про це в замовлянні: "Розлилося синє море. На цьому морі стоїть дуб: під тим дубом лежить змія неусипущая...".

Місце змія на світовому древі може змінюватися. Змій може перебувати при корені, на верхівці або серед стовбура. У замовлянні від зубного болю сказано:

"Пресвятая Богородиця, просим собі в поміч. На Осіянськім морі стоїть дуб, а в тім дубі — Яруслав Лазуревич. Яруслав Лазуревич, не будеш ти свого гаду збирати, із жовтої кості зуба вінімати — польової, медової, трав'яної, болотяної — поб'є тебе день Середа. Амінь".

У казці "Семиліток" змій-супротивник героя мешкає в лісовому гнізді на двадцятьох дубах. Схоже місце змії бачимо і в замовляннях: "У полі — золота груша, на золотій груші — золоте гніздечко, у золотім гніздечку — гадюка-шевелюха, цариця..."; "На морі, на окіяні, на річці на Ордані — дуб золотокорий, а в тім дубі три гнізді, цар Савул, і цариця Олена, і царенко...".

Є фольклорні тексти, в яких змій перетворюється на дерево з отруйними плодами або повертається до лісу й обкручується навколо стовбура чи куща. Біблійний епізод про перетворення жезла Аарона на змія також спирається на міфологічні традиції. У грецькій міфології змія, яка звивається вгору по палиці або по стовбуру, є обов'язковим атрибутом Асклепія та Аполлона — богів, що мають дар зцілювати хвороби. В цьому ж плані цікавою є китайська композиція на посудині періоду бань-шань. На ній зображено вертикальну змію, яка ніби прагне досягти вінця між двома антропоморфними фігурами. Дослідники пов'язують цей малюнок із сюжетом про змія, який випив еліксир безсмертя людини. На Сході існує культ списа, який, на думку дослідників, позначає Змія вертикальної структури. Зі списом тісно пов'язані й персонажі двох головних українських календарних циклів — св. Юрій та св. Дмитро: св. Юрій перемагає цією зброєю дракона, св. Дмитро сам гине від списа.

Нерідко у фольклорі трапляються випадки перетворення змія (пізніше — чорта) на голку, палицю тощо: "Якщо знайдеш таке — спершу перехрести, а тоді вже бери, а голку краще зовсім не брати, бо то нечистий голкою перекидається". У казці "Царенко Навішний" змій перетворюється на голку, коли герой приходить додому. Можливо, з цим самим пов'язані численні українські повір'я про палицю, якою розганяють змій. Вважається, що, побачивши гру змії з вужем або гру двох гадюк, потрібно розігнати їх кийком. Такому кийку приписують чарівні властивості: ним

можна розвіювати грозові хмари, зупиняти пожежу, оберігати хліб та інші харчі від мишей, допомагати в судовій справі.

Загалом у слов'ян існував культ змія як окремого божества, який тісно переплітався із вшануванням духів дерев. Такими духами часто вважали зміїв та вужів. Цей культ був настільки розповсюджений, що уламки його наявні й досі в основних циклах слов'янських свят та ритуальній обрядовості, звичаях та повір'ях. Про ототожнення змія з духом дерева свідчать і численні описи слов'янських капищ. Обов'язковими компонентами цих капищ були священний вогонь, різні види жертв, величезний камінь чи дуб (або вони обидва), під яким мешкав змій (вуж). Змій вважався втіленням божества, якому це капище присвячувалося. Опис такого капища знаходимо в казці "Вуж-царевич і вірна жона", коли відразу після народження вуж просить батьків: "Татку, — говорить, — і мамко! Звеліть мені зробити кам'яну хатку і щоб ліжечко там було, і камінчик, і вогонь щоб там горів, і щоб у місяць мене оженити".

У багатьох фольклорних творах бачимо відбитки давньої слов'янської традиції вшанування вужів як тварин, присвячених Перуну. Такі вужі жили при корені спеціальних дубів і вважалися недоторканними священними істотами. Люди вірили, що вони наділені чарівними властивостями.

Найбільше уваги у фольклорних творах приділено підземному змію, що володіє численними скарбами і є уособленням таємничого вогню земних надр, як у замовлянні: "Під морем під Хвалинським стоїть мідний дім, а в тім міднім домі закований змій вогненний...". Вогняний змій виступає в тісному зв'язку зі змієм водяним: обидва вони є господарями потойбічного світу, обидва наділені шаленою руйнівною силою, обидва часто самі є втіленням своєї стихії (вогняна пекельна ріка, водяна стихія-змій), обидва впливають на сільськогосподарський цикл робіт і є ворогами героя-богатиря, обидва асоціюються з іншими демонічними персонажами: з чортом, водяником абощо.

В міфах і казках вогняний змій часто зображується як мешканець гори. Наприклад, дракон Фафнір у германському епосі про Зігфріда жив у залізному домі (тобто в горі), тоді як його скарб зaритий був під землею. Людиноподібне чудовисько Феодул зі сказання про Єруслана Лазаревича тікає від героя до кам'яного міста — це трансформований образ печери. Іноді гора може замінюватися каменем, на якому сидить змій, або островом серед моря:

На морі-окіяні лежить біл-горюч камінь.
На тому камені змія-скарапея пєсні пєє.
Змії і гадюки, чи ви острохвостії,
Чи ви шилохвостії,
Чи ви круглохвостії,
Чи ви ползучиї, чи ви гремучиї,
Я вас заклинаю, я вас ізмовляю,
Тут вам не блудити,
Рабу Божому (ім'я) не вредити.
Вам червоної крові не псувати,
Жовтої кості не ламати,
Синіх жил не томити,
Раба Божого (ім'я) не в'ялити і не сушити.

В українських і білоруських казках, легендах та переказах мовиться, що змій живе під каменем або на горі: "...коли розійшлася скрізь чутка, що в такім-то царстві, в такім-то государстві, там-то і там-то єсть золоті гори, і хто ті гори одбере од зміїв, то тому цар пів свого царства оддасть"; "Змій під каменем жив, у свої палаци зносив гроші та коштовності".

Навіть епічне ім'я змія — Горинич, Горюнич, Горинчич — указує на його місце помешкання. Українське повір'я говорить, що коли люди упродовж тринадцяти років не потурбують змію, яка спить під землею, з неї виросте полоз. Це перегукується з легендами про ув'язнення дракона в горі. Так, монгольські перекази вказують на скелю в Хангаї, з якої за часів Чінгісхана виповзав на полювання змій. Його знищили, заклавши вхід величезним каменем.

Подібне розповідають і в Україні:

"Кажуть, що Перунового острівка колись тут не було, а приплив на ньому змій звідкись ізгори. Як плив він, тоді, кажуть, одним боком бігли ідолопоклонці й викликали його на берег, а другим вийшли назустріч православні й почали молебствувати й заклинати. Де стояли православні із корогвами, туди він підплив і став...

На острові була нора, збоку — від Дніпра. Вона, кажуть, була дуже глибока, та після того, як змій згинув, скеля зійшлася щільно — і нори нема".

В Україні вірили, що змії проводять зиму в підземній печері, лижучи сірий камінь, тобто перебувають у вимушеному ув'язнен-

ні. Людина, потрапивши до такої печери, може вийти звідти лише через певний час.

У билинах змієва оселя називається по-різному: "печери білокам'яні", "нори зміїні", "печери зміїні", але неодмінною рисою є наявність металу (золота, срібла, заліза, міді) або коштовностей у її оздобленні.

Як істота підземна, змій пов'язаний у фольклорі з коштовностями та металом, зокрема із золотом. Існує повір'я: якщо людина проспить ніч на купі золота, то вранці перетвориться на дракона. У німців дракон Фафнір в епосі про Зігфріда, вбивши свого батька й ошукавши брата, заволодіває скарбом і лягає на ньому, охороняючи. За часів середньовіччя вірили, що в голові змії міститься коштовний камінь карбункул, який захищає від нечистих сил, попереджає про небезпеку, наділяє владою, дає перемогу над ворогами та повагу друзів. Але ніхто з людей не в змозі заволодіти ним, бо відразу після смерті тварини камінь зникає.

Змій може бути уособленням не лише вогню, а й водяної стихії. Він господар земних і небесних вод, що дарують землі плодючість. Із цим уявленням пов'язане ритуальне вбивство змії, яке здійснювалося в багатьох народів під час посухи. У магічному обряді викликання дощу в племені анула вбиту змію зі співами розкладали на землі і встановлювали над нею зігнутий пучечок трав, що мав символізувати веселку. В Україні вірили: вб'єш змію — піде дощ. Чехи та естонці під час посухи вішали змію вниз головою, викликаючи дощ у такий спосіб. У переказах про відьом, які крадуть небесну вологу й ховають її у глечиках у коморі, типовим є епізод, коли неслухняна цікава робітниця відкриває глечик, а звідти лізуть змії, жаби та вужі — символи небесної води.

Ідея про зв'язок змія з небесними водами відтворена в образі змія-веселки. За міфічними розповідями народів Східної та Південної Азії, змій-райдуга припинив колись вогняний дощ, котрий мав знищити людей. Деякі африканські та американські племена вірять, що райдуга — це велетенська змія, яка опускається на землю, щоб випити джерельну воду. У Китаї існує культ дракона — зберігача небесних вод. А веселку там називають "змією, що п'є воду".

У народній культурі змій асоціюється із плодючістю й символізує чоловіче начало. Зображення змія бачимо на різних частинах тіла жіночих статуеток ранньотрипільського періоду (на животі,

стегнах, сідницях). До речі, змій може позначатися тут лише певною геометричною фігурою — ромбом, трикутником, мальтійським хрестом, свастикою тощо. Навіть момент зачаття в міфопоетичній свідомості слов'ян пов'язувався зі змієм. Наприклад, билинний Волх Всеславич народжується від того, що мати наступила на змія.

З цим же пов'язаний і кашубський вислів про вагітну жінку: "Лелека змію пустив на її поле, на її лоно, а вона її схопила".

Мотив одруження змія чи вужа із людською дівчиною поширений у казках. У казці "Зозуля та Соловейко" дівчина потрапляє до підземного царства, господарем якого є вуж — її майбутній чоловік:

"Пішла мати з дочкою жита жати. А там у полі стояв дуб. Жали ж вони жито, кінчили жати, почали збиратися додому. Мати каже дочці:

— Іди ти, доню, раніше.

А дочка каже:

— Ідіть ви, мамо, бо я ще поки руки помию та вмиюся...

А в їх же у тикві була вода, бо брали ж харчі й питво в поле на весь день.

Тоді дочка прибралася, взяла серп та й іде додому. Дійшла до дуба та й постукала серпом об дуба, мовби серп оббила, та й провалилася крізь землю".

У казці "Зозуля" вуж перевозить дівчину через море. В іншому варіанті він простягається між берегами, і та просто переходить по ньому.

Міфічний змій у фольклорі може виступати в ролі звичайної гадини, плазуна, що викликає моторошні відчуття своїм виглядом і пов'язується з магією та забобонами, завдяки певному способу життя й біологічним особливостям. Існує безліч повір'їв, які дають вказівки, як поводитися зі зміями, та замовлянь — щоб приборкати цих химерних створінь. Ось приклад замовляння від укусу змії:

"Святая Пречистая Божая Мати по полю ходить, шукає, а у неї сам Господь питає: "Чого ти ходиш, шукаєш?" — "Ходжу, шукаю Шкурапеї змії". Шкурапея змія на високій горі, під синім каменем. Одна Шкурапея, друга — Пелагея, третя — Катерина. Родили вони по дев'ять дочок різних змій: лісову, польову, водяну, межову, підплотну, горохову. Ось ти, Катерино, закрий своє рило, бо прийде сам Юрій зі списом, проб'є його списом".

За багатьма слов'янськими повір'ями, людина, яку вкусила змія, врятує своє життя, якщо раніше від плазуна дістанеться до води, оскільки саме від води плазун отримує свою силу. "Якщо вкусив вуж, то треба рятуватися одразу ж, щоб вуж не встиг по росі до води дістатися і напитися, бо тоді ніякий вже знахар не допоможе, ніякі замовляння не матимуть своєї сили, тим більше, коли пройде перед цим ціла ніч".

Українці та білоруси вірили, що у вбитої гадюки треба обов'язково відсікти голову й кинути далеко від води, інакше вона може ожити знову: "Змію мій дід як забив, дак голову колом відтяв, а саму її відкинув далеко від ріки, бо там як попаде і води нап'ється, то знову оживе". За іншою легендою, змія отримує силу від каменя. Коли гадюка народжує маленьких гадюченят, вона їх відразу ж з'їдає, бо вони ще не мають отрути. Якщо ж гадюченята швидко тікатимуть до каменя, то вже ніхто не зможе їм зашкодити, бо камінь дає їм отруйну силу. Із цим же пов'язаний карпатський звичай вішати вбиту зміюку на дерево, бо інакше вона оживе.

Міфологічні уявлення про хаосну природу змія відтворені в повір'ї: якщо на млині знесло греблю, значить чаклун кинув у воду зміїне молоко. Загалом же в народі зберігалося шанобливе ставлення до гадів, пов'язане з давнім шануванням змія.

Костій Безсмертний

Костій Безсмертний, або Кощій Бездушний, — казковий персонаж-злотворець — відносно рідкісний в українському фольклорі (в російських народних казках він трапляється куди частіше). За своєю роллю Костій рівнозначний помітно популярнішому образові — змію. В різних варіантах тієї самої казки вони вільно заміняють один одного. Костій — так само житель потойбіччя, викрадач жінок та дівчат і володар скарбів.

Походження його імені пояснюють таким чином: "костій" — "кістяк" — образ смерті, безтілесний кістяк; або ж від "кощун" — чарівник (давньоруське "кощуни творити" — чаклувати), "кощьне" — пітьма пекельна. "Кощій" означає також "раб", "полонений", і це його значення має місце в російській казці про Мар'ю Морівну, коли герой, порушивши заборону заходити в одну кімнату, знаходить Кощія прикутим ланцюгами до стіни.

Костій Безсмертний

Дві найголовніші функції цього персонажа, як уже було сказано, — скупий охоронець скарбів і викрадач жіноцтва. Костій Безсмертний подібний до мерця-упиря з демонологічних легенд. Походження його пов'язане з уявленнями про чаклунів-двоєдушників, які після смерті стають нечистою силою, упирями. У деяких варіантах казок він просто чорт.

Костій із казки та упир із демонологічної легенди мають спільні риси, які уподібнюють їх до образу смерті. Обидва вони ненажерливі, як сама смерть. У казці мовиться, що Костій, викравши жінку, не став її їсти, бо вона була красуня, тож узяв її собі за дружину. Він напускає на царівну сон; в іншій казці своїм диханням змушує заснути все військо (сон — метафора смерті) або ж робить кам'яним цілісіньке царство ("кам'яний" — синонім смертельного сну). Як змії, що живляться трупами, Кощій чує запах "прісної кістки", тобто живої людини. Вихор, що зчиняється з появою Кощія, — звичайна ознака "заставних" мерців. Уявлення про те, що мрець намагається забрати із собою живі душі, а надто — близьких йому людей, поширене в усьому світі (через те покійників і бояться). У багатьох легендах ідеться про те, як мерці відвідують своїх родичів або дружин і тягнуть їх до могили. Костій, як відомо, також викрадає жінку й заносить її до тридев'ятого царства, тобто на той світ.

Походження образу Костія у фольклорі дослідники виводять із давнього індоєвропейського міфу про сезонні зміни на землі, боротьбу весни й зими, аналог якому бачать в античному міфі про бога підземного світу Аїда й дочку богині Деметри Персефону, яку він викрадає, щоб одружитися й жити з нею в тартарі. Мати Персефони, богиня землі й родючості, шукаючи доньку, залишила свої господарські турботи, й на землі запанував голод. Тоді Зевс, повелитель усіх богів і батько Персефони, призначив

В.Васнєцов.
Костій Безсмертний

доньці Деметри бути вісім теплих місяців на землі, а після завершення всіх земельних робіт повертатися на чотири зимові місяці до свого чоловіка Аїда.

Так само й Костій викрадає дівчину і тримає її в себе в потойбіччі, але в цьому випадку її звільняє казковий герой. Поєднує казку з давньогрецьким міфом і епізод утечі й погоні. Очевидно, невипадково кінь Костія на запитання господаря, чи доженуть вони втікачів, відповідає таким чином: "Можна, — каже він, — за цей час насіяти пшениці, дочекатися, доки вона виросте, зібрати врожай, змолоти муки, напекти хліба й наїстися". Коли вдруге тікає полонянка, кінь мовить, що можна встигнути ячмінь посіяти... й далі перелічує всі етапи землеробського процесу (пшениця та ячмінь, як відомо, — перші за початком їх культивування зернові рослини, що є натяком на давність казкового мотиву).

За тим, як саме Костій має померти, казки поділяються на два різновиди: в одних — його життя (душа) міститься в яйці. Герой здобуває те яйце, роздушує його, й тільки тоді Костій помирає. В інших казках злотворець гине від удару копитом чарівного коня, якого герой вислужив у Баби-Яги.

У билині "Іван Годинович" Кощій приймає смерть від своєї ж стріли. Останній випадок можна пояснити тим, що, за законами міфологічної поетики, змія може убити лише змій. Не випадково стріла в билині — калинова (символіка калини пов'язана як із життям, так і зі смертю — як, до речі, і яйця). Крім того, смерть від своєї зброї мала особливий магічний зміст, про що свідчить і давній літописний текст, у якому наші предки, підписуючи угоду, клялися її не порушувати. У протилежному випадку, казали вони, "будемо ми посічені своїми ж мечами". Сюжет билини зводиться до сватання дочки чернігівського купця племінником князя Володи-

Пошуки Костієвої смерті; смерть Костія.
Давньоруське зображення на турячому розі

мира. Батько дівчини відмовив богатиреві, бо вона вже була засватана й обіцяна "царищеві Кащерищу". Іван бере дівчину силою і везе додому. Його наздоганяє перший наречений Настасії Дмитрівни, й між ними відбувається бій. Іван Годинович мав уже перемогти, але на допомогу Кощієві приходить наречена. Богатиря прив'язують до дуба, й Настасія залишається з Кощієм. Але тепер втручаються вищі сили. На дуб, до якого був прив'язаний богатир, сідає віщий птах і пророкує, що "не володіти Настасією Дмитрівною Кощію Трипетову, а дістанеться вона Івану Годиновичу". Цар Кощій хоче вбити птаха й загадує Настасії подати йому лук і калинову стрілу. Але пущена стріла повертається, й Кощій, таким чином, убиває сам себе.

Кінь, який начебто випадково вбиває Костія своїм копитом, зовсім не простий. І річ не лише в тім, що герой казки тяжко заробляв його три роки в Баби-Яги. На чудодійну природу коней, що пасуться в неї, може пролити світло один із варіантів казки. Як це зазвичай у казках буває, батько, не знаючи, що в нього народився син, обіцяє чортові за певну послугу "те, чого він вдома не знає". Коли запроданий син підростає і стає справжнім красенем, він вирушає в дорогу до нечистого. А батько, як мовиться в казці, відколи відпустив сина, почав із горя без просипу пиячити, та так від перепою і помер. Священик його й ховати не став, а закопали грішне тіло на перехресті. На тому світі потрапив "опойця" в роботу до того самого чорта, якому він свого сина запродав. Хлопець виконав три складні завдання, одружився з однією з дванадцяти заклятих батьками дівчат, і чорт одпустив його на волю. На дорогу навіть подарував йому коня зі своєї стайні й дозволив хлопцеві самому вибрати. От йому дружина й каже: "Не бери собі гарне лоша, а візьми ту стару шкапу, що вся у гною лежить на задньому

дворі". Він узяв шкапу, а коли вийшли на берег, дивиться, аж то не шкапа, а його рідний батько, що був у чорта робочою худобою; та й інші коні, що в нього на конюшні стоять, усі — потопельники, вішальники й ті, хто поспивався. Тепер, коли стає зрозумілішим, із якого табуна Баба-Яга дала коней і Кощію, і герою казки, можна зіставити епізод перемоги богатирського коня над конем Кощієвим або над самим Кощієм із тими народними уявленнями та демонологічними легендами, в яких ідеться про боротьбу мерців. Там померлі предки допомагають при потребі своїм живим родичам і захищають їх.

(Інші характеристики Костія див. у статті "Змій").

Мерці

Мерці як демонологічні персонажі мають свою історію. Тепер це слово частіше вживають на означення не просто небіжчиків, а саме тих померлих людей, які "ходять", тобто продовжують жити після смерті своїм особливим життям і відвідувати місце свого попереднього помешкання.

У давнину існував культ предків, Рода і Рожаниць, котрих мали за богів. Проте вшановувалися померлі не тільки свого роду: "родителями" вважали всіх небіжчиків. їм приносили жертви, їх поминали, на великі свята запрошували в гості, після чого їм влаштовували проводи. Від них чекали допомоги в різноманітних життєвих справах, достатку, врожаїв, успіху на полюванні, у скотарстві тощо. Навіть за часів християнства розраховували, що померлі предки поклопочуться своїми молитвами перед Богом за живих родичів.

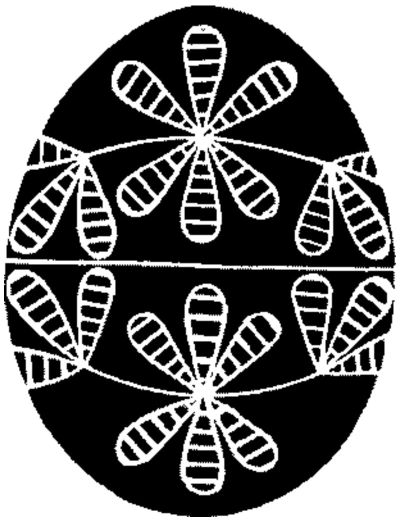
У казці зв'язок між світами живих і померлих відбувається постійно: син шукає на тому світі матір, брат — сестру. Герой здобуває у тридесятому царстві наречену. Представник підземного чи підводного царства у подобі вужа, ведмедя, рака одружується із земною дівчиною. Численні оповідання про відвідування живими людьми мешканців потойбіччя засвідчують, що там час плине зовсім не так, як на землі (зайшовши в могилу, начебто лише на годинку, до свого померлого друга, щоб запросити його на весілля, наречений повернувся звідти сивим дідусем).

Ряджені в новорічних масках
*• олгарія)

Проте мерці не приймали до свого товариства живих людей і суворо пильнували, щоб ніхто з "чужих" не потрапив до їхніх володінь. А якщо вже коли таке траплялося, то після повернення на цей світ подорожній мусив забути, де він був і що з ним сталося, й ні в якому разі не розповідати про те, що там бачив. У мешканців "того світу" були свої засоби розрізняти "своїх" і "чужих". Вони їх розпізнавали на "дух": "Аж тут летить змій, так аж горить од його! Цар скорій сховався під ліжко. Прилітає змій, увійшов у палац: "Фе, фе! Прісну кість чути!" (прісна — тобто: без запаху, не мрецька). "Та де там тобі, — каже панна, — прісна кість узялась! Сюди живого чоловіка і ворон кості не занесе!". До розпізнавальних прийомів належать усякого роду змагання: відгадування загадок, виконання важких завдань, випробовування сном, їжею (у казці: "Влаштував їм цар обід, зарізав сто ялівок, сто каплунів, зарізав сто баранів, заколов сто кабанів, виставив сто кухов меду"). Легенди, перекази, бувальщини, інші фольклорні джерела свідчать також про неабиякий апетит мерців (вони ненажерливі, як сама смерть). В одній із бувальщин мрець випиває два цебра горілки, з'їдає вісім цебер їжі.

Не допускали небіжчики присутності живих на службі в церкві на Мрецький Великдень. За повір'ями, мерці збираються там у Чистий понеділок, службу їм править священик — також померлий. Розповідають: "Чоловік їв вареники звечора на масляне лущання (остання неділя Масляної перед Великим постом). І задержав сира в роті до дванадцяти часов. Вийшов з хати — світиться в церкві. "Піду подивлюсь, що таке?". Пішов, коли собрались мертвяки у церкві і просять його: "Уділи нам того, що в тебе є". Він острахнувсь, каже: "Тут я вам не дам. Підем на кладовище, я вас там розділю." Повів їх на кладовище, каже: "Сідайте у лави, малі до малих, великі до великих". Поки він їх сажав, півень заспівав, вони по містах (місцях, — *ред.)* пішли".

Писанка "Барвінок"

Така любов небіжчиків до сиру як у цьому, так і в багатьох інших оповіданнях пояснюється тим, що сир — ритуальна страва, якої постійно потребують, але яку не завжди одержують померлі.

Загалом, за народними віруваннями, всі мерці воскресають на світле Великоднє свято, бувають у церкві й, невидимі, залишаються у хатах родичів до Провідного понеділка.

Особливо шанованими були предки, померлі своєю смертю від старості й поховані за звичаєм. Це були охоронці роду. Інше ставлення було до покійників, померлих передчасно — наглою, насильницькою смертю, самогубців, проклятих батьками дітей, опойців, відьом і чаклунів (так званих "заставних" мерців). їх вважали небезпечними, і в обряді поховання намагалися зробити все можливе, щоб мерці не повернулися з могили й не забрали із собою живих.

За народними уявленнями, "заставні" мерці поза гробом живуть стільки років, скільки вони не дожили у своєму земному існуванні (за деякими повір'ями, сім років). їх не приймає земля, і Бої не бере на небо. Тому вони перебувають у повітрі між небом і землею, літають вихором, зчиняють бурі, насилають град, зливи або ж спричиняють посуху. З'являються вони і в людській своїй подобі, найчастіше в місцях своєї загибелі чи біля могили, зберігаючи здатність вільно пересуватися. Усі "заставні" мерці перебувають у повному розпорядженні нечистої сили, виступають її знаряддям у шкідливих діях проти людей.

"Ходити" мерців змушує переважно порушення ними або кимось у стосунках із ними звичаєвих і моральних норм поведінки. У народній свідомості багато важило те, щоб у похованні було дотримано всіх ритуальних правил, заведених від діда-прадіда. У кожному селі могли бути свої відмінності, але обов'язковою вимогою для всього народу було ритуальне поховання: зі сповіддю, оплакуванням померлого, проводами його на кладовище в останню путь і поминками. Кажуть: "Коли людини не відпоминають, як вона умре, то Бог завертає її на сей світ, аби тут була доти, доки не заслужить собі на поминки. Одна дівка мусила так по смерті служити цілий рік у господаря".

Найчастіше мертві ходять до живих, якщо рідні за ними дуже сумують і багато плачуть. Отже, щоб дати небіжчикам спокій, не дозволялося довго побиватися за померлим родичем або чоловіком, коханим, бажати його (мертвого) побачити. "Жили колись чоловік та жінка, — розповідається у легенді, — а чоловік її був яритник (чарівник, — *ред.),* він возьми та й умри. От та жінка й зажурилась і кожного дня туже за ним. Якось наварила вона вареників, сіла вечеряти та й згадала свого мужа і заплакала. Вдруг як одчиняться самі двері, сінешні і хатні, а та жінка дивиться, не знає, що й робити. А воно прямо у хату сунеться труна. В труні лежить її чоловік, устає з труни і каже: "А ти таки мене й не забуваєш: усе плачеш за мною?". Тіки він це проказав, й хто зна, де й дівся". Проте відвідини мерців не завжди так благополучно закінчуються.

У легенді "Мертвяк-коханець" (на відомий мандрівний сюжет "Ленори") розповідається про дівчину, що дуже сумувала за своїм померлим нареченим: "...коли через тиждень після сватання Василь помер, Ганна зажурилась, день і ніч плаче, похудала і на себе не схожа стала. Уже й батько й мати пожурились, дивлячись на неї... Мати послала її на улицю. Вона мерщій вбралась і пішла — та не на улицю, а на кладовище. Прийшла до Василевої могили і почала плакати: "Якби ти, — каже, — Василю, був тепер зі мною, я б нічого більш і не бажала". Коли оглянеться, аж Василь стоїть біля неї. Вона — не те, щоб злякалась, а зраділа — обніма його, цілує. А він і каже: "Поїдьмо, Марусю, до моєї хати!". Василь свиснув — і перед ним як із води виріс кінь. Вона сіла на коня, їдуть, а надворі місяць — хоч голки збирай. Василь каже: "Місяць світить, мертвець їде — чи боїшся ти?". "Ні, не боюсь." Доїхали до могили. Василь спинив коня. "Ну, — каже, — якщо вже ти не боїшся, так лізь у мою хату". Вона вже тоді злякалась: "Лізь же ти попереду, а то я не знаю, куди!". "Ну гаразд", — лізе в яму, а її держить за полу, щоб не втекла. Тільки що він опустивсь у яму, а Ганна свитку з себе та навтеки... Та не довго вона жила після того. Перелякалась дуже, занедужала й умерла".

Померлі діти нарікають на своїх батьків за те, що вони своїми слізьми не дають їм спокою в могилі: ті сльози їх печуть, залива-

ють. "У однієї жінки вмер син. А вона все плаче за ним, все плаче. Так він раз уночі прийшов та й каже: "Доки ви, мамо, ще мене мучити будете? Ви тут плачете, а мені там через це спокою немає. Гляньте, скільки ви вже сліз наплакали. Оце ж мені треба їх збирати та за собою носити...".

"Ходять" і ті померлі діти, яких батьки не поминають (а на тому світі "родителі, котрі прокляли своїх дітей і не поминають, ходять до свиней лизати корито"). Померла мати приходить додому доглядати за своїми дітьми. Вона їх годує, колише, дає білі сорочки, розчісує, миє.

"Ходять" мерці і для того, щоб помститися живим за образи. Жінка приходить по смерті душити чоловіка за те, що за життя збиткувався над нею. Мрець розриває дівчину за те, що посміялася з нього й скинула з його голови шапку. Взагалі мерці вимагають поштивого ставлення до себе. У світовому фольклорі відомий образ віщої голови. Душа, яка перебуває в ній, дуже чутлива до образ. У билині про Василя Буслаєвича богатир зі своєю дружиною заїздить на гору й бачить: "сухоялова кістка" (череп, — *авт.)* лежить на землі. Він підкидає її ногою, і голова провіщає герою смерть. Схожий епізод є у казці: герой зачепився за мертву богатирську голову й штовхнув її ногою. "Не пхай мене, Іван Тугарин, — каже голова, — краще поховай мене у піску". Герой закопує голову і в особі мерця знаходить невидимого, але могутнього захисника. В казці "Про дідову і бабину дочку" Кобиляча Голова (також представник того світу) обдаровує добру та роботящу дівчину й карає ледачу та злу бабину дочку.

Безголовими мерцями-привидами у світовій міфології бувають зачаті, але ненароджені, понівечені матерями діти. У німецькій легенді розповідається про дочку графа, яка не хотіла дітей і позбулася їх іще ненародженими. Коли згодом захотіла спокутувати свій гріх, папа загадав їй молитися три ночі у церкві. Опівночі запалали всі свічі, відчинилися двері й при повному параді з'явилися двоє панів, одягнутих у чорне, єпископ і черниця. Проте всі вони були без голів. Виявилося, що безголові привиди були ненародженими дітьми тієї жінки. Під ранок вони її розірвали.

До "заставних" мерців належать і такі демонологічні персонажі як упир, русалка, мавка тощо. На відміну від небіжчиків, померлих своєю смертю, вони відвідують ночами цей світ незалежно від святкових чи поминальних днів.

Дзеркало

Дзеркало відіграє роль дверей, кордону між "цим" і "тим" світами, переступати який смертному не можна. Тому необережне поводження з цією побутовою, але водночас і сакральною річчю (тріснуте або розбите дзеркало вважається поганою прикметою), порушення заборони дивитися в нього у певні, визначені звичаєм часи, становить небезпеку смерті, хвороби, нещастя. Така символіка дзеркала пов'язана передусім із міфологічним значенням зрячості, бачення, погляду й забороною дивитися на те, що лежить по той бік життя.

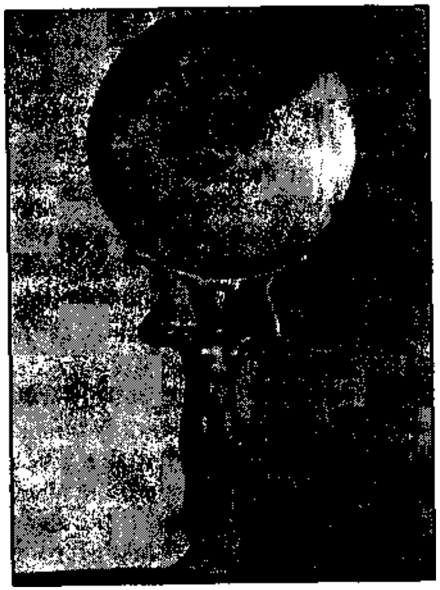
Дзеркало — культовий предмет у багатьох народів. Дзеркало із дзвіночками прив'язують до пояса шаманів у Південно-Східній Азії; воно є магічним інструментом евенкійських шаманок Маньчжурії. Шаман Півночі міг бачити у дзеркалі душі померлих. У Японії дзеркало містило образ божества; воно було символом влади, імператорською регалією, яку ховали разом із померлим господарем. Священне дзеркало синтоїстської сонячної богині Аматерасу й досі, як запевняють, зберігається у храмі Ісе, щоправда, ніхто до нього не має доступу.

У міфологіях багатьох народів світ померлих є дзеркальним відображенням світу живих: що на тому світі ліве, тут — праве, що там верх, тут — низ, що там мертве, тут — живе, й навпаки. Тому дзеркало, яке "перекидає" реальність, сприймається як вихід на той світ.

Небезпека відображеної, подвоєної дійсності належить до дуже давніх міфологічних уявлень, хоча саме дзеркало як побутово-ритуальний предмет з'явилося порівняно недавно. Роль дзеркала виконувала раніше гладка поверхня води, олії, розтопленого воску. Коли виникло дзеркало, воно опредметнило й утілило в собі їхні надзвичайні властивості.

Озера вважалися відображенням небес, їх божественними очима. Паралель між дзеркалом і поверхнею води проводиться в казках, коли герой, утікаючи від погоні, кидає позад себе чарівне дзеркальце, і з нього утворюється велике озеро. Про небезпеку дзеркального відображення й відбитка у воді існують аналогічні повір'я.

Згідно зі східнослов'янськими апокрифічними легендами, Бог створив диявола зі свого відображення у воді, яке оживив. В'єтнамська загадка "я — Бог, ти — чорт" розгадується як "дзеркало". Болгари вірили, що за допомогою дзеркала в період від Великодня до

Скіфське люстерко. Бронза, VI ст. до н.е.

Зелених свят можна бачити померлих. Для цього треба навести дзеркало на воду в криниці й покликати їх. У зв'язку з цим можна пригадати розповідь арабського мандрівника Ібн-Фадлана про поховання руса. Дівчину, яка зголосилася супроводжувати свого господаря на той світ, підвели до криниці. Дивлячись на воду, вона казала: "Ось я бачу свого батька і матір свою, ось сидять усі мої померлі родичі, і ось і мій пан — він сидить у раю, а рай такий розкішний і зелений".

І вода, й дзеркало відбивають образ людини. Дивлячись на воду, людина може побачити свою останню мить. У день Нового року стародавні євреї йшли до річки дивитися на воду: хто не побачить свого відображення, має незабаром померти. Герой сербського епосу Марко-Королевич вийшов на високу гору (як наказала йому віла): там стояло дві сосни, а між ними било чисте джерело. Подивився на своє обличчя, що відобразилося у воді, й побачив свою смерть.

Особливу небезпеку дзеркало становило в поховальних обрядах. Якщо помирав хтось у хаті, відразу ж завішували всі дзеркала (іноді ще до кончини, бо вважалося, що дзеркало заважає померти). Боялися, що помираючий побачить себе у дзеркалі й залишить на ньому свій останній погляд — наслідки цього могли бути найжахливішими ("забере з собою когось із родини", мертвим "ходитиме", стане упирем тощо).

Повсюди не дозволялося підносити до дзеркала дитину до року ("щоб не злякалася", "не захворіла", "не стала відьмою або чаклуном", "не була косою, німою" тощо). Маленькі діти й вагітні жінки — найбільш незахищені перед нечистою силою. Для вагітних жінок існував ряд обмежень, пов'язаних із дзеркалом. Під час пологів дзеркало виносили або завішували, в нього не дозволялося дивитися породіллі ("щоб дитина не перевернулася") й молодій матері після сорока днів (щоб не завагітніла знову).

У більшості народів були поширені ворожіння на воді або за допомогою дзеркал. Наприклад, турки (дахії) дивились у воду і, якщо бачили в ній своє відображення без голови, знали, що загинуть. Серби дивилися на своє зображення в чашці з медом чи олією.

В Україні частіше ворожать дівчата. Щоб побачити у сні майбутнього чоловіка, кладуть дзеркало під подушку. Ворожать і за допомогою двох дзеркал: їх розміщують під кутом у 90 градусів, запалюють дві свічки й чекають до півночі, поки побачать образ. Експерименти такі досить ризиковані: якщо вчасно не накрити чи не перекинути дзеркало, привид може вдарити або задушити.

Не бажано дивитись у воду та в дзеркало на ніч — може побачити нечиста сила. Дівчатам не радять увечері ходити по воду та купатися, бо "місяць вип'є красу" ("місяць-рай" — уособлення того світу).

Небезпечним вважається також користуватися дзеркалом під час грози. Було заведено завішувати, а подекуди виносити з хати дзеркала ("щоб грім не вдарив у хату", "щоб діти не хворіли", "щоб не побачити нечистого духа"). Воду треба накривати. У болгар є вірування, що змій може покохати дівчину, яка випила ненакритої води, що в неї заглядав змій.

Повсюдно поширеним є вірування в чаклунів ("чорнокнижників"), які у дзеркалі бачать минуле, майбутнє, знають, що робиться на небі, землі, під водою; розказують "клієнтам", де шукати вкрадені речі, загублену худобу, ворогів, котрі "поробили". Таке уявлення відобразилось у казці: цар або царівна загадають героєві заховатися й знаходять його за допомогою дзеркала чи книги. Щоб побачити відьму, ставили в кутку хати дзеркало.

Деякі демони своїм поглядом можуть убивати, а якщо побачать свої очі у дзеркалі, самі гинуть. Відомий сюжет давньогрецької міфології про перемогу Персея над Горгоною Медузою, коли він спрямував свій блискучий щит (дзеркало) в напрямку її вбивчого погляду (за іншими варіантами міфу, герой сам стежив за Медузою у дзеркалі щита й тільки так зміг підкрастися, щоб уникнути дії її смертоносних очей і відрубати їй голову).

Відображаючись у дзеркалі, втрачають свою силу й інші демонічні персонажі. Тому дзеркало слугувало оберегом від нечистої сили: його вішали в хаті й хліві, носили за поясом, клали під голову дитині, використовували у весільному обряді.

ДЕМОНІЧНІ ІСТОТИ

На відміну від богів — міфологічних образів вищого рівня, — демони ("нижча міфологія ") збереглися в народних віруваннях та усній поезії українців донині. Можливо, колись ці мавки, водяники, русалки, вихори були богами й духами, хазяями землі, води й повітря, але християнство скинуло їх із п 'єдесталу пошани.

Більша частина розгалуженої системи української демонології веде своє походження від мерців — неприкаяних душ не похованих за звичаєм покійників — самогубців, утоплеників, вішальників, проклятих або померлих нехрещеними дітей.

Існують ознаки, за якими можна розпізнати демонічних істот. Передусім це тілесні аномалії: зависокий або замалий зріст, асиметрія тіла: одноногість, одноокість, кульгавість. Виявити нечисту силу допомагає також колір волосся, одягу тощо. У нечистої сили він здебільшого червоний: червоні чоботи, пояс, шапка (шапка — в чоловіків-бісів; натомість характерною ознакою жіночих персонажів є довге розпущене волосся). Крім червоного, зі смертю бувають пов'язані червоний і білий кольори. Часто в нечистої сили незвичайний голос — хриплий, дуже низький або високий; вона регоче, свище, пищить.

Деякі з демонічних істот мають людський вигляд, інші — зооморфний. Є такі, в зовнішності яких поєднуються і тваринні, й людські риси. Ще інші — зовсім невидимі (як блуд, вихор).

Для більшості демонологічних персонажів характерним є вміння передбачати майбутнє і знати минуле. Вони володіють таємницями чарування, розуміються на травах.

Русалка

Учені й досі сперечаються, хто ж вони — русалки? Одні вважають їх дівами родючості, яких із приходом християнської віри зарахували до нечистої сили, інші вбачають у них покійників, що померли "не своєю", передчасною смертю, а ще інші кажуть, що це найкращі дівчата, яких приносили в жертву богам, аби задобрити їх, забезпечивши собі спокійне і благополучне життя.

Русалки живуть у лісах та на полях — скрізь, де колись ховали небіжчиків, які наклали на себе руки, й померлих наглою смертю. В народі про русалок також розповідають, що це маленькі діти, які померли нехрещеними й були до семи років потерчатами. Інші кажуть, що русалки — це дівчата-потопельниці, а в деяких місцевостях України ще й уточнюють: саме ті, хто втопився на Трійцю. Мешканці Карпатських гір знають нявок — дівчат із дивовижно гарними обличчями та "отвореною" (відкритою) утробою на спині. У полях живуть мавки — прекрасні істоти з розпущеним волоссям, яке сягає нижче колін. В українському фольклорі русалками бувають і чоловічі персонажі, а також, рідко, літні жінки.

Після довгого зимового сну русалки з'являються на Троїцькому тижні (через сім тижнів після Великодня). Вони вигулькують із води, бавляться у вербовому гіллі, в лісі облюбовують дуби та берези, роблять гойдалки, щоночі гойдаючись на деревах, стрибаючи та плескаючи в долоні. Усім відомо про чудесний звабливий сміх русалок: ним вони заманюють молодих хлопців і, лоскочучи, змушують сміятися до смерті. Іноді розповідають і пікантні подробиці: русалки лоскочуть парубків своїми персами. За допомогою лоскоту вони намагаються "розпізнати" живого. Адже сміх — це ознака життя. Таким самим чином мерці виявляють живого і в північноамериканському індіанському міфі: героя, який пробирається до царства мертвих, де мешкають предки-тварини, — лоскочуть. "Тоді весняний лосось сказав: "Невже ви не бачите, що він мертвий?". Але той не повірив і промовив: "Полоскочімо його, тоді ми побачимо, живий він чи мертвий".

Зловісне, темне начало, притаманне русалкам, виявляється і в їхніх дивних вигуках: "Дайте мені волосинку зарізати дитинку"; "Ух, ух, солом'яний дух". Сама солома (символ віджилого, з чого вже вилущили зерно-життя) також вказує на зв'язок русалок із потойбіччям. З іншого боку, "солом'яний дух"ріднить русалок із рослинністю, полем, урожаєм.

Русалки можуть підступити до чоловіка тільки ззаду, бо спереду — захищає натільний хрест. Розповідають, що хлопець, який хотів побавитися з русалками й залишитися живим, вигадав, як можна убезпечитись від них. Надягши одразу два хрести й перекинувши один із них на спину, він місячної ночі вирушив на пошуки чарівних дівчат.

Захистом від русалок слугують також полин, любисток або татарське зілля, від нявок — часник. Русалка кидається до дівчини й запитує: "Полин чи петрушка?" ("Полин чи м'ята?"). Якщо та відповість: "Полин" — русалка втече. Якщо ж — "Петрушка" чи "М'ята", то русалка скаже: "Ти моя душка!" або "Тут тобі й хата!" — і з реготом залоскоче дівчину до смерті. "Не можна купаться дівчатам на Зелені святки, бо як прийде котора, та єще не візьме з собою у руку полиню, то її непремінно залоскочуть русалки", — кажуть на Полтавщині.

Існують спеціальні обрядові пісні — русальні, які співають у період Зелених свят. Серед русальних є пісня, яка оповідає про зустріч русалки з дівчам та про наслідки цієї зустрічі:

Ой біжить, біжить мала дівчина,
А за єю да русалочка:
— Ти послухай мене, красна панночко,
Загадаю тобі три загадочки,
Як угадаєш — до батька пущу,
Не угадаєш — до себе возьму:
— А що росте без кореня,
А що біжить без повода,
А що цвіте да без цвіту?
— Камінь росте без кореня,
Вода біжить без повода,
Папороть цвіте без цвіту.
Панночка загадочок не вгадала —
Русалочка панночку залоскотала.

Русалка загадує такі премудрі загадки як істота, яка вийшла з потойбіччя, звідси її "нелюдські" знання й бажання випробувати дівчину, а потім і звести зі світу. Але бувають і такі, кому пощастило втекти від русалок (тікати від них слід уздовж межі, бо через Цю перешкоду їм дуже важко перебиратись). Утікачі здебільшого

перестають бути такими, якими їх знали до зустрічі з русалками. Вони, буває, безпричинно регочуть, перекривлюючи обличчя.

П'ятий день Русального тижня — четвер — у народі називають Русалчиним Великоднем або Сухим четвергом (у цей день добре сушити білизну). Люди мусили шанувати свято русалок: не працювати тяжко, особливо не білити хат, не шити, не вишивати, не прясти. За таке русалки можуть позбиткуватись: обмазати сажею побілене, поплутати нитки. Шкодили русалки й без причини: заходили до хати, і якщо не було нікого, накидали сміття в розчину, розкидали одяг по хаті. Згадували випадки, коли вони до смерті лоскотали немовлят чи малих дітей. Гуцули вірили, що в цей день не можна шити, бо за таке може вкусити гадина. Якщо ж доводилось цього дня працювати, застосовували чимало різних оберегів: обкреслювали свяченим ножем коло, в якому було безпечно, в колиску дитині клали часничину.

Під час обряду "проводи русалки", що відбувається наприкінці Русального тижня, учасники дійства звертаються до дівчини, вбраної за русалку: "Полоскочи мене!". Цим вони намагаються убезпечитися від русалок-лоскотух на цілий рік. Цього дня дівчата вбирали голови у вінки із трав, яких боялися русалки, йшли до річки, а потім урочисто проводжали русалок до лісу. Після таких "проводів" можна було безпечно купатися в річці чи озері, не боячись лоскоту.

Лоскочуть до смерті русалки і своїх матерів, якщо ті не поминають їх у суботу напередодні Трійці. Назва русалки "лоскотуха" засвідчує те, що основною рисою цього створіння є звичка лоскотати — занапащати живу істоту через сміх. Самі русалки — роздягнені, нагі, просять у дівчат і жінок намітки, сорочки... Колись маленьких дівчаток одягали так, як дорослих, аж після семи років. Якщо ж згадати, що русалки — померлі маленькі діти (від наглої смерті, нехрещені), то стане зрозуміло, чому вони нагі і просять для себе одягу:

Сиділа русалка на білій березі,
Просила русалка в дівочок сорочки:
"Дівочки, сестрички,
Дайте мені сорочки,
Хоч не тоненької,
Аби біленької!"

Русалчине тіло буває приховане від стороннього погляду тільки довжелезним зеленавим або світло-червонястим волоссям. Колір його й те, що воно незаплетене, ріднить русалок із відьмами та іншою нечистою силою. Із волосся русалок завжди стікає вода. Сидячи на зрубі, у гіллі чи на млиновому колесі, русалка постійно розчісується гребінцем. Та це й не дивно, бо здебільшого русалка — істота водяна, пов'язана з водою, а в народі вірили, що саме розчісуванням волосся можна накликати дощ. Та й не тільки дощ, подекуди розповідають, що із русалчиного волосся може натекти стільки води, що затопить ціле село. Хоча не лише таким може бути вплив русалок на природу. Де вони граються, там трава чи жито ростуть буйно або ж зовсім не ростуть. Русалки — як істоти потойбічні — не залишають на землі сліду, там, де вони танцюють, часом і росу на траві не збито.

На Зелені свята, коли зеленокосі дівчата виходять, щоб подивитися, чи вшановують люди їхню пам'ять, жінки кладуть на межу поля по шматку щойно спеченого хліба, парою якого русалки й живляться. А улюблена пора русалок — полудень та опівнічний час. Русалки тоді розпалюють вогнища та водять довкола танці. Якщо ж раптом хтось наступить на малесеньку іскорку із цього багаття й вона пристане до підошви, то русалка довго ходитиме до того, вигукуючи попід вікнами: "Віддай мені моє!". Опівночі русалки підстерігають необачних. Заманюють своїх жертв чудесним співом — і хто його почує, не зможе оминути русалок-лоскотух.

А ще, сидячи на дереві поміж гіллям, русалка навмисно може перераховувати популярні чоловічі імена для того, щоб угадати ім'я того хлопця, якого їй вдалось привабити. Доки він не відгукнеться, русалка нічого не може своїй жертві заподіяти. Самі ж русалки імен не мають — як і всі персонажі так званої "нижчої міфології": упирі, мавки, чорти та інша нечиста сила. В одному українському переказі йдеться саме про це. Русалки вимагають, аби жінка відгадала, як звуть кожну з них. Бідолашна довго перебирає всілякі імена і вже не має жодної надії, коли повертається додому її чоловік і розповідає, що проходячи біля річки, почув, як на березі хтось регочеться й вигукує: "А ми собі Феньки, Феньки...".

Розповідають, що русалок можна охрестити. Для цього слід зробити з розмарину хреста, ввіткнути в нього свічку, вийти туди, де водяться русалки, перехреститися й на три сторони свічкою перехрестити воду. При цьому слід читати молитву: "Хрестітеся, русалки, хрестом, водою свяченою і вогнем, перед вами свічка світить, засвітіться, нехрещені, та так і ви перед Божими силами".

Чугайстер

Чугайстер — це веселий, життєрадісний, оброслий чорною або білою шерстю лісовик із блакитними очима. Він танцює, співає, полює на нявок, які заманюють молодих лісорубів та пастухів у нетрі й гублять їх.

Образ Чугайстра (Чугайстрина, Лісового Чоловіка), як стверджує один із найвизначніших фольклористів В.Гнатюк, не відомий іншим слов'янам. Його знають тільки в українських Карпатах. На Бойківщині його називають просто Дідом, а на Закарпатті — Ночником. Походження назви "Чугайстер" достеменно не зрозуміле. Сучасні дослідники пов'язують це слово з чугою, чуганею (верхнім одягом, який тчуть так, що він має вигляд великої овечої шкури з довгою вовною), з гайстром-лелекою або навіть зі сторожовими козацькими вежами, що їх називали чугами та природним рівчаком у камені — чугилом.

Чугайстер, кажуть, зовні як чоловік, але такий високий, як смерека. Він ходить лісами в білому одязі або й зовсім без вбрання, і не може його ні людина вбити, ні звір роздерти, бо так йому пороблено. Він мусить десь заховатися в листі й чатувати на нявок. А коли яку вгледить, то вхопить, розірве надвоє і з'їсть. Гуцули твердять, що Чугайстер — це чоловік, заклятий його сусідом. Зустрівши в лісі живу душу, Чугайстер не чинить їй лиха, тільки чемно запрошує до танцю. Багато рис Чугайстра поєднують його з вітром. Він може й сам являтися в подобі вітру або вихору. Як вітер, Чугайстер може залазити в димар і співати. Танцює він, як вихор, — прудко. Танець Чугайстра згубний для звичайної людини, він такий швидкий, що взуття не витримує. Проте доброго танцюриста Чугайстер може ще й нагородити. Під час танцю Чугайстер шепеляво приспівує: "Людже люджем іграють-співають, а ми собі такой так, такой так!" (Запис С.Пушика). Саме оця шепелявість і змушує думати, що Чугайстер належить до потойбічних істот. Надзвичайно старі, не завжди із зубами, вони можуть не вимовляти всіх звуків. З іншого боку — прихильність Чугайстра до людей, його охоронна функція (нищення нявок) свідчить, що він може бути предком, який оберігає лісорубів і літувальників на полонині. В жертву Чугайстру приносять кулешу й бануш, знаючи про його беззубість. Часто твердять, що Чугайстер "на одній нозі". Він, як і Баба-Яга, може відірвати свою ногу — й рубати нею дрова. У лісі

не слід свистіти й кричати, щоб не прикликати Лісового Чоловіка. Все це — ознаки представників "нижнього світу": одноногість або кульгавість (див. статтю "Качка"), а також прикликання свистом — їхні ознаки. Проти Чугайстра, як і проти всіляких потойбічних "прибульців", використовували сокиру — як оберіг. Маючи її, цього міфічного велетня можна втримати двома мізинними пальцями й випитати про майбутнє: "Чугайстер зайшов до полонинської колиби, поправляв ватру. Вівчар каже: "А що ти тут робиш?" — "Хочу зігрітися". А вівчар схопив сокиру та й перед ним поклав вістрям угору. "Сідай", — сказав. Той сів. Став Чугайстрин проситися, аби його відпустили. "Не пущу!" — зловив його двома мізинчиками вівчар і тримав. "Пустіть, то скажу, що завтра тут буде". І Чугайстрин попередив, аби не спали пастухи завтра, бо прийдуть на полонину вовки й ведмеді та й усю худобу понесуть. І дійсно, другого дня прийшли вовки та ведмеді — всі по парі, та вівчарі їх відігнали від отари" (запис А.Онищука).

Чугайстер має могутній зріст, а тому може скрутитись у велетенське колесо довкола ватри і грітися. Цим він подібний до змія, потойбічна природа якого безперечна. С.Пушик вважає, що Чугайстер — прообраз бога Волоса, який поєднує Лісового Чоловіка з ведмедем (через його волохатість) та гайстром-лелекою.

Як лісоруби варили їжу, то обов'язково залишали трохи й Чугайстрові на сволоці. Вірили, що Чугайстер зуміє звідти здійняти, бо має могутню статуру. Коли ж увечері, повернувшись до колиби, їжі не заставали, то раділи, бо можна було спокійно спати: приходив Чугайстер, отже, в тому місці мавок уже не було. Захисник пастухів і лісорубів, Чугайстер міг попередити про напад ведмедя. Вірили, що Лісовому Чоловікові підвладні всі звірі. Був він і звіриним пастухом, що пас "лісову худобу" в чоловічі дні тижня: понеділок, вівторок і четвер. Вважали, що саме в ці дні можна успішно полювати, бо пастух, на відміну від пастушки — Лісової Діви, — дозволяв мати здобич. Пас Чугайстер на полонині й кози біднякам — разом зі своїми. Влада над тваринами в Лісового Чоловіка була така велика, що вони виконували для нього найдрібніші справи: навіть по воду Чугайстер посилав лиса або вовка...

Особливо турбувався Чугайстер про воду. Вночі він приходив До хати й перевіряв, чи є вона в запасі. Коли ж не було, — щоб покарати ґазду, забирав із собою дитину. Такі дії Чугайстра вказують на його спорідненість із лісовиком, який викрадав недоглянутих немовлят, щоб виховати з них подібних до себе.

Кажуть, що Чугайстер навчав майстрів, коли якому робота не вдавалася. "Чугайстер усякий дар людям дав!", — твердили гуцули. Про Чугайстра також знали як про захисника бідних. В одній із легенд він зустрічає бідного слугу, ображеного паном, пропонує йому свою допомогу, а згодом провчає пана: "І напустив Чугайстрин на пана ведмедя, що той постоли в потоці лишив, сердак на суці завис..." (запис С.Пушика). В іншій оповідці Чугайстер — справжній добродійник: він не тільки рятує хлопця від повітрулі, а й виводить його із лісових нетрів: "Пішов хлопець по гриби і єго ніч застала. Ну і він рішив розложити ватру і до ранку переночувати. Тут дето коло дванадцятої години появився вітер, і перед його очима прокотився клубок. Подивився назад і побачив іззаду себе діда. Дід спитав у нього щось незрозуміле і побіг дальше за тим клубком. Через кілька хвилин вертається дід. Хлопець замітив, що то була повітруля у діда в руках. І дід її надів на рожен, над ватрою спік, з'їв і попросив тютюну. Хлопець єму дав закурити. Дід єго почав розпитувати, що і як він попав у той ліс. Говорить: "Тобі ще пощастило, що я тебе побачив, а то б ти до ранку не дожив. Була б тебе повітруля заманила в ліси. А тепер збирайся, я тебе виведу на дорогу". Ну він за тим дідом пішов і очутився недалеко від своєї хати" (запис С.Пушика).

Таким добродійництвом образ Чугайстра нагадує домовика, який оберігає мешканців оселі, — справжнього духа-покровителя.

Лісовик

За давніх часів люди вважали, що в лісі живуть боги. Там **же, в лісі, нібито розташовувалася країна померлих предків — вирій. Для первісного суспільства й самі дерева були богами — вони мали тіло й душу, як і люди. Згодом стали вважати, що дерево є місцем помешкання духа, звідки він може вийти, а потім увійти в інше дерево. Тоді з'явився лісовик — лісовий** дух, **цар звірів і володар рослин; нарешті — господар лісу.**

Щодо зовнішності лісовика, то він різним народам і навіть різним прошаркам суспільства бачився по-різному. У класичному мистецтві лісових богів зображували в людській подобі з вінком на голові й зеленою гілкою в руці. Іноді лісовик ототожнювався з чортом і мав відповідний вигляд: із рогами на голові, з цапиними копитами на ногах (згідно з легендами Покуття, ноги в нього були жаб'ячими); одяг застібався не як у людей, а навпаки — справа наліво. За іншими свідченнями, він голий, у шерсті: "Виходе з лісу чоловік голий та страшний. Іде мимо дерева — врівні з деревом, мимо куща — з кущем, дійшов до воза — врівні з возом". Бачили в лісі й величезного чоловіка: "...на зріст, як високе дерево, у довгій білій сорочці та як зарегоче!". У деяких оповіданнях він "старий-старий, маленький чоловічок, весь голий, а руки й ноги — волохаті".

Ілюстрація до феєрії Лесі Українки Лісова пісня

Схожий портрет подається в казці про Оха. Повів один чоловік свого ледачого сина в „ . найми. Дорогою сів на пеньок перепочити. "Ох! Як же я втомився", — каже. Тільки це сказав, аж із того пенька — де не взявся — вилазить "такий маленький дідок, сам зморщений, а борода зелена, аж по коліна...". Запропонував Ох узяти хлопця в науку та й повів його аж на той світ, та й прийшли вони до зеленої хатки, очеретом обтиканої. А в тій хатці все зелене — "і стіни зелені, і лавки зелені, і Охова жінка зелена, і діти, сказано, — все, все. А за наймичок у Оха мавки — такі зелені, як рута!".

Тут казка виявляє характерний для міфологічної свідомості зв'язок зеленої рослинності з "тим світом", культу рослин із культом предків. Найяскравіше він виступає в обрядах Русального тижня — Зелених святок, присвячених поминанню "заставних" мерців — утоплеників, самогубців і, особливо, дітей, померлих нехрещеними. Вважається, що в цей час їхні душі вселяються в дерева і квіти. Разом із клечанням (зеленими гілками дерев, м'ятою, татар-зіллям) люди вносять до хати духів-родителів (родителями звалися всі померлі, навіть діти). На землі вони гостюють тиждень — Русальний, а тоді їм влаштовують проводи.

Ілюстрація до феєрії Лесі Українки "Лісова пісня"

Найбільшого поширення набули оповідання про те, що лісовики — це прокляті батьками діти. Як і русалки, котрі, згідно з деякими повір'ями, стають лісовикам за жінок. Вони живуть у воді або лісі. Іноді вони гасають вихором між небом і землею, доки не зніметься з них прокляття — оскільки доти земля їх не приймає. Ці прокляті душі бувають агресивними, тому зустрічатися з ними небезпечно, особливо вночі. Розповідають, що нечиста сила потемки виходить на дорогу і пропонує перехожим підвезти їх на своїх конях. Той, хто погодився, додому вже не повертається.

Їздять дідьки, як виявляється, не на конях, а на обернених у коней померлих грішниках, утоплениках, вішальниках. Якось один чоловік повертався з далеких заробітків додому. Доганяє його пан на конях. "Сідай підвезу", — каже. Той сів. Трійка летить, як стріла, а пан усе гукає до кучера: "Піджени праву попадю!". Селянин питає, чому кобилу так назвали. А пан відповідає, що то не кобила, а й справді попадя, і він її привчає, щоб швидше бігала. Злякався чоловік. Раптом заспівав півень. Дивиться селянин — лежить він на дорозі близько свого дому, а пан зареготав і пропав.

У пізніших — уже християнського спрямування — легендах про походження всілякої нечистої сили говориться, що це — скинуті з неба Богом ангели: ті, що попадали на дахи, — стали домовиками; які потрапили в ліс — лісовиками, у воду — водяниками.

А ще є оповідання про Адама, який посоромився показати Богові всіх своїх дітей, — частину їх заховав, і приховані діти зробилися господарями домів, полів, лісів, озер — де кому Господь повелів жити.

Лісовик міг з'являтися всякою звіриною, лошаком, птахом, людиною, мавпою, козеням, сіном, грибом, вогняним змієм, пухнастою ялинкою або білим мохом; міг наслідувати всі голоси: ревти, як ведмідь, пищати, як комар, скрекотіти, як сорока. Один чоловік повертався з ярмарку п'яний. Бачить: на траві пасеться маленький баранчик. На дворі було тихо, ніде ні вітерець не зашурхотить, ані пес не загавкає. Місяць світив дуже ясно. Чоловік подумав, що то його діти загубили баранчика, як пасли отари недалеко звідти. Тому зліз із коня, підняв на руках баранчика, висадив його в сідло й поїхав. Дорогою помітив він, що баранчик не хоче лежати на сідлі, а пнеться вгору — вже сам стоїть на сідлі й не падає. Здивувало його то дуже, але не міг здогадатися, що воно може значити. Коли приїхали до воріт, устав чоловік із коня й хотів зняти баранчика. Тільки простяг руки та й сказав: "Сараку баранчик!" — а баранчик заревів басом: "Шараку баранчик!". У ту мить заспівав півень і баранчик зник.

У кожному лісі є свій лісовик, а на деяких ділянках їх по кілька. Вони грають у карти на звірів і, коли програють, переганяють їх з одного місця на інше. Якось уночі зайшов до шинку чоловік у ведмежій шкурі з довбнею в руках. Випив горілки, розплатився. Господар вийшов за двері й побачив на подвір'ї повно звірів. На його запитання чоловік відповів, що програв товаришу в карти й тепер іде віддавати борг.

Найпоширеніші уявлення, що живе лісовик звичайно, як селянин у селі. Ночує в лісовій хатині; має свою "лішиху", дітей. Любить підгулювати з жінками, чоловіки яких не ночують удома. Лісовики заманюють до лісу дівчат і жінок і беруть їх собі за дружин. Справляють бучні весілля, після яких залишаються по лісу смуги вивернутих із корінням дерев. Діти, які народжуються від такого шлюбу, потворні й ненажерливі. Дідьки намагаються обміняти їх на людських дітей, яких потім виховують у лісі і які стають такими ж, як вони самі. А обмінок тим часом живе у людей, до одинадцяти років не виявляючи розумових здібностей, але володіючи непомірною фізичною силою. Після досягнення того віку він утікає в ліс до своїх батьків, а родина, яка його виховувала, починає багатіти: вдячний обмінок приносить раз по раз своїм другим батькам кошики із золотими монетами.

В одних регіонах вважають, що лісовик увесь рік живе у лісі, в інших — що лише влітку. За російськими повір'ями, з 4 жовтня лісовики зникають, провалюються під землю. Люди боялися цього дня ходити до лісу, бо, хто побачить, як розсувається земля й провалюється туди лісовий господар, той назавжди втрачає розум. Навесні лісовик із-під землі повертається в свої лісові володіння.

Лісовик може бути добрим або злим. Він заводить людей у лісову гущавину і тримає там по кілька днів. Але буває, що й допо-

магає відшукати дорогу, іноді рятує від смерті. Так, одного лісоруба, який заночував у лісі, він зігнав із того місця, на яке за кілька хвилин упало величезне дерево. Є деякі речі, яких лісовик не любить. Якщо свистіти вночі в лісі, можна його розбудити. Тоді він відгукнеться своїм оглушним свистом, і, хоч куди б тікала людина, в усякому боці наздожене її той свист. Так ото ганятиме лісовик непроханого гостя аж до ранку, доки не заведе в зовсім незнайоме місце, і тоді вже чутно буде не свист, а регіт.

Дуже небезпечним вважається моститися спати на дорозі. Лісовики справляють свої весілля, і по дорозі женеться весільний поїзд. Не всім так щастить, як одній дівчині. їхала вона якось уночі дорогою через ліс, а назустріч — весільний поїзд — начебто і звичайні люди, тільки чорні. Скочив один дід: відвів її кобилу вбік, доки всі не проїхали. Тоді вивів її назад на дорогу й поїхав з усіма.

Головною розпізнавальною рисою лісовика серед інших демонічних істот є його сміх. У більшості оповідань ідеться про те, як дідько водив мисливців або лісорубів лісом, лякав їх гучним свистом, реготом, лясканням у долоні. Любить лісовик морочити людей. У вигляді сусіда, знайомого підходить, розмовляє, запрошує до себе або в корчму, і все водить, доки чоловік не опиниться десь на скелі, над прірвою або не почне згадувати Господа. Тоді зарегоче і зникне. Буває, підсяде до дядька на воза, й коні не можуть зрушити з місця.

Один хлопець пішов рибалити, але припізнився. А як повертався додому — заблукав, хоч і недалеко від дому було. Ходив-ходив, раптом бачить: старенький дід іде в подертій одежі, сивий, з бородою. "Ходи зі мною, — каже, — я тебе виведу". Ходили вони, ходили. Хлопець зголоднів і попрохав діда дати йому чогось поїсти. А дід тим часом вивів його на дорогу, хоча хлопець не помічає того, та й каже: "Ось бери смачненькі пиріжки". Він і напхав повні кишені. Коли на ранок хлопця знайшли й привели додому, з кишень повитягали кінські "сливи".

Жінки дорого платять за підняте в лісі червоне намисто або червону стрічку. Так, невістка однієї жінки, молода, гарна та здорова, на другий рік заміжжя почала худнути і скаржитися на безсилля. Через три роки вона призналася свекрусі. Ходила вона якось у ліс по дрова. Назбирала, повернула додому. Аж бачить: на дорозі лежить добре намисто. Зраділа вона, вхопила й поклала за пазуху, не перехрестивши. Вдома заховала у скриню. Увечері чує, наче хтось ходить за нею та шепоче: "Віддай моє. Віддай моє". Відтоді почав до неї літати по ночах вогняний змій і жити з нею як чоловік.

Сучасне зображення водяника

Лісовик цінує гумор і, якщо його розсмішити, можна не лише врятуватися від його підступів, а й одержати подарунок, удачу на полюванні або багатий улов. Якось пішли чоловік із жінкою на поле. Повісили під кушем колиску з дитиною, а самі жнуть. Робили допізна, поки чоловік не розсердився й не загадав жінці йти додому поратися. Вона за серп — та й посунула, а про дитину забула. Чоловік подумав, що вона залишила малюка спересердя. "Ну й нехай, — сказав. — І я не візьму — сама прибіжить". Закінчив роботу й повернувся додому. Повечеряли, а як лягали спати, згадала жінка про дитину й заголосила. Просить вона чоловіка, щоб пішов із нею: самій страшно, а йти далеко. "Нехай до ранку, — каже. — Підем на поле, а дитина там — не треба й нести".

Побігла вона сама. Приходить на поле, а там — нянька завбільшки з дерево. Колише дитину та примовляє: "Баю-бай, дитятко. Мамка забула, а батько покинув. Баю-бай, дитятко. Мамка забула, а батько покинув". Перелякалася вона, зазирає збоку і просить: "Кумцю, рідненький! Віддай мені дитинку". А він одбіг, зареготав, у долоні заплескав і заспівав: "Ха-ха! Йшов-ішов та кумоньку знайшов". Бігає по лісу та радіє: "Ха-ха! Йшов-ішов та кумоньку знайшов!". Схопила жінка дитину та бігом із лісу.

Щоб відчепитися від лісовика, треба вивернути одяг або праве взуття надіти на ліву ногу. Не любить він матірної лайки. А ще зникає, коли згадують Бога. Задобрити його можна подарунком. Зазвичай лісовику дарують яйця. Якщо хтось захворів у лісі, треба винести на перехрестя яйце, покласти його лівою рукою й проказати замовляння. Візьме лісовик подарунок, і хвороба мине. Таку жертву приносять лісовику й тоді, коли загубиться корова.

Одному дядькові довелося під Вербну неділю заночувати в лісі. От він і думає: дай я полізу на дерево та й заночую. "А я тебе

звалю з дуба", — хтось каже. Дядько й питає його: "Хто ти такий є?" — "Я лісовик, хочеш, іди до мене". "Ні, не хочу, — каже дядько, — а подарок візьми, як хоч". — "Дай мені, — каже, — сороче яйце". Дядько дістав із гнізда сороче яйце, дав лісовику й тоді переночував благополучно.

Деякі люди (чаклуни) ведуть із лісовиками дружбу. До них звертаються селяни, щоб дізнатися про майбутнє, знайти корову, яка загубилася в лісі. Якось один селянин орав ниву й викопав золоту турецьку монету. Він їй так зрадів, що аж на ікону повісив і нікому не дозволяв до неї навіть торкатися: гадав, що вона принесе йому щастя. Однак малі діти, граючись, зірвали монету з нитки й кинули в корито з помиями, і її проковтнув кабан. Коли селянин побачив обірвану нитку, й ніхто не зізнався у скоєному, він запідозрив невістку, хоча вона клялася, що не чіпала її. Нарешті він вирішив звернутися до ворожбита, щоб викрити злодія. Той пообіцяв йому сказати вранці й запропонував чоловіку переночувати. Опівночі він устав, підійшов до воріт, повернувся в бік лісу і тричі свиснув. Раптом знявся вітер, блиснуло й загриміло. З лісу з'явився дідок із рогами на голові. Підійшов до ворожбита й питає: "Чого тобі?". Той розповів про зникнення в дядька монети. "Її проковтнув кабан, — каже лісовик. — Тільки ти скажи мужику, що невістка вкрала. Тоді він її зведе зі світу; як вона повіситься, буде наша душа". Так воно, може, й сталося б, якби не син цього селянина. Хлопчик не спав, усе чув і розповів батькові. Як приїхали додому, селянин, не кажучи нікому ні слова, заколов кабана і знайшов у шлунку монету.

Не любить лісовик, щоб його зусилля пропадали марно. Якось чоловік загадав дідькові привести під лісову хатинку зграю лисиць. От сидить він із жінкою в хатині, коли чує під вікном: "Стріляй!". Перелякався він. "Стріляй, бо вб'ю!" — каже. Добре, що жінка не розгубилася: вхопила рушницю й вистрілила. Три підстрелені лисиці завертілися на землі, й лісовик залишився задоволений.

Дідько допомагає людям доти, доки не похвалиться чоловік своєю владою над ним. Якось підгуляли на весіллі селяни, й один за пляшку горілки пообіцяв своїм товаришам показати лісовика. Викликав його, і той з'явився — великий, страшний, однією рукою тримається за верхівку дуба, а друга звісилася з дерева. Зі страху знепритомніли чоловіки, а коли отямилися, бачать: висить їхній дружко на тому дереві, де показалося страхіття, й рука в нього так само звісилася.

Водяник

Водяник — таємничий господар озер, боліт, річок. Зазвичай це дух, ворожий людині. Побутує багато різних трактувань походження водяника та уявлень про його зовнішній вигляд і риси характеру.

В Україні здавна вірили, що ці духи споконвіку мешкали у водоймищах і верховодили над усіма іншими тамтешніми істотами. Подекуди наші предки вважали, ніби чоловіки-потопельники перетворюються на водяників, а жінки — на русалок. Існувала також думка, що водяники — це душі нехрещених немовлят, мертвонароджених дітей або ж самогубців. Із суміші язичницьких вірувань та старозавітного сюжету постала легенда, ніби водяники — це потоплене військо фараона. Коли ізраїльський народ утікав із єгипетського рабства до землі, обіцяної йому Богом, жорстокий фараон вислав за ним воїнів, які мали повернути втікачів. Військо наздогнало юдеїв аж на березі моря. Тоді провідник ізраїльтян Мойсей звернувся з молитвою до Бога, й море розступилося перед ними. Вони пройшли просто по дну, а за ними подалися вороги. Коли останній ізраїльтянин вийшов на берег, води моря зімкнулися, поглинувши фараонових слуг. Потоплені єгиптяни перетворилися на водяників та русалок.

Із поширенням християнства водяника частіше асоціювали з чортом: може, тому що вода таїла велику небезпеку. У фольклорі нечистий часто згадується там, де мав би згадуватися водяник, починаючи із приказок на кшталт "Тиха вода греблю рве", "У тихому болоті чорти водяться" й закінчуючи легендами. Коли заходили у воду купатися, примовляли: "Чорток, чорток, не ламай кісток, ти — з води, а я — у воду", — вірячи, що нечистий вистрибне з води й не зачіпатиме під час купання. Навіть тоді, коли рвали лілеї, зверталися по дозвіл до водяної істоти Мореня зі словами: "Морень, Морень, випусти корень!".

Загалом вважалося, що на допомогу водяника може розраховувати лише той, хто зречеться віри. Тому в народі велику неприязнь викликали мірошники, які, за легендами, зналися з водяником і вміли з ним порозумітися. Наприклад, є легенда про те, як мірошник смажив на вогнищі м'ясо. З води виліз чорт, підсів до вогню й почав смажити жабу. Тоді мірошник ударив його палицею. Чорт упав і став просити: "Вдар мене ще раз". Але

Ілюстрація до феєрії Лесі Українки "Лісова пісня"

мірошник відповів: "Хитрий ти, чортяко. Якщо вдарю тебе вдруге — загину сам", — бо знав: наступний удар знешкоджує силу попереднього.

У народі вірили, ніби чорт, обираючи собі місце мешкання, віддає перевагу стоячій воді — криниці, болоту, озеру. Існує, зокрема, безліч переказів про змагання людини з нечистим, який живе у болоті. Давня легенда пояснює цей його вибір так. Колись він шукав собі порятунку від блискавок Бога, ховаючись у різних місцях. Але виявилося, що Бог може забити його будь-де: і в людині, і в тварині, і в дереві, і в камені. Лише у воді під колодою Бог не зачіпатиме нечистого, бо там і є його справжнє місце. До того ж, чим страшніше болото, тим небезпечнішим вважається чорт.

За народними легендами, водяник — це дужий кремезний чоловік або дідуган із великим черевом та набряклим обличчям. Зазвичай він убраний у білу або червону сорочину. Характерними рисами зовнішності водяника є розкуйовджене волосся та довга борода зеленавого відтінку. Це й не дивно, адже волохатість і довге волосся — ознака всіх потойбічних істот. Подекуди додають, що водяник має риб'ячий хвіст, але найчастіше його не видно. Впізнати ж водяника можна по мокрих слідах, що залишаються там,

де він сидів чи стояв. Водяний господар може з'являтись і в іншій подобі: велетенського сома, качура, пса, кота, цапа, ягняти або ж сивого коня. Образові коня в міфології належить важливе місце, бо вважалося, що кінь — істота "погранична", яка поєднує земний світ із потойбіччям. Саме тому нечиста сила так любить коней, і водяник не є винятком. Він краде коней у господарів. Проте, на відміну, наприклад, від домовика (який може заїздити тварину до смерті), водяник забирає її у своє підводне царство й там дбайливо доглядає. Про морських золотогривих кобил згадується і в казках.

Щоб уникнути таких крадіжок, а також здобути прихильність господаря вод, йому в певні дні жертвували коня. Куплену за гуртові гроші тварину кілька днів відгодовували, потім прикрашали червоними стрічками та квітами, голову намащували медом, і опівночі топили коня серед річки. Рибалки та мірошники щороку приносили водяникові у жертву також гусей, хліб, грудкову сіль, варену рибу, здохлятину.

Окрім тваринних, приносили й людські жертви. Ті ж таки мірошники вкидали до води мертвонароджених дітей. У казках відгомін обрядів жертвоприносин є в епізодах, коли людина потрапляє в полон до водяника. Це може бути або безпосереднє перебування в підводному царстві, або ситуація, коли водяник ловить людину за бороду чи за чуба (коли та підходить до води в забороненому місці чи нахиляється над криницею) й намагається затягти до себе. Тоді спійманий мусить платити викуп за звільнення. Найчастіше платою водяникові стає дитина, про появу якої батько ще не знає. Так, у казці "Царенко Навішний" цар почав пити воду, не перехрестивши криниці. Його вхопив за бороду чорт, і цар мусив відкупитися від нього саме в такий спосіб.

Звичай шукати потопельника, пускаючи за водою хліб, також нагадує про давні жертвоприносини. Вважалося, що саме в місці, де зупиниться хлібина, лежить тіло загиблого. Слід розуміти, що йшлося про обмін однієї жертви на іншу.

Своєрідним жертвуванням водянику були також гра на музичних інструментах та співи. За повір'ями, всі надприродні водяні істоти дуже люблять веселощі. Вони часто виходять на берег і танцюють при місячному сяйві, втягуючи у свої розваги рибалок. Існує багато фольклорних розповідей про те, як водяний цар випливав із води, замилуваний співом рибалки, й нагороджував його.

Характер водяника — мінливий, як стрімка вода. В одних легендах він постає веселим і добрим, в інших його змальовано суворим і сердитим володарем, чию прихильність здобути дуже важко. Переважно він не терпить людської присутності біля своїх володінь, особливо у нічні години. Непроханих гостей водяник карає: топить, лякає до півсмерті, рибалкам перевертає човни, шматує сіті, відганяє геть рибу. Крім того, є багато місць, куди людині ліпше взагалі не навідуватися, бо то його заповідні володіння. Всяк, хто потрапить туди, загине. Задавненим страхом порушити кордон водяникового царства пояснюються й заборони щодо купання, які зустрічалися не лише в первісні, а й уже в цивілізовані часи. У своїй автобіографічній кіноповісті "Зачарована Десна" Олександр Довженко писав: "Тоді Десна була глибокою і бистрою річкою. У ній тоді ще не купався ніхто, і на пісках її майже ніхто ще не валявся голий. <...> Дівчата не купались навіть у свято, соромлячись скидати сорочки. Чоловікам з давніхдавен не личило купатися за звичаєм. Жінки ж боялися водою змить здоров'я..." .

Коли водяник у доброму гуморі, він може вилізти з води, щоб послухати біля вогнища рибальські побрехеньки. У цьому випадку важливо не перелякатися, бо тоді його поведінка стає непередбачуваною. Так, заради жарту водяник може зовсім потопити човен або занести його разом із рибалкою далеко на берег. Або ж, перетворившись на рибу, навмисне потрапити до ловецької сіті, а потім змінити подобу на очах переляканих людей. Якщо таку "рибину" забрати до хати, це може закінчитися великими збитками для господаря. Водяник зруйнує домівку, налякає родину й піде геть. Іноді за такі жарти він винагороджує рибалок, наганяючи в їхні сіті рибу — свою "худобу". П'яниць водяник не любить і заводить їх у пропащі місця. Хоча сам водяний господар, за легендами, теж часто пиячить у шинках, як звичайний чоловік.

У народі існують різні уявлення про родинний стан водяника. Подекуди вважають, що його дружинами є русалки. За іншими легендами, водяник має одну господиню — водяниху. Русалки ж — його прислужниці, яких він силує до статевих зносин. За іншими віруваннями, водяник бере за дружин бідних земних дівчат. Вони не мають посагу, а тому здебільшого залишаються самотніми. Доля "водяних цариць" нерідко є для них кращою за земне життя. Вони народжують від водяника дітей, про яких він дуже дбає. Є багато легенд, котрі розповідають, як водяник запрошував приймати пологи сільську бабу-бранку, а потім щедро винагороджував її.

У народі вірили, що водяник порядкує у воді з ранньої весни, а з приходом зимових морозів ховається в підземне помешкання. Напередодні свята Водохреща, коли священик святить річкову воду, водяник намагається вивезти з неї всю свою родину на позичених у селян санях. Щоб він не чіпав саней, господар мав їх перевернути.

Домовик

Культ домовика пов'язаний із надзвичайно давніми народними звичаями вшановування духів предків. Домовик і допомагає, і шкодить людям. Як і всі духи, він дуже любить, коли до нього ставляться з увагою і розумінням. А до тих, хто не виконує певних правил чи дратує духа дому, він буває нещадним.

Першою і обов'язковою умовою успіху під час закладання нового житла наші предки вважали схвалення цієї справи духом того місця, на якому розпочинали будівництво. Передбачалося, що надалі, коли господарі новобудови поводитимуться як слід, цей дух оберігатиме дім, сприятиме збереженню миру і злагоди в ньому, дбатиме про багатство й добробут родини.

Тому серед ритуалів, виконуваних під час закладання нового житла, обов'язковими були жертвоприносини. Тварину чи людину, зазвичай живу, рідше вбиту, замуровували у стіні новобудови або закладали під фундамент. Це відбувалося в багатьох індоєвропейських та контактуючих із ними народів, розселених як на схід, так і на захід від України. Так робили давні римляни й перси, подібне зустрічаємо в піктів — найдавніших племен Шотландії (вони збризкували новобудови людською кров'ю), в середньовічних німців (вони хоронили у стіні як жертву дитину або дорослого).

Про подібні приклади розповідає фольклор багатьох країн. Скажімо, в російській легенді про Коромислову вежу мовиться: щоб нижньогородський кремль стояв довго, призначеного дня під одну з його веж мали покласти людину, яка першою з'явиться на будівництві. Нею стала дружина місцевого купця Григорія Лопати — Олена. Того дня вона проспала й, коли вранці побігла по воду, поверталася коротшим шляхом через місце будівництва.

За польською легендою, у стіну фортеці князя Радзівілла в Біржах було замуровано двох молодят одразу по вінчанні. Сербська легенда про місто Скадер (Шкодер) розповідає, що у стіну фундаменту вмурували дружину одного із трьох братів-будівничих. Нещасна жінка спочатку сприйняла все за жарт, а як усвідомила свою страшну долю, то попросила на рік залишити у стіні отвори для грудей та очей, щоб бачити й годувати свого одномісячного сина Йована. І досі, за переказами, в тому місці по стіні тече біла рідина, яку жінки використовують при хворобах грудей .

Аналогічні легенди існують про Копенгаген і Магдебург, Лібенштейн, кахетинську Сигнахську та Сурамську фортеці у Грузії, баварський замок Вестенберг та багато-багато інших місцевостей і споруд. І хоча християнство всіляко намагалося викоренити ці жорстокі звичаї, вони все одно зберігались у вигляді тваринних жертвоприношень чи обрядів, які символічно відтворювали ці дійства. Це грунтувалося на уявленнях про те, що будова закладається "на чиюсь голову", тобто що перший, хто увійде в неї, загине, коли, звісна річ, не буде принесено спеціальної жертви.

Відгомони цих уявлень подекуди зустрічаються навіть у сучасному житті. Так, в українців, росіян, білорусів та сербів і досі в новий дім першими намагаються впустити кота, собаку чи курку. На сході Польщі, в околицях містечка Пшеворська (неподалік українського кордону), господаря розпочатого будівництва кладуть на землю, моделюючи в такий спосіб символічну смерть. А коли під час побудови хати прилаштовують сволок — поздовжню або поперечну балку, що підтримує стелю, — людина чи тварина, яка в цей момент подасть голос, за віруваннями, швидко помре. Слід розуміти, що вбивство живої істоти було своєрідною жертвою відкупу, призначеною духові місця, на якому будувалася споруда. Після того раніше ворожий людині дух ставав охоронцем будівлі — домовиком.

Ритуали цього роду з'явилися ще за тих далеких часів, коли наші предки вели кочовий спосіб життя. Пересування з місця на місце, постійне облаштування нового житла, часто на землях, які раніше посідала інша людська спільнота, вимагали поважного ставлення до духів померлих, чиї могили прибульці знаходили на новому місці. Цих духів вшановували, хоча зазвичай вони були предками ворожого племені. Таким чином, віра в домовика пов'язана з уявленнями про духів померлих предків, які беруть під свою опіку певні ділянки землі.

Походження хатніх духів у народі пояснювали по-різному. Одні запевняли, що ці надприродні сили постали з крапель води, які чорт струшував із пальця позад себе. Інші розповідали, ніби на домовиків по семи роках перетворюються таємно зжиті зі світу матерями діти. Існують повір'я про народження домовичка з першого яйця чорної курки або з яйця, знесеного семирічним півнем. Якщо людина протягом семи (за іншим варіантом — дев'яти) днів триматиме таке яйце під пахвою, сидячи на печі, не молитиметься, не митиметься й не голитиметься весь цей час, на світ з'явиться домовик. За повір'ями, такий духноситиме людині золото і срібло, але по смерті людини візьме її душу.

За деякими переказами, місцем перебування домовика є хатнє горище чи поріг: "Домовик є у кожній оселі, у котрій під припічком, у котрій — на хаті. Один чоловік чує: стукотить та й стукотить на хаті; піду, думає, узнаю. Тільки на драбину вступив, воно йому сипнуло у вічі раз і вдруге. Він протер очі і знов лізе, так воно його турнуло. Показалось чорне. Полили водою — ожив. Він оп'ять поліз, став питать, а воно пхнуло у груди і сказало: "Ти ж мене не узнавай, я — домовик".

Хата сприймалась як зменшений всесвіт, що поділявся на три частини: світ небесний, земний та підземний. Отже, розміщення домовика у верхній зоні, яка, відповідно, позначала небо, вказує на те, що первісно хатній дух сприймався на рівні божества й лише згодом почав асоціюватися з підземним світом, вхід до якого відкривався біля порога.

Дещо пізніше походження мають уявлення про те, що місцем перебування домовика є стайня. У таких випадках хатній дух може зашкодити коневі, на якому він полюбляє кататися вночі і якого може заїздити до смерті. Щоб цього не трапилося, у стайні поряд із конем тримають цапа, тоді домовик їздить на ньому. Буває, що хатній дух доглядає коня, розчісує та заплітає йому гриву. Подібні повір'я зближують домовика із чортом, який, за народними переказами, їздить на цапі, а про людське око іноді з'являється на вороному коні.

Але більшість переказів розповідає, що домовик мешкає в хатньому запічку. Для наших предків-язичників піч була чимось на зразок домашнього вівтаря, місцем священним, пов'язаним із обожненням вогню. Саме в печі мали мешкати духи-охоронці господи. З поширенням християнства уявлення про піч зазнали деяких змін: її шанували так само, як і вогонь, що виступав од-

ним із символів християнського Бога. Крім того, в печі випікався "святий хліб" — джерело життєздатності людини. Спілкування через посередництво печі зі світом предків набуло негативного значення, а самі духи предків почали сприйматися не як добрі охоронці, а як ворожі людям створіння. Тому, за повір'ями, через піч улітала до хати всяка нечисть: відьми, вогняний змій, чорт, домовики. Ось одна з народних оповідей, що демонструє ці уявлення: "Як жінка підпалює в печі та не перехрестить, так тобі смагне з печі, що й очі повипікало б, якби не берегтись... Палажка колись так злякалась: повна хата диму — в печі хоч би іскра! То домовик, він у всякій оселі є". У весільній пісні, яку співають під час випікання короваю, є слова, які можна тлумачити як опис зовнішності домовика:

Кучерявий піч замітає,
Пелехатий в піч заглядає.
Як не будеш печі мести,
То будемо за кучері трясти.

Який же вигляд має цей таємничий мешканець людської оселі? Народні уявлення тут досить різноманітні. За одними легендами — це кремезний чолов'яга, трохи більший за звичайну людину, подібний зовні до господаря хати, за іншими — це маленький, зростом із дитину, чоловічок у червоних штанях та рогатій шапці, який має цапині ноги й курить люльку. В деяких регіонах України портрет домовика, або, як його ще називають, Антипка, доповнюється переказом про те, як, пустуючи, він заліз під двері тієї миті, коли їх зачиняли, втратив п'ятку й від того шкутильгає. Усе це надає домовику істотної схожості з чортом. Подібний образ сформувався у фольклорі під впливом християнства, яке відносило домовика до чортівні. Тому в багатьох фольклорних текстах зауважено, що домовик боїться хреста. В одного господаря був наймит. Робітник дивувався, що хазяїн із кількох кіп жита може змолотити дуже багато зерна. Одного разу вночі робітник сховався на току та підгледів, що до господаря ходить домовик, який носить йому мішки із зерном. Досидівши до перших півнів, робітник перехрестив хату, тік та змолочене збіжжя. Відразу зайнялася пожежа, яка знищила й хату, й господаря, й домовика.

Оскільки язичництво трактувало хатнього духа суто позитивно, в народі побутували різні думки щодо того, чи в кожній хаті є домовик. Одні казали, що домовики мешкають у пустках чи в оселях

тих людей, які знаються з нечистим, а в освячену хату домовик не піде. Інші стверджували, що він є в кожній хаті.

Первісно ж домовик уявлявся як невеличка волохата істота звіроподібної чи людської зовнішності. Цікаво, що міра волохатості домовика визначалася багатством господаря. Чим заможніший був господар хати, чим більше дбав про своє хазяйство, тим волохатіший був годованець. У народі вірили, що відважний господар після закладин нової хати може дізнатися про майбутнє. Для цього увечері в новій хаті ставлять борону, на неї вішають ярмо, розводять невеличкий вогонь і дивляться крізь борону. Якщо погрітися біля вогню прийде волохата істота — у хаті буде достаток, а якщо лиса — чекатимуть злидні.

Від домовика залежить, якої масті худобу має тримати господар, щоб вона не гинула, а розмножувалася. Для цього потрібно з'ясувати масть свого годованця. Щоб побачити його, потрібно три роки вистояти службу Божу на Страсний четвер перед Великоднем із запаленою свічкою. На третій рік цю свічку треба принести додому так, щоб вона не згасла, обійти з нею господу і вилізти на горище, де й сидить домовик. Той, хто побачив домовика, буде щасливим.

Подекуди зустрічаються описи домовика у звірячій подобі. Його асоціюють із тваринами, які зазвичай пов'язуються в народі з чаклунством: котом, чорною куркою, бараном, телям, цапом, псом, совою, щуром, мишею. Відрізнити таку тварину можна, насамперед, через її раптову появу в хаті, раптове зникання та поведінку, не характерну для звичайної тварини цього виду. У народі вірили, що на базарах у деяких містах продають домовиків у вигляді кошенят.

У багатьох місцевостях України переказували, що домовик має подобу змії чи вужа. Це викликало особливу повагу до цих тварин. Німецький дипломат і мандрівник Зігмунд Герберштейн, який відвідав Московське царство на початку XVI ст., описує дивний звичай місцевого населення утримувати вдома ящірок і вшановувати їх як хатні божества: "Там і досі дуже багато ідолопоклонців, які тримають удома, ніби пенатів, якихось зміїв із чотирма короткими лапами, подібних на ящірок із чорним та гладким тілом, що не більше трьох п'ядей (60-75 см) завдовжки й називаються гівоїтами. У святкові дні люди очищають свій дім і з якимось острахом, усією родиною благоговійно вклоняються їм,

коли ті виповзають до поставленої їжі. Якщо змій-божество був погано нагодований, родину чекають нещастя".

Українці та білоруси вірили, що помешкання оберігає вуж. Саме він опікувався добробутом господи. Вужа пов'язували з теплом хатнього вогнища, тому його зображали над вікном тієї стіни, де стояла піч: "Хатній вуж жив або під піччю, або під порогом, І над порогом не можна було нічого робити, навіть сидіти, щоб вужу не було тяжко".

"Вуж хату оберігав. Під піччю жив. Його годували-напували. А коли траплялося, то й дім на нього покидали, бо вони (вужі) могли хворобу напустити або загризти до смерті. їх домовиками частіше й звали. Тільки той, хто у хаті жив, того і пускали у такий день, решту ж — ні".

Думку про ототожнення вужа з домовиком підтверджує народне повір'я про те, що третього березня домовик линяє, скидаючи з себе стару шкіру. В цей день він є небезпечним навіть для своїх домашніх, яких він не впізнає. Це нагадує такий самий природний процес у змій та вужів і є прямою вказівкою на єдність образів домовика та вужа як хатнього божества.

При переїзді господарів на нове місце домовичка забирають із собою. Для цього спалюють у печі один із постолів, примовляючи: "Ось тобі сани, їдьмо з нами". Існують і ще деякі способи перевезення домовика. Найстарша в сім'ї жінка востаннє розводить вогонь у печі на старому місці, рівно опівдні вибирає вугілля, кладе його у спеціально підготовлений горщик, накриває чистою скатертиною і припрошує домовика їхати з нею. Посудину ту несуть до нової хати. Там скатертину розтрушують по кутах, ніби випускаючи домовика, вугілля висипають у піч, горщик розбивають і закопують під переднім кутом хати.

Незадоволений господарями домовик у різний спосіб намагається вижити їх із насидженого місця, завдаючи всілякої шкоди: б'є або соває посуд; лякає мешканців хати нічними ходіннями чи позіханнями, душить чи щипає їх, залишаючи на тілі синці; псує худобу; не дає розвиватися рослинам тощо. В одного хазяїна була яблуня, яка раптом перестала плодоносити й почала в'янути. Люди помітили, що надвечір до яблуні підходить домовик, навалюється на крону дерева й так тримає аж до рання, заважаючи їй рости. Лише після того, як яблуню освятили і вбили в землю з чотирьох боків дерева по кілку, так, що вони утворили хрест, домовик перестав ходити.

Ось що каже одна з народних оповідей, записаних наприкінці XIX ст. на Харківщині: "Гарно ми жили... А далі все так і злетіло одразу. Віл іздох, корова одна здохла... Б'ємося так, що й ночі недоспиш і недоїси, а нема добра. Далі й другу корову довелося продавати. <...> І самі не знаємо, чого воно таке нещастя. І хто його зна, що воно й було б, та показано нам у другу слободу перейти — то тут уже піднялися трохи.

— Хто ж вам показав?

— Та хто... Раз батько лягли спати біля вікна на лаві... А воно так серед ночі щось підійшло до вікна та як крикне: "Вийди!" — батько так і схопилися. Хрестються. Що воно? Ну, думали, може, приснилося. Коли на другу ніч ізнову під вікном: "Вийди!" — і так щоночі. Що воно? Ми вже боїмось. Як прийде ніч та треба лягати — то аж трусимось. А люди й нараяли матері: "Піди та й піди до Яремихи, — уже ж вона зна, то скаже!" — пішла мати до Яремихи... Уже ж знахарка така... Дак вона каже: "То вас домовик на інше місце переганя. Переходьте, то будете мати щастя".

Мати — батькові... Батько кажуть, що вигадки. Ну, аж воно свого не покида, і нам жити дедалі гірше. Тоді вже й батько... Перейшли сюди на хутори — пішло все добре...".

Як бачимо, домовик, виганяючи господарів, діє на їхню користь. Загалом подібні речі демонструють, що в народі домовик сприймався як істота, хоча й

нечиста, але доброзичлива у ставленні до людей. Недаремно в різних регіонах України його ласкаво називають доброхотом, щасливцем, годованцем, хатнім дідком, а в середньовічному "Слові св. Василя" домовик зветься "хороможителем". На думку деяких дослідників, у дохристиянські часи хатні духи мали статус богів і йменувалися Цур і Пек. Вираз "цур-пек тобі!", що дійшов до наших днів (синонімічними до якого за часів християнства стали вирази типу "хай тобі чорт", "хай тобі всячина", "хай тобі грець"), має семантику замовляння від чогось недоброго, ворожого, бажання позбутись когось чи чогось. Людина, яка виголошувала його, в такий спосіб зверталася по допомогу до родинних духів: "Коли ж побачила завтра Хведька, та ще й з чужого села, то вже Стецькові цур і пек" (Г. Квітка-Основ'яненко); "Ніна тріпнула головою. Цур їм, пек з такими думками. Казна-що лізе в голову" (Д. Бедзик). Такі самі корені мають слова "відцуратися" — покинути своє родове місце, — "спекатися" — позбутися чогось неприємного. За домовиком визнавалася функція повчати членів родини, опікуватися самотніми господарями. До нього зверталися зі скаргою на домашніх, за порадою.

Зв'язок домовика з культом предків і відповідне вшановування його як старійшого роду пояснює, чому в народній уяві він сприймається як обов'язковий оберіг будь-якої оселі. Залишившись без домовика, родина втрачала зв'язок зі світом предків, утрачала охоронця. За народними легендами, дружба господаря хати з домовиком може збагатити першого. Якщо ж людина, з якою домовик безпосередньо спілкувався, помирає, а інші члени родини не вміють налагодити контакт із хатнім духом, він починає тужити, сумує. Тоді в хаті можна чути стогін та плач, що лине невідомо звідки. Якщо домовик дуже засумує, він урешті-решт може спалити хату або зірвати дах і податися геть. Тоді родина не матиме щастя, а все нажите добро зійде нанівець. До речі, так само домовик чинить, якщо господарі чимось не догодили йому, наприклад, годували солоною їжею, тоді як солі хатній дух зовсім не зносить. Серед фольклорних записів є багато текстів, у яких розповідається, як домовик помстився хазяям за солону страву: перекинув миску, обваривши цією стравою господиню, скинув драбину, по якій господар ліз на горище із подібним несмачним для домовика їством тощо.

Хатній дух недолюблює жіноцтво, та й воно швидше боїться домовика, ніж шанує. Розповідають, що домовик може обіймати

самотню господиню за плечі або за талію, виявляючи в такий спосіб свою присутність. І лише від реакції жінки залежить, як далі поводитиметься домовик: якщо вона запропонує йому дружбу, висловлюючи це, звичайно, у формі спеціального замовляння, хатній дух припинить свої "залицяння" й більше не з'являтиметься. Якщо ж господиня розгубиться або, ще гірше, перелякається, то може стати жертвою явища, яке сучасна преса називає полтергейстом: у хаті почнуть довільно пересуватися речі, літатимуть предмети, чутимуться голоси тощо. Домовик гнівається, коли заміжня жінка ходить із непокритою головою, "світить волоссям проти сонця", тобто вподібнюється до відьми, з якою домовик не мириться. Неохайна жінка може спровокувати появу домовика, якщо залишить хату на ніч неметеною. Домовик прийде вночі й местиме долівку. Якщо ж у хаті довго немає чоловіка, то волохатий домовик уночі може душити господиню, хоча зазвичай цей дух є добрим охоронцем і рідко чинить шкоду хазяям оселі.

Загалом, незважаючи на пізніші спроби церкви поставити його на один щабель із "ворогами людства", такими як чорт, відьма, водяник, лісовик тощо, домовика в наших предків було шановано завдяки його приналежності до духів роду.

Потерчата

Дітей, які померли нехрещеними або народились неживими, в Україні називають потерчатами, потерчуками, потоpочами або страдчатами. Сім років їхні душі літають і просять: "Хреста!". Голоси потерчат подібні до жаб'ячого кумкання. Хто почує голос потерчати, повинен пожаліти нещасну душу: кинути хустину, рушник або шматок полотна — як крижмо для хрещення — і промовити: "Іван та Марія! Хрещу тебе в ім'я Отця, Сина і Святого Духа. Амінь", — і дати ім'я дитині. Тоді померле немовля стає янголом. Коли ж за сім років по смерті таку дитину ніхто не охрестить, вона потрапляє до нечистих духів.

Таке маля крадуть русалки, та й саме воно, як кажуть подекуди в Україні, стає мавкою, "семиліткою". Ці русалки-семилітки володіють особливою мудрістю, що виявляється в розгадуванні чи загадуванні загадок.

Злі духи мучать украдених немовлят, і тільки на Зелені свята вони вільні від страшних тортур. Тому в Лубенському повіті на Полтавщині жінки, які поховали нехрещених малюків, збирали колись на Русалчин Великдень (четвер на Троїцькому тижні) всіх дітей із вулиці і пригощали їх. А на Поділлі під час архаїчного обряду "гоніння шуляка" жінки поминали своїх померлих, особливо нехрещених, дітей. Існувало вірування, згідно з яким на Зелені свята вони з'являлися "мавками", "нявками", "гречухами" й лякали всіх своєю непередбачуваною поведінкою. Потерчат, які вже стали русалками, зобразив Тарас Шевченко в баладі "Причинна":

"Ух! Ух!
Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила".
Зареготались нехрещені...
Гай обізвався; галас, зик,
Орда мов ріже. Мов скажені,
Летять до дуба...

Добре відомі й інші згадки про потерчат в українській літературі. Леся Українка в "Лісовій пісні" розповідає: "Потерчата в руках мають каганчики, що блимають, то ясно спалахуючи, то зовсім погасаючи", — так вони заманюють людей у болото. А Микола Гоголь відтворює страхітливу картину "нечистих" місць: "... вечірня зоря потухає, ще не з'являються зірки, не горить місяць, а вже страшно ходити в лісі: по деревах дряпаються й хапаються за суччя нехрещені діти, ридають, регочуть, котяться клубком по дорогах і в широкій кропиві" ("Страшна помста").

Греки вірили, що телонії — діти, померлі без хрещення, — живуть у ранкових туманах. Душі цих дітей літають над полями й луками барвистими метеликами, бджолами та іншими комахами, живлячись соком квітів. Матері курили ладаном перед образом Богородиці, щоб заспокоїти тіні своїх нещасних немовлят.

В Україні розповідали також, що душа потерчати переходить у пугача або лелеку. По семи роках після смерті потерча, так ніким і не охрещене, стає пугачем. На Поділлі думають, що саме тому пугач здебільшого живе на гробовищі і кричить: "По-хо-вав". Відголос цього вірування зберегла й народна пісня: "Ой сів пугач на могилі...".

Саме слово "потерча", як припускає етнолог Д.Зеленін, утворилось від слова "чорт": пачортя (як "па-синок") = почертя = потерча — із характерним для української мови зближенням приголосних "ч" і "т". Хоча нам значно простішою бачиться розгадка значення слова "потерча" через те ж таки "страдча" — його найближчий синонім. "Терпіти", "потерпати" в західноукраїнських говірках, як відомо, означає те саме, що й "страдати" у східних чи "страждати" в літературній мові. Отож "потерча" — це, найімовірніше, просто колишнє "потерпча" — бо воно, будучи нехрещеним, потерпає на тому світі, так само, як "страдча" — "страдає", адже його там, як уже було сказано, мучать злі духи. Таким чином, за значенням слова "потерча" і "страдча", швидше за все, абсолютно однакові. Та й узагалі, дивовижно припустити, щоб наші богобоязливі предки, згадуючи про своє чи своїх родичів покійне дитя, мусили постійно вимовляти заодно ще й назву нечистого, якого можна було, на їхню ж таки думку, в той спосіб іще й прикликати. А чому випав звук "п", це пояснити дуже легко: спробуйте швидко проказати "потерпча" кілька разів уряд — він і у вас випаде, адже так вимовляти значно легше.

Ховати нехрещених дітей на кладовищі вважали великим гріхом. Отож місця для похорону обирали десь за цвинтарем, на перехресті доріг. У давнину їх ховали в самому житлі: під порогом або ближче до печі. Такий звичай можна пояснити тим, що дуже давно саме біля печі хоронили померлих родичів. Отож кожна мати, яка ховала там дитя, сподівалася, що ним опікуватимуться предки, які не віддадуть його нечистій силі. Поховання ж під порогом або під перелазом у народі пояснювали тим, що, переступаючи це місце, люди щоразу "творили ногами" хрест, перехрещували потерчатко. Існував також звичай переступати новонароджених тварин, оберігаючи їх від нечистої сили. Тих дітей, що народились неживими, закопували й під "верхом", де закривали в сінях бовдур — пічну трубу. Це зрозуміло, бо саме димар хати вважали ходом у потойбіччя. З тієї ж таки причини існував звичай зазирати в піч після похорону когось із хатніх родичів, щоб позбутися страху, спричиненого померлими. На Закарпатті, щоб не боятися небіжчика-чоловіка, вдова тричі вигукувала його ім'я в піч. У росіян нехрещених дітей було заведено ховати також у болоті: це віддзеркалювало уявлення про потерчат як про демонічних істот, здатних нашкодити.

Хоронили потерчат і під деревами. Дерево, яке садили на могилі, в уявленнях людей є "світовим древом", що поєднує світ живих зі світом померлих. Із троїцького обряду "завивати вінки" в Новгород-Сіверському повіті на Чернігівщині можна зрозуміти, що звичай ховати потерчат під деревами був доволі поширеним. "Завиваючи" березу, дівчата срібним хрестом окреслюють коло, а під самим деревом залишають поминальну їжу. При цьому співають:

У полі-полі під грушкою
Лежить тіло, як папір, біле;
Ніхто к тілечку не прихилиться.
Прихилилася стара бабочка,
Стара бабочка — єго маточка,
Узяла єго та й на рученьки,
Понесла єго та й до церковки.
Самі свічечки запалилися,
Самі книжечки зачиталися,
Самі дзвоники зазвонилися —
Біло тілечко схоронилося.

У пісні йдеться про мертве маля; мати бере його на руки й несе до церкви, де обряд хрещення здійснюється сам, без втручання священика.

На Волині до потерчат ставилися обережно. Тут вважали поганою прикметою, коли раптом виявиться, що хату побудовано на місці, де колись закопали померлих дітей. Їхні душі, як уже мовилося, весь час літають і просять хрещення. А хто почує їхній голос, має кинути все, що тримав на ту мить у руках. Як же незручно, а почасти й небезпечно це для мешканців хати! Тому про людину нав'язливу й подоляни кажуть: "Лізе, як потерча". Зрештою, для таких відмінностей у ставленні до потерчат — не остання причина й те, що їх поділяли в народі на два різновиди. Душі позашлюбних дітей, убитих при народженні, вважали брудними, нечистими; душі шлюбних — білими й чистими. А якщо дитину приймала баба-пупорізка, то душа такого маляти була ще й рум'яною.

Хрестячи потерча, його тим самим відбирають у нечистого. Отож коли хто кидає крижмо потерчаті — повинен стерегтися, щоб чорт не зробив йому якого зла. Існує навіть переказ, що одну пані, яка давала крижмо, чорт ударив так сильно, аж вибив їй око...

Звичай давати потерчатам імена бачиться значно давнішим за християнський обряд хрещення. Так, згідно з міфологією, створення світу, астральних світил, неба й землі, істот і всіх речей відбулось через їх називання. Дати ім'я — означає дати життя. У випадку з потерчатами — дати життя вічне, прилучити їх до сонму янголів.

Злидні

У східнослов'янській міфології злидні — це злі духи, які **приносять** у дім нещастя. Вони маленькі, туляться в кутку за **піччю** й постійно голодні.

Ставлення до злиднів, убогості, як і до самих бідняків, в українському народі виробилося протягом віків цілком негативне, подібно як і до хвороб, смерті тощо. При цьому, зазвичай, у злиднях звинувачували самого злидаря. "Бідний, бо дурний, а дурний, бо бідний", — казали про такого, якщо він не був хворим, старим чи калікою (над ними не сміялися, їх не зневажали, громада їм допомагала, як і вдовам, сиротам — знедоленим із об'єктивних причин).

Стосовно ж здорових, нормальних членів суспільства загальноприйнятою була думка, що вони мусять працювати задля забезпечення собі заможного, щасливого життя. "Роби, небоже, то й Бог допоможе", — сказано у прислів'ї.

Проте, буває, чоловік старається, мучиться все життя, тяжко працює з ранку до ночі, а таки не може вилізти зі злиднів. Невдах побоювалися, трималися від них подалі, щоб не перебрати на себе їхніх злиднів. Здавалося б, усе в них мало бути гаразд, але врожай дощі вимочили або сонце спалило, купив корову — здохла, продав вівці — злодії гроші вкрали, прийшов додому — хата згоріла... "Не щастить", — кажуть. І тоді в уяві виникають людиноподібні демонічні істоти — особливий різновид нечисті, який спричиняє увесь цей клопіт. Звуться вони "злиднями" й асоціюються з іншими, теж людиноподібними образами, такими як Нещастя, Лихо, Біда, Недоля (в білоруській міфології їм відповідає Злидня — невидима жінка без язика, очей і вух, яка раніше була змією; у сербській — Несреча — сива стара з тьмяним поглядом).

Злиднів уявляють маленькими, завжди голодними старими чоловічками, які сидять на плечах людини й покидають її лише після смерті ("Багатство — дочасне, а злидні довічні", "Просилися злидні на три дні, та й вигнати не можна", — твердять прислів'я). У хаті злидні оселяються найчастіше в запічку, хоча можуть бути де завгодно. В легенді сказано: "В одному селі жив чоловік —- здається, й роботящий, однак весь час діло в нього не йшло на лад: б'ється, як риба об лід, а ніяк не може вибитися з убозтва. Якось він замислився: "Що за причина така, що я ніяк не розживуся? Невже мене злидні обсіли?". А йому хтось відповідає: "Бо й справді обсіли, і скільки б ти не бився, не розбагатієш, доки ми будемо в тебе". Чоловік був не дурень. Розкинув думками туди й сюди та й питає: "Та хіба вас багато в мене розвелося?" — "Багато, — озвалося те ж саме. — "А чому ж вас не видно?" — знов питається. — "Це ми такі маленькі, що нас ніхто не бачить". — "Де ж ви поміщаєтесь?" — "Та ми будь-де можемо бути".

Фаталізм, приреченість, почасти властиві українській народній свідомості ("Гроші йдуть на гроші, хліб на хліб, а злидні — на злидні"), в казках, легендах та анекдотах співіснують із думкою про те, що злиднів можна позбутися завдяки розуму й життєлюбству: їх можна зав'язати в мішку, заткнути у пляшці чи полонити в будь-чому іншому й кинути у воду чи навернути каменем; зв'язавши, можна лишити на перехресті — вони перейдуть до того, хто їх розв'яже, як у тій легенді, що ми її вже почали розповідати: "Саме тоді чоловікові схотілося понюхати тютюну, й він відкрив ріжок. "А ось тут, у ріжку вміститесь?" — питає. — "Аякже!" — відгукнулось те, і вмить почувся голос із ріжка: "Ось ми вже всі в ріжку!". Чоловік швидко заткнув ріжок закладкою, а далі гайда до занедбаного млина й поклав ріжок під вал. Відразу ж після цього все в чоловіка пішло чудово. З'явився в нього достаток, а там і багатство".

Дуже популярними є легенди про те, як господар закриває злидні в бочці або прищемлює їм пальці колодою. "Жив собі чоловік, та такий бідний, що іноді нічого було їсти не лише йому, а навіть і маленьким діткам. А бідняк той був музикою. От після вечері взяв він скрипку й почав грати. Діти, як тільки почули, одразу посхоплювалися й давай танцювати. Коли дивиться, а разом із дітьми й злидні танцюють посеред хати, а коли перестав грати, злидні так і посунули під піч. Як вони поховалися, чоловік той і питає: "Може, вам під піччю зле, тісно сидіти?". А один і каже: "Де там тобі, чоловіче, добре! Тіснява така, що й не доведи Матір Божа!". Швидко вибіг він тоді надвір, узяв діжку, вніс її до хати й каже злидням: "Улізьте-но всі сюди!". Злидні повлазили всі у діжку і наповнили її до краю, а він схопив пруток та вмить заднив діжку, вивіз її у поле й покинув там. Минуло там, може, з півроку, господарювання в нього пішло так добре, що й багаті люди стали йому заздрити".

Поширеним у фольклорі багатьох народів є мотив змагання з нечистою силою і розправи з нею, завдяки кмітливості людини, в такий спосіб: "Запріг бідний брат коня, приїхав додому й каже: "Ану, злидні, поїдемо в ліс!". Вилізли злидні з-під печі (а було їх там аж дванадцятеро), посідали на воза й поїхали. Приїхали в ліс. Бідний випряг коня, пустив його пастися, а сам зрубав грубий-прегрубий дуб, розколов його до половини та й каже злидням: "Братики-голубочки! Поможіть мені розколоти це дерево!" — "Як же, — питають, — станемо тобі допомагати, коли в нас і сокири немає?" — "А ви, — каже, — без сокири. Позакладайте усі руки в цю щілину по самі лікті й давайте з усієї сили роздирати дуба". Зробили злидні так. А бідний брат вибив обухом клинці, а обаполки так і збіглись докупи й защемили руки всім злидням".

Такі легенди чи казки здебільшого мають подібне продовження: позаздрив багатий брат щастю бідного, почав розпитувати його, як він розбагатів. Той розповів йому, як позбувся злиднів і куди їх зачинив. Не міг змиритися багатій із тим, що його брат став заможнішим за нього, й захотів випустити злидні, щоб обсіли вони знову бідолаху. "Побіг чимдуж до річки та за боклаг. Тільки-но відіткнув його, а злидні звідтіля вискочили і вчепилися за нього. "Тепер ти наш", — кажуть. Приходить він додому, коли все, яке багатство в його було, погоріло, а на тому місці, де стояла хата, лишилися самі головинки. Оселився він після того в тій землянці, де раніше жив його бідний брат разом із злиднями".

В інших народів існували і ще деякі вірування щодо того, як спекатися цього різновиду нечистої сили. Скажімо, у Віденській губернії було зафіксовано обряд "палення злиднів", який здійснювали на Купала. Молодь села або кількох сіл збирала всілякий непотріб, лахміття, складала його на старий віз, до якого запрягала найгіршу в селі клячу. "Злиднівський віз" палили разом зі старою упряжжю, й це символізувало знешкодження всієї сільської бідності разом із її винуватцями — відьмами та чаклунами.

Упир

Упирі, як відомо, п'ють людську кров і цим вирізняються поміж усіх інших страхітливих істот. Кров — уособлення життєвої сили людини, відповідник водної стихії у світовому просторі. Кров асоціювалася з вогнем та сонцем, була наслідком і метою жертвоприносин. У фольклорі з нею пов'язані мотиви захисної сили, єднання з тотемом, предками, Богом, надання життєвої енергії іншим людям чи, навпаки, відбирання її в них.

Деякі дослідники вважають, що первісно слово "упир" ("опир") означало "неспалений" і вказувало на мерця, над яким не було здійснено поховального обряду. Тому він не має спокою і за це докоряє живим.

У літературній пам'ятці XI ст. "Слово, як погани кланялися ідолам" є згадка, що до часів ушановування Перуна язичники "клали треби" упирям і берегиням.

У фольклорі існує кілька пояснень, хто такі упирі і якими вони бувають. З одного боку, якась незрозуміла сила насилає на зародок у материнській утробі злого духа — й дитя народжується схильним до упирства. З другого — упирем начебто стає всякий самогубець, дух якого ненавидить живих, а тому ходить до людей після своєї смерті і п'є їхню кров. Із таких-от уявлень постають образи упиря живого — ще від народження наділеного всіма ознаками упирства, й упиря мертвого — того, що мучить людей після своєї загибелі. Так, на Київщині вірили, що в селі завжди є два упирі: один живий, а другий мертвий. Живий веде боротьбу з мертвим і не п'є людської крові (зате надолужує це після смерті). Упирями також часто називали відьмаків, які керували всіма відьмами в селі і знали про будь-які їхні підступи: "Він, відьмач, приказує, у кого доїть коров, а в кого ни нада. Ото вони і знають свого атамана-опиряку. Він завідує тими відьмами, у якій слободі він сам живе, і вони у опиряки учаться відьмувати".

У "Казці про опиря", записаній А.Свидницьким, батько-опир заповідає синам після його смерті три ночі приходити на могилу. Старші через лінощі та страх щоразу посилають на кладовище наймолодшого, якому й дістаються від батька три чарівні дзвіночки (в іншому варіанті казки — кінські волосини). Батьковими дзвониками той і прикликає небувалої сили коней, що допомагають йому не тільки здобути наречену, а й перемогти всіх ворогів.

Живі упирі, як свідчать подекуди, людської крові не споживають, а коли їх попросити, призволяючи наїдками та напоями, то можуть "вилікувати" корів, яких "портить" відьма: "Я поїхав, привіз опиря... Сказав на яку дійку яка корова сnорчена, і не бравсь за дійки, а тілько хвіст потянув та лопатки пощупав". Такими "упирями" найчастіше бували козаки, відставні солдати, чумаки, гончарі та ковалі, про яких здавна існували перекази, ніби вони знаються на всьому потаємному. Згодом упирями почали вважати тих, хто був особливо жорстоким, зокрема панів, які знущалися зі своїх кріпаків.

Перекази про "роблених" упирів зазнали сильного впливу християнства: "Коли би хто малу дитину помастив кров'ю з чоловіка, що ліг спати, не помолившись, то з дитини став би роблений опир". Уроджений, "родимий" упир часто має по шість пальців на руках та ногах; інакші, ніж у звичайної людини, статеві органи (упирі зазвичай бездітні); очі, що аж горять, та обличчя, "налите кров'ю" ("червоний на виду"). Відомо також, що упирі — двоєдушники, тому, коли вони помирають, лише одна душа покидає тіло, а інша зостається при нім. Уроджений упир має під коліном або ще деінде ґулю з дірочкою, через яку й виходить його душа. Упирі як представники потойбіччя, крім того, не мають тіні й не можуть переходити межі, яка уособлює кордон між світом померлих та світом живих.

За життя упирі ніколи не лягають спати до святих образів головою, тільки ногами. І якби хто перевернув їх навпаки, то вони лежали б так довіку. Адже вони нечиста сила, яку християнські символи знешкоджують.

Живі упирі, як вважали на Поділлі, крім червоного обличчя, мають іще й дуже міцну статуру, бо мусять на собі носити упирів мертвих, які опівночі вилазять із могил і всідаються на хрестах. Приказка мовить: "Міцний, як упир". Вірили також, що живий упир оберігав село, худобу та бджіл. І що не помирав він доти, доки не народиться інший — йому на зміну.

Коли живий упир помирає, настає велика буря, злива, а сам він чинить усілякі підступи людям, які його ховають: щоразу розплющує очі, навіть коли їх прикривають монетами; намагається сісти, коли над ним вичитують псалтир; насилає хворобу на тих, хто несе його труну; сам випадає із труни. Упирі мають право ходити по смерті до семи літ, побачити їх можна здебільшого "на границі" — околиці села (там здебільшого ховали самогубців, єретиків, відьом), хоча, звичайно, ліпше їх і не бачити.

Після смерті упир здебільшого лежить у труні долілиць, коли ж застають його перевернутого обличчям догори, то все там у страшному безладі, а сам мрець дивиться на людей "попід руку", та ще й іноді курить люльку. Мертві упирі — "превеликі яритники" — можуть "потинати" людей (особливо тих, які, чхнувши, не почують: "На здоров'я!"), ссати, здебільшого з немовлят, кров, "поробити" нареченим так, щоб вони поснули на посаді. Знають вони й те, як вилікувати або оживити людину, яка стала їхньою жертвою. Ці способи бувають різними: від підкурювання волоссям самого упиря до обмазування жовчю чорної корови. Не можуть упирі доступитись до тих, хто цілий день постився напередодні Різдва (у таких хати поночі світяться особливим сяйвом), хто на ніч перехрестив вікна, двері та піч, обсипав довкола хати маком-видюком (освяченим диким маком) або "святвечірнім хрустовцем" — маком-самосійцем, що лежав на столі під час Різдва.

Мертвий упир ходить сам або ж їздить на коні, являється особливо під час морових хвороб — холери, чуми — у вигляді великого білого пса чи кота. Існує і таке вірування: якщо кіт перескочить через мерця, той стане упирем і ходитиме білим котом до своєї хати. Мертвих упирів підозрюють у причетності до різних епідемічних хвороб, посух та неврожаїв. Проте в Нагуєвичах, селі, де народився Іван Франко, ще за життя письменника вірили, що холеру, яка лютувала в краї у 1831 — 1832 рр., спричинили саме живі упирі, яких нібито розпізнали по сирому полотну, яким обв'язане було в кожного коліно, і спалили. Спалити упиря можна тільки на вогнищі з тернового хмизу.

До коханої дружини, яка дуже тужить за померлим чоловіком, він починає ходити упирем (у різних регіонах — перелесником, обаясником, літавцем) або ж літає змієм. Такі жінки марніють, чахнуть, часто помирають. Діти, які з'являються від таких зв'язків, — страшні, жовті, без кісток. Аби відвадити такого нічного відвідувача, його треба дуже здивувати. Задля цього жінка, перед тим порадившись із знахаркою, вдається до таких хитрощів: розпустивши волосся, сидить і лузає насіння. На запитання упиря, що вона їсть, має відповісти: "Нужу". Той здивується: "Хіба можна таке їсти?" — "А хіба може мертвий до живої ходити?" — повинна запитати жінка. В іншому переказі жінка повинна мазати долівку (та все хрестом!) тільки не "од стола", як це прийнято, а від порога. Тоді мертвий здивується: "Хіба хто таке бачив, щоб од порога мазати?".

Хрест тут пов'язаний не тільки із християнством, він — символ сонця, якого мертві упирі бояться (як і крику перших півнів). Представники потойбіччя знають усе, вони мудрі нелюдською мудрістю, коли ж упир упевнюється у своєму незнанні, він повинен зникнути.

Про упирів в українському фольклорі існує багато переказів, причому деякі серед них зі страшних стали комічними. Так, розповідають, як упир кілька разів з'являється опівночі до корчми, а переляканий корчмар усіляко намагається позбутися його. Аж нарешті сільська громада вирушає на кладовище й, розкопавши могилу, знаходить п'яного упиря із пляшкою в руках. Йому відрубують голову, сподіваючись, що так він уже перестане ходити. Проте наступної ночі — рівно о дванадцятій упир знову стукає до корчмаря — із пляшкою в руці та з відрубаною головою під пахвою...

Остаточно знешкодити упиря можна, пробивши йому груди осиковим кілком, посікши його на кавалки або вбивши два зубці із борони за вухами. Такі жорстокі звичаї були відомі в багатьох народів. Приміром, в Англії, де самогубців вважали вампірами, їх ховали на перехресті доріг, перед тим пробивши кілком наскрізь. А в Шотландії самогубців ховали у глибоких печерах, аби їхній дух не міг вийти й нашкодити живим.

Чорт

Поява такого демонологічного персонажа в міфологічній свідомості народу пояснюється кількома обставинами. У давнину, коли людина обожнювала стихійні явища й сили природи, в її уяві виникли духи річок, лісів, рослин... Із прийняттям християнства колишні боги-духи в міфологічному мисленні перетворилися на бісів — різного роду нечисту силу (лісовики, домовики, водяники, польовики, русалки, берегині, упирі, вовкулаки тощо). Все, що мало негативну оцінку з погляду розвинутої за християнства моральності, а також непізнане, таємниче, що не йшло від божественного провидіння, було віднесено до темної, диявольської сили.

Іншою обставиною, яка сприяла появі у міфології образу чорта, був дуалізм, притаманний природі людського мислення. За

Микола Вакуленко.
"Заспіває той, хто пісень знає"

апокрифічними легендами, Бог створював світ разом із Сатанаїлом, тобто чорт був іще до початку світу. Поширеним є уявлення, що Бог є творцем духовного, а сатана — матеріального світу. "Бог створив світ не сам, — каже легенда, — а разом з лукавим. Бог що наказував лукавому чинити, те він і робив. І виходило все чудово. Лукавий дивувався сам собі, як він все добре зробив. От і надумав він створити собі інший світ, щоб самому царювати над ним. Але Бог перешкодив лукавому". В іншій легенді розповідається: "Раз Ісус Христос і святий Петро, не маючи, що робити, сиділи і нудилися. Але святий Петро і каже: "Боже, єднак не маєш, що робити, то хоч тепер створи світ". "Добре, — каже Ісус Христос, — тільки треба закликати чорта, щоби дістав із моря піску і синього каменю, а то як я сам буду доставати?".

Крім того, уявлення про чортів складалося (також уже за християнства) на грунті вірувань про життя після смерті, рай і пекло, "чистих" і "нечистих" покійників, про мерців, що "ходять".

Чорт має багато інших імен: сатана, біс, дідько, той, чорний, рябий, ідол, ірод, змій, диявол, проклятий, рогатий, лукавий, нечистий, куций, Гриць без п'ят, щезник тощо. Багато повір'їв і народних оповідань присвячено питанню походження чортів. Розмножуються вони в різний спосіб. Мають дітей у шлюбі з чортицями, відьмами або жінками, яких звабили. Крім того, вони ще викрадають чужих або забирають проклятих матір'ю дітей.

Розповідають, якось в однієї жінки почало дитя плакати, а вона й каже: "Щоб тебе чорти взяли!". Стала та дівчинка рости. Росте, росте, як з води йде. І стала вже дівка така, що й посватали її люди. От ідуть вони од вінця, почали греблю переходити. І молода у воду впала. Стали її шукати — не знайшли. І так, може, рік або й два не було звістки ніякої. Коли це хтось під вікном стукає, гукає: "Бабусю, одчиніть! Ходімте до нас". Вона вбралась, пішла. Він її вів, вів, узяв і вкинув у воду. Дивиться вона, а у воді — такий дім хороший і дочка її рідна, та, що втопилася, сидить. Бабувала стара у своєї дочки, потім питає: "Коли ж ви мене, діти, одведете додому?". А він каже: "Коли привів, тоді й одведу". Діждали вечора, він її взяв і поніс додому".

А колись, іще на початку світу, як було чортові самому нудно, Бог порадив йому вмочити пальця у воду і стріпнути позад себе, щоб одержати товариша. Та чорт умочив не палець, а всю руку і почав нею тріпати так, що наробив повно чортів. Тому, щоб не плодити чортів, забороняється й тепер тріпати позад себе мокрими руками.

За одними повір'ями, чорти народжуються й не вмирають, за іншими — їх їдять вовки, стріляють мисливці, вбиває блискавка і спалює сонце.

Зовнішність у чорта геть непривабливa. Він увесь у шерсті; морду має собачу; ніс довгий, гачкуватий або свинячий; цапині ріжки, бороду й ноги. Руки в нього з пазурами на пальцях, зуби вишкірені, очі червоні. Людям переважно з'являється у вигляді німця, ляшка в куцому фраку, брилі. Перед дівчатами й молодицями може виступати в образі панича-красеня.

Чорт може перекидатися диким звіром, птахом, собакою, цапом, півнем, бараном, навіть урядником чи священиком, аби тільки піддурити чоловіка. Розповідають, як один чоловік повертався з весілля. На греблі він побачив священика, підійшов під благословення, а священик зареготав і зник.

До безутішної вдови чорт приходить в образі її покійного чоловіка: "Чоловік з жінкою жили хороше, потім він умер. Скучала вона за ним, каже: "Коли б він прийшов до мене!". Наварила вечерять і сіла, та знову: "Коли б мені, Господи, Василь прийшов". Коли гука: "Маріє, одчини!" Одчинила вона — коли Василь. Посідали вони вдвох вечерять. "Буду я, — каже, — до тебе ходить, буду і тішить, і буду тебе любить". Послали постіль і полягали спать. І він до неї ходив так неділь зо двоє, і вона зробилась гладка, так він її втішив. Стала вона кумі своїй хвалиться. "Е, ні, кумо, — каже, — то не Василь. Навари вечерять та впусти ложку під

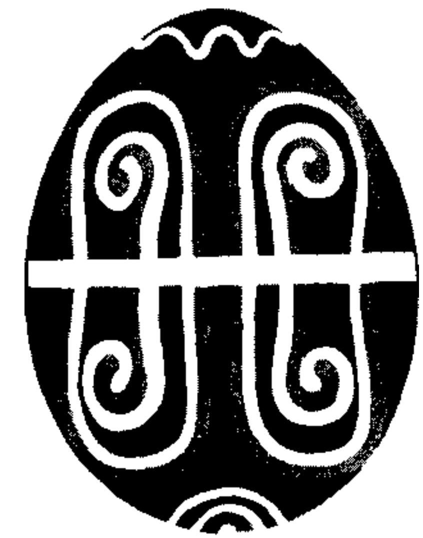
стіл і тоді побачиш, які в нього ноги". Зробила вона так, та як глянула, а в нього ноги у вовні...".

В Україні збереглось багато оповідань про чорта, який в образі вогняного змія навідує дівчат або молодиць. Чорт перекидається якоюсь привабливою річчю, яка лежить на дорозі. Дівчина, яка взяла знахідку й забула перехрестити її, матиме вночі гостя. Змій летить по небу полум'яною смугою, розсипається іскрами над хатою і через димар уходить незрівнянним красенем. Після того дівчина сохне. Розповідають: "Ішла дівка з ярмарку, платок лежить червоний, шовковий поперек дороги. Дівка зраділа, вхопила в пазуху. Не перехрестила з радості. Принесла додому та в скриню положила. А ввечері відчинила скриню, а там панич лежить на всю скриню. Дівка пита: "Що ти таке?". "Панич. Я буду до тебе ходить і багато грошей дам". Ляга він, бере груди і ссе. Два місяці ходив і приніс їй мішок грошей. її мати пита: "Чого ти така жовта стала, чи не больна чимсь?". Вона й призналась: "Ні, мамусю, нічим не больна, а до мене панич ходить". "Що він тобі робить?". "Груди ссе". Узяла мати придавила груди, коли кров. "Е, дочко, він кров твою ссе. Я вже здогадалася, що то за панич".

Найвірніший спосіб позбутися такого відвідувача — це здивувати його. Як представник потойбічного світу, чорт повинен усе знати. Як тільки виявляється його некомпетентність у якомусь питанні, він визнає свою поразку, відразу ж зникає і більше не з'являється. Скажімо, в деяких легендах дівчина, до котрої ходить нечистий, вбирається начебто на весілля: "брат сестру бере", як вона каже. На запитання непроханого відвідувача, чи ж може брат одружуватися з сестрою, вона йому відповідає теж запитанням: а хіба може нехрещений ходити до хрещеної?

Чорти охороняють замовлені скарби. Скарби перекидаються на тих самих тварин, що й чорти: на коня, барана, цапа, півня, кішку. "У Снітині (село на Полтавщині, *— ред.)* на Великдень ішов чоловік і бачив: льох у горі одчинений, світло горить і у льоху білий кінь стоїть коло дверей. Піднявся вітер, щось хряп, хряп — і все зсунулось з гори, не знать і дверей".

Будуючи хату, треба добре вибирати місце: щоб не стояла вона на роздоріжжі; щоб не велося будівництво там, де хтось був убитий або похований; утих місцях, "де чорти товчуться". Мешканка однієї з таких будівель розповідала: "Половина нашої старої хати була не на хорошому місці. Було, як не скинь колиску додолу, так вона по всій хаті гойдається; а то на хаті щось гуркоче, двері підпира драбиною. Мати стали казать, щоб нову строїли хату, бо не можна жить: бояться. Батько вистроїли другу хату і перейшли жить. А ту стару хату найняв чоловік. От ліг він на печі спать, коли вони на полу танцюють і грають. Дивиться: люди, тільки чорні і хвости ззаду. Одні танцюють, а другі грають. На другу ніч чоловік той ліг на полу. Пішов він надвір; іде знадвору, не знайде дверей — усе вовна. Підняв руку угору, не найшов стіни, а лапнув за пику, за страшну, бородату. Так воно кинуло того чоловіка об землю, вибило йому руку і ногу".

Писанка "Баранячі ріжки"

1 все ж чорт "не такий страшний, як його малюють", — каже прислів'я, і численні перекази підтверджують цю думку, як, наприклад, оповідання під назвою "Баба гірша за чорта". Було двоє людей і дуже любилися. Чорт ходив за ними сім років і не міг посварити. От іде він раз дорогою і плаче, та й здибав стару бабу. Почала баба його питати, чого він плаче, і він розказав їй про свій клопіт. А вона йому каже: "Що мені даси, як я тобі тото зроблю?". Чорт їй пообіцяв пару чобіт. Тоді вона пішла до тих людей, коли в хаті була одна жінка, й порадила їй (щоб її іще більше полюбив чоловік) наварити гарної вечері й заховати все у піч, а чоловікові не сказати. Тоді пішла на поле до чоловіка й каже йому: "Ви так тяжко працюєте, а ваша жінка вдома навела хабалів, принесла горілки, спекла пирогів, гарну печеню, а вам наварила такого борщу, що й собака здох би, коби з'їв". Чоловік прийшов додому та й каже до жінки: "Дай мені їсти!". А жінка

відповідає, що в хаті нічого немає, крім борщу. Іде чоловік до шафки — є горілка, дивиться в піч — є пироги й печеня. Взяв кіл та й побив жінку. Так баба посварила подружжя — зробила те, чого не міг і чорт. А чорт уже мусив за те дати бабі чоботи, але, коли їх давав, то не руками, лише подавав ті чоботи на вилах — боявся баби.

Угода з дияволом — також популярний мотив багатьох демонологічних легенд та казок. Був собі хлопець. Почав свататись, але ніхто за нього не хотів, бо був бідний. От іде він дорогою, зустрічає його нечистий дух і каже: "Піди в город і найми хату. Сім год не стрижись, не вмивайся, не зрізай нігті, а я буду до тебе ходить і гроші носить. Будеш ти людей рятувать тими грішми — позичать. Прийде до тебе генерал позичать гроші по нещастю, шо він визичив із казни. А ти йому скажеш, що позичиш, якщо віддасть за тебе дочку заміж. А генерал скаже, шо треба розпитать дочки". Пішов генерал, запитав старшої дочки. "Не хочу", — каже вона. Друга сказала: "Я піду, хоч він негарний, я вас пожалію". Прийшов тоді до хлопця чорт і загадав йому підстригтися, побритися, позрізувати нігті, піти до крамниці й купити найкращого вбрання. Прибрався парубок і пішов до генерала дочку сватать, і батько благословив вінчатись. А тоді уже старша із своєї досади пішла та й повісилася. Приходять вони з вінчання, і ніхто не бачив, а молодому ввидівся той самий: "Наставив, — каже, — тебе хазяїном і хорошу жінку тобі дав, а собі другу взяв — старшу дочку генеральську. З тим і розійдемося!".

В іншій казці нечистий також допомагає парубкові одружитися з царівною, а за те вимагає від нього, щоб після трьох років подружнього життя загадав йому таку роботу, якої він не міг би виконати. Хлопець погоджується на такі умови, проте, коли настає час розраховуватися, не може загадати нічого, що було б чортові не під силу. Двічі виконав нечистий його важкі завдання, і хлопець злякався. Побачила царівна, що її чоловік зажурився, розпиталася й сама вирішила позмагатися з чортом. От прийшов він по роботу, а молода жінка, не довго думаючи, вирвала свій кучерявий волос і загадала його вирівняти. Нечистий засміявся, взяв волос за два кінці, легенько натяг: "Готова робота!". "Ану лиш пустіть його", — каже царівна. Пустив, а волос ще більше скрутився. Чорт пробував усяко. Як добре намучився, вдарив себе рукою по лобі й каже: "Та я ж бачив, як ковалі залізо наперед нагріють, а тоді вирівнюють!". І всунув волос у вогонь. А той лиш зашкварчав. "Такий-то ти силач? — сміється з нього жінка. — Тоненький волосок — і той не зміг вирівняти. Забирайся з хати!". Нечистий ударив собою в землю і розсипався на порох.

Але в народних оповіданнях угода з дияволом завершується не так щасливо, як у казках. Навчивши чоловіка музики, чорт калічить його; він краде гроші у скнари, й той вішається; спалює пасічника; заморочує чоловіка так, що він ріже дружину замість вівці; прийшовши на досвітки у вигляді парубка, відрізає голови дівчатам і вішає за коси на кілках.

Угоду зазвичай буває підписано кров'ю на перехресті. Розписку про продану душу чорт відносить у пекло до самого сатани. Перехрестя доріг узагалі вважалося місцем нечистим. Старі люди, якщо доводилося проходити через таке місце, завжди хрестилися. На перехресті навіть піднімати нічого не можна. Опівночі там можна зустрітися з нечистою силою. Туди можна принести і продати чортові чорного кота: нечистий купить його за великі гроші (є народні оповідання про кістку-невидимку, яку здобувають із чорного, без єдиної білої шерстинки кота, якщо його варити багато ночей). Додому тоді треба йти не озираючись: якщо озирнешся, нечиста сила роздере на шматки. Чорта можна прикликати свистом (тому в хаті забороняють свистіти). Не годиться в хаті також називати нечистого на ім'я — може з'явитися.

Чорти водяться по прірвах, безоднях, лісах, особливо полюбляють болота і, звичайно, мешкають у пеклі, де вони грають у карти на людські душі, п'ють горілку й катують грішників.

Чорт — популярний персонаж досить поширеного сюжету новелістичної казки, де він виступає не як згубник людських Душ, а як жертва, — ошуканий хитрим казковим героєм: він потерпає від лихої жінки, потрапляє під ковальський молот, його боляче б'є москаль. Комічна природа цього образу випливає зі специфіки жанру новелістичної казки й карнавальної сміхової культури, не маючи нічого спільного з жахливим демонологічним персонажем, який постає в легендах і народних уявленнях про чортів.

Відьма

Основними відьминими властивостями здавна вважали здатність до перевертництва; вміння відбирати молоко в корів, шерсть — у овець, яйця — в домашньої птиці, сало — у свиней; позбавляти людей урожаю; перетворювати їх на вовкулаків, насилати хвороби; псувати продукти, а також накликати стихійні лиха: посуху, повінь, град. Навіть відьма, яка насниться, може призвести до несподіваних прикрощів чи сварки.

Відьмою українці називають жінку, що знається з нечистим, володіє надприродною силою і використовує її для того, щоб шкодити людям. Природа відьми подвійна: з одного боку, вона належить до світу демонів, до потойбіччя; з іншого — до світу людей. Народні приповідки про відьму кажуть: "Баба з чортом, як пес з хортом", "Кума по хресті й по хвості". П.Єфименко, один із найвідоміших українських етнографів, стверджував: вірування у відьом настільки розповсюджене в Україні, що "в кожному селі вам вкажуть на одну або кількох відьом. У цьому випадку не є винятком навіть великі університетські міста, як Київ і Харків...".

Зовнішній вигляд відьом також відзначається двоїстістю: вдень це дуже вродлива молода дівчина чи жінка із пристрасним поглядом; уночі — неохайна стара карга із розпущеним сивим волоссям. Серед особливостей відьом називають похмурий погляд, вуса, відсутність грудей та інших статевих ознак, брови, що зрослись на перениссі, два ряди зубів, невеличкий хвіст або курячі лапи, як у карпатської босоркані. Відьом із такими ознаками називають "родимими".

Природженимим, "родимими" вважали представниць третього покоління позашлюбних дівчаток або сьому дівчинку в сім'ї чи просто дочку відьми (залежно від регіону). Відьмою також могла стати новонароджена, якщо мати, будучи вагітною, готувала святвечірні страви й ненароком проковтнула вуглинку або ж коли дитину ще в утробі матері прокляли "в таку хвилину". Інші відьми — "вчені". Це ті, що перейняли страшне знання від старої відьми, яка має померти, або ж від самого нечистого. Прислів'я твердить: "Відьма в хату, а чорт напоготові". Вроджена відьма може нашкодити людині, але свою шкоду вміє "відробити", залагодити зроблене, а відьма "вчена" вдається тільки до зла — і не може тому ніяк зарадити. "Гірша відьма вчена, як родима", — кажуть у народі.

Щоб стати відьмою, треба було відбути цілий іспит, пов'язаний зі страшним актом потоптання ікони, прочитання молитви "навпаки", перекиданням через ніж, вилізанням на придорожну фігуру догори ногами. Відьма також умиває свою ученицю чарівним наваром, після чого та вилітає в комин і повертається вже відьмою. Однак навчання закінчується в Києві на Лисій горі, куди відьми літають у великі свята на раду з головними відьмаками та всілякою нечистю (тому київська відьма завжди найлихіша і дуже вправна). Лисі гори знані й в інших народів, в самій лише Біблії кілька разів згадано таку гору (4М. 23.3; Іс. 13.2). А на Лисій горі в Києві знайдено рештки давньослов'янського городища та великого могильника, датовані VIII—X ст.

Саме слово "відьма" має давньоруський корінь "в'Ьдь", пов'язаний зі значеннями "відати", "знати", "провидіти". Санскритське "уесіа" — означає "священне знання". Отже, можна припустити, що за найдавніших часів відьмами називали жінок, які зберігали таємні знання про світ і людину. На Правобережній Україні та у Придунайському регіоні вчені-археологи знайшли жіночі глиняні фігурки, що зображають "чародійниць", які викликають небесну воду. А в літописі під 1071 р. ідеться про жінок, через яких бувають волхвування: "багато волхвують жінки чародійством, і отрутою, і іншими бісівськими підступами. Але й чоловіки невірні бувають спокушені бісами...". Багато спільного у відьми з казковою Бабою-Ягою. Ця стара відьма має "костяну ногу", "волосяний язик", їздить у ступі, "товкачем поганяє, мітлою слід замітає". Вона — сторож царства мертвих, її хатинка завжди на межі світів.

Зазвичай відьми ділилися за фахами. Котра зналася на відбиранні молока в корів, та здебільшого не бралася викрадати місяць із неба. Проте були відомі й "універсалки", які могли нашкодити й людям, і тваринам. Основна ж їхня властивість — це здатність до перевертництва. Відьма легко може ставати жабою, кішкою, собакою, свинею, вороною, гускою, ластівкою і навіть лелекою, конем, коровою, вовчицею, перекинутися на мишу, вужа, гадюку або черепаху, покотитися раптом колесом, решетом, обручем, посунути копицею сіна, вирости кущем. А карпатська босорканя могла набути вигляду мухи або й метелика, що її поєднувало із південнослов'янською вештіцею. Здебільшого тварини, в яких перекидалася відьма, були "нечистими", а предмети відігравали важливу роль у ритуалі й мали міфологічне значення. Так клубок, яким іноді ставала відьма, — це символ шляху, зв'язку живих із

мертвими, цього світу з потойбіччям, а відьма й мала саме таку подвійну природу: людську і демонічну.

Якого іншого чоловіка відьма теж може "пустити вовкулакою" або ж "перемінити в коня". Поширені перекази про відрубані лапи собаки- чи кішки-відьми — саме це один зі способів виявити жінку-перевертня. Перетворення здійснюється як перекидання через голову, удар, перекачування, що є символічним переходом до іншого світу. Атрибути цього акту: пояс, вуздечка, хомут, батіг, палиця, ніж. Усі вони були магічними, бо визначились як головні в обрядовій сфері та міфопоетичні:х уявленнях українців.

Демонічні властивості відьом зростають особливо напередодні Купала, Юрієвого дня, Великодня, Зелених свят, під час грозових "горобиних" ночей, а також коли на небі з'являється повний місяць.

Серед шкод, які відьма здатна завдавати людям і тваринам, найголовніша — відбирання молока у корів. Помітно, що відьма добре знається на всій "жіночій" роботі й може її виконувати якнайшвидше та якнайліпше. Для того, щоб видоїти якусь сусідську корову, й то не одну, а часом — корів із цілої вуличної череди, відьмі досить зібрати на межах, пасовиську фартухом, сорочкою чи просто шматком полотна росу та витиснути — молоко тектиме без перестанку. Часто відьма бігає доїти корів, перекинувшись білою собакою (див. "Собака"), вхопивши дійницю в зуби. Щоб зашкодити корові, відьма могла також зібрати її слід або екскременти. Відбирати молоко вона могла й за допомогою терниці, осикового кілка, стовпа, сохи, вуздечки, а масло — будяка. Відбирати молоко і сметану відьми можуть не тільки в корів, а й у всілякого звіра, про якого тільки подумають, застромивши ножа в будь-що: з ножа тоді відразу потече молоко, яке згодом відьми продадуть чортам. Коли ж відьма й не може красти молоко в корови, то обов'язково хоч нашкодить їй — тоді із вимені, замість молока, тектиме кров. Цікаво, що болгарська вештіца могла перетворити навіть місяць на корову і доїти з нього молоко.

Зі знанням справи відьми також збирали найрізноманітніші трави й коріння. Зазвичай це відбувалося на Купала — тоді відьми виходили в поле чи до лісу оголеними із розпущеним волоссям, що додавало їм магічних здібностей, посилювало їхній зв'язок із потойбіччям. На Рівненщині вважали, що відьма в Купальську ніч охороняє від людей папороть.

Роблять відьми на житі, пшениці так звані закрутки (жмут жита, пшениці посеред ниви, скручений у вузол) — закляття на господаря. Той, коли споживе зерно з-під закрутки, то сам "скрутиться", захворіє. Цих "закруток" не можна навіть торкатися, їх може зняти хіба який знахар, ворожбит. У старих київських требниках наведені були навіть особливі молитви на зняття таких закруток.

Транспортні засоби відьом очима сучасного художника

Проте зналися відьми не тільки на земному, їм була доступна космічна й метеорологічна магія. Викрадені місяць, зорі, дощ вони утримували в горщиках на печі. Для такого викрадення відьмі достатньо було перетримати на мотовилі під час Великодніх свят півміток — і ним вона могла б у Провідну неділю зняти з неба будь-яку зірку. "Відьма", "босорканя", присутня в похоронному рядженні на Бойківщині, — це парубок, перебраний у білу плахту, який має вибілене борошном обличчя та повний рот води. Така "відьма" розважала всіх тим, що стрибала, била "хвостом" (палиця, якою перевертали жар у печі, обгорнута теж білою плахтою), "вівкала" та оббризкувала всіх водою. Таке оббризкування символізувало дощ, часто приховуваний відьмою на печі в горщику.

Сама ж піч, бовдур, коцюба, рогач, віник, мітла у відьомській практиці мали величезне значення і ще раз засвідчували причетність відьми до всіх ритуалів, пов'язаних із господарством. На кочерзі, мітлі, ступі, терниці відьми здійснювали свій політ на зібрання, що зазвичай відбувалися на перехрестях доріг, на горах, чи межах — місцях, що, за міфопоетичними уявленнями, були межею світів. Ці зльоти припадали на перший тиждень кожного нового місяця або на великі свята (на Юрія, Дмитра...) На таких "балях", "сеймах" відьми під проводом відьмака ("головного упи-

ря") влаштовували оргії, грища, танцювали, билися дерев'яними мечиками від терниць. Подекуди кажуть, що коли відьма вирушає на такий "баль", то відлітає тільки ЇЇ душа, а тіло залишається на місці. Якщо ж перевернути відьмине тіло головою туди, де були ноги, то душа вже не зможе в нього увійти. Перед самим польотом відьма намащується маззю, виготовленою з тирличу або ж глини, накопаної під порогом, чи маслом із льону, що виріс за одну ніч.

Існує ціла наука розпізнавати відьом, виявляти "потвор" (як їх часто називали), щоб запобігти їхньому шкідливому впливу. Так, коли хто хоче побачити відьму, має подивитися через поліно, в якому випав сук, або крізь такий самий отвір у дошці, яку тешуть на труну. Можна побачити відьму і крізь осикову борону, виготовлену за один день. Про найближчу відьму можна дізнатись і прикликавши її різними способами: варити кусень сирого полотна, заткнувши у нього дев'ять шпильок; всунути в піч молоко на сковороді, вкинувши заздалегідь три рази по дев'ять голок; розігріти кінську підкову в печі й покласти її на поріг; доїти корову на живу форель; на Великдень розпалити в печі полінами, відкладеними щопонеділка впродовж Великого посту із дров, які вносять до хати для розпалу. Неодмінно прибіжить відьма, якщо заткнути в колиску дитини біля ніг долото, перед тим обійшовши з ним тричі навколо самої колиски і промовляючи певні слова. Впізнати відьму можна також по тім, що вона на Великдень не обходить із процесією довкола церкви, а після того, як люди заходять до храму, цілує замок. Парубок може одягти картуза дашком назад, а руки, скрутивши попередньо дулі, сховати: одну — в кишеню, а іншу за пазуху. Відьма при цьому починає злоститися й лаяти його.

Щоб виявити відьму, на Велике пушення слід було позначити перший вареник, зварити його, а потім засушити. Того ж дня треба починати робити осикового стільчика — й майструвати його весь піст, аж до Великодня. Тоді взяти того стільчика із собою до церкви, стати на нього, а до рота вкласти засушеного вареника — всі відьми стануть помітними, бо на голові у них будуть скопець і цідилко. Так само на лущення можна протримати цілу ніч у роті сир, загорнувши його перед тим у шматок полотна. Взяши "витриманого" таким чином сиру на Всенічну на Великдень, неодмінно побачиш відьму. Під язиком на Великдень можна тримати і шкаралупку з яйця, звареного на пушення, або ж часник, посаджений

після Різдва із того зубця, який був на святвечірньому столі. Відьма зараз же приступить й буде випитувати, що в роті.

Оберегами проти відьом вважають дьогтяні хрестики на дверях, зроблені на Юрія, мак-видюк, яким обсипають обійстя. Маком обтрушують також хліви і стайні, бо "відьми його дуже люблять" і, прийшовши доїти корову, визбирують по мачинці, не маючи часу підійти до худоби. Зловити відьму можна на гарячому — шлюбним очкуром, заклавши на нього шлюбні обручки, або тим очкуром, із яким ходиш сім літ, особливо ж святити паски. Мотузка, всукана нетрадиційно — "від себе", — теж добрий засіб для виловлювання відьом. Зловити відьму можна і з допомогою пса-ярчука, якого відьма дуже боїться (про це див. у статті "Собака"). Зловити відьму було можна, але ні в якому разі не голою рукою. Жінки мали використовувати поділ сорочки, чоловіки — штани або праву полу одягу.

Часто дослідники виокремлюють кілька типів українських відьом, серед яких найяскравішими є поліська відьма та карпатська босорканя. Остання має більше демонічних ознак, як-от: душить ночами людей, п'є кров, шкодить породіллям, краде немовлят, залишаючи натомість своїх — горбатих, кривих, плаксивих. Цим вона схожа на південнослов'янську вештіцу, яка їсть дітей і людські серця, виймає плід із утроби вагітної. Босоркані збираються зазвичай при новому місяці за селом, у покинутих хатах, глибоких яругах, іноді вони вилітають через бовдур на візку, запряженому чорними кішками.

За часів середньовіччя в Україні судилища над відьмами не набули такого поширення, як у католицьких та протестантських країнах. Хоча ще в XIX ст. були добре відомі випробування відьом водою, як це описав Г.Квітка-Основ'яненко в повісті "Конотопська відьма". Жінок, яких вважали відьмами і звинувачували у насиланні посухи, зв'язували особливим чином і на мотузці кидали в річку або став. Коли яка топилася, її одразу витягували як невинну. Якщо ж трималася на поверхні води — визнавали відьмою й засуджували до смерті. Трохи поблажливішим способом покарати відьму, чарування якої вважали причиною посухи, — було поливання придорожного хреста, встановленого зазвичай на роздоріжжі за селом. Відьма повинна була носити воду з річки або ставка через усе село й поливати нею фігуру. Найстрашнішим методом боротьби з відьмацтвом було спалення на вогні. Такі випадки відомі в Україні за часів різних пошестей, моровиці, голоду, посухи.

1720 р. в місті Красилові, що на Волині, під час моровиці найстарішу жінку 120 років, яку визнали винною, закопали по шию в землю, а потім спалили, приваливши млиновим жорном.

На Івана Купала у східних слов'ян, зокрема й в українців, існував звичай знищення або вигнання відьми. Купальську ніч (як і Різдво) з давніх-давен вважали такою календарною точкою, коли руйнувалась межа між потой- і посейбіччям і небезпека від хтонічних істот дуже зростала. Оскільки ж відьма, демонічні властивості якої на цей час посилювались, могла нашкодити безпосередньо, бо жила поміж людей, то ритуал саме й був спрямований на її розпізнання, вистеження і знешкодження. Подекуди Купала має ще й іншу назву: Іван Відьмарський, Відьомська ніч, Іван-Відьмак... У багатьох селах звично означали дії довкола купальського вогнища як "відьму палять". На Поліссі вбирали солом'яне опудало відьми, несли його до води, спалювали й топили. Подекуди ритуал набував інших проявів: по селу ходило кілька груп, кожна — зі своїм "купайлом" (пучок гілок або дерево, прикрашені стрічками, квітами), одні його палили, інші топили, треті били, четверті підкидали у двір, де живе місцева відьма. Вважали, що коли палити на Купала солому, кропиву, старий віник, мичку чи льон, вершок обрядового дерева або розпікати на вогні серп, кип'ятити цідилко (тонку тканину через яку проціджували молоко), нитки, коноплі, тоді відьма відчуває страшний біль і мусить підходити до купальського вогнища. Пісенні тексти це засвідчують так: "На вигоні огонь горить — у нашої відьми живіт болить". Оскільки відьма могла набувати звіриної чи пташиної подоби, то часто жертвою вогню ставали кішка, собака, жаба чи миша, яких могли помітити біля вогнища. У вогні нищили й інші відьомські атрибути: нитки, пряжу, бочки, мітли, колеса, лопати, зелень. При цьому пояснюють: "Палимо, щоб відьма згоріла". В карпатській зоні зафіксовано звичай "папороть бити": папороть закидали камінням або спалювали. Подекуди спалювали або закидали — хто чим міг — кінський череп, який називали "відьмою".

Переслідувані людьми за життя, перед смертю відьми також дуже мучаться. Декотрі ревуть, як корови, очі "їм набігають, як яйця", вони блюють кров'ю. В народі вважали, що жодна людина не може забрати на той світ своєї таємниці. Тому відьма намагалася перед смертю передати свої знання. Коли ж цього не ставалося, змучені відьми просили зірвати стелю або містка, якщо є неподалік, що ймовірно, символічно мало означати випускання відьминих таємниць. Душу їхню неодмінно забирає нечистий. У хаті при цьому стоїть страшний сморід — і жодна людина не може "до того місця навернутися". Від того й на кладовище нести відьму надзвичайно важко. Часом, розповідали, відьма й по смерті не гине, бо земля її не приймає.

Чарівник

Віра в могутність чаклуна Грунтується на вірі в силу природних стихій. Так само, як за язичництва жерці, волхви були посередниками між богами та людьми, за християнства чаклуни служили тією ланкою, що пов'язувала людей із духами, яких уже вважали слугами диявола.

Чарівник (чаклун, ворожбит, чародій, характерник, чорнокнижник, градівник, химородник, яритник, знахар, босоркан, шаркан, відьмак) — реальна людина з надприродними здібностями, які має від народження або які отримала, підписавши угоду з нечистою силою.

У чаклуна дві тіні й дві душі. Двоєдушники — ті, що родяться з двома душами: людською і демонічною, володіють особливою силою, яка дає їм змогу відгонити град, зливи й вести хмари в потрібному напрямку. Демонічна душа покидає тіло сплячого й літає у вигляді нічного метелика, душить людей і висисає їхню кров, причому після смерті вона нікуди не відлітає і, залишаючись у тілі мерця, піднімає його з могили.

Як і відьми, чаклуни поділяються на природжених і навчених. Природженими чаклунами могли бути позашлюбні в четвертому поколінні діти (народжена поза шлюбом дівка родить дівку, ця друга приносить третю, народжений від третьої позашлюбний хлопчик стає чаклуном, а дівчинка — відьмою). Природжені чарівники є старшими над усіма відьмами й відьмаками своєї околиці і звуться упирями. "Як поспориш з відьмою, — кажуть люди, — то мерщій іди до їхнього начальника — опиряки — і проси його, щоб він тебе помилував і наказав тій відьмі, щоб вона не займала тебе".

Чаклунами стають і ті, що народилися в сорочці; діти, прокляті матір'ю ще в лоні; діти, яких годують материнським молоком після відлучення від грудей. Чаклуном можна стати і проти волі, випадково перебравши знання від помираючого чарівника з якоюсь річчю. Перед смертю чаклун обов'язково має комусь передати

своє вміння. Іноді він намагається це зробити без згоди свого послідовника. Так, розповідають, як один чаклун помирав у страшних муках. Родичі його залишили, вдома був лише онук. Дід-чарівник покликав хлопчика й попросив, щоб він узяв у нього віника. Так, нічого не підозрюючи, хлопець став чаклуном. Такі невільні чаклуни вважаються менше винними й менш злостивими.

Особливо небезпечними є навчені чарівники. Набуті таємні знання вони використовують у власних інтересах. Навчені чаклуни звертаються по допомогу до нечистої сили, збагачуються за чужий рахунок і роблять зло, маючи від нього задоволення, із власної ініціативи. З нечистою силою вони домовляються на таких умовах: поки чаклун живе, чорти служать йому, але одразу ж після смерті чаклун стає власністю нечистої сили.

Доручення чаклуна виконують чорти, відьми, "заставні" мерці. Він мусить постійно вигадувати їм якусь роботу на шкоду людям: насилати на них хвороби, псувати худобу, відбирати в корів молоко, робити закрутки, присушки, перетворювати людей на вовків. Чарівник і сам може обертатися різними тваринами чи комахами. В одного чоловіка, — розповідає легенда, — була вечеря. І було там багато його родичів і друзів. Усі вони почали співати, раптом у вікні кватирка сама відчинилась і влетів до хати метелик. А на столі була чарка з горілкою. Той метелик і став пити горілку. Як напився, став пищати, співати пісні. Гості всі полякалися. Потім той метелик луснув одного гостя по лобі своїми крильцями, і став невидимий. Це був, як стало зрозуміло, не метелик, а "відьмун" — родич хазяїна, якого він не покликав на бенкет. Звісно, відьмак розсердився й полякав усіх за те, що його обійшли увагою.

Щоб стати вовком, чаклуну треба перекинутися через пеньок або через кілька ножів, застромлених у землю. Легенда розповідає: один наймит підгледів раз, як хазяїн перекинувсь через пеньок за током, зробився вовкулакою і побіг у ліс. "Постой же, — думає, — перекинусь і я, що з того буде?". Взяв да й перекинувся. Став і він вовкулакою і побіг у ліс. Довго блукав по лісу з вовками і їв усяку падаль. Далі стало йому скучно без людей, да вже не знає, як перекинуться в чоловіка. От він прийде на тік, побачить хазяїна і хоче сказать йому по-людськи, да й завиє по-вовчи. А собаки так і обступлять його. Він, бідолаха, і біжить в ліс. Да вже насилу хазяїн догадавсь, що се не вовк, да взяв і перекинув його навпаки через пеньок. Наймит йому в ноги. А хазяїн подививсь, да аж жаль йому стало: худий, як скіпка, а вид увесь подряпаний: то так собаки його погризли. "Отож, небоже, — каже, — не роби, чого не знаєш".

За свій гріх і злочини чаклуни розплачуються в останні години життя й по смерті. Вони терплять страшні муки, поки помруть (щоб полегшити їм відхід, зривають дошку зі стелі, несуть помираючого до порога). Смерть і похорон чаклуна супроводжуються вихором, посухою, негодою. По дорозі до цвинтаря труна тріскається, розсипається, чорти хапають тіло й кудись несуть. Вони збиткуються над трупом: м'ясо з'їдають, самі влазять у його шкіру Й так ходять до родичів.

Для того, щоб чаклун не "ходив", дотримуються застережних заходів. Померлого перевертають обличчям донизу, зв'язують йому руки й ноги, підрізають жили під колінями, встромляють межи плечі осиковий кілок, обсипають труну маком, відрубують голову Й кладуть між ногами. По дорозі до місця поховання кілька разів повертають труну, а мерця виносять головою вперед (усе для того, щоб не знайшов назад дороги).

Наймогутнішими вважалися чарівники, які набули знань не в своєму середовищі — іноземні чаклуни. Для українців такими були частіше москалі, білоруси, цигани тощо. "Був тут колись у нашому селі один австріят, — розповідає легенда, — і такий був знахар, що було направить або одведе дощ або град, як хоче. Було оце жнем у полі хліб, от і находить хмара. Ми давай швидко зносить снопи, а цьому й байдуже, жне да жне собі, потягує люльку да й каже: "Не бійтеся: дощу не буде!". То гляди — і нема дощу. Раз жнемо ми жито, як ось небо почорніло, піднявся вітер, загуло спершу здалека, а потім над самою в нас головою. Ми за снопи, а він: "Не бійтесь, не буде дощу!". Не слухаєм його. Аж ось де взявся чоловік на чорному коні і сам увесь чорний. Летить і прямо до австріята: "Пусти", — каже. А австріят: "Ні, не пущу, було так багато не набирать!". Чорний їздець припав до гриви і помчавсь по полю. Тим часом чорна хмара посизіла і побіліла. Старі наші полякались, що буде град. А австріят байдуже. Жне собі да й курить люльку. Аж ось ізнов де не візьмись їздець, мчить по полю ще швидше од першого. Тілько цей уже весь у білому і на білому коні. "Пусти!"— кричить до австріята. "Не пущу!". "Пусти, Бога ради, бо не видержу!" Тоді тілько австріят розігнувся да й каже: "Ну вже ступай да тілько от у той байрак, що за нивою". Тілько що вимовив, уже їздця нема, а град так і сипнув, як із кошика. Через малу годинку байрак увесь засипало".

В.Васнецов. Чарівник

У Карпатах вірили, що град, бурі, зливи, які спричиняють збитки господарству, прикликають самогубці й померлі чаклуни ("опирі"). Вони разом із чортами кують град на Чорногорі, а тоді у великих хмарах розносять його по всьому світу. Таких чаклунів називають "градівниками" або "чорнокнижниками". Назву "химородника" одержали люди, які володіють секретами якогось ремесла. Зазвичай чаклуном вважали мірошника, коваля, гончаря або музиканта. До митців, майстрів-ремісників звичайні люди ставилися з особливою повагою, віддаючи належне їхнім здібностям. Фольклорні твори порівнюють їх із богами. Богом-гончарем був Прометей: у міфі він виліпив людей із глини. Давньоєгипетський бог Хнум на гончарному крузі сформував із глини світ. Переважна більшість наших легенд розповідає, як Бог виліпив із неї Адама (згідно з деякими, тіло зліпив сатана, а Бог удихнув туди душу). "У гончаря глина, — каже прислів'я, — як люди в Бога: що задумав, те й зробив".

Ковальство також пов'язують із першотворенням. У казках і билинах ковалі кують богатирям чарівні мечі, булави, залізні палиці без яких ворога не звоювати. Ковалі можуть викувати долю й дитину (як співається на хрестинах). Легендарні ковалі Кузьма й Дем'ян запрягли у плуг змія і проорали ним славнозвісні Змієві вали. Водночас неперевершені майстри сприймалися з острахом, як чаклуни, наділені надзвичайною силою, як ворожбити, що знаються з нечистою силою і становлять небезпеку.

Такої ж думки люди і про мірошників, яких невипадково часто називають "рудими" (рудий колір — ознака підземного світу). "Кожен мельник, — розказує легенда, — знається з нечистою силою, народляє з лихим. Повідав один чоловік, що їздив до млина і мусів заночувати. Будиться вночі, а тут у млині такі гуркоти, туркоти, що не дай Господи. Той чоловік спав на возі, на своїх мішках, але, почувши се, подумав собі, що мельник пустив воду на лотоки. Зривається, біжить до млина та й аж задеревенів: вода на колеса не йде, шлюзи позатикані, а колеса так ходять, каміння бігає само собою, аж іскри летять. Він побіг до мельника, збудив його, повідає: так і так. "Ну, ну, не бійся, — каже мельник. — Йди спати". А сам вийшов до млина, стукнув три рази та й каже: "Ну, ну, куме, сиди тихо! Що ти там розмахався!". І в тій хвилі все затихло".

Зняти заподіяну чаклуном шкоду може лише інший чарівник, сильніший за першого своїми знаннями й умінням. Такими знавцями часто виступають на весіллі старости або дружки, яких свідомо вибирають на цю роль. У повір'ях та легендах поширений мотив перетворення молодих або й усього весільного поїзду на вовків. Це робить переважно відьма або чарівник, яких забули запросити на весілля. Якщо їх перепросити, вони можуть "відробити", обернути назад вовків на людей. У легенді розповідається, як дружко ворожбита випередив. "Колись ішло весілля до вінця. І треба йти якраз понад ту хату, де ворожбит жив, іншої дороги не було. Люди бідкаються поміж собою. А дружко був із другого села. Там його вже добре знали, бо кращого знахаря за нього на все село не було. Як тільки-но весілля вийшло туди, де дороги сходяться, не встигли повернути в улицю, а ворожбит уже у вікно голову виставив. Тут усі й похолонули, а дружко, як гляне на нього, так у того роги й виросли. Молотить ними по вікні, ніяк голову назад у хату забрати не може. І так стояв, поки весілля назад не йшло. Повертають знов у ту вулицю, дружко й каже: Стоїш, бісова личино?". Мовчить, тільки головою мотає. "Знатимеш, як на другий раз голову виставляти". Та й відробив, що ті

роги десь поділися. А якби був не випередив його, то міг би й вовками пустити усіх".

В іншій легенді навчений чаклун-гончар таки встиг весільний поїзд поробити вовками, але був у селі дід-знахар, який зарадив біді. Щасливі батьки почали знову виряджати поїзд, і "тільки тронули з двору, корінний кінь під молодим і упав, і неживий. Знахар і каже: "Не троньте його! А от дивіться, як прийде той самий, що поробив вас вовками, й буде їсти коня". Так і було: прийшов сусід-гончар і став їсти коня, прямо зубами рве кусками м'ясо і їсть. Тоді запрягли другого коня й поїхали, а гончара послі стратили".

Чарівника часто називають "знахарем", і навпаки. Проте функції їхні принципово відмінні. Якщо чаклун діє на шкоду людині й залежить від нечистої сили, то знахар із нечистою силою не водиться, а людям допомагає. У знахаря повна хата всякого зілля, трав, коренів, із яких він робить ліки. Кажуть, що знахар розуміє мову звірів, птахів, рослин. Легенда розповідає про одного знахаря-чумака. Ставши в степу на попас, він варив собі кашу: свиснув — до нього злізлись гадюки; наскладав він їх повний казан і поставив на вогонь варитись. Потім двічі злив воду, засипав у юшку пшона і зварив куліш. Коли наївся, загадав наймиту обмити казанок. Цікавий наймит вишкріб з казанка ложку каші й покуштував. І чує він, як на степу вітер колише траву, а трава говорить: "Я од такої хвороби помагаю, а я од такої". Іде наймит запрягати воли, й розуміє їхню мову. Здогадався чумак, що наймит з'їв каші, й приготував йому зілля: випив наймит і став, як був.

Характерниками, тобто особами з надприродними можливостями, які "із води могли сухими виходити; вміли, коли треба, сон на людей насилать; і туман, на кого треба, пускать; і в річки переливаться", — називали козаків-запорожців. Характерником був і славний кошовий війська Запорозького Іван Сірко, на прізвисько Праворучник, бо загадав своїм хлопцям, щоб після його смерті відрубали йому праву руку, сім років ходили з нею в бій і перемагали. Якось набігли татари на Січ і почали там хазяйнувати. Усіх православних християн забрали та й повели в полон. Прочув про те кошовий Сірко, кинувся в погоню за татарами визволяти християн. Але бачить, що татар дуже багато, а козаків мало. Спинив коня й крикнув до козаків: "А стійте, братця, не ворушіться!". Ті спинилися, стоять. Він тоді скочив з коня, а сам — кувирдь! Та й зробився хортом і побіг до татар. Татари бачать — хорт, та красивий такий, дуже сподобався їм. А той хорт поробив їм так, що вони всі поснули. Тоді він назад, до козаків, та знов — кувирдь! І зробився чоловіком. Кинувсь тоді з козаками на татар, усіх їх вирубав, а християн вернув назад.

Керамічне зображення чарівника

Серед чарівників бувають провидці, які вміють передбачати майбутнє. Про одного з таких вроджених упирів розповідають: в одному селі народився хлопчик без кісток, з головою, як у дорослого; ноги мав довгі; обличчя Й очі дуже розумні. Ходити він не міг і завжди сидів, обкладений подушками. Провіщати почав на сьомому році. А почалося це з того, що якось на світанку хлопчик почав будити батька, щоб той швидше біг на пасіку, бо інакше злодії вб'ють діда і вкрадуть мед. Батько не йняв віри, повернувся на інший бік і хотів далі спати. Хлопчик кричав доти, доки батько нарешті не послухав його, пішов на пасіку й побачив там двох злодіїв і зв'язаного діда. Після цього до хлопця приходило багато людей зі своїми проблемами, й він їм допомагав. Але на десятому році життя помер.

Ще один цікавий різновид чарівників описала вчена-етнограф Надія Вархол, українка зі Словаччини. їх називали крутильниками, оскільки вони, згідно з уявленнями, вміли в повітрі 'прикрутити" до себе людину з далекої відстані. Особливої популярності набули чаклуни цієї "спеціалізації" серед західноукраїнського селянства за часів Австро-Угорщини, коли поширеною практикою для чоловіків стало, залишаючи вдома родину, шукати заробітку в Америці.

Дружині заробітчанина доводилося виконувати всю чоловічу роботу, самій годувати сім'ю, тож вона часто прагнула чимшвидше повернути свого благовірного із-за океану. Звісно, що й чоловік, якому нелегко велося на чорних роботах у чужомовному середовищі, теж намагався чимскоріше побачити дружину. Тож цілком природно, що й він часом бажав таким самим шляхом "прикрутити" її до Америки. Українських чаклунів-крутильників, слід розуміти, не бракувало й по інший бік Атлантики.

"Кручення" могли проводити як ворожбит чи ворожка, так і самі жінка або чоловік за їхньою порадою та настановою. Для цього був потрібен якийсь предмет спіднього одягу (підштанники, онучі тощо) або сорочка того, кого хотіли "прикрутити". Сорочку брали обов'язково невипрану, бо за її допомогою здобували й відомості про людину.

Існувало, як зазначає Н.Вархол, кілька способів "кручення".

В одному випадку жінка обертала штани чоловіка в потоці, приказуючи: "Як си твої гачі крутять, так скруться додому". В іншому, — взявши чоловікову сорочку, йшла на горище, сідала на стілець і пересувалася задки із примовлянням. Однак найпоширенішим способом "кручення" було кип'ятіння предмета одягу.

Оскільки обертанням одежини, як вважали, встановлювалася висота польоту людини в повітрі, то крутили її вкрай обережно, помалу: бо як зависоко летітиме, перемерзне в небі, а занизько — теж недобре — розіб'є об дерева та об скелі. "Мусить так да як середину найти, жеби і лісом не шкодило, по лісі не хопило чоловіка і високо по вздуху жеби не вийшов".

Того, хто летів, іноді чули — він кричав у повітрі "йой, йой, йой" чи "Боже мій, Боже мій...". Зупинити його міг той, хто чаклував, — помалу встромляючи ніж у землю. Летюча людина присідала тоді на землі, знахар годував її, добре вдягав, оскільки вона не була приготовлена до мандрівки, і знов у такий самий спосіб повертав у повітря, щоб могла продовжувати політ.

Здебільшого людину починали "крутити" несподівано, відриваючи від якоїсь роботи. Так один чоловік "прикрутив" жінку до Америки з двома відрами, коли йшла по воду; інший — із постіллю тощо. Хоча, не бажаючи летіти, людина могла відіслати замість себе в повітря якийсь предмет.

Існують згадки і про невдалі випадки "прикручення". Так, в одному із записів із села Іновця варили чар-зілля, щоб "прикрутити" живу людину, а натомість прилетів мрець.

Вовкулака

Вовкулака — людина, здатна обертатися вовком або зачаклована в цього звіра. Вовк — символ хороброго воїна. Він є першопредком, охоронцем роду.

Культ вовка як предка племені й вождя бойової дружини дуже поширений у багатьох народів Євразії та Північної Америки. Сюжет про виховання зачинателя роду (а часом двох близнюків) вовчицею був відомий римлянам, давнім іранцям, тюркам та монголам. У північноамериканського племені тлінкітів побутувала легенда, що один із предків роду колись зустрів вовка, й той пообіцяв зробити його щасливим, після чого рід почав вважати вовка своїм прародичем. У багатьох народів вождь-предок роду володіє потаємними знаннями, що дають йому змогу ставати вовком. У давньогерманському епосі бог воїнів-вовків Одін у потойбічному світі бенкетує з героями, загиблими в бою і годує двох священних вовків, що супроводжують його як собаки.

У багатьох традиціях: хетській, іранській, грецькій, германській воїнів називали вовками. Уявлення про вовчу зграю як єдину злютовану дружину відоме сванам (гірській етнічній групі грузинів). Як свідчить історик Л.Залізняк, однаково називали вовчу зграю і дружину воїнів в осетинів, нащадків стародавніх іранців. Прізвисько грузинського царя Вахтанга І Горгослані буквально означало "вовкоголовий". Хетський цар Хаттусіліс, звертаючись до війська, закликав його бути в єдності — як "рід вовка".

Про воїнів-вовків знали тюркомовні та монголомовні степові народи: вовка вважали пращуром Чінгісхана, вовчу голову зображували на знаменах стародавні тюрки. Скандинавські саги оповідали про воїнів-звірів, які не знали страху, сорому й жалю. "Берсеркри" ("перевтілені у ведмедів") — учасники багатьох лицарських загонів у різних країнах Європи, де донедавна широко побутували легенди про перевертнів та вовкулаків.

Усі ці факти, як свідчать учені, пов'язані з обрядом навчання та посвячення у воїни, що відбувалося в чоловічих військових спілках, які складалися з воїнів-вовків. Юнаки мали жити нелегким [illegible]

Їде Тугарин та Змієвич:
Попереду біжать та два сірі вовки.

У "Слові про Ігорів похід" також присутній образ воїна-вовка. Про князя полоцького, Всеслава, який легко перекидається вовком, сказано: "Сам вночі вовком бігав". Волхв Всеславич міг "до півнів" добігти із Києва у Тьмутаракань. У Іпатіївському списку під 1097 р. оповідається про хана Боняка, який умів "говорити" з вовками: "... і коли наступила опівніч, то Боняк, уставши, від'їхав од війська і почав вити вовчим голосом. І відвився йому вовк, і стало багато вовків вити. Боняк тоді, приїхавши, сказав Давидові: "Побіда нам є над уграми завтра".

Геродот, розповідаючи про неврів — племена, що жили біля верхів'їв Дніпра, Прип'яті та Південного Бугу, утаємничував читача: "Цих людей підозрюють у тому, що вони чаклуни. Бо скіфи і елліни, що живуть у Скіфії, кажуть, ніби один раз на рік кожний із неврів стає вовком на деякий час, а потім повертається і знову стає людиною".

На браслеті з Галичини, що його описує Б.Рибаков у своєму дослідженні "Язичництво давньої Русі", зображено вовка, який перекидається біля ніг жінки, що тримає в руках чи то солому, чи то хмиз. По два вовки чи собаки зображено на кам'яних стелах, знайдених в українських степах неподалік сіл Сватове та Керносівка.

У те, що вовк належить до предків, зачинателів роду, вірили дуже давно, особливо на Поліссі. Вірування ці збереглися почасти й дотепер. Розповідали, що коли вовки оточать чоловіка, то слід назвати ім'я котрогось із померлих родичів. Це змусить сіроманців піти геть. Зустрівшись із вовком, ніколи не можна було кричати: "Вовк!", бо скаже: "Щоб ти вмовк!" — і тоді нікого не докличешся. Саме слово "вовк" у лісі вимовляти забороняли. Вовка лагідно називали "старим", "дєдьком", "хорошим паном". Подекуди на Гуцульщині в колядницьких обходах (що символізували прихід померлих родичів) разом із "ведмедем" брав участь ряджений "вовк", звіра кликали на Коляду за родинний стіл. У західних поліщуків серед колядницьких масок була й маска вовка. Як свідчить відомий етнолог ВДавидюк, одягання масок в українців було пов'язане із вшануванням родового божества. Водночас прізвища Вовк, Вовчик, Вовкун дуже поширені в Україні, так само, як і вуличні прізвиська, які часто пояснювали тим, що дід у цьому роду перекидався вовком.

Українські легенди про створення світу і всього живого в ньому оповідають, що вовка створив чорт. Якось він прийшов до Бога й поскаржився, що люди зовсім не стережуть своєї худоби. Бог, аби люди боялися пускати корів та овець без нагляду, звелів чортові зліпити із глини вовка. Та спочатку вовк вийшов завеликим, і Бог наказав обстругати його. Чорт узявся обстругувати вовка, і з великих стружок стали шершні, з менших — мухи, а з найменших комарі. Обструганий же вовк страшенно розлютився з болю і сказав Богові, ЩО їстиме не тільки худобу, а й людей. Чорт привів вовка до людей і нацькував його на першого ж чоловіка, який зрештою вовка перехитрив, випросившись перед смертю помитися та "витертися" вовчим хвостом. Побитий вовк зрештою кинувся на чорта. Тепер, коли вовк біжить із роззявленою пащею, люди не чіпають його, інакше чорт утече від вовка — й кинеться знову на людину.

Українці також вірили, що вовки їдять чортів — і якби не вовки та грім, від якого часто гинуть чорти, то їх розвелось би стільки, що й "світу Божого не було б видно". Подібна легенда є і в естонців, у яких вовки поїдають не тільки чортів, а й неспокійних небіжчиків, котрі ходять по цьому світу.

Св. Юрій в українському фольклорі — розпорядник і охоронець вовків, він роздає їм здобич, наказує, кого й де можна з'їсти. Деякі дослідники вбачають у цьому образі наступника бога воїнів-вовків Одіна. Подекуди в Україні вовків називають Юрієвими собаками. Часто оповідають і про опікування св. Юрія вовкулаками. Так, один чоловік, якого відьма пустила вовком, довго бігав лісом і захотів їсти. Раптом він угледів св. Юрія на білому коні. Той теж помітив перевертня, зупинився і свиснув. На його свист вибіг із лісу вовк, якому святий сказав: "Візьми цього свого товариша і покеруй ним, тому що він ще недосвідчений і не може сам собі роздобути їжі". Св. Юрій призначає на їжу вовкам не тільки тварин, а й людей. На Харківщині розповідають, що один чоловік захотів на власні очі побачити св. Юрія на коні, за яким біжить вовча зграя. Уночі він пішов до лісу й виліз на дерево. Справді невдовзі він побачив святого: Юрій зліз із коня, сів на траві, а його оточили вовки. Усім вовкам святий Юрій вказав на їхню вечерю, а одному старому кривому вовкові нічого було вже дати на поживу. Тоді Юрій сказав йому: "А тобі, старий вовче, отой чоловік, що сидить на дубі!". Та й поїхав собі. Усі вовки порозбігалися, а кривий сів під дубом чекати, коли той чоловік злізе. Довго вони так сиділи, аж чоловік пересидів вовка. Прибіг до пилярів, які поблизу пиляли колоди, і почав проситися, аби вони прийняли його до себе. Ті прийняли, нагодували, й він цілий день допомагав їм. А

ввечері, вкладаючись спати, чоловік і почав благати всіх: "Люди добрі, бережіть мене від вовків! Вік на вас за те працюватиму!". Вони й поклали його поміж себе, вкрили свитами та й поснули. Вранці прокинулися — а його й місце вихололо. Вовк таки з'їв призначену здобич.

Інша легенда розповідає про вовка, який відняв останній шматок хліба у злидаря, за що св. Юрій присудив йому три роки працювати на того чоловіка. Вовк перекинувся хлопцем та й почав у того злиденного господаря ковалювати. Спочатку викував три ножі, які господиня продала, купивши за те хліба й заліза, а далі так розширив своє ковальське господарство, що почав і старих людей на молодих перековувати. Отже, як бачимо, вовкочоловік або чоловікововк володіє потаємними знаннями, недоступними багатьом. Саме такий тип вовка — мудрого хижака. Крім нього, виокремлюють іще вовкулаку, який може бути чаклуном і сам довільно перекидається вовком; вовкулаку-строкаря, на якого у визначений час "таке найде" — й він мусить перекидатися цим звіром; вовкулаку-

Зображення вовка на давньоруському рельєфі

ізгоя, якого пустили вовком, помстившись; вовкулаку-молодого, що став вовком під час весілля. Таку детальну класифікацію розробив дослідник цього питання В.Давидюк. Він же враховує ще й вовкулачок, якими часто стають наречені.

Слово "вовкулака" вчені тлумачать по-різному: як "вовча шерсть", "вовче кодло, рід", навіть "вовковедмідь". Те, що хлопець-перевертень мав безпосередній стосунок до обряду посвяти в дорослі чоловіки, у воїни, а також до вовка-предка, яким вважали його певні племена, засвідчують численні перекази.

Дуже давно були такі люди, які могли набувати звіриної подоби або ж робити інших вовками. Чарівники перекидалися вовками вночі, а вдень знову поверталися до звичного життя. Перетворені ж на вовків звичайні люди дуже мучилися від того. Вони бігали лісом, завивали по-вовчому, жили в барлогах, а при цьому почувалися людьми. Аби перетворити людину на вовка, варто було тільки накинути на неї вовчу шкуру і прошепотіти закляття. Або ж підперезати зачарованим ременем чи ликом. Перекинувшись тричі через застромлений у землю ніж — догори лезом, вовчою шерстю обростали відразу, щойно ставши на ноги. Та головне — знати слова, які чаклуни й відьми завжди тримали в таємниці.

Особливо легко піддавалися їхнім чарам наречений та наречена, а також їхні весільні гості. Щоб молоді не стали вовкулаками, вирушаючи до нареченої, староста або дружко мав проказати: "Між трьома дорогами, між трьома ланами лежить чоловік Никін без рук, без ніг, без очей, без речей, без плечей. Як той чоловік Никін нічим не владіє, так на хрещеному рабові Божому архітриклину (ім'я дружка) і на молодому князю (ім'я молодого) і на молодій княгині (ім'я молодої) і на його поїзду ніхто нічого не завладіє. Во віки віків, амінь".

Розповідають, закохався у красуню Марію відьмин син і довго ходив за нею, аж поки відьма не прийшла сватати дівчину. Старий козак, Маріїн батько, вигнав її з хати ні з чим. Із того дня всі корови в господі старого почали давати, замість молока, кров. Незабаром знахарка, яку прикликали, відшептала корів — молоко знову з'явилося. Та раз на тиждень — саме того дня, коли відьма наробила лиха, із вимені все одно текла кров. Минуло кілька тижнів — і Марію засватали за сотникового сина. Весілля почалося весело та щасливо. Тільки під час вінчання люди помітили стару відьму на середині перехрестя доріг. Сказали про це дружбі, та він Не зауваживїсобі цього. Щасливі молоді вийшли із церкви в ото-

ченні весільних гостей і вирушили кіньми додому. Та щойно передні колеса воза торкнулися перехрестя, молодий князь і княгиня (так називали колись наречених) стали вовками й обоє стрілою помчали до лісу, що виднівся на обрії. Гості остовпіли, проте встигли помітити відьму, що розтанула, наче дим. Та ще ніж — він лезом догори виблискував на перехресті. Старий батько заплакав-затужив і послав за сином, який служив у війську. Приїхав молодий козак і, добре все розвідавши, зробив засідку біля обори — того дня, коли корови давали кров, замість молока. А опівночі вигулькнула з мороку відьма. Схопив її тоді за волосся та й почав періщити батогом, аж поки не випитав, як повернути сестрі та зятю людську подобу. "Ну, — каже відьма, — умів ти мене зловити, дай же тепер слово, що не вб'єш мене, коли правду тобі скажу". І коли козак пообіцяв зберегти їй життя, відьма дала йому тоді жмуток свого волосся, щоб він зробив із нього заряд для пістоля. Вистреливши в зачаклованих вовкулаків, він зможе перетворити їх на людей. Так і сталося, коли біля одного села козак побачив двох змучених вовків із сумними людськими очима...

А то, було якось, ішли два товариші: один такий, що знав усяку всячину, а другий — звичайний собі парубок. Отой, що знахарем був, і каже: "А давай-но вовкулаками поперекидаємось та дівчат полякаємо". От він сам перекинувся, товариша вовком зробив — та й пішли вони до дівчат. Нажахали всіх на вечорницях і прийшли під вербу — відкидатися. Той, що знав усе, — знов став таким, як і був, а товариш його перекидався-перекидався та так вовкулакою в поле й побіг... І ходив він до самісінького Різдва. Та не їв нічого, бо ж вовкулаки не можуть, як справжні вовки годуватися, хіба вкрадуть де шматок хліба в людини, що їде дорогою, або ж облизують ті місця на деревах, до яких люди руками колись торкались. Прийшов на Святвечір оцей вовкулака під батьківську хату та зазирає у вікно. А мати саме розкладає ложки на столі, батько з братами сідають вечеряти. "Оце тобі, старий, а це тобі, сину", — каже мати. А вовкулака як завиє під вікном. Всі й полякалися. Вибігли та до вовка, та давай його бити. Старший син як ударив сірого по спині — так на ньому шкура вовча і луснула. "Постій же, не бий мене, я твій брат", — почувся голос. Мають вовкулаки під пахвою таку ямку, в якій сходяться кінці шкури, через неї і виходить чоловік назовні. Засобами перетворення також були ярмо, ремінь, стрічка, житнє перевесло, мотузка чи пояс, ніж, свічка, пробігання поміж ногами тієї людини, яка пустила вовком.

Найчастіше вовкулаками ставали на Різдво — такі вірування існували в Галичині, що було пов'язано з "вовчими днями" — періодом, який починався пізньої осені й закінчувався на Коляду. У цей час вовча зграя активізувалася, навчаючи молодняк. Часто короткий зимовий день, сонячне затемнення пояснювали тим, що небесний вовк проковтнув сонце. На Коляду припадало й повернення вовкулаки — як завершення певного одно-, три- чи семирічного циклу, яким означали вовкулакування. Саме стільки років тривали воєнні походи воїнів-вовків під час ініціації — посвячення юнаків у дорослі чоловіки.

Після такого посвячення юнаки здобували право одружуватися. Звідси — уявлення про нареченого-вовкулаку та викрадення дівчат вовками. В одній із пісень ідеться про такого, він, не боячись матері, що вийшла до нього з коцюбою, викрадає дівчину. Звідси еротична символіка вовка у фольклорних текстах, де акцентовано увагу на його непомірно великих статевих ознаках.

Окремо слід сказати про "вроджених" вовкулаків, саме вони мали здатність перетворити іншу людину на вовка. Якщо вагітна ж|нка "в таку годину" побачить живого вовка, то дитина народиться вовкулакою. Таке ж може трапитися, коли майбутня мати ненароком з'їсть м'ясо загризеної вовком тварини. Вовкулака народиться й після зачаття "проти святої неділі". "Вроджені" з'являлися на світ не головою, а ногами, а також мали при народженні зуби. Саме таким вважали отамана-характерника Івана Сірка. Татари звали Сірка шайтаном. Розповідають, що отаман був надзвичайно сильним і ніяк не міг померти, його не брала ні шабля, ні куля. Легко Сірко міг нібито перекидатися вовком та хортом, Й саме його прізвище безпосередньо вказувало на його "вовче" походження й було, слід гадати, козацьким прізвиськом.

Такі перекази не поодинокі: в українському фольклорі існує, крім того, казковий Сученко, народжений собакою (див. статтю Собака") тощо. Чарівні казки зберегли й образ залізного вовка, який допомагає герою здобути дружину. Інша — в записі Марка Вовчка — натякає на подружнє життя жінок із вовками: "Була така пані, що любила вовка. Зробили їй ковалі залізного вовка, взяла вона його у покої, так ним тішиться, так йому їсти дає, і їсти, і пити, а він не хоче ні їсти, ні пити. Так йому Бог дав, що він ожив...". Зрештою, залізний вовк, подушивши усю худобу в господарстві, добирається й до самої пані. Бо сказано: "Скільки вовка Не годуй — він усе в ліс дивиться".

Велети

У багатьох народів світу збереглися перекази про велетів — величезних могутніх людей. Дуже давно, на початку світу з'явилися на землі перші люди — діти богів і земних жінок (а за **іншими переказами — діти землі). Вони "підпирали головами чорні хмари і переступали гори і долини", а "по лісі ходили, як по траві".**

Загинули велети під час великого потопу. Невіддільні від землі, після смерті вони перетворювалися на гори, кам'яніли. Пам'ять про них залишається в переказах про різні гори та скелі, якими вони стали. Або ж у казках: могутні Котигорошко, Вернигора, Вернидуб є персоніфікованими образами стихійних природних сил.

Проте іноді й тепер велети можуть несподівано з'явитися серед людей. Упізнані, вони зникають невідомо куди, залишивши після себе сліди від богатирського коня або від дуба, який потягли за собою. В народі відоме прислів'я: "Велетню в світі не довго жити", однак люди вірять, що настане час, коли вони повернуться на землю. Тому героями легенд і казок стають діти надзвичайної сили, яким іще рано ставати до бою. Розповідають, якось один чоловік бачив, як двоє хлопчиків гралися камінням, що він привіз його собі на млин: "...як ухопить рученятами каменюку та геть, геть її покотить, примовляючи: "Кіть-кіть-кіть". Коли ж чоловік накричав на них, засумували ті діти й зникли назавжди.

Був такий малий Михайлик, що, ображений на киян, "поїхав за якісь гори", прихопивши на плечах Золоті ворота. А образився він за те, що хотіли вони розрахуватися його головою за свою свободу. Було це так. Якось підступив ворог-татарин під Київ, "а тут Михайлик-лицар був, да як зійшов на башту да пустив з лука стрілу, то стріла і впала в миску татарину. "Е, — каже, — се ж тут є сильний лицар. Подайте, — каже, — мені того Михайлика, то я одступлю". От кияни шушу-шушу і радяться: а що ж — оддамо. А Михайлик каже: "Як оддасте ви мене, то в останній раз будете бачить Золоті ворота". Да сівши на коня, обернувсь до їх да й промовив:

— Ой кияне-кияне, панове громада!
Погана ваша рада:

Якби ви Михайлика не оддавали,
Поки світ сонця, вороги б Києва не достали".

Давньоруська билина київського циклу зберегла згадку про велетня Святогора, старшого за славетних богатирів Микулу Селяниновича, Іллю Муромця, Добриню Микитовича й Олексія Поповича. Ілля заїздить на Святі гори й натрапляє на богатиря, який дрімає, їдучи конем. Ілля б'є його з усієї сили раз, другий, третій — той не ворухнеться, тільки за третім разом він збудився, ухопив Іллю і разом з конем поклав до кишені. Пізніше ці богатирі побраталися. Билина розповідає і про незвичайну смерть богатиря. Святогор з Іллею на Святих горах знайшли домовину. На труні було написано, що призначена вона тому, кому буде по мірі. Спочатку пробує її Ілля, але для нього труна виявилася занадто великою. Коли ж лягає Святогор, віко так твердо накриває труну, що богатир не може його підняти. Він загадує Іллі рубати віко його (Святогоровим) мечем, але Ілля не подужає піднести того меча. Тоді Святогор дмухнув на Іллю, і в того прибуло сили. Проте розрубати домовину так і не пощастило: за кожним ударом на ній з'являлись нові залізні обручі.

У цій оповідці не пояснюється, за що богатиря спіткала така доля: видно, йому "на роду було так написано" — так, як Іллі не була "написана" смерть у бою. А от в іншому сюжеті билини бачимо думку про покарання Святогора за нахваляння підважити землю (це може бути розцінено як покарання за бунт проти матері-землі або проти божественних сил, на які не мусить підніматися рука людини, ба, навіть велета. Виїхав Святогор у чисте поле. Нема з ким йому силою помірятись. А сила так і переливається по жилах. Говорить Святогор: "Якби землі тягу знайшов, я б усю землю підважив!". Потім наїздить на сакви подорожні. Пробує він їх, не сходячи з коня, зрушити пужалном — сакви ані руш... Хапає обома руками — підняв їх вище колін, але сам вгруз при тім по коліна в землю. По обличчю його не сльози течуть, а кров. Як угруз, так і встати не зміг".

Так і лишився Святогор у тій домовині — в печері. І відпустить його земля, як велика біда прийде, як ніхто, крім нього, помочі подати не здатен буде.

Риба

Риба, як відомо, живе у воді. А вода — це праматір світу. Саме з води, за міфами й легендами різних народів, виникло все живе. Отож риба, як і вода, символізує життя, очищення, здоров'я і плодючість. У багатьох народів є легенди про велетенських рибин — двох чи трьох, які тримають на собі землю. Коли ті риби ворушаться, бувають землетруси. На сході часто зустрічалися храми, присвячені рибам, і в тих храмах були басейни з рибами. Священних риб тримали в невеликих ставках поблизу мусульманських святилищ. Рибоподібним богам поклонялися жителі стародавніх Сирії та Вавилону, приміром, божеству Еа. У талмудійській традиції з рибою пов'язують надію на спасіння душ.

Перші літери грецького написання "Ісус Христос, Син Божий, Спаситель" складають слово "риба" (іхтіос). Апостоли у Христа, як відомо, були рибалками. На іконах Тайної вечері обов'язково зображують рибу. Очевидно, Христос і є тією чудесною рибою, якою за Писанням, його учні насищали тисячі зголоднілих. І ті їли, і ще залишалося.

У снах риба віщує жінці народження дитини. В українській казці "Про Сученка-богатиря" розповідається про царське подружжя, в якого довго не було нащадків. Поруч із царським палацом було велетенське озеро, і цар вибудував через нього міст. І от один чоловік, випадково сидячи під тим мостом, почув розмову трьох ченців про те, яким чином можна царевій біді зарадити. А потрібно було всього лишень: виплести з шовку невід, закинути його в море, виловити золотоперу щуку й дати цариці ту щуку з'їсти. Чоловік розповів про почуте цареві. Так і зробили. Але коли куховарка готувала щуку, то й сама її скуштувала, собачка під столом поїла щучі кісточки, а вже потім рибу їла цариця. Невдовзі всі троє народили синів-богатирів.

Риба пов'язується також зі святом весняного відродження, воскресіння природи. Найперше, що робить люта Зима, коли приходить на землю з вічно засніжених гірських вершин, то це замикає річки, озера й усі дощові джерела льодяними замками й зачиняє небесні ворота до вирію. Вода засинає у кризі (а разом з нею і риба). Однак після Різдва молоде сонце набирає сили, світить дедалі ясніше, будить зі сну золоту Щуку-рибу, а та своїм хвостом розбиває кригу на річках; вода розливається, сніг тане, сонце сяє, і приходить Весна. Вважається, що саме на свято Явдохи П4 березня) Щука-ри-

ба розбиває кригу. Колись діти навіть ходили до річок чи ставків у цей день: послухати, як розбита щукою крига тріщатиме. Про щуку співається й у веснянках, зокрема, про чотири броди: "В четвертому броді Щука-риба грає, гей діти, весна красна, зілля зелененьке...".

Ганна Собачко. Риби

В українській християнській легенді розповідається про те, як рибина чудесним чином "воскресла", передвіщаючи воскресіння Христа: "...кажуть, що як архангел Гавриїл об'явивсь Матері Божій і сказав саме в суботу: "Твій Син воскресне з мертвих"; а Мати Божа саме снідала рибку, так м'ясо об'їла, що зостались самі реберця. Перехрестилася вона та й каже: "Тоді мій Син воскресне, як оця рибка оживе". А рибка: плюсь! — і ожила".

Проте вода — це не тільки здоров'я, плодючість і воскресіння. Відродженню мусить передувати смерть, перебування в потойбіччі. У давнину, ще в дохристиянські часи, на воду спускали човни з покійниками, які повинні були переправити їх до світу предків. Міфічна Щука-риба присутня і в цих віруваннях, вона є посередником між живими й померлими. Цей зв'язок відобразився в загадці про рибу: "На тому світі живий, а на цьому мертвий". У весільній пісні з розряду "жалібних" для сироти співається, що вона хотіла б запросити на весілля свого покійного батька. Сирота ходить по крутій горі, бачить унизу, в бистрій воді щуку-рибу й каже їй:

— Пливи, пливи, щуко-рибо, стиха по воді;
Прибудь, прибудь, мій батеньку, хоч ще раз к мені.
— Ох рад би ж я, доню моя, до тебе прибуть,
Насипано сирой землі на груди мені.
Ох насипано сирой землі на груди мені,
Склепилися карі очі на всі ночі й дні.

На Буковині відомі легенди про країну померлих, де живуть у злагоді й добробуті напівлюди-напівриби — рахмани. На Великдень люди кидають на воду шкаралупи від крашанок, щоб знали рахма-

Писанка із зображенням риби

ни про велике свято. Але поки шкаралупки допливуть до тієї країни, проходять дні, тому Рахманський Великдень буває в четвер або середу.

В Україні шанують міфічну рибу, яка була "спервовіку": вона все бачила, все знає, що є і що буде, ще й має стати свідком кінця світу. У колядці сокіл питає щуку, чи все й тепер так, як було справіку, й чує у відповідь, що тепер усе не так, що "син на батька руку здіймає, донька матері суперечає, брат на брата ніж виймає, сестра на сестру чарів шукає... через неправду світ ся скінчає". В іншій колядці сокіл розповідає щуці, що їх обох спіймають, соколиним пером будуть листи писати, а щуку — на святій вечері споживати.

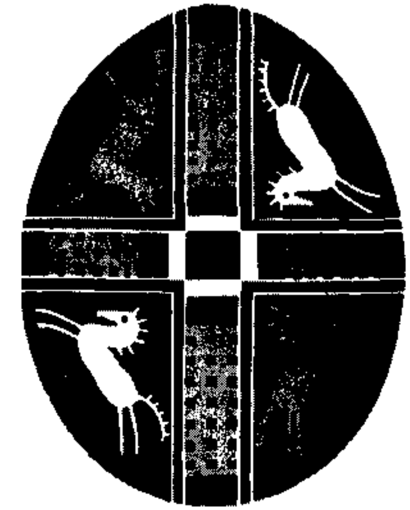
Риба є ритуальною стравою на поминках, весіллі, на святій вечері в переддень Різдва та на інших найвизначніших подіях у житті людини. Зображують рибу найчастіше на писанках, іноді — на побутових предметах.

Кінь

У слов'янській міфології кінь, як і качка, асоціювався із сонцем. Слов'яни пов'язували з конем умирання й народження сонячного божества. Різні археологічні знахідки (оберіг "качка з головою коня"; фібула, на якій зображено Велику Богиню — так, що руки її поступово переходять у кінські голови) — підтверджують припущення: наші предки вірили, що сонце вдень подорожує небом у колісниці, запряженій кіньми, а вночі перепливає підземними ріками за допомогою качок.

Кінь — вірний помічник героїв і богів. Божество грози в індоєвропейській міфології уявлялося лицарем-змієборцем на коні

або ж на бойовій колісниці, запряженій кіньми. Скандинавський бог Одін мав восьминогого коня Слейпніра. **Кінь,** як і птах, був посередником між світами живих і померлих.

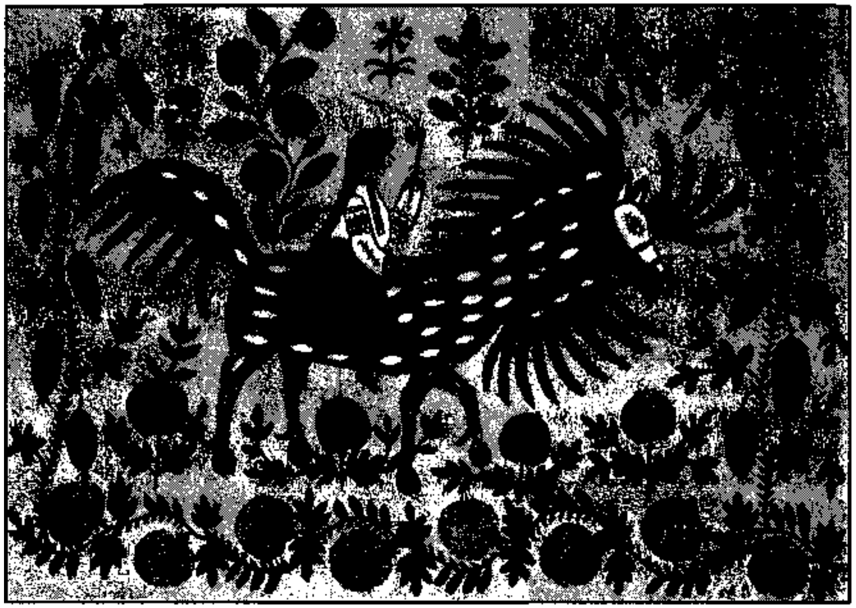
Писанка "Коники"

Безпосередню причетність коней до Бога-Сонця змальовують різні давні міфи. Спільним для індоєвропейців є образ Бога-Сонця на бойовій колісниці, запряженій кіньми. Так, в індійській міфології відомий один із варіантів міфу про створення людей. Бог-Сонце виліпив чоловіка та жінку із глини. Проте не встиг він подарувати виліпленим глиняним фігуркам життя, як кінь ущент знищив творіння, передбачаючи майбутні страждання, яких завдадуть йому люди. Тоді Бог-Сонце створив спочатку павука. І поки нові глиняні фігурки висихали, павук сплів таку міцну павутину, що крилатий кінь не зміг її прорвати.

Відгомін вірування про міфічного коня бачимо в українській колядці:

Золота грива коня покрила,
Срібні копита камінь лупають,
Камінь лупають, церков мурують
З трьома верхами, з трьома хрестами:
На першім хресті — сонечко в весні,
На другім хресті — місяць у кріслі,
На третім хресті — зоря із моря...

Ритуальний зв'язок людини й коня проявляється по-різному через образ світового древа. Білоруси називають одну з головних частин житла — пічний стовп — "коньовим" стовпом або просто "конем". Стовп цей мав безпосередню причетність до домашнього вогнища, отже, й душ померлих предків.

Марія Приймаченко. їде осінь на коні

При спорудженні житла східні слов'яни найчастіше використовували як жертву коня. Відповідно, й дахи тих будинків увінчували зображенням голови коня — так званими "кониками", "коньками".

Жертвування коня або присвята живої тварини різним божествам — характерні для багатьох народів. Так, покровителькою коней у римлян була Діана. А в гунів під час церемонії присягання пили кров священного білого коня, змішану з вином. У східнослов'янських колядках поширений мотив потоплення в морі (річці) кінського табуна, серед якого вирізняється чудесний кінь. Учені вбачають у цьому мотиві ритуал жертвоприносин коня.

Кінь з'явився на теренах України давно: кінські кістки, знайдені в Наддніпрянщині, датуються IV тис. до н.е., причому це останки вже приручених коней. Археологічним свідченням зародження культу цієї тварини вважають знахідки її захоронень, а також зображення коня чи його голови.

Голова коня відігравала важливу роль у ритуалах усіх індоєвропейських народів, тому в казці з'являється образ чудесної Кобилячої Голови, яка нагороджує добру й чуйну дівчину: "Дівко, дівко, влізь мені в праве вухо, а в ліве вилізь!

Як заглянула ж вона в праве вухо, а там усякого добра і видимо, й невидимо! Чого там тільки й не було! І убрання всякі, коні, карети, кучери. А золота та срібла! А грошей!".

В обрядах українського весілля та "посиженні" при мерці перед похороном та різдвяному колядуванні — скрізь є образ "коня", якого здебільшого не маскували. За "коня" переважно обирали веселого дотепного чоловіка — аби з нього "було сміху багато". Відрізнялася тільки "кобилка" з Поділля. Це була особлива конструкція: до перевернутого кошика, який прикривали рядном, чіпляли спереду кінську голову з дерева, а позаду конопляний хвіст. Посередині обов'язково був отвір для вершника, до пояса якого і кріпилася "кобилка". Вершник легко міг керувати "кобилкою", вдаючись до різних комічних трюків, — і це смішило люд. На півночі Польщі, в Мазовії, з коником схожого вигляду колядники обходили поля, приспівуючи традиційних землеробських пісень.

У Карпатах із ряджeним вершником на коні з'являлися на весіллі. "Конем" були двоє молодих хлопців, укритих ліжником чи веретою. А під час похоронного "посиження" "на коні" їздив "вірменин" і, намагаючись наслідувати особливості вірменської мови, купував "худобу", вдаючись до всіляких витівок, часто сороміцьких. Усі його дії були спрямовані на те, щоб розсмішити людей, а сам похоронний сміх передбачав майбутнє відродження і слугував живим оберегом від представників потойбіччя й самої смерті.

Кінь — посередник між світами і царствами: своїм і "тридесятим" — має здатність віщувати. Смерть, весілля або весну кінь чує за дванадцять днів наперед. Чує також "на себе лиху годину" — що він "матиме тяжку роботу" (Чернігівщина). Передчуття біди конем символічно виражається різними діями: "Проломився кінь вороний на широкім мості" (в іншому варіанті — "спотикнувся"); "Кінь води не п'є, він на воду дує".

У давнину був звичай ховати коня разом із померлим. Такий кінь мав перенести мерця у світ інший, служити господарю й там. І навіть коли утвердився культ предків і виникло вірування, що померлі нікуди не відходять, не від'їжджають, а живуть у хаті, під порогом, біля печі, — то й тоді кінь залишився твариною, що спілкується з мерцем. Тому в чарівній казці розповідається про померлого батька, котрий дарує наймолодшому синові-дурню кіль-

ка волосин із кінської гриви (в іншому варіанті — вуздечку), за допомогою яких можна прикликати коня надзвичайної сили і краси. Цей мотив фігурує в казці ще й тому, що в багатьох народів існував звичай на знак жалоби за померлим зрізати із гриви та хвоста коня пучки волосся й закопувати неподалік могили.

Волосся з кінської гриви також часто використовували в народній магії. Це засвідчує пісня:

Циганочка да воріженька
Волю учинила, та волю учинила.
Стригла гриву коню вороному,
Козака курила, та щоб з невірним жила.

Забарвлення коня впливає на його символічне значення. Пісня, як і казка, вказує на різні масті тварини:

Запрягайте коня-сивця —
Напилися в свата пивця,
Запрягайте вороного —
Поїдемо до другого.

У веснянці, що її записав Гнат Танцюра від Явдохи Зуїхи, маємо образ чорного коня, який набуває тут негативного значення, а сама веснянка своєю структурою нагадує замовляння:

... Але вродив чорний мак,
Занадився чорний кінь,
Треба його піймати
Та до пана завести.
— Ой пане ж мій, паночку!
Зроби йому вуздечку.
Мені буде чорний кінь,
Тобі буде нелюб мій.

Давні джерела описують білого коня, що був при храмі Святовита — бога .земних плодів і воєнної здобичі. Цей кінь належав божеству, годувати його й сідати на нього міг тільки жрець. Кінь слугував для пророкування перед початком великої справи. Подібна подвійна символіка збереглась і в народному соннику: "На білому коні їхати верхи — щастя, на буланому — слабість". Причетність білого коня до царства мертвих знайшла й інше трактування: коли сняться білі коні, це до смерті.

Білий кінь зустрічається найчастіше в казках та легендах. Білий колір загалом є характерною ознакою потойбічних істот, що

втратили тілесність. Скрізь, де кінь відіграє культову роль, він завжди білий. В образі білого коня деяким людям навіть з'являється скарб.

В українській чарівній казці кінь постає надійним товаришем, побратимом героя. Кінь не просто помічник, він не тільки передбачає події, а й чинить різні дивовижі: робить героя красенем ("Ванька-золотокудрявець") чи перетворюється на чудову споруду ("І той кінь здох — і зробився палац"). У казці про козака Дрімсона мудрий кінь завбачливо радить козаку не чіпати знайдене перо чарівного птаха, інакше "буде біда". Згодом кінь допомагає неслухняному Дрімсону впіймати самого птаха, знайти панну, якій той належить, а потім і "стадо коней", за яким тужить панна. Про такого коня народна мудрість каже: "Доброму коневі хвате доброго слова".

Досі існують перекази про богатирських коней, які мають дивовижну силу (їх не втримають і кільканадцять чоловіків), а також здатність літати "вище лісів стоячих". Такий кінь сам розшукує свого господаря, який живе звичайним життям і не підозрює, що він богатир. І тільки, як "прийде його час", сідає на коня та їде "на границю" — зміїв стерегти.

Особливого значення набув кінь за часів козацтва. Кінь — добрий товариш козака, вірний до могили, часто проводжає його в останню дорогу:

Козака несуть
І коня ведуть,
Кінь головоньку клонить.

Цікавою гранню образу коня є його еротична символіка. В одній із так званих "еротичних" казок, варіант якої побутував на Поділлі в середині XIX ст., персонажі — пані та її прислужник — розмовляють поміж собою метафоричною мовою, в якій прутень зветься "конем", піхва — "колодязем", тож, відповідно, і статеві зносини образно описано як напування коня.

Часто символ коня набуває еротичного забарвлення у весільних піснях:

Да давали коням гречку,
Як їхали по дівочку,
А тепер сочевицю —
Везем молодицю.

У весільному обряді, коли молодий із боярами їде по наречену, мати у вивернутому кожусі виходить на поріг і обсипає всіх вівсом, а один із бояр тим часом обводить коня навколо діжі.

У купальській пісні співається:

Ой на Купала, на Івана
Там скакав коник під гречкою,
А за ним Василь з вуздечкою:
— Не скачи, коню — загнуздаю,
А ввечері ще й осідлаю.
Та й поїдемо до Марини.
Вона купайла прибирає,
А мене молодого дожидає.
Вона свічечки засвічує,
Свого Василя дожидає...

У ліричних піснях напувати або пасти коня — ознака найбільшої довіри до милого:

Ой ти, місяцю, я зіронька ясная,
Ой ти, парубок, я дівчина красная.
В вишневім саду я тобі коня пасла.
Ой пасла, пасла — звечора до півночі,
Упала роса на мої карі очі.
Не так на очі, як на русую косу,
Серце парубче — віночка не доношу...

Одна дівчина "взяла коня за вудила, по подвір'ячку поводила". Інша каже: "А я свому миленькому коня напуваю". Проте буває, що парубок просить: "Дівчино моя, напій мя коня", а вона не погоджується:

Не напою, бо ся бою,
Не твоя жона.

Деякі козаки вміють наобіцяти "золоті гори", такі пропонують:

Дівчино моя, сідай на коня,
Та й поїдем в чисте поле, до мого двора,
А в мому дворі — штири світлиці,
Ще й п'ятая світличенька — для миленької...

Найчастіше дівчата відмовляються, кажучи:

Козаченьку мій, коли б я твоя —
Взяла б коня за шовковий повод та й напоїла...

Корова

Корова — уособлення богині неба, годувальниці землі, яка своїм молоком напоює лани. Молоко такої корови — символ благодатного дощу. Злі сили крадуть небесних корів, але герой обов'язково визволяє їх, таким чином повертаючи людям дощ.

У скандинавській міфології чудесна корова Аудумла походить від інею, який наповнював світовий безмір. Аудумла вигодувала своїм молоком першу антропоморфну істоту — велетня Іміра. Окрім цього, із солоних каменів, які лизала корова Аудумла, з'явився предок богів, батько Бора й Одіна — Бурі.

Під час всесвітнього потопу, згідно з міфами народу шан із М'янми, врятувалася тільки одна людина — Літлонг. Небесні божества дозволили йому взяти на пліт тільки корову. На вже сухій від потопу землі згодом сталася пожежа, й Літлонг урятувався в той спосіб, що розрубав корові черево й там переховався. У шлунку корови він знайшов дві насінини гарбуза й посадив їх. Величезні гарбузи пропалив блискавкою всемогутній Лінлауна. З одного гарбуза вийшов шан, із другого — інші народи, різноманітні корисні тварини й рослини.

У російській казці "Крихітка-Хіврунька" розповідається про сирітку, якій допомагала її улюблена ряба корова. Хіврунька влазила корові в одне вухо, вилазила в інше — й величезна робота, загадана мачухою, вже була зроблена. Підгледіли злі мачушині дочки, що корова так чинить, розповіли своїй матері, й та наказала зарізати корову. Коли Хіврунька у сльозах побігла до корови, та втішила її і сказала м'яса не їсти, а кісточки зібрати в хустинку, посадити в садку і щоранку поливати. Так і зробила дівчина. З кісточок виросла чарівна яблунька. Якось дівчата гуляли в саду, їхав мимо барин, і сказав: "Котра мені яблучко подасть — та заміж за мене піде!". Кинулась одна, друга, третя сестри, скачуть — не дістануть яблучка. А Хіврунька підійшла — гілочки до неї нагнулися, вона яблучко зірвала та й барину дала. І після весілля зажила вже щасливо.

У єгипетській міфології існував бог Бухіс у вигляді чорного бика. Його матір'ю була корова, яка народила також сонце. Жіноче творче начало в давньоведійській міфології уособлювала Вірадж, яка втілювалася в корові. Грузини у давнину шанували богиню Адгіліс Деда — покровительку місцевості, опікунку жінок, дітей, мисливців і корів. Східнобалтійська богиня щастя й долі Лайма була покровителькою пологів і охоронницею корів.

С.Світославський. Воли на ниві

Чудесний край Голока (коров'ячий світ) в індуїстській міфології — це рай Крішни, розташований на південних схилах гори Меру. Через Голоку протікає небесна ріка Ямуна. До раю переносяться шанувальники Крішни у вигляді корів, тварин і птахів, а найвірніші — у вигляді пастухів і пастушок.

Молоко — атрибут Великої Богині. Дойд — це молоко небесної корови, яке поїть і годує землю. У давньоіндійській міфології їла (або їда) — богиня жертовного узливання й молитви, персоніфікація жертви молоком і маслом. Вона — "маслянорука" й "маслянонога", багата на дітей і корови, мати стад, володарка довгого життя. Місце їли — на вогняному вівтарі, де її спалює Агні.

Можливо, святкування Масляної в українській традиції — з обов'язковими молочними стравами, з обрядом колодки (карою непошлюбованим за "недобрий вплив" на родючість) — також відгомін міфів про священних корів.

Слов'янський фольклор насичений оповідками про те, як-відьми крадуть у корів молоко. Відьми, які викрадали його, могли викрасти й дощі (або, навпаки, наслати їх), і місяць. За ведійською міфологією, Пані краде корів і ховає їх у печері, яку стереже демон Вала. Індра посилає на пошуки корів божественного собаку Сараму, який знаходить корів. Пані відмовляється повернути корів, і тоді Індра разом із Бріхаспаті та сімома мудрецями ангірасами руйнує печеру і звільняє корів.

Корова — жертовна тварина. У абхазів і абазинів корів приносили **в** жертву верховному божеству Анцва — творцю природи та **людей,** вседержителю всесвіту. Він перебуває на небі й карає злих **духів** громом і блискавицями. Адиги приносили корову в жертву **своєму** богові Ахину — покровителю великої рогатої худоби. Це відбувалося восени, в час ушанування Ахина.

В індуїстській міфології є образ ріки Вайтрані, яка протікає в царстві бога смерті Ями або ж розділяє світи — живих і мертвих. **Річка** ця дуже страхітлива, це бурхливий потік крові, кісток та різних нечистот. Перейти її може тільки та людина, яка при житті подарувала брахманові корову.

У міфах обських угрів володар вод Віт-Кан живе у воді, стежить за плодючістю риби й наділяє рибою людей. Під час епідемій його молили про допомогу, ллючи до води кров жертовної корови.

В українській загадці в образі корів і вола, постає доба: "Чорна корова весь світ поборола, а білий віл весь світ збудив". Корова символізує жінку й водночас землю. Телиця — дівчину. Вони пов'язані насамперед із коханням, шлюбуванням, родючістю:

Ой в правую середу, середу
Пасла дівка череду, череду,
Загубила корову, корову,
Запалила зелену діброву,
Дібровонька палає, палає,
Дівка коров шукає, шукає.
Решетом воду носила, носила,
Дібровоньку гасила, гасила,
Скільки в решеті водиці, водиці,
Стільки в хлопців правдиці, правдиці,
Скільки в решеті дірочок, дірочок,
Стільки в хлопця дівочок, дівочок!

Бик — втілення чоловічої плодотворної сили. У єгипетській міфології бог родючості Апіс мав подобу бика.

Віл символізує чоловіка. Пасти воли — бути на виданні:

Пасла Ганнуся чотири воли,
Ой пасла, пасла, шиттячко шила,
Твердо заснула, воли згубила,
Батеньку, піди, волики знайди,
Батенько пішов, воли не знайшов...

Так ходили і матінка, і братічок, і сестронька. Нарешті, попросила миленького: він пішов і знайшов волики.

Українці вельми шанували свою худобу, існувало багато обрядів, за допомогою яких, виявлявся цей пошанівок. На Різдво до неї носять кутю, на Богоявлення її окроплюють йорданською свяченою водою. А гуцули на Великдень христосуються з худобою.

Волів вважають благословенними Богом, бо коли народився Спаситель, вони прикривали його соломою в яслах і обігрівали. Про це співається в колядках:

Десь узялись до сходу сонця три воли.
Всі три вони над тим дитям дихали.
Вони ж теє малоє дитя обігрівали...

На іконах Різдва Христового обов'язково зображується віл. Вважалося, що в ніч перед Новим роком воли навіть можуть говорити людською мовою. "Один дуже скупий чоловік, котрий хотів переконатися, що воли розмовляють, заховався перед Новим роком у ясла, в яких зазвичай давали корм волам. Увечері він дійсно почув розмову волів. Вони говорили одне одному: "Не маємо ми, що їсти: господар наш поїв усе сам. Спочиваймо хоч, бо завтра нашого господаря повеземо на цвинтар". Кажуть, що так воно все і сталося. Тому існував звичай, що перед Новим роком волів намагалися годувати особливо ситненько.

Бачити корову вві сні — до хвороби або до неволі; або ж таким чином з'являється відьма. Доїти уві сні корову — до прибутку.

Коза

Коза у традиційній культурі багатьох народів символізує багатство, достаток, урожай і плодючість. А ще — воскресіння сил природи, завмерлих на час зими. Образ цієї тварини пов'язаний із пошануванням померлих предків.

Добре відома казка про Козу-Дерезу доносить до нас із давнини відгомін міфу. Пригадаймо козу, "півбока луплену", що забігла до зайчикової хатинки й лякала звірів, які намагалися вигнати її. Вдалося це тільки ракові (в інших слов'янських варіантах — їжакові, бджолі), який боляче ущипнув козу. Саме ця казка, як вважають учені-міфологи, дуже нагадує міф, поширений у Східному Середземномор'ї — про бога плодючості. Найвідоміший із його варіантів — хетський міф про Телепінуса, який, узувши правий чобіт на ліву ногу, розгніваний, десь пропадає. Природа скрізь починає чахнути. Боги довго шукають Телепінуса, та все марно. Аж ось послана богинею-матір'ю бджола знаходить його й, сонного, боляче жалить. Так бог родючості повертається — тоді все довкола оживає і плодоносить.

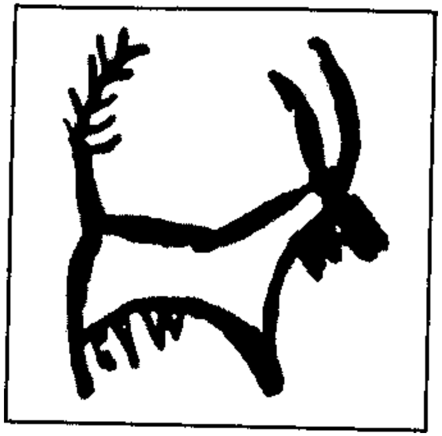

Цапок. Керамічна іграшка-свистунець. Опішня

Наша казка про Козу-Дерезу найчастіше закінчується тим, що коза тікає від рака — "тільки її й видно". Про символіку плодючості цієї рогатої тваринки тут не йдеться. Хоча віднайти саме таке розуміння у фольклорі неважко.

З казок, легенд, обрядів та повір'їв багатьох народів дізнаємося, що коза справіку і в скотарських, і в аграрних культах уособлювала родючість і життєдайну силу природи. Шанували як козу, так і цапа. Плодючість цапа спричинила його безпосередній зв'язок із богами та міфологічними персонажами, що уособлювали цю рису. Проте в міфах збережено й інше уявлення: цап ні на що не здатний, із нього нема ніякої користі ("як з цапа молока", "і в нашої кози колись хвіст виросте"). Через певні зміни в уявленнях образи кози й цапа іноді є досить суперечливими. Цапа пов'язували також із нижнім світом і приносили його (чорного козла) в жертву водянику. Сам водяник теж міг показуватися людям у козлячому образі. Звідси й цапині копита в нечистого, а також обережне ставлення до козла з боку злого домовика, який часто мучить домашніх тварин, особливо коня: "Як домовик незлюбить коня, то їздить на нім по ночах, доки не заїздить. Щоби сього уникнути, треба тримати в стайні козла. Тоді домовик їздить на козлі, а коневі дає спокій". Загалом же, як твердять міфологи, всі уявлення про цапа підкреслюють насамперед його виняткову хтивість і плодючість (пригадаймо образ Пана в давньогрецькій міфології).

Вірування про чудесні властивості кози відобразилися в новорічному звичаї "водити Козу". Народну виставу, де головним героєм була Коза, мали слов'янські народи, а також молдавани, вірмени, литовці, румуни та шведи. Водячи Козу на Новий рік (у деяких місцевостях — на Різдво) від господи до господи, люди мали на меті заворожити врожай на майбутній рік, а також, закликавши

Зображення кози на трипільській **керамщі**

силу предків-небіжчиків, оживити (разом із народженням нового року) творчу енергію всього роду. Образ кози пов'язаний також із пошануванням померлих предків. Адже душі покійних — це опікуни сільського господарства і скотарства. В обряді виявляється зв'язок дії переодягання з потойбічним світом, а отже, і з померлими родичами. Найхарактернішими ознаками такого одягу були маска (або намащування обличчя сажею чи борошном) і вивернутий вовною назовні кожух (чи будь-який інший одяг). Використовували вивернутий одяг і в обрядах під час "сидіння при мерцях". Він вважався знаком приналежності до потойбічного світу, в якому все не так, як у світі живих — усе "навиворіт". Що тут мертве — там живе, що тут гарне — там потворне, що тут добре — там зле... Окрім цього, ознаками причетності до світу померлих були кошлатість, незвичність одягу, зміна голосу. Сама ж маска ідентифікувалася зі сліпотою. Вона теж позначала представника потойбічного світу, свідчила про особливу магічну силу, якою той володів. Про зв'язок учасників обрядової гри з потойбіччям свідчать і діалоги "козоводів" із господарем дому. Ряджені розповідають, що вони прибули здалеку — з "далекої дороги", — яка у фольклорі завжди є дорогою на той світ.

Про те, що й Коза, й Дід, який її водив, пов'язані з потойбіччям, свідчить і солома, яку використовували для виготовлення їхнього вбрання. Діда (тобто перевдягненого Дідом хлопця) навіть називали Солом'яним, бо він мав одяг, бороду та вуса, зроблені із соломи. Солома в традиційній культурі символізує старе, мертве. Адже саме вона залишається після того, як із колосків вилущили зерно — символ життя. У давніх індусів наречену садовили на солому. Пояснення цьому різні: щоб уберегти всіх присутніх у домі від зурочення, щоб наділити домашніх багатством. У солому закутували Діда у словацькому та чеському різдвяних ритуалах. Українці на Різдво стелили на підлозі солому — щоб душі предків у ній збиралися. Перед Різдвом соломою устеляли дім також росіяни й поляки. Після свята солому

вимітали і спалювали. На Закарпатті на другий день Різдва її мели до води (наприклад, до ріки) і спалювали, називаючи це обрядодійство "палінням діда".

В Україні Козу водили (а подекуди й досі водять) так. У гурті розподіляли ролі: Кози, Діда, Баби, Лікаря, іноді — ще й Цигана чи Жида, Міхоноші (котрий збирав дарунки вдячних господарів). Козу іноді споряджали з держака сокири, прив'язавши до нього дві ложки ("роги") та прядиво ("бороду"). Топорище пропихали крізь рукав вивернутого кожуха або сердака. Мекаючи, нічого не бачачи під кожухом, гравець намагався наздогнати котрусь із жінок чи дівчат і штрикнути рогами. Іноді Козу "заманювали" сіллю, закликаючи її до дівочого гурту: "Коць-коць-коць...". На Бойківщині Козу "складали" із довгої жердини, на яку накидали кожух навиворіт, причепивши дерев'яну голову зі справжніми рогами. У цьому регіоні України часом розігрували комічну ситуацію, у якій "суддя-біров" організовував продаж кози і цапа. І отой цап "штрикав" рогами дівчат та жінок. На Буковині Коза пустувала й жартувала з дівчатами. На Чернігівщині Козою був парубок у вивернутому кожусі. Козячий хвіст робили із соломи, а на роги "тварині" вішали дзвіночок.

Малюнок до етнографічного опису обряду "водіння Кози". Поділля

Перед домом Дід питав: "Панове господарі, чи дозволите Козу завести?". Якщо дозволяли, то всі заходили до хати, й починалося веселе дійство. Коза кумедно стрибала, аби господарі гарненько посміялися. Адже сміх — це символ життя. Зазначимо, що образ кози, серед інших тваринних символів, присутній і в карпатських поховальних забавах. Первісний магічний характер ці ігри вже втратили, проте з давніх-давен метою їх було саме викликати ритуальний сміх, що мав зберегти життя й не дати покійникові забрати з собою ще когось.

Гурт щедрівників у цей час співав:

Де Коза ходить — там жито родить,
Де Коза рогом — там жито стогом,
Де Коза ногою — там жито копою,
А де не буває — там все вилягає...

У багатьох варіантах текстів, які супроводжують гру з Козою, йдеться про її вбивство. Коза падає і помирає. Дід бідкається, Баба голосить. Приходить Лікар, "надуває жилу" Козі, й вона оживає. Разом з нею, за символічними уявленнями, оживає і природа. Цікаво, що часто воскресає Коза вже у вигляді Цапа (Козла).

Життя природи люди звикли ототожнювати зі своїм життям, людину — із природою. А в період, коли вмирало старе й народжувалося нове, люди в обрядах символічно поєднувалися зі своїми предками. Для того, приміром, щоб відвернути від себе «можливу смерть. А ще смертю-народженням Кози викликати в завмерлій на зиму природі весняне воскресіння. Власне, так з'явилася ідея "офірного цапа" — тварини-жертви.

Ше в XIX ст. у чехів та в деяких районах у німців існував обряд: цапа з позолоченими рогами, прикрашеного квітами та стрічками, скидали з місцевої дзвіниці або якогось узвишшя. Цей жорстокий обряд, проте з цілою низкою гумористичних сценок, проводили 25 липня на день св. Якуба. Учасники дійства по тому ретельно збирали кров убитої тварини, яка, за віруваннями, мала лікувальні властивості: зцілювала рани, допомагала від серцевих нападів, нею обкурювали переляканого. Під час різдвяного обходу з Козою ліоди вже тільки імітували її смерть. Та й самої тварини вже не було — її роль, як ми знаємо, грав чоловік або хлопець.

Уявлення про козу знайшли відображення і в народному соннику. Чорна коза сниться — до біди, біла — до якоїсь вигоди. Стадо кіз — до багатства.

Свиня

У міфологічному світогляді чітко розрізняються образи свині й кабана (вепра). Свиня та кабан у моделі світового древа представляють світ земний (кабан) або ж підземний (свиня, яка зображується під корінням). Зазвичай, кабан асоціюється з чоловічою силою, міцністю. Свиня — з силою землі, теплом і родючістю. Кабан, як і свиня, асоціюється із сонцем та аграрним культом.

У багатьох народів кабан був пов'язаний із верховним божеством. За одними міфами, він є священною твариною, присвяченою тому чи іншому богу. За іншими — бог сам може перетворюватися на вепра і в такій подобі з'являтися перед смертними. Іноді кабан виступає в ролі священного вісника. Так у балтійських слов'ян є легенда про велетенського кабана із сяючими білими іклами, що з'являється з морських глибин, коли священному місту Ретра загрожує якась небезпека.

Світотворче значення кабана бачимо в одному з варіантів ведійського космогонічного міфу, згідно з яким вепр пірнув у первісні води, щоб вирити іклами землю. За міфами інших народів, земля утворилася з тіла гігантського кабана, принесеного в жертву богами.

У деяких народів кабан вважається першопредком людини. Наприклад, у азійського народу марід-анім є міф про Наздра та свиню, від якої пішли всі люди племені. Одного разу плем'я упіймало дикого кабана і влаштувало на честь цього велике свято. На свято прийшов і Наздр. Йому також запропонували м'ясо, але він не став його їсти. Натомість зібрав усі кістки забитого кабана й виніс їх за село. Там він склав кістки, з'єднав кістяк і закидав його травою. Коли з-під трави почувся виск, Наздр відкинув траву, і звідти вистрибнуло дві свині: великий кабан та маленька свинка. Свині побігли до села і вчинили там страшенний галас. Скоро жінки та дівчата заверещали, як свиня, а чоловіки захрокали, мов кабан. Насамкінець усі люди перетворилися на свиней.

У германців є міф про походження племені від двох братів. Ім'я одного з братів перекладається з давньоісландської мови як "вепр", "князь", "бог". Це залишки давніх тотемічних уявлень про те, що кожна людська спільнота походить від якоїсь тварини. Кожен окремий представник племені нібито мав ті самі якості, що й тварина-першопредок: спритність, силу, хитрість і обережність, гострий зір та чутке вухо тощо. Люди не полювали на той різновид тварини, нащадками якого себе вважали. І вірили, що, навпаки, представники цього зоологічного виду їх не чіпатимуть. Відповідно, й називали себе "люди-вовки", "люди-змії", "люди-вепри" тощо.

Відгомони тотемістичних вірувань трапляються в різних пам'ятках стародавніх культур. Зображення цілого вепра або лише його голови містяться на мікенських, римських, давньогерманських археологічних знахідках, зокрема на шоломах, щитах; зустрічаються в оздобленні зброї та військового вбрання.

У міфології давніх єгиптян кабан вважався священною твариною бога пустелі Сета. Цікаво, що давні греки зображували Сета у драконячій подобі. Сет був молодшим братом одного з основних богів єгипетського пантеону — Осіріса. Прагнучи посісти престол брата, Сет разом із 72 змовниками таємно зміряв тіло Осіріса, зро-

бив розкішний саркофаг і на бенкеті запропонував гостям по черзі лягти в нього, обіцяючи подарувати саркофаг тому, кому він найбільше підійде за розміром. Коли підійшла черга Осіріса, саркофаг закрили, залили свинцем і вкинули до Нілу. Згодом дружина Осіріса Ісіда знайшла труну, яку прибило хвилями до берега, і сховала її в хащі. Але Сет, який полював при місячному сяйві на дику свиню, знайшов тіло й розірвав його на чотирнадцять частин. Саме тому, як зазначає давньогрецький історик Плутарх, єгипетські жерці їдять свинину лише один раз на рік, при повному місяці, як жертовну страву, присвячену цій події.

Кабан, як і свиня, пов'язаний із сонячним теплом та аграрними культами. У східних та західних слов'ян, а також у багатьох інших європейських народів, часом народження нового сонячного божества, отже, й початком нового сільськогосподарського циклу, а міфологічно — й нового всесвіту, було свято Різдва. Спрадавна печене порося та інші наїдки зі свинини були головною стравою різдвяного столу — жертвою богам. Відгомони прадавніх уявлень збереглися й досі. Так, подекуди в Україні перед споживанням поросяти таріль із ним тричі підносять до ікони (відгомін уявлення про жертву богові), а лише потім ставлять на стіл туди, де під скатертиною розсипане насіння (яке мало отримати сили родючості від жертовної тварини). У багатьох колядках та щедрівках міститься перелік різдвяних страв, серед яких обов'язково є свинячі ковбаси та свиняче стегно:

Як ходив я та й колядувати,
Зайшов я до бойка до хати.
А там їдять, випивають,
А за мене не згадають,
Малого, малого, малого.
На припічку кишки шкваркотіли,
А в сінях ковбаси висіли.
Я по одній собі брав
Та й у торбу напихав,
Повную, повную, повную.
Та того було мені мало:
Поліз я на вишку по сало.
Сало з торби собі брав
Та все собі рівно клав
У торбу, у торбу, у торбу.
Як почули господарі з хати,
Та й почали коцюбами гнати.

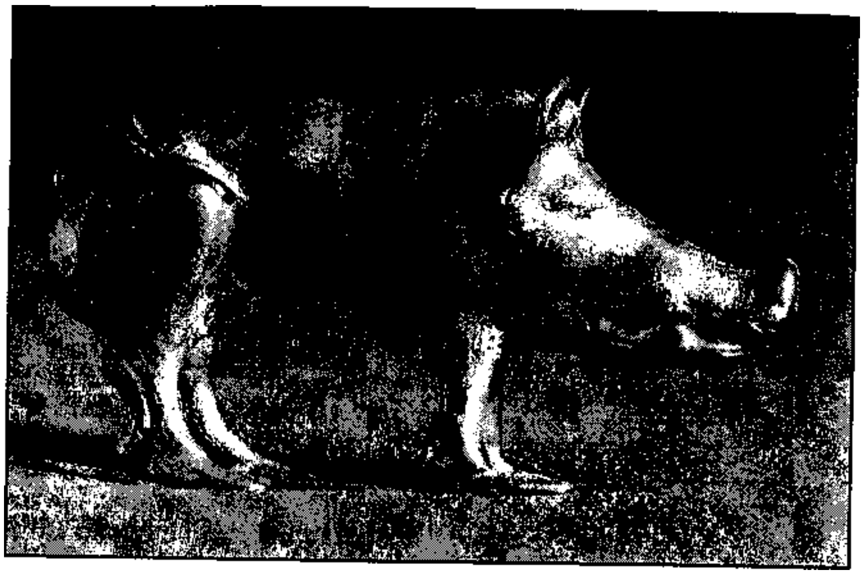
То я скоро утікав
Та й ковбаску наминав,
Але втік, але втік, але втік.

Мотив різдвяної свині є спільним для багатьох міфологій. Людину й порося приносили в жертву під час хетського ритуалу вшанування сонячного божества. У мордвинів, чувашів та деяких інших народів розігрували напередодні Різдвяних свят ціле дійство, центральне місце в якому було відведено свині. Живу свиню вбирали в рушники, прикрашали березовим гіллям. У такому вигляді її кололи, обсмалювали, іноді спалюючи при цьому рушники. Гілля ж зберігали і наступного дня будили ним дітей зі словами: "Хай береже тебе божество берези". Того ж дня свинячу голову готували, на тарелі перед головою розкладали "золоту бороду", зроблену з червоних ниток, до рота вкладали крашанку (символ сонця) та березове гілля й носили по двору, співаючи колядки. Після цього здійснювалася молитва до верховної богині.

У Голландії вірили, що в різдвяну ніч по землі ходить золотий кабан, він же замість коня може везти колісницю бога Фрова. Образ вершника на свині, з яким ототожнюється бог Бальдр, присутній і у скандинавській міфології. Бальдр — світлий і прекрасний бог усього доброго, що є на землі. За міфом, юному Бальдру вві сні було сповіщено про швидку загибель від руки сліпого бога Хьода. Тоді мати Бальдра взяла клятву з усіх речей та істот, що вони не завдаватимуть шкоди її синові. І лише один нікчемний пагін омели, що здавався цілком безпечним, не дав такої клятви. Саме цим пагоном було вражено Бальдра під час розваг богів. Разом зі смертю юного бога зникло все чисте, запанував загальний безлад, хаос. Згідно з міфічною розповіддю, воскреслий у чарівний спосіб Бальдр повернувся в оновлений світ. Календарно це приурочено до свята Різдва — народження сонця. Тому, на думку вчених, Бальдр пов'язаний із культом плодючості та ідеєю оновлення. Підступно вбитий, він є втіленням померлого та воскреслого бога рослинності. Такі боги є в усіх розвинутих міфологічних системах: давньоєврейський Таммуз, грецький Діоніс, сирійсько-фінікійський Адоніс, єгипетський Аттіс та ін.

Як утілення родючості, вепр в українських сороміцьких піснях — фалічний символ:

Поволі гоже, вороже, грай,
Мого серденька під бік не совай.

Скіфська фігурка кабана. Золото

Той мене убив, той мене скривив,
За того вепричка, що все дурив.

Із сонцем пов'язаний і жіночий варіант цього образу, адже свиня була символом життєдайного тепла та родючості. В усіх фольклорних творах, народних обрядах та зразках матеріальної культури, де згадується свиня, є вказівка на її сонячну природу. У міфах часто повторюється мотив свині, запряженої до золотого — тобто плодоносного — плуга. У казках свиню називають "свинка-золота щетинка". В українській загадці вогонь зображений у вигляді золотої свині: "Тремтить свинка — золота щетинка". Золота свинка є також характерним персонажем тюрінзького фольклору.

Природна плодючість цієї тварини сприяла ототожненню її із Матір'ю-Землею. У Давній Греції під час свят на честь богині плодючості Деметри приносили в жертву молочних поросят. Потім їх ховали в землю, а восени під час свята врожаю жінки викопували рештки поросят, і згодом змішували їх із насінням, яким засівали поля. Це мало забезпечити багатий урожай. У литовському трактаті XVIII ст. описано схожий звичай: чорне порося було ритуально принесено в жертву Матері-Землі під час освячення посівного насіння. У німців та в лужичан іще й досі на Різдво випікають із тіста порося, яке зберігають до весни. Тоді його розламують на шматочки, змішують їх із посівним зерном, додають до ячменю робочим коням, дають їсти плугатарям.

Культ свині був поширений на різних територіях ще з V тисячоліття до н.е. Серед трипільсько-кукутенських археологічних знахідок, датованих цим часом, є глиняні скульптурки поросят із втиснутим у них зерням. Серед археологічних пам'яток скіфських курганів знайдено фігурки свиней, виготовлені із золота.

Серед пам'яток культур Вінча та Караново археологи знайшли глиняні маски та церемоніальні посудини, покришки яких були зроблені у формі свинячих голів. Більшість цих зображень мали прикраси у вигляді сережок. На думку вчених, посудини застосовувалися в ритуалах, пов'язаних із вшануванням богині плодючості, так званої Великої Богині, яка вважалася першопричиною народження та смерті, джерелом життя на землі. Свиня була символом цієї богині, втіленням плодючих сил усього сущого.

Не випадково у Давній Русі свиняча голова була обов'язковою весільною стравою. її подавали на стіл, обкладену червоними стрічками — символом дівоцтва. Наречена мала скуштувати хоча б один шматок: за повір'ям, це забезпечувало велику кількість і здоров'я майбутніх дітей. У деяких місцевостях України народження дитини так і пояснювали: "Свиня дитину принесла", а вагітним жінкам, щоб пологи пройшли добре, заборонялося штурхати ногою свиню.

Ототожнення жінки-матері зі свинею бачимо в багатьох зразках в українському фольклорі. Наприклад, у народі й досі побутує така традиція: матері, в котрих померли маленькі діти, не їдять яблук до першого (яблучного) Спаса. Вважається, що на це свято малечі на тому світі роздають золоті яблука. Дитині, мати якої не дотримувалася заборони, не дадуть яблук, а скажуть: "А твоє яблучко свиня з'їла".

Зворотній варіант бачимо в іншому народному повір'ї. Діти, які були вбиті матір'ю ще до народження, на тому світі переслідуватимуть її у вигляді поросят.

Відгомін цих мотивів бачимо й у християнських легендах про походження свині. Якось євреї, спокушаючи Христа, накрили ночвами свою одноплемінницю з дітьми й запитали: "Якщо Ти — Бог, то скажи, що сховано під ночвами?". Тоді Спаситель, який, звичайно, знав, хто є під ночвами, щоб покарати невірних, відповів: 'Під ночвами — свині". Коли ночви підняли, під ними справді виявилися свині. З того часу, мовляв, євреї не їдять свинини.

Інша легенда має щасливіше закінчення. Одного разу Спаситель зайшов до дому якоїсь жінки й почув у сусідній кімнаті галас. На питання, хто це верещить, жінка відповіла: "То мої поросята". Тієї ж миті діти перетворилися на поросят. Мати кинулася навздогін за Христом, який уже пішов, благаючи обернути поросят на дітей. Спаситель змилувався над нею, але попередив, щоб надалі вона ніколи не брехала.

Міфологічні уявлення про свиню як про символ плодючості досить своєрідно трансформувалися в казках. У казці "Свинка-Парасинка та попова льоха" звичайний парубок одружується із сусідською свинкою, яку знайшли в колисці замість новонародженої дівчинки. Іванко заслав до неї старостів після того, як одного разу в лісі підгледів, як свинка, кілька разів оббігши навколо дуба, скинула з себе шкіру й перетворилася на чарівне дівча. Казка розповідає, що чари остаточно зникли, коли молодята стали на весільний рушник.

Подібний сюжет має казка "Дідів підсвинок — цісарів зять" із тією лише різницею, що із плодючістю тут пов'язане не жіноче, а чоловіче начало. Жили собі баба з дідом, і не було в них дітей. От і вирішили вони купити собі підсвинка, щоб був у них за дитину. Купили вони його, доглядали, й одного разу він заговорив до них людською мовою: "Хочу, — каже, — женитися на цісаревій доньці". Заслали баба та дід старостів і поїхали з підсвинком на весілля. А в цісаря було три доньки. От узяли вони старшу та й їдуть до церкви. Серед дороги підсвинок зупинив коней, зійшов, вивалявся в болоті й попросив, щоб наречена поцілувала його в рильце. Вона відмовилася. Повернулися вони до цісаря і взяли середню доньку. Але і з нею все відбулося так само. Лише найменша погодилася поцілувати підсвинка, діставши в нагороду гарного чоловіка.

У цих творах бачимо ще один мотив, пов'язаний зі свинею і надзвичайно популярний із найдавніших часів. Це мотив перевтілення. Його зустрічаємо ще в давньогрецькому епосі "Одіссея", коли супутники головного героя були перетворені на свиней чаклункою Цірцеєю. Можливо, саме цей прадавній вплив викликав появу численних українських переказів про те, що відьма може перетворюватися на свиню і в такій подобі переслідувати людей. Мотив перетворення на свиню зустрічається в міфології різних народів. Так у ірландців є легенда про доньку короля Країни Юності, що мала чудове жіноче тіло, але свинячу голову, бо так зачарували її друїди. Умовою її звільнення був шлюб із героєм Йосіном, який знайшов дівчину в лісах Ірландії. У кельтів був міф про валлійського царя, який за гріхи був перетворений богами на вепра. Порівняймо з цим наведений на початку статті азійський міф про перетворення людей на свиней. Дуже багато подібних переказів трапляється в африканців та індіанців Південної Америки.

Свинка. Керамічна іграшка-свистунець. Опішня

Відгомони колишнього вшанування свині є в деяких християнських легендах. Так, розповідають, що коли юдеї переслідували Христа, він сховався у сіні. Але кури розгребли сіно, відкривши Спасителя. Його взяли й почали катувати. Але Христос зумів якось утекти і сховався у соломі. Підбігли свині й почали рити солому, зариваючи Христа ще глибше. Відтоді Бог благословив свинину в їжу людям. Тому й існує традиція освячувати на Великдень сало та поросят. А євреї, з тієї ж причини, свинини не їдять, натомість дуже люблять курятину.

Кіт

Японці вважали кота злою істотою, яка володіє надприродною силою. Зате в Китаї, навпаки, вірили, що він здатен проганяти злих духів. Давні єгиптяни вшановували богиню Баст в образі жінки з котячою головою. Атрибутом цієї богині була егіда з головою кішки, їй присвячували кішок, яких вважали священними. За вбивство такої тварини карали на смерть. Ют був однією з іпостасей бога Ра. В написах на фараонських гробницях Ра названо "котом — месником богів". У "Книзі мертвих" кіт, як одне з утілень цього бога, бореться зі змієм. Можливо, саме звідси й образ кота-змієборця, який часто побутує у східнослов'янських казках.

У колісницю скандинавської богині родючості і краси Фрейї були запряжені коти. В "Молодшій Едді" є оповідання про те, як велетень випробовує силу Тора. Окрім усього іншого, Тор має підняти велетневу кішку. Проте зробити це непросто, кішкою обернувся великий змій Мідгарда. З російських казок відомо про страшного кота-баюна. Він ходить по золотому стовпу: йдучи вниз — співає пісні,

вгору — розказує казки. Цим він наганяє на слухачів сон або ж спричиняється до їхньої смерті. У Німеччині та Голландії кішку співвідносили з дощем, градом та вітром: її вважали провісницею бурі. Німці також вважали, що за допомогою тримасної кішки (із чорними, рудими та білими плямами) можна погасити пожежу, кинувши її у вогонь.

Мотив перетворення героя-змієборця на кота добре відомий із українських казок. Сам кіт у цьому випадку теж безпосередньо пов'язаний із рукавицями, що вказує на останні як на атрибут цього міфічного персонажа: " — Ах, братці, забув я на ключечці на печі свої рукавички!

— Байдуже, — кажуть, — брате, обійдешся і без них!

— Е, ні, — каже, — брате, вернусь! З чим до батька приїду?

Перекинувся він котиком, побіг. Прибігає туди, дивиться — три зміївни хустки гаптують, а стара змія на печі лежить.

Він під вікном:

— Няв, няв!

— Мамо, — каже одна зміївна, — ось наш котик!

— А дивіться, діти, — мовить змія, — може, то проклятий Су-ченко!"

У російському дитячому фольклорі є закличка до вогню, героя котрої вчені схильні пов'язувати з Перуном:

Гори, гори, ясно,
Чтобы не погасло!
Стар муж едет,
Бороду греет,
Сам на кобыле,
Жена на корове,
Детки на кошках—
В красньїх сапожках.

Дитячі ігри, де є образи кота й миші, міфологи вважають переосмисленими формами змієборчого мотиву. В одній із таких ігор ("Кіт і миша") дітлахи беруться за руки, а "кіт" і "миша" залишаються всередині кола. "Миша" втікає від "кота", діти в колі їй у цьому допомагають:

А до нори, мишо, до нори,
А до золотої комори.
Мишка у нірку,
А котик за ніжку:
— Ходи сюди.

Кіт

В українських легендах та переказах кіт постає твариною, що створена Богом. Так, у Літинському повіті вірили, що він тварина добра й оберігає людину від усілякого зла. В Подільській губернії до новозбудованої хати на одну ніч пускали чорних півня та курку, на другу — чорних кішку та кота, й тільки потім уже перебиралися самі перед сходом сонця із хлібом у руках. В Ушицькому повіті (також на Поділлі) вважали, що кіт "зробився" з рукавиці Пресвятої Богородиці. Нею вона кинула в нечистого, який плив через море, перекинувшись у мишу, — щоб спокусити Єву. Тому, з одного боку, кіт — творіння Пречистої Діви, але, з другого, він з'їв чорта, а отже, належить до тварин "нечистих". Подібну роздвоєність образу спостерігаємо й у світовій міфології.

Загалом у колискових і в дитячих забавлянках кіт — дивовижно гарне й ніжне створіння, що "носить сон у рукаві", "скаче в червоному чобітку", "чеше хвостом лободу", воркоче — й так заколисує малюка. Проте навіть тут кота іноді просять "не збудити дитину", а за шкоду карають. Серед колискових опинилася пісня (яка, ймовірно, була частиною давнього ритуалу), де з котом поводяться дуже жорстоко. Кравчики, яким нашкодив кіт, наздоганяють його і "перебивають пальчики". І це не поодинокий випадок:

Ой тра котка бити, бити,
З його шкурочку злупити.
Під Васька підослати,
Щоб було м'якенько спати.

Дослідники твердять, що за "допотопних" часів кішку часто приносили в жертву, що засвідчує і пісня:

Долишняни, горішняни,
Сходьтеся до нас на Суботку.
Спечемо вам сліпу кішку.

Залишком давніх жертвоприносин можна вважати відтинання коту кінчика хвоста, де, за віруваннями, міститься отрута, що викликає в людини нежить. Про шкідливі властивості кота свідчили й інші повір'я: запевняли, що, вирушаючи в дорогу, не варто брати його з собою, бо кінь обов'язково стане й відмовиться йти далі. А кіт, що приблудиться до господи, неминуче принесе їй зубожіння. Непередбачуваність кота, його свавільний характер українці зауважили давно, тому народна мудрість застерігає: "Не гладь кота проти шерсті, бо подряпає". Вірили також, що кіт, який прожив дванадцять років, стає особливо небезпечним для людини, може

безпричинно накинутись і навіть задушити. За поведінкою кота часто визначали погоду: умивається — до зміни погоди (або ж будуть гості); шкрябає лапами долівку — зимою до заметілі, літом до дощу; лягає животом угору — до тепла.

У весільних піснях, яких співають під час обряду "комори", образ кота набуває еротичного змісту:

Продрав котик стелю
Та впав на постелю;
Поти качався,
Поти валявся,
Поки тій Марусі
Між ніженьки вбрався.

Із "нечесної" нареченої насміхаються, співають: "розідремо кота... — зробимо калину" — тобто так пропонують підмінити дефлорацію молодої.

Як чорний, так і білий, кіт був пов'язаний із потойбіччям та нечистою силою. Стереглись, аби кіт не перескочив через мерця, бо той став би упирем, білим котом щоразу приходив би до своєї хати. Вампіризм приписували коту і в багатьох інших традиціях. Чорного кота особливо остерігаються на дорозі. Вважалося, що коли кіт (кішка) такої масті перебіжить дорогу, слід чекати нещастя. Щоб відвернути лихо, треба навздогін кинути паличку так, щоб вона перелетіла через слід кота навхрест. Із чорної кішки можна виварити кістку-невидимку. Якщо таку кістку потримати в роті, можна стати невидимим. У котах чорної масті на Іллю, тікаючи від стріл громовержця, ховалася нечиста сила. Тому господарі в цей день виганяли чорних котів у двір, щоб не привабити до своєї хати чортів. А коли хтось посвариться, кажуть: "Поміж них пробігла чорна кішка".

Кіт пов'язується з домовиком. В одному з переказів домовик живе у погребі в образі кота, якому постійно треба носити їсти. Оповідачка з Хмельниччини запевняє, що хазяї тримали його задля того, щоб худоба велася. Таке уявлення поширене в багатьох регіонах України. Зв'язок кота з домовиком засвідчує й інше вірування: якої масті кіт приживеться в домі, такої масті слід тримати господарям худобу (Старобільський повіт). Домовика нагадує кіт, названий у загадці "дідом":

У нашої бабусі сидить дід в кожусі,
Проти печі гріється, без води умиється.

Зв'язок кота з відьмою давній і міцний. Відьма могла, "зчиствивши" кота, накликати хворобу або інше лихо на його хазяїна. На гулянки відьма вилітає через комин на коцюбі, вінику, а часом і на чорному коті. Кіт прислуговує відьмі, допомагає в усіх її підступах і чарах, часто вона й сама перекидається кішкою і в такому образі переслідує свою жертву. Так, розповідають, як кішка-відьма помстилася своєму лихому зятеві, перестрівши його якось уночі й подряпавши до крові. В іншому переказі така кішка спочатку треться перехожому об ноги, а далі робить так, що він не може йти, щоразу спотикається й падає. Іноді відьма-кішка може тяжко за свої чари поплатитись: кішці відрубують хвіст — одночасно відьма залишається без руки.

Кота, що з'являється у сні, трактують як чорта. Кіт сниться також до неприємностей, ошуканства, зради. Кошенята — до клопоту.

У казках поширений образ кота, що дістається героєві як нагорода або спадок: "От і поділились. Старший же собі узяв млин, середульший — хлів, а найменшому кота дали". Розумний котик не тільки годує та розраджує свого господаря, а й одружує із царівною. Казка "Пан Коцький", змалку відома кожному, оповідає про старого кота, вигнаного хазяїном із дому. Кіт гордо називає себе паном Коцьким і стає за чоловіка Лисичці. Згодом старий і немічний кіт, що спочатку "не здужав і мишей ловити", стає справжнім господарем лісу, до смерті налякавши не тільки боязкого зайчика, а й могутніх кабана, вовка та ведмедя. Отже, варто винахідливому коту назватися інакше, як він стає справжнім паном.

У казках про тварин котик — роботящий та вірний. У казці "Котик і півник", основу якої вчені-етнологи вважають мисливською, котик щоразу приходить на допомогу своєму побратимові-півникові. За допомогою магічного приспіву ("Ой, тили-лички, // Та було в лисички // Та чотири дочки...") котик-братик виловлює весь лисячий виводок у мішок, а півника визволяє від смерті.

Собака

Образ собаки в міфології наших пращурів особливий уже тим, що він фігурує в сюжетах про створення людини. Більше того, пес — основний персонаж, причетний до виліплення Богом із глини чоловіка, й охоронець його від нечистого.

В апокрифі "Як створив Бог Адама" розповідається, як Господь, виліпивши чоловіка, залишив його сушитися, а сам пішов "очі взяти від сонця" (в іншому варіанті: полетів на небо по душу). Злости-

вий сатана тим часом обмазав Адама багнюкою, намулом, "обплював, обхаркав". Бог, побачивши це, очистив чоловіка від пакостей сатанинських і створив собаку, "змісивши з Адамовими сльозами і глиною", що залишилася від творення чоловіка. Наступного разу, як прийшов диявол, собака люто загавкав, не допускаючи його до людини. Та нечистий дрючком попроштрикував Адамове тіло, створивши сімдесят недуг. В іншому варіанті диявол напустив на собаку, створеного Богом без шерсті, страшний холод і спокусив його "шубою": "Пусти мене поглянути на справу Божих рук — я дам тобі за це шубу, а не пустиш — геть заморожу". Після цього диявол покрив собаку шерстю, а людину — всілякими нечистотами. Ще в одному варіанті пес замерз і заснув, не встерігши чоловіка від нечистого. У цьому випадку вже Бог пожалів собаку й покрив його шерстю.

У багатьох зразках апокрифа Бог уперше створив людину не із глини, а із пшеничного тіста, а собака з'їв його. В українських легендах про створення Єви, собака відіграє ще фатальнішу роль. Бог, вирішивши створити жінку з Адамового ребра ("щоб сердечно любила чоловіка і була в нього під рукою"), наслав на чоловіка глибокий сон, вийняв із нього ребро й поклав на осонні сушитися. Собака побачив ту кістку, вхопив — та й почав гризти. Янголові ледве вдалось відібрати в собаки недогризене ребро. Тому жінок іноді називають "собачим недогризком". За деякими апокрифами, Адамове ребро викрадає не собака, а чорт.

Як бачимо, наші предки сприймали собаку як істоту, створену Богом раніше за людину, або разом із нею, з того ж матеріалу — глини. Але шерсть, "шубу", як вірили подекуди, дав псові нечистий. Тому до створення собаки причетний і він. А от на Поділлі взагалі вважали, що собаку створив із глини диявол. Дехто з дослідників навіть зараховував собаку, як і свиню, до особливої ритуальної "нечистої" групи свійських тварин. Про "нечистість" собаки свідчить і казка. Саме собачку, жабу та суху дитину підкидає цариці зла баба (замість синів із золотими кучерями), щоб довести її гріховність і нездатність народжувати "царських" дітей.

Так чи інакше, собака стає твариною, найближчою до людини, її вірним другом. Саме така роль пса, присутність його при створенні людини й пояснюють сакральність цієї тварини для українців. Так, до "послуг" собаки вдавалися дівчата, ворожачи на Андрія. Вони пекли балабушки, кожна заздалегідь позначивши свій. Чий балабушок перший з'їсть собака, приведений із двору спеціально задля цього, та дівчина першою вийде заміж. Подібна й сим-

воліка снів, у яких може з'явитися пес: "Коли дівчині сниться, що її вкусив собака, то це точна прикмета, що скоро вийде заміж. Собака порве дівчині спідницю — вона вийде заміж". За поведінкою пса визначали майбутнє: якщо риє ямки — хтось помре в домі, якщо виє — до пожежі. Про норов і розум собачий існує безліч прислів'їв та приказок: "Собаки дурно не гавкають"; "Умний собака не на всіх гавкає"; "Буває, що й собака співає"; "Ситий собака на зірки гавкає"; "Вірний, як собака"... Щодо собаки існувало багато повір'їв та різних засторог. Якщо людину вкусить пес, рану слід засипати попелом із його перепаленої шерсті. Рушниця, із якої вистрелиш у собаку, одразу зіпсується й буде непридатна для полювання. А тому, хто здере шкуру із собаки, не можна цілий рік ходити до церкви, бо гріх. У народі застерігали від жорстокого поводження з собакою, якого вважали першим помічником.

На Поділлі побутувало повір'я, ніби собака походить від дитини. Розказували про одного сільського хлопчика, який переслідував Спасителя, коли той ходив по землі. Хлопчик бігав за Ісусом і гавкав — через це став собакою. В іншій легенді йдеться про те, що собаки раніше жили у воді. Один чоловік, ідучи з полювання, помітив якихось тварин, доти ним не бачених. Коли запитав, хто вони, ті відповіли: "Собаки", — й показали на підтвердження свої грамоти. Та в документах тих було зазначено, що собакам дозволено жити на землі тільки рік. Проте й через рік вони не змогли повернутися назад під воду, бо віддали свої папери котові, а в того їх украли і з'їли миші. Так собаки змушені були залишитися на землі. Ате відтоді вони переслідують котів, а ті — мишей. Про ту ж таки ворожнечу існує й інша легенда: собака випросив собі в Бога хліба. Господь не тільки наділив його всіляким збіжжям, а й дав грамоту, в якій було зазначено: що їстиме сам хазяїн, те щоб давав і собаці. Випрошене собакою зерно справді добре вродило: господарю й самому вистачало хліба, і псові було що їсти. Проте згодом сталася біда. Охороняючи обійстя, собака дав свою грамоту на зберігання котові, а той, гріючись, заліз у піч, де документ ненароком і згорів. Відтоді господар не дає собаці того, що їсть сам, — хіба які помиї чи замішані висівки, а кіт із собакою ворогують.

Та існує ще й інша легенда, поширена в багатьох варіантах, — що люди саме і "їдять собачий та котячий хліб". Бог зійшов на землю подивитися, як там живеться. Зазирнувши до однієї господи, вийшов вражений побаченим: люди топчуть хліб, не шанують його. Те саме — і в інших. Вийшов Господь у поле (а колоски тоді були ве-

лики — від землі аж до вершка), захопив ізнизу колосок та й потяг догори, замірившись залишити невдячних людей і зовсім без хліба. Собака та кіт прибігли якраз вчасно і почали просити Бога, щоб лишив "хоч їм потроху хліба". Відтоді хліба значно поменшало, й люди шанують його, проте їдять уже не свій, а "собачий і котячий".

Роздвоєність образу собаки, його "нечистість" проявляється і в тих легендах та переказах, де йдеться про здатність відьом та упирів перекидатися собаками. Здебільшого відьма прибігає доїти сусідських корів у вигляді білого собаки (упир, навпаки, буває чорним): "Біжить біла здорова собака і дійницю в зубах несе". При цьому часто собака-відьма зберігає своє жіноче обличчя. Вона не дає змоги тому, хто за нею підглядає, якось зарадити видоюванню корів: гноєм заліплює очі, надовго залишаючи людину майже непритомною; від погляду собаки-відьми ворушиться на голові волосся, а сам спостерігач кам'яніє. Проте відьма набуває собачої подоби не тільки тоді, коли йде до чужих корів, а й прагнучи когось налякати чи поквитатися з ворогом. При цьому вона не може нікого вкусити, хіба що настрашить. Зустрівшись із людиною, собака-відьма поводиться теж як людина, чим не тільки дивує стрічного, а й доводить до переляку: доїть корову чи кобилу, б'є ломакою свого ворога, розмовляє. Часто відьма-собака може потерпати через свої витівки: знаючі люди (ковалі, чумаки, живі упирі) жорстоко карають відьом, іноді відрубуючи лапи чи вуха. Відьма-собака оминає своїх кривдників, а забачивши здалеку — відразу набуває свого людського вигляду. "У одного чоловіка була мати відьма. От вона раз зняла з неба зірку і зробилась собакою. Той чоловік вийшов вночі і бачить — чужа звірина по двору ходить. Він на неї почав кричати: "Пішла, пішла, поганко!". А вона стоїть собі, наче не чує! Він як схватить сокиру... — так їй і одрубав лапу. На другий день лежить його мати та квохче на печі без руки".

Зрозуміло, що подолати відьму, яка легко стає собакою, може також собака. Проте не звичайний, а особливий — ярчук. Про ярчуків існує багато переказів: у народі вірили, що відвадити відьму можуть тільки так звані "мартинята" — собака чи півень, що з'явились на світ у березні. Із весною, буйною, "ярою" силою пов'язана й назва "ярчук". Ярчук — цуценя від третього покоління сук, які ощенилися вперше й першою приводили саме суку. В деяких місцевостях ярчуком вважають узагалі будь-якого первістка собаки. Коли ярчук виростає, то може кусати або навіть загризати відьом, чого звичайні собаки ніколи не роблять, бо не мають, як ярчуки, вовчого зуба. Рана від укусу ярчука дуже небезпечна й майже невиліковна. Крім відьом, ярчуки не боїться вовка й усіляких злих

духів. Здебільшого відьма намагається знищити ярчука ще маленьким цуценям. Найпевніший спосіб урятувати від неї песика — викопати яму, посадити його туди і прикрити бороною (зазвичай осиковою), якої відьми бояться. Але виростити таке собача непросто — тому ярчуків особливо оберігали.

Ведмідь

Ведмідь багато в чому схожий на людину: стоїть на задніх лапах, має сліди, подібні до людських. Отож у міфопоетичній свідомості з'явилася думка про спорідненість, спільне походження або створення ведмедя з людини. Або ж, навпаки, людини з ведмедя. Культ цієї тварини подекуди й донині існує в різних народів: у обських та сургутських хантів, айнів і нівхів, лопарів, бурятів, фінів, кавказьких горців, алтайців, киргизів, росіян... Ведмідь є символом багатства, родючості й достатку. Обські угри вважали, що бурий ведмідь приніс їм вогонь, ненці — що білий ведмідь навчив їх користуватися вогнем, евенки розповідали про ведмедя, котрий разом із вороном створював всесвіт. Ведмідь у казках і легендах є духом-оборонцем, духом-цілителем, утіленням душі померлого родича.

Українці вважали, що, йдучи полювати на ведмедя, обов'язково слід поститися й молитися, а оббіловуючи звіра — змочити його кров'ю рушницю: тоді вона завжди стрілятиме влучно. Курейські кети, один із народів Сибіру, мали звичай брати на полювання підлітків. Мисливець відрізав шматочок ведмежого серця, занурював його у кров звіра й наказував синові з'їсти, промовивши перед цим: "Ти — сильний, мій батьку. Перемігши, сильніший за тебе, я стану ще міцнішим, моє серце буде ще міцніше від твого". Іноді хлопчика змушували, тримаючи за вуха, осідлати ведмедя, який іще ворушився.

У росіян ведмедем лякали зовсім малих дітей:

Чоконьки-бляконьки
По полю ходили,
Огород городили.
Злой медведь,
Не бери больших,
Бери маленьких,
Косолапеньких.

В уявленнях українців, особливо жителів Карпат, ведмідь постає могутнім лісовим мешканцем, царем звірів, якого вголос і називати небезпечно. Тому цю тварину найчастіше кличуть "вуйком", "великим", "батьком", "Бурмилом", "старим", "мельником", "бортником", "лісовим чоловіком", у казках діє "Ведмідь-Набрід".

В одній із українських казок ведмідь — це брат велета, якого вбиває головний герой: "Раптом до нього вискочив ведмідь: — Ага, попався мені до рук, злодію! Маєш знати — я брат того велета, котрого ти згубив! Я би тебе задушив одразу, але се буде мала кара. Хочу ще помучити, а тоді вже знищу. Йди й живи. Але не смій женитися. Бо коли женишся, тої хвилини тобі й кінець".

Тут ідеться про посвяту підлітка в чоловіки — ініціацію, після якої дозволялось одружуватись. У багатьох описах цього обряду присутнє "чудовисько", в череві якого відбуваються імітовані смерть і народження хлопчиків. Таким чудовиськом постає в казці ведмідь — брат велета, який обіцяє з'їсти легіня, як тільки той збереться взяти собі когось за дружину.

З ідеєю родючості, врожаю, народжуваності пов'язане рядження ведмедем під час весілля, Масниці, Великодня в українців, поляків, чехів, росіян, словаків. Під час похоронного рядження в українців Карпат чи не найпоширенішим був образ ведмедя. Він тут постає прародичем, тотемом, магічною твариною, символом плодючості, благополуччя та здоров'я. Ведмедем убирали, використовуючи вивернений кожух, шапку з "ухачами", вуха робили зазвичай із ложок. Обличчя при цьому чорнили сажею. Відомі дві форми забав із ряженим-ведмедем: це "полювання на ведмедя" й так звана "ведмежа комедія". Гра "полювання на ведмедя" відтворювала кілька сюжетів: блукання ведмедя "полониною" з прагненням його схопити собі на поживу "корівку" (котрусь із дівчат). Дівчата весело тікали від того, хто зображав ведмедя, а в цей час, "розбуджені" звуками трембіти, з'являлися "пастухи" з рушницями, які "переслідували" "ведмедя" і, зрештою, "вбивали" його.

Інша гра відтворювала виступ "ученого ведмедя", якого приводили "комедіяші". Вони й побрязкували перед "ведмедем" "грішми" (камінцями) в полумиску, заохочуючи його до танцю. "Ведмідь" танцював, припрошував до танцю дівчат і молодиць, дотепно жартував із ними. Сама гра була імпровізованою, комізму могли додати сам "ведмідь", "комедіяші" чи інші учасники забави.

Чому під час похоронного обряду в наших предків з'являється ряджений ведмідь? Відповіді на це "темне" питання можна пошукати у звичаях досить далекого від нас сибірського народу — кетів. Убиваючи на полюванні ведмедя, кети ніжно називали його "старим", умовляли не сердитись і запрошували в гості. Перед тим, як обдирати шкуру, відрубували праву передню лапу й ворожили за її допомогою, вгадуючи, хто з померлих родичів прийшов до них у ведмежому образі. Щоразу, кидаючи лапу на живіт ведмедя, запитували, з якого роду померлий, хто він. Ствердну відповідь означала лапа, що впала "долонею" догори. Після такого ворожіння праву ведмежу лапу зберігали як амулет.

Цікаво також, що гуцули в суботу перед Трійцею, коли в народі поминають так званих "заставних" мерців, несуть до церкви продукти з першого весняного молока, щоб ведмідь не завдав якої шкоди в господарстві.

За давніми уявленнями, перший ведмідь був богом. В одній з українських легенд, записаних на Харківщині, "старий дід" робить чоловіка спочатку богом, а потім ведмедем: "... ведмеді від людей пішли плодиться, від того чоловіка, що був богом". У сибірській та північноамериканській традиціях існувало вірування, що душі наймогутніших шаманів мали здатність набувати ведмежої подоби. Шаман не тільки ототожнював себе з ведмедем, а й наділяв "ведмежими" рисами учасників ритуалу. Перевертнів-ведмедів знають й інші народи.

У східних слов'ян поширені уявлення про ведмедів-перевертнів, якими перекидаються чарівники, або ж про людей, зачаклованих у ведмедів. Найчастіше перетворення відбувається під час весілля, оскільки саме цей обряд належить до ритуалів "переходу", коли людина, за стародавніми уявленнями, перебуває на межі — "світів", соціальних станів, різних родів... Тому саме в такий день найлегше нашкодити, чинячи всілякі метаморфози.

У легендах багатьох слов'ян ведмедем стає чоловік, покараний Богом за якусь провину. Найбільшої популярності серед білорусів та українців набула легенда про лякання Христа. "Коли Господь ходив ще по землі з апостолами, йшли вони одного разу через якусь річку біля млина, і треба їм було переходити місток. А мірошник узяв та сховався під містком, щоб налякати їх. Він одягнув кожух вовною назовні і несподівано вискочив з-під містка. Тоді Господь мовив до нього: "Та щоб ти так бігав, доки твого віку!". З того часу й повелись на світі ведмеді". У варіантах цієї легенди мельник (багач) не захотів пускати Христа переночувати й заховався від нього під колесо (під овечою шерстю), за що й став ведмедем. В іншій легенді ведмедями

Марія Приймаченко. Ведмеді на пасіці

поставали мешканці цілого села, прокляті мандрівним ченцем за те, що не хотіли впускати його до хат. Доволі поширена в росіян легенда про походження ведмедів від жадібних чоловіка та жінки. Якось у лісі старий рубав липу, що заговорила до нього людським голосом і попросила не чіпати її. Натомість дерево обіцяло зробити для діда все, чого той забажає. Спочатку старий попросив нарубаних дров, а потім, за намовою своєї старої, прохав дедалі більше всіляких вигод та статків. Аж нарешті бабі заманулося, щоб її та діда боялись люди. Так старі обоє стають ведмедями. Росіяни Півночі розповідають, що ведмеді — то діти Адама і Єви, яких ті переховували в лісі. У болгар і сербів побутує легенда про ведмедя, на якого перетворюється пасербиця (або невістка), котру посилає мачуха (свекруха) прати чорну шерсть, допоки вона не стане білою.

Спорідненість людини та ведмедя засвідчують повір'я закарпатських українців: якщо зняти з ведмедя шкуру, то він має такий вигляд, як людина: самець — як чоловік, а самиця — як жінка. Так само думали і єнісейські ханти: ведмежа шкура — тільки покрив, під яким — істота людського вигляду, наділена божественною силою та мудрістю: "...як людина: шкура — тільки одяг, як у нас".

Існувало вірування, що, як і вовк, ведмідь може напасти на корову тільки з божого благословення. Гуцули, щоб уберегти корів від ведмедя, ніколи не вигонили вперше худоби на Благовіщення.

На жінку ж ведмідь здійснює напад з іншою метою: аби забрати до лісу й жити з нею як із дружиною. Існує багато легенд про те, що діти, народжені жінкою від ведмедя, або ж, навпаки, ведмедицею від чоловіка, мають велику богатирську силу й не можуть жити ні серед людей, ні в лісі серед звірів. У кетів існував міф, що передував ритуалові, про семилітнього ведмедя-кайгуся, який був сином ведмедя та жінки. Вирішивши одружитись із дівчиною, кайгусь вирушає до людей, не послухавши застережень батька-ведмедя та звірів, що зустрічались йому дорогою: "Не йди, назад не повернешся, вб'ють тебе люди". Із викраденою дівчиною молодий кайгусь, переслідуваний її батьком, довго поневіряється лісом, аж поки, знесилений, сам іде назустріч погибелі. Перед смертю ведмідь розповідає, що слід робити людям з його тілом: як відрізати його праву руку й ворожити про те, скільки днів він "гостюватиме" в мисливців, чим його годувати, як збирати кістки і що чинити з головою.

В одній із казок, записаних братами Гріммами, Ведмідь довго навідує двох дівчаток, натякаючи їм, що саме він — майбутній наречений однієї з них: аж поки смерть злого карлика не визволяє його від чарів. Молодий принц, якого карлик перетворив на ведмедя, одружується з Біляночкою. ("Біляночка і Ружечка"). Казка про таке одруження приховує давніше уявлення про можливий шлюб ведмедя й дівчини. Ще віддаленіша аналогія в казці "Ведмежатник", де дівчина одружується із солдатом, якому нечистий наказує сім літ не митися, не голитися, не обтинати нігті, дозволяючи тільки спати на шкурі вбитого ним страшного ведмедя.

Особливу плодючість, яку приписували ведмедю, засвідчує пісня, де той здійснює оранку:

Ой не знала бідна вдова,
Як на світі жить,
Да й найняла ведмедика
За плугом ходить...

У чехів та словаків на свято Масниці жінки співали про льон та коноплі, танцюючи з рядженим ведмедем. Кожна при цьому намагалася відірвати від нього віхоть горохової соломи, щоб покласти її до курника — аби кури "велись". А в росіян із ведмедем обходили поля — щоб урожаї були кращими.

Міфологи припускають, що ведмідь — один із найдавніших символів нареченого. Білоруські та російські весільні пісні підтверджують це припущення:

Мядвенник идеть, мядведя ведеть.
А хадитя, дети, мядведя глядеть!

Білоруси також твердять: "Чым мядзведзь касмацейшы, тым жаніх багацейшы". Ця ж символіка й в українській весільній пісні про "нечесну" наречену:

Хоч їдь, матінко, хоч не їдь,
Бо вже донечці роздер ведмідь!

Росіяни та болгари асоціювали наречену із ведмедицею. У Тверській губернії після вінчання співали:

Свекор-батька говорит:
— Нам медведицу вядут!

Перед весіллям дівчата-болгарки переряджають наречену ведмедицею, і та розповідає, звідки взялись ведмеді: молода дівчина, яку переслідують неодружені хлопці (чи турки) втікає в гори й там стає ведмедицею, щоб її не впіймали. Свою розповідь наречена супроводжує пантомімою: показує, як ведмідь стає на задні лапи, рикає.

Поляки, аби перевірити цноту нареченої, змушували її дивитися в очі ведмедю. Звір мав заревіти, обурившись її "нечесністю". Отже, ведмідь як звір "чистий" наганяв страху на нечисту силу. Він міг зняти чари, коли комусь було "пороблено" — варто тільки провести ведмедя через будинок або обкурити помешкання його шерстю. Ведмідь також "чує" відьму й завжди відмовляється заходити до її хати. Домовик ведмедя боїться, й коли дуже розбешкетується, росіяни заводять до хліва ведмедя. Поляки вірили, що ведмідь може прогнати водяника; росіяни — що "рижньїй" тікає від ведмедя, залишаючи йому скарб; німці — що карлики тремтять перед господарем лісу — ведмедем.

Водяника ведмідь не любить, як лісовий мешканець — жителя водяного, ведмідь допомагає мельнику прогнати настирливого водяника, що занадився ходити до млина. І тому іноді українці називають ведмедя "мельником". Рибалки побоюються згадувати ведмедя вголос, бо водяник здійме бурю, або ж розірве сіті.

Проте відомо також, що ведмеді знаються з лісовиками. Але це й не дивно, у лісовиків "олені, сарни, зайці — то їх худоба, а ведмеді, вовки, рисі — то їх пси й коти. Вони пасуть свою звірину і пильнують, аби їм не стало що зле". Тому, зрозуміло, ведмідь — охоронець худоби. Череп, кігті й шерсть ведмедя вішали у хліву або на конюшні не тільки для того, щоб уберегти домашніх тварин від злих сил, а й для того, щоб вони плодилися, "велися".

Ведмідь. Керамічна фігурка

Ведмедя — сильного і сміливого звіра — люди не тільки вшановували, а й боялися. Тих же, хто зуміє перемогти страшну тварину, вважали героями. Одна із закарпатських казок оповідає про мудрого та винахідливого діда, що поборов ведмедя, який з'їв його улюблену вівцю Северу:

"— Гей, ти мою Северу з'їв? — крикнув йому дідо.

Ведмідь роззявив пащу, заревів. А дід схопив шапку — і ведмедеві в горло! Йому дихання сперло, впав на землю, закидав собою і одразу здох".

З ведмедем пов'язували цілу низку народних прикмет. Вважали, що ведмідь залягає в зимову сплячку на Воздвиження, десь посеред зими перевертається на інший бік, а прокидається на Стрітення чи Благовіщення. Білоруси, щоб допомогти ведмедю вийти з його лігва, святкували "Комоїдицю". Напередодні Благовіщення готували і споживали їжу, яку вважали ведмежими ласощами: горохові "коми", вівсяний кисіль і сушену гичку ріпи. Після обіду обов'язково довго перекочувалися з боку на бік, щоб допомогти таким чином ведмедеві прокинутись. Гуцули твердять: якщо, прокинувшись, ведмідь помітить свою тінь, то ще шість тижнів спатиме, аж до теплого Олекси, бо весь цей час стоятимуть морози.

Сербам та болгарам відомі так звані "ведмежі" дні, які святкують, щоб захиститись від ведмедя. Ці дні припадають на св. Андрія, св. Сави та св. Прокопія, яких вважають охоронцями від ведмедів. Напередодні св. Андрія в сербів та болгар варили кукурудзу й залишали її на ніч у дворі — аби нагодувати ведмедів. Звичайно

ж, і того, на якому верхи їздив сам св. Андрій. Цікаво, що подекуди в Болгарії, вшановуючи таким чином ведмедя, кукурудзяні зерна та хліб не залишають надворі, а підкидають у димар. Це, безперечно, є свідченням того, що болгари вважали ведмедя першопредком, адже піч і димар є тим місцем, біля якого оселялися предківські душі. Цю ж думку можуть засвідчити й інші вірування: цього дня не перуть, не прядуть, а також не ремонтують старого взуття. Саме цих робіт, щоб пошанувати предків, не виконують і в інші поминальні дні, боячись засмітити очі померлим родичам.

Образ ведмедя бачимо в лікувальній і любовній магії та в народному соннику. Якщо дівчині присниться ведмідь — хай чекає нареченого. Якщо уві сні вона їстиме ведмежатину — буде весілля в родині. Шерстю ведмедя обкурюють хворих — від переляку та від лихоманки. У замовлянні від зурочень ведмідь на своєму хребті відносить хворобу "в темні ліси, на тряскі болота". Кігті й шерсть ведмедя використовують як оберіг від лихого ока. Коли "ломить кості" чи при обмороженні — хворі місця натирають ведмежим салом. Ним же мастять лоб, щоб мати добру пам'ять. А подекуди вірять, що, з'ївши ведмеже серце, можна зцілитися від усіх недуг відразу.

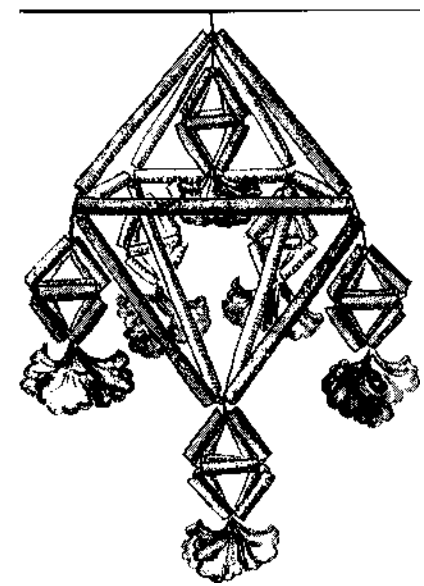
Павук

Майже всі фольклорні згадки про павука пов'язуються із сонцем та Різдвом. Відлуння цілісного колись уявлення про міфічний образ павука нині трапляється в мові, повір'ях, у деяких обрядах. Звісно, не можна тут уявляти тільки звичайного хатнього павука. Ця комаха стала прообразом світлої міфологічної істоти — ткача й засновника світу.

Так, до нас дійшла стародавня світотворча колядка, де згадується про павука-творця:

Ой як то було з початку світа,
Ой як не було святої землі,
Ой но на морі павутиноньки,
Ой там братоньки раду радять:
— Як би нам, брате, в глибокі води,
Тогди ми, брате, світ обснуємо,
Світ обснуємо і наситимо,
Світ наситимо і наповнимо.

Перед нами постає образ павука-ткача, який снує нитки-промінці, засновує їх різноманітними виявами життя, насичує барвами та звуками, наповнює живлющим духом. У колядках такого типу, зазвичай, дістається з дна моря золотий камінь-сонце, і тоді вже з'являється світ. Ми кажемо: світ заснувався; сонце — то основа життя.

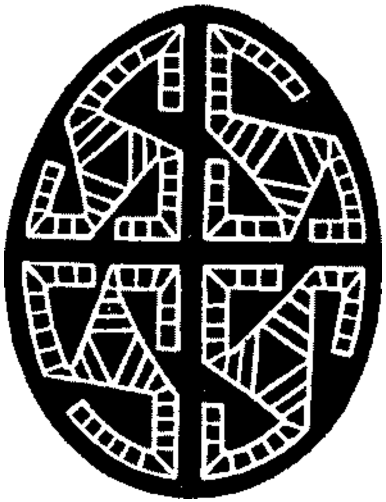

Традиційна різдвяна оздоба житла павук

За давніми уявленнями, саме на Різдво заснувався світ. Тоді народилося сонце, і з вершечка світового древа воно почало ткати свою золоту павутину. Прикладом відголосу такого вірування в Україні є "теремки" й "павуки", якими оздоблюється покуть на Різдво. "Павук" — це дванадцять емужок-гірлянд, зроблених із соломи. Соломинки в цих гірляндах перемежовані барвистими смужками паперу. "Павука" кріплять до стелі. "Теремок" — це кубики з соломи, які чіпляють один до одного за певною схемою і підвішують у центрі "павука".

Відомо, що німці в період від Різдва до Водосвяття звертали особливу увагу на прядіння і ткання: в деяких місцевостях їхньої країни ці ремесла тоді суворо заборонялися, а в інших, навпаки, всіляко заохочувалися — вважалося, що напрядені тоді нитки мали цілющі властивості. Такі заборони й заохочення вказують на вшановування в ці дні божества- прядуна. В деяких регіонах Росії (а саме в північних) у так званому красному куті підвішували "павука" з паперу й соломинок. Звичайно це підвішування приурочується до початку весни, до появи перших теплих промінців сонця; воно супроводжується словами: "Солнышко, ведрышко". "Павук" у деяких говірках іще зветься "круг". Отож-бо все це підтверджує сонячну символіку "павука".

Можливо, саме з павуком пов'язана великодня гра "Жучок", де по перехрещених руках безкінечного "місточка" гравців бігає, ніби снує, дитя, а в обрядовій пісні до цієї гри мовиться: "Грай,

Писанка „Парлчки"

жуче, грай...". Адже на Великдень і сонце грає!

Павука використовували в чарах. Аби перемогти на суді, робили так: "Кладуть павука на дев'ятеро суток у горщик. Як павук здохне — не буде діла, а як заснує — то як хочеш, так і буде". Жінка приказує: "Як павук на вінцях буде, то що задумаю, те й буде". Для того, щоб приворожити коханого, жінка клала павука в горщик і приказувала: "Як оцей павук заснує, — кого схочу, той до мене приснує".

Про павука існують повір'я: якщо він заснує павутину, то будуть гості або якась вістка. Вбивати його не можна, бо лихо станеться. На давніх віруваннях грунтуються християнські легенди про павука, які пояснюють, чому його не можна знищувати. Одна з них розповідає, як павук виткав і подарував новонародженому Ісусові сорочечку. В іншій мовиться, то, коли Божа Мати з немовлям утікала від Ірода, то павук їм сліди замітав.

Рак

Ця водяна тварина здавна збуджувала уяву людей своїми незвичайними властивостями. За легендами, Бог дав ракові очі ззаду. І лазить він також "задом наперед". Незвичне смішить, лякає або спонукає вірити у втручання потойбічних сил. Оскільки у природі не буває нічого випадкового, в раку шукали особливого призначення й надзвичайних можливостей. Він мудрий, добрий, сміливий в одних творах, кумедний або й потворний — в інших.

Уявити собі клишоногого рака танцюючим було смішно: кумедним він виступає н танцювальних і жартівливих піснях: "Танцювала риба з раком, а петрушка з пастернаком".

Водночас казка "Лисичка та рак" застерігає сміятися з цієї істоти. От біжить лисичка полем. Добігла до річки, аж дивиться — рак виліз із води на камінь та клешні точить. "Здоров був, раче! — каже йому лисичка. — Це ти, мабуть, до косовиці готуєшся, що клешні об камінь гостриш?". Поздоровкався рак та й каже: "Я клешнями роблю те, що ти зубами: так треба, щоб гостріші були". А лисичка тоді йому: "Тепер я бачу, чого з тебе люди сміються, розказують, як ти сім літ по воду ходив, та й ту на порозі розлив! Як його ходити у світі, коли на ногах зуби!". Тоді рак запропонував позмагатися в бігу наввипередки. Непомітно він учепився до лисиччиного хвоста, й вона його примчала до "фінішу". Аж чує позаду: "Та й забарилася ти, лисичко! Я вже і на осику лазив, усе виглядав, чи скоро ти прибіжиш". Дуже здивувалась лисичка й більше не сміялася з рака.

У казках про тварин войовничі й чаклунські здібності рака перевищують можливості навіть великих звірів. Скажімо, в казці про Козу-Дерезу. Вдерлася коза в лисиччину хатку, вигнала з неї хазяйку (в іншому варіанті: хазяїна, зайчика), зачинилася й не впускає нікого. Плаче лисичка, обіцяють їй допомогти й заєць (в іншому варіанті, відповідно, лисиця), і вовк, і ведмідь, проте лякаються й утікають, як тільки зачують погрозу: "Я Коза-Дереза, півбока луплена, за три копи куплена. Ріжками заколю, ніжками затопчу, хвостиком замету. Тут тобі й смерть!". І тільки Ракові-Небораку ("неборак" — бідолаха) було під силу вигнати задерикувату козу з лисиччиної хати. Козиній пісні-замовлянню, що її так злякалися великі звірі, він протиставив свою магічну пісню й переміг: "А я Рак-Неборак, як ущипну, буде знак!". Та козу щип-щип! А коза: "Не мене, не мене!". Та з печі! І побігла.

Можна розуміти рачиний "знак" як печать того світу, котрої коза (як жертовна тварина) боїться над усе, адже вона й так була вже "півбока луплена", коли "дід у червоних чоботях" приготувався її зарізати і вже поставив їй один знак збоку, та вона вирвалася з його рук.

Щоправда, войовничі й відунські здібності рака виявилися безсилими проти облесливості й підступності лисички, яка (у варіанті казки, записаному на Волині відомою письменницею Оленою Пчілкою, матір'ю славетної Лесі Українки) вирішила "віддячити" в такий спосіб:

"Як же мені тобі віддячити, мій голубоньку? Хіба ось що: дай я тебе скупаю, бо ти такий чорний, брудний!.. Ось пожди, я тобі

літепла на купіль зогрію! Та взяла розпалила в печі, нагріла окропу і вкинула туди рака: він там і зварився. Лисичка тоді його з'їла. Отак віддячила!..".

Розумним, винахідливим, здатним вийти зі скрутного становища й дати мудру пораду іншим змальовується рак у байці "Не впусти рака з рота".

Летіла ворона понад морем, дивиться: лізе рак. Вона хап його, та й понесла через лиман у ліс, щоб, сівши де-небудь на гіллі, гарненько поснідати. Бачить рак, що приходиться пропасти, та й каже вороні:

— Ей, вороно, вороно! Знав я твого батька і твою матір: славні люде були!

— Угу, — одказує ворона, не роззявляючи рота.

— І братів і сестер твоїх знав, — каже рак, — що за добрі люде!

— Угу, — гугнить ворона, а рака міцно тримає.

— Та вже хоч вони й гарні люде, — каже рак, — а тобі не рівня. Мені здається, що й на світі нема розумнішої над тебе.

— Еге! — крякнула ворона на весь рот, та й упустила рака в море.

Тому-то, як кого одурять хвалою або лестивою річчю, то люди й кажуть: "Упустив рака з рота". А як кого остерігають, то кажуть: "Гляди! Не впусти рака з рота!".

В обряді викликання дощу простежуються уявлення, що пов'язують рака із "заставними" мерцями — потопельниками, до яких звертаються односельці в разі посухи (вважається, що від них залежать дощі). Тоді справляють похорони рака. Його закопують у землю, роблять могилку, навіть ставлять йому хрестик і покладають на могилу квіти, і голосять, як за небіжчиком: "Наш раченьку, да наш батеньку, да наш соколоньку, да як ми тебе похоронимо, да так плачемо".

У весільній обрядовості рак виступає носієм чоловічого начала, набуває значення залицяльника, жениха. Коли печуть коровай, співають пісню: "Червонеє раче по припічку скаче, а в піч заглядає, чи коровай допікає".

У чарівних казках рак одружується з дівчиною. Засмучена втратою доньок, яких викрали і взяли собі за дружин яструб, ведмідь і риба, жінка пішла на потік прати плаття, що залишились від доньок. Коли бачить: лізе маленький рачок. Жінка, плачучи, говорить: "Боже, Боже, дай мені хоч таку дитину, як оцей рачок!". І народила вона хлопчика. А той хлопчик, тільки народився, сів на коня й поїхав шукати своїх сестер. Наприкінці казки Рачок знімає чари з царів, чоловіків своїх сестер, сам одружується з їхньою сестрою і коронується на царя "сімдесяти семи держав".

В іншій казці ("Рак-Неборак і його вірна жінка") рак — зачарований легінь. Він одружується з дівчиною, яка дає йому згоду за умови, що він вірно любитиме, й сама обіцяє чекати його доти, доки спадуть із нього чари і зробиться він назавжди чоловіком. А було це тоді, говорить казка, "коли раки уміли свистати". І хоча насправді раки не свистять, від них начебто чекають цього: "коли рак свисне", тоді відбудеться щось неможливе. Такий уявний свист поєднує раків зі зміями (також міфічними) та іншими істотами демонології. Саме свистом викликають персонажі легенд і казок нечисту силу.

Чарівна казка ("Іван Богданець") подає образ коронованого рака Вира, страхіття, що має вигляд тулуба з відокремленою розкладеною головою. Герой казки Іван Богданець потрапляє до іншого світу, де мешкають раки. Шлях до цієї країни лежить через море. Перевозить туди Івана один із раків. Він і попереджає Богданця, що цар раків Вир (ім'я рака "Вир" — від вирію, країни померлих) — це тулуб без голови, якого не можна зачіпати. Пройшовши дві версти після того, як побачив тулуб, Іван надибує голову рака й торкає її палицею. Голова схопилася — та в тулуб. Почали вони битися. Лише завдяки "сильній" воді Іванові пощастило врятуватися й побороти рака. В основі творення образу лежить згадка про стародавній звичай ритуального похорону, який вимагав поховання всього тіла цілком, з усіма належними частинами (і особливо цілого кістяка). Якщо ж якоїсь частини не вистачало, померлого не ховали. Отже, в особі рака Вира ми маємо "нечистого", "заставного" мерця, тобто померлого без ритуалу, не оплаканого за звичаєм і тому перетвореного на зловороже людям чудовисько, втілення самої смерті, якої "не можна звоювати".

Рух "задом наперед", невідповідність розташування і призначення частин тіла ("очі ззаду", "клешнями їсть"), німота — усі ці риси, притаманні ракові, вказують на його причетність до потойбіччя. У деяких місцевостях України, Росії та Білорусі рака вважали "нечистою" твариною, здатною перекидатися на чорта. Роз-

повідали, шо під час грози, коли чорту немає куди подітися від блискавки, він ховається у воді, перекидаючись на рибу чи рака. У такого рака дуже червоні очі — його не можна брати до кошика й нести додому. Кажуть іще, ніби край млина колись бачили величезного рака, завбільшки з шестирічну дитину. Позбутися його пощастило лише за допомогою замовляння.

Миша

Миша — персонаж хтонічного походження. Як і змій, вона є символом нижнього світу, священною твариною підземного божества, подекуди її так і називають "гад", "гадина", "погань", "поганець". Тому в моделі світового древа під коренем часто зображують не змію, а мишу.

За багатьма міфами, миша бере безпосередню участь у світотворенні. Таку роль ця істота виконує у відомій казці про Курочку-Рябу. Казка, поза сумнівом, є трансформацією прадавнього міфу про утворення світу з яйця, знесеного велетенським птахом-деміургом. Розбити золоте яйце зміг персонаж, полярно протилежний птахові, наділений однаковою з ним, але "антибожественною" силою. Цікава космогонічна легенда є в індіанського народу чайпеваїв. Тут миша виконує таку саму роль, яку у слов'янських християнських легендах сатана: вона дістає з морського дна жменю землі, що потім розростається від божого подиху. Так утворюється земна твердь.

Цікаво, що давні греки вважали мишей родичами зміїв. Пізніше, коли пекельний бог перетворився на диявола, мишу було віднесено до "нечистих" тварин. Не випадково існує і християнська легенда, за якою ця мала тваринка — не шо інше, як перевтілений диявол. У такій подобі він заліз до Ноєвого ковчега, щоб прогризти дірку й усіх потопити. Але Господь створив кота, який урятував людей і тварин, заткнувши дірку хвостом. За іншою легендою, миші з'явилися з тіла диявола, коли той луснув у церкві від запаху ладану. Ще одна цікава легенда розповідає про чорта, який спокушав архієрея і змусив його оженитися. Під час вінчання чорт хотів вилетіти птахом у вікно, але вікна і двері в церкві були зачинені. Він вдирався у скло й розлетівся на дрібні шматочки, які стали мишами...

У цих легендах бачимо відгомін спільного для багатьох міфологій мотиву миші як хтонічної істоти, що співвідносилася з пеклом. Так, миша вважалася священною твариною єгипетського бога сонця Ра й давньогрецького Аполлона. Обидва ці божества спочатку були богами підземного світу й лише потім стали богами сонця. На думку дослідників, сонце в неолітичній міфології вважалося творінням підземного бога — володаря вогню. Розрізнення ж божественного (небесного) та нечистого (підземного) вогню відбулося значно пізніше. Твариною підземного бога вважали мишу також перські маги. Саме з цими уявленнями пов'язаний фразеологічний вираз "Гора породила мишу", адже гора — місце помешкання підземного божества.

Оскільки підземний бог водночас вважався й богом-громовиком, мишу пов'язують із грозою та вогнем. Кажуть: якщо миші втікають із хати — буде пожежа. В Україні вірили, що за поведінкою мишей можна передбачити грозу. Серед найдавніших міфологічних уявлень є і такі, за якими миші — то діти бога-громовика, скинуті ним на землю за провину матері. Під час падіння вони були обпалені батьковим вогнем, відтоді миші мають сіреньке попелясте хутро.

До речі, споріднена назва миші в різних індоєвропейських народів, яка походить від праіндоєвропейського кореня "АИШ", з погляду деяких дослідників, буквально перекладається як "сіра". Це наводить на думку про давні заборони називати мишу її справжнім ім'ям. Такі заборони існували стосовно багатьох тварин, до яких ставилися з особливою повагою, або яких боялися (найпоширеніший приклад табуйованого імені — ведмідь). Поступово справжнє ім'я тварини забувалось і зникало або ж зберігалося в діалектах. Натомість загальновживаним ставало ім'я-замінник. У німців Мекленбурга й досі існує заборона називати мишу її звичайною назвою протягом дванадцяти святочних ночей. В Західній Україні на Різдво та протягом Різдвяних свят мишей називають "панночками" або "панянками". У деяких місцевостях Полісся заборонено згадувати про мишу під час їжі, інакше буде шкода в господарстві.

Отже, миша пов'язана з потойбіччям, світом померлих, тому в казках вона часто мешкає в хатці Баби-Яги — господині того світу. Баба-Яга сама може перетворюватися на мишу. Свідченням цього є назва поширеної в багатьох народів гри в піжмурки. В українців ця гра називається "Цюпю-баба", в росіян — "Чуча-

ра", в чехів та поляків — "Сліпа баба", а в німців та сербів — "Сліпа миша". За українськими легендами, на мишу може перетворюватися також відьма. У такому вигляді купальської ночі вона видоює молоко в чужих корів. Очевидно, з тим самим пов'язане повір'я: якщо миша вип'є парного молока, корова не доїтиметься.

На тотожність Баби-Яги та миші вказують і деякі інші спільні риси цих персонажів. Так, казкова Баба-Яга має залізні зуби. Міфологічна миша також має відношення до людських зубів. Коли в дитини випадає молочний зуб, його кидають на горищі і звертаються до миші зі словами: "Мишко, мишко, на тобі костяного зуба, а мені дай залізного!". Такий самий звичай зафіксовано у Славонії. У німців заведено класти зуба до мишачої нірки, гризти хліб, який не доїли миші, щоб нові зуби вилізли швидко й були міцними. А от чехи та словаки кладуть зуба за піч, звертаючись при цьому до Єжі-баби: "Єжі-бабо, стара бабо, на тобі зуб костяний, дай мені залізний".

Як і з Бабою-Ягою, з мишею можна дійти згоди, пригостивши її кашею чи хлібом — традиційною жертовною їжею мерців. У деяких казках миша, яку нагодувала дівчина, допомагає своїй благодійниці втекти від Баби-Яги чи ведмедя. Вона бере запропонованого дзвоника й замість дівчини грається в піжмурки з господарями лісової хати. Дівчина ж тим часом або тікає, або залазить на піч, а по закінченні гри спокійно йде додому. Цікавими тут є два моменти. По-перше, чому Баба-Яга (ведмідь) пропонують гратися саме в піжмурки, а не в якусь іншу гру? Очевидно, в такий спосіб казка демонструє різницю між персонажами: Баба-Яга, як представниця потойбіччя, не може бачити земного гостя, але може відчути чи, як у даному випадку, почути його. Миша, як і Баба-Яга, за народними уявленнями, є сліпою, але, з'ївши людського хліба чи каші, вона ніби переходить до іншої площини, на деякий час змінює свою природу. Ось чому вона може замінити дівчину, не боячись, що її побачать, і обман розкриється. Другий момент — це звукове оформлення, пов'язане, знову ж таки, з міфологічною сліпотою миші. Існує безліч переказів, у яких миша має відношення до гри на музичних інструментах або до свисту. Вважається, що за допомогою цих звукових ефектів можна виманити мишей із хати або, навпаки, заманити їх до господи. Звичайно, це має бути специфічною мелодією, що виконується в певний час і за певних обставин. Зазвичай, виконують її відуни. У деяких казках герой чи героїня саме від миші одержують чарівну дудку або дзвіночок, який виконує бажання.

Баба-Яга (а у німців — Гольда, Берхта) опікується душами дітей. Це пов'язано з первісними віруваннями у Велику Богиню, образ якої пізніше був трансформований у Бабу-Ягу. Саме Велика Богиня, за міфологічними уявленнями, впливала на процес народження, від неї залежала смерть дитини. Ось чому казкова Баба-Яга проявляє найбільшу цікавість до дітей. Згадаймо хоча б загальновідому казку "Гуси-лебеді", в якій птахи — міфічні слуги володарки потойбіччя — крадуть для неї малюків. У деяких народів, зокрема в німців та західних слов'ян, є повір'я, що миші — то душі померлих дітей, тому їх бажано не ображати. В Україні вважали, що людська душа може з'являтися в мишачій подобі: "Душу можна побачити у вигляді миші. Ночували якось чоловіки у лісі. Була криниця біля них. А один так спав міцно, що у нього з рота вибігла миша, підбігла до криниці, напилася — і назад, до рота. А інші двоє це бачили. Той прокинувся і говорить: "Як же мені пити хотілося!". А то була душа". На Волині подібне повір'я існує лише про чарівників. Говорять, що душа чарівника ходить по землі у вигляді різних "нечистих" тварин, зокрема й миші. Там же зафіксовано переказ, як перед смертю відьмака в нього з рота вибігла миша.

Миша пов'язана також із вагітністю й народженням. Вважається, що вагітній жінці не можна дивитися на мишей і, не дай Боже, злякавшись миші, схопити себе за якусь частину тіла. Вірять, що в новонародженої дитини в тому самому місці на тілі залишиться відбиток. Ось що розповідає народний переказ: "У нас єдна пішла у льох по капусту; і впала в капусту миш, то вона ухватила себе тако за брову, і виросла миша у дитини на брові. Брови чорні, а миша сіра й з хвостиком".

Водночас миша є заступницею вагітних жінок. У народі й досі бояться відмовити в чомусь вагітній, бо "миші все поточать у хаті". Щоб цього не сталося, потрібно сказати услід вагітній жінці: "Мої миші у твоїй скрині", — або: "Моя білизна у твоїй скрині", — і тричі вкусити себе за плече.

Як істоті потойбічній, миші приписували здатність передбачати майбутнє. Вірили: якщо миша погризе чийсь одяг — та людина помре. Також нещастя слід чекати, якщо миша випадково впала за

пазуху чи вскочила до криниці. Якщо миші масово переселяються до інших країв, буде війна чи голод.

Багато які з повір'їв є наслідком звичайних спостережень за поведінкою мишей. Так помітили: якщо взимку багато мишей, то наступний рік буде врожайним. Якщо миші гризуть верхню частину печеного хліба — це на врожай, а якщо нижню — на недорід. На Поліссі говорять: "Якщо миша гризе поріг — буде голодний рік". Поріг — місце особливе. Тут, за народними уявленнями, міститься своєрідний прохід у світ предків. Крім того — це межа хатнього простору, за якою починається вороже довкілля. Тому миша, яка гризе поріг, немовби з'являється з того світу, сповіщаючи про лихо. Цікаво, що в даному випадку мишу вважали не провісницею долі, а причиною майбутнього лиха, тому намагалися розправитися з нею.

Способів боротьби з мишами в народі існує багато. Щоб миші пішли з двору, треба зловити живцем одну мишу, присмалити її, а тоді відпустити — інші підуть геть. Можна також підкурити мишей тютюновим димом, тоді вони згинуть. Щоб миші не знищували хліб, його кропили освяченою на Маковія (14 серпня) водою і промовляли: "Миші! Не ходіть у комору: вас не пустить туди маковійська вода!". Картоплю від мишей намагалися вберегти за допомогою ось якого обряду. Брали троїцьке зілля разом із "диким каменем" (тобто не цеглиною) і трьома жменями піску. Усе це клали до картоплі, кропили свяченою водою і примовляли: "Миші, миші! Гризіть цього каменя, а мою бульбу не їжте".

У західних слов'ян, щоб позбутися мишей, справляли "мишаче весілля". Для цього ловили двох мишей, вбирали їх як молодят, зв'язували разом і садили в дерев'яну посудину для солі, до постола чи гарбуза. З мишами обходили селище та його околиці, а потім відносили їх до річки або ж до лісу й кидали там із побажанням знайти собі притулок в іншому селі й більше не повертатися. Там же влаштовували обрядову трапезу, як на справжньому весіллі.

Іншим оберегом від мишей були так звані "мишачі свята", приурочені до днів св. Димитрія (8 листопада) і св. Нестора (9 листопада). У ці дні жінки не робили ніякої роботи, бо вважалося, що все зроблене з'їдять миші. Дуже небезпечним вважали в цей день користуватися гострими предметами, такими як ніж, сокира, ножиці. Якщо хтось таки скористається ними — миші теж з'їдять усе в господі.

Жаба

Жаба в міфології — істота підземна, потойбічна, тому **зазвичай її** відносять до "всякого гаддя". Жаба, як і змій, рак, **миша,** є господинею нижнього світу, її зображують у моделі **світового** древа разом зі зміями. У такому зв'язку жабу часто зіставляють із птахом, який символізує верхній світ.

В українській та світовій космогонії жаба пов'язана передусім із ідеєю плодючості. Вона — охоронниця земної та небесної вологи, яка дає силу всьому живому.

У деяких міфах жаба є персоніфікованим духом водоймища. У різних народів світу зустрічається прикмета: вбити жабу — на дощ. У ритуалах викликання доту часто використовували жаб, яких зазвичай убивали: "Жабину убить треба, щоб дощ пішов. Як жабину палкою вбити чи каменем — дощик попирскає. Жаба живе найчастіше у воді, водяна жаба ця, мусить дощик дать. Треба примовляти: "Ти купаєся у воді, дак уже дай на земельку благодать" (Гомельська обл., Вєтковський р-н, с. Прісно). Після цього жабу розривали на шматки й кидали на дорозі або ж вішали на гілці дерева, на воротах чи на паркані догори ногами.

Також поширеним був обряд похорону жаби, який відтворював давнє ритуальне жертвоприношення тварини. Жабу вбивали в певний спосіб, а потім клали до постола й ховали біля криниці, оплакуючи її, як людину. Це було винятково ритуальне вбивство, адже в більшості регіонів України й досі збереглася заборона вбивати цю тварину — бо помре хтось із найближчих родичів. Подекуди, передусім на Поліссі, живу жабу садили до постола і з голосіннями возили по селу, всі мешканці якого поступово приєднувалися до процесії.

У різних регіонах України розповідають різні варіанти тієї самої легенди про відьму, що вкрала дощ. Як це заведено у відьом, вона заховала дощові хмари в горщика й поставила до комори, заборонивши наймичці його відкривати. Одного разу, коли відьма пішла з хати, цікава наймичка не витримала, побігла до комори й зазирнула в горщик. А звідти як почало лізти різне гаддя: вужі, змії, жаби та ящірки. Водночас почалася сильна злива. Зібрати гаддя назад і закрити горщик змогла лише відьма, яка повернулася додому страшенно розлючена, бо вона на кілька років продала дощі "на сторону". У цій легенді жаби й подібні до них істоти є

безпосереднім уособленням води. Випустити їх — усе одно, що пролити дощову хмару.

Ідеєю плодючості, життєдайної вологи пояснюється і зв'язок жаби з дітонародженням. Так, у західних районах України вважали, що жаби витягають із води новонароджених і приносять їх до хати. За часів середньовіччя жінки, які не мали дітей, але хотіли завагітніти, їли жаб. У кашубів про вагітну жінку говорять, що вона об'їлася жаб.

У народній поезії жаба — еротичний символ. За часів середньовіччя її зображали на позначення тілесного кохання, хтивості. Вірили: якщо насниться жаба — зустрінеш кохання. У росіян дівчата, які ніяк не могли вийти заміж, певного дня йшли в поле чи на болото, знаходили жабу й намагалися з розмаху сісти на неї голим задом. У цьому вбачаємо фалічну символіку образу.

У народних повір'ях, легендах та забобонах жаба пов'язана з молоком. Жабу кидають до ринки з молоком, щоб воно не скисало. Є легенда про жінку, якій жаби допомагали своїм стрибанням збивати масло з молока. За часом першого весняного крику жаб визначають, чи багато буде молока в корів. Якщо перше кумкання було у скоромний день — молока буде багато, якщо в пісний — мало. Розповідають про випадки, коли хтось нібито бачив, як велетенські жаби (або відьми у вигляді жаб) ссали коров'яче молоко. Після цього корова доїлася кров'ю. Те саме буває, якщо корова випадково роздушить жабу. Є легенди про жаб-коровниць. Це прокляті батьками або нехрещені дівчата, які живуть у воді, а вночі у жаб'ячій подобі виходять доїти людських корів.

Існують уявлення про те, що жаба має жіночі груди й може годувати ними людину. Але молоко її — небезпечне. Очевидно, із цим пов'язана приказка, яку вживають, коли йдеться про небезпеку чи загибель: "Там тобі жаба цицьки дасть". Усе це походить від ідеї плодючості, адже у прадавні часи молоко, завдяки своєму білому кольору, було символом Великої Богині — життєдайного джерела. Жаба була одною зі священних тварин цієї богині. Отже, й досі в народі існують слабкі відгомони тих прадавніх міфологічних уявлень.

Жаб використовували в народній медицині. Ними лікували болячки на тілі, виводили ластовиння на обличчі, витягували зміїну отруту, компресами із жаб лікували радикуліти й застуди. Жаб застосовували як жарознижуючий засіб. При ангінах рекомендувалося зловити жабу й подихати на неї. Жаба гинула, а хвороба минала.

Цю дивовижну істоту використовували в чаклуванні. Рецептів, компонентом яких була жаба або якась частина її тіла — безліч. За допомогою сушених жаб насилали хвороби та смерть. У людини, яка випила чи з'їла отруту з такою жабою, всередині заводиться гаддя, вона сохне, мучиться, "усе коло серця варить та нудно, нудно!". Врешті-решт людина помирає. Суперниць у коханні намагалися позбавити здоров'я та вроди, сипнувши в обличчя порох сухої перетертої жаби. Ось приклад чаклування, щоб виграти справу у суді. Треба зловити жабу, зашити їй рота червоною ниткою, примовляючи: "Рот зашиваю красно, щоб було мені ясно; щоб мені не журитися, щоб мені не смутитися. І сволок, і лави, щоб увесь суд за нами!". Після того жабу тримати в новому горщику дев'ять діб, доки вона не здохне. Тоді горщик розбити, а жабу взяти із собою, коли йдеш на суд, примовляючи: "У суд уходжаю і праву руку насідаю. Права рука під мною, і весь суд за мною. Як ви не судите, а до смерті не розтулите!".

Щоб привернути коханого, радили живу жабу вкинути до мурашника. Коли мурашки з'їдять жабу, потрібно витягти її кістки і знайти серед них особливі — приворотну й відворотну кісточки. За допомогою приворотної кістки можна було "присушити" коханого.

Знахарки та відьми готують із жаб усілякі чари. "Була собі жінка знахурка. Свині загодовує, щоб сало товсте було; загодовує на дев'ять суток. От наварила та жінка жаби і поставила на полицю, щоб вихолонуло. А дочка її замужем недалеко — прибігла до матері. В хаті нема нікого, а юшка та стоїть на полиці червона, вихолонула. Дочка й напилась теї юшки. Ось мати входить у хату. "Мамо, — пита дочка, — що то вас на полиці стоїть таке солодке? Я напилась...". Мати вдарилась у груди, кричить: "Се ж я не тобі, а кабанові! Ти тільки дев'ять суток і поживеш, тебе розірве!". Стало ту дочку розпирать, стала вона така, як груба: уже й в двері не влізе. На десяті сутки уже й в хаті не вміститься. Доктори їй такого дали, щоб умерла, а то б її розірвало".

Одним із найпоширеніших міфологічних мотивів є мотив перетворення людини на жабу й навпаки. За легендами, жаба колись була жінкою (дівчиною), тому її гріх убивати. У зв'язку з цим на

Гуцульщині першу весняну жабу шанобливо називають панною, у румунів є легенда, що жаба — то жінка, яка дуже тужила за померлими дітьми й була перетворена Богородицею на тварину. Подібні вірування знайшли відображення в дитячих іграх та примовках. Ось білоруський приклад жартівливого діалогу з елементами звуконаслідування жаб'ячого квакання: "Кум-кума, позич полотна. — Нащо полотно? — Дитина умерла. — Де лежить? — Під столом. — Чим накрита? — Постолом".

За християнськими легендами, жаби — це люди, які загинули під час великого потопу. Вважають також, що жаби — то потоплене в Червоному морі фараонове військо, яке переслідувало юдеїв під час їхнього виходу з Єгипту.

У західних слов'ян є повір'я, що духи небіжчиків з'являються у вигляді жаб, тому, побачивши жабу, іноді згадують про померлих і бажають їм вічного спокою. У цьому ж вигляді приходять на світ діти. На думку кашубів, лелеки кидають у димарі жаб. Поки жаба летить через димар, вона перетворюється на дитину.

У вигляді жаб може з'являтися нечиста сила. Вірять, наприклад, що на Івана Купала треба вбивати всяку жабу, яку зустрінеш, бо це русалка. У деяких місцевостях України розповідали, що русалки можуть з'являтися в такій подобі не лише на Купала, а й будь-коли: сидіти у вигляді жаби на кладочках, де жінки миють білизну. Цікаво, що наприкінці XIX ст. в деяких губерніях Росії слова "русалка" зовсім не знали. Так, у Ярославській губернії цю істоту так і називали "лягушкою".

Найчастіше на жаб перетворюються відьми. У вигляді жаби вони потрапляють до хліва і ссуть молоко з корів. На жабу може перекидатися водяниха. У жаб'ячій подобі може стрибати по хаті домовик. Є легенда про лихого домовика, який у вигляді величезної жаби жив у хаті під піччю й душив ночами дитину. Дитина захворіла, а видужала тільки тоді, коли жабу знайшли і прокололи веретеном — предметом-оберегом. На Покутті розповідають, що нечистий має "лягушачі ноги". Є українська казка, в якій розповідається, як баба-бранка, йдучи лісом, побачила "товсту і здоровенну" жабу, що була недужа. Баба допомогла їй переповзти через палицю. Ввечері за бабою приїхав візок і відвіз її в багатий дім. Виявилося, що жабою була чортиця, в якої потрібно було прийняти пологи. За надану допомогу чортиця щедро віддячила бабі.

Загальновідомим прикладом мотиву перетворення є спільнослов'янська казка "Царівна-жаба". У казці знайдена Іваном-Царевичем жаба стає його дружиною. Вночі, таємно від чоловіка, вона скидає жаб'ячу шкіру й перетворюється на прекрасну жінку. Отже, тут маємо приклад первісної зооморфної природи Царівни-жаби, яка володіє сакральним знанням. Це дозволяє їй набагато краще від земних жінок виконати нескладні для вправної господині завдання свекра (пошити сорочку, вишити рушник, спекти хліб). Коли Іван, дізнавшись про таємницю дружини, спалює її шкіру, Царівна-жаба перетворюється на зозулю — птаха, пов'язаного із країною померлих, — і, як вона гадає, назавжди відлітає у тридев'яте царство.

Згадаймо, що царевич знайшов свою дружину десь далеко за лісами, за долинами, в болоті. У фольклорі болото завжди позначає іншу просторову площину, інший світ. Тобто жаба повертається туди, звідки з'явилася. Тільки після того, як Іван-Царевич, здолавши різні перешкоди, дістався до палацу, де мешкала його дружина, й визволив її від Кощія, вони назавжди залишилися разом.

Існує думка про те, що ця казка демонструє елементи весільної обрядовості. У первісному суспільстві наречену заведено було шукати серед представниць іншого племені. Зазвичай уподобану дівчину "умикали", тобто викрадали, й силоміць одружувалися з нею. Залишки такого насильства ритуально відтворені у весільних обрядах більшості народів світу. У казці символом цього є стріли, випущені царевими синами. До речі, звичай пускати стріли у двір нареченої, що мало позначати збройний напад, зустрічався у східних та західних слов'ян іще на початку XX ст. В народній пісні співається:

Пустимо стрілу перлову,
Виб'ємо стіну кам'яну,
Візьмемо Марусеньку молоду.

Для казок, пісень та легенд типовим є сюжет, коли мисливець знаходить свою наречену під час полювання в лісі. Отже, наречена була з чужого, іноді ворожого племені. За міфологічними законами, це означало, що вона належить до іншої часопросторової сфери, що дорівнювало приналежності до того світу. Відповідно, народна уява наділяла наречену якостями господарів її світу, а то й повністю ототожнювала з ними. Вірили, то наречена з'являєть-

ся в подобі тієї істоти, від якої бере початок її рід. Але відкривати цю таємницю не можна. Прикладів такого табуювання багато у фольклорних творах. У казці "Жінка-жаба" парубок знайшов у лісі величезну жабу і змушений був дати обіцянку, що одружиться з нею. Згодом жаба перетворилася на гарну жінку-господиню. Вона збудувала дім, завела господарство, й парубок став багатим хазяїном. Єдиною умовою, яку вона поставила чоловікові, було ніколи не згадувати про її жаб'ячу природу. Усе йшло добре, доки одного разу, розсердившись, чоловік не назвав дружину жабою. Він утратив і жінку, й хазяйство, а потім — і життя. Така сама казка є про жінку-гадину.

До речі, все щойно сказане стосувалося й нареченого. Ось чому так багато казок розповідають про дружину-змію чи жабу, чоловіка-вужа (рака) тощо.

У народі кажуть: "Бог створив птаха, а чорт — жабу". Існує повір'я про перетворення жаби на ластівку й навпаки. Говорять, що старі ластівки, які провели зиму під водою, перетворюються на жаб. Давні греки про прихід весни говорили, що її приносять жаби та ластівки. Досить своєрідно подає мотив зв'язку жаб та горобців християнська легенда: після потопу Ной випустив із ковчега усіх земних створінь, але жабі та горобцю він забув розв'язати ноги. Відтоді вони стрибають.

Жаба та змія, за народними уявленнями, мають багато спільних рис, головна з яких — отруйні властивості обох. При цьому жаб'яча отрута вважається сильнішою, але жабам нібито споконвіку заборонено її застосовувати. Якщо жаба все-таки когось укусила — він помре. Такі самі повір'я існують про жаб'ячу слину: якщо жаба плюне на вужа — він загине, а якщо в обличчя людині — та людина осліпне. Отруйна жаб'яча сеча викликає появу бородавок та пухлин.

Є легенди, в яких змій та жаба живуть разом як чоловік та жінка. Але частіше ці два створіння є міфологічними супротивниками, що рівні один одному за силою. Дуже багато переказів розповідають про боротьбу жаби та змії чи вужа. При цьому переможцем може бути як одна, так і друга сторона. Якщо хтось побачить бійку жаби та гадини, треба взяти палицю й розігнати тварин. Цій палиці приписують чарівні властивості. Нею можна відводити градові та грозові хмари; зупиняти пожежу; лікувати різні хвороби; знімати вроки; принесена до суду, вона допоможе виграти справу; дотиком цієї палиці можна розлучити подружжя або ж привернути коханого тощо.

Кажуть, що жаба силою свого погляду може "відібрати у змії душу", а людину може зурочити. Поляки вірили, що коли жаба дивиться на людину, вона рахує їй зуби. Від цього вони псуються й випадають.

Подекуди жабу вважають сліпою, як і змію, тому її гріх образити. Як і у змій, у жаб є своя королева-матка. Якщо хтось зачепить матку, то буде жахливо покараний. Розповідають про чоловіка, який ударив матку палицею, коли вона разом з іншими жабами переповзала на інше місце. Матка стрибнула на того чоловіка і вп'ялась йому в щоку так, що ніхто не міг її відірвати. Чоловік помер, і його поховали разом із тією жабою.

Є безліч прикмет, коли за поведінкою жаб визначають погоду. За першим кумканням жаб визначають, скільки днів іще триватимуть заморозки. Кажуть, що навесні жаби кумкають перед першим громом. У цей день люди качаються по землі, щоб бути здоровими, щоб не боліла спина. Тоді ж висівають розсаду капусти, засівають поля овсом та ячменем, садять цибулю.

Бджола

Бджола належить до "чистих", божих істот і дуже шанована серед людей. З одного боку, це "свята божа трудівниця", символ мудрості, працелюбності та ощадливості, що асоціюється із сонцем. Із другого — бджола та основний продукт бджільництва, мед, тісно пов'язані з культом померлих.

У міфах бджола часто є культовою твариною жіночого божества родючості — Великої Богині. Мотив бджоли-помічниці божества є дуже давнім. Він зустрічається в міфах різних народів світу. Наприклад, у хетській міфології бджола допомагає розбудити бога плодючості, чий міцний сон спричинив страшну посуху, яка загрожувала смертю всьому живому. За деякими легендами, бджола брала участь у створенні світу.

Румунська легенда розповідає: коли Бог розмірковував, створити на світі одне сонце чи кілька, то відіслав бджолу таємно дізнатися, що про це думає сатана. Бджола сіла нечистому на голову й підслухала його думки. А сатана думав, що якби було кілька

сонць, то було б добре, адже життя на землі стало б нестерпним Бджола полетіла назад, але тієї ж миті сатана помітив її і вперіщив батогом. Від цього бджола стала золотавою, а на її тілі залишився тонкий розріз.

У багатьох фольклорних творах бджола пов'язується з так званим верхнім світом. У Давній Русі побутувало багато варіантів легенди про появу бджіл. В одних мовилося, що ця комаха прилетіла з далеких країв за велінням Божої Матері, в інших — що вона з'явилася з раю по слову архангела Гавриїла. Є легенда і про те, що бджола постала зі сліз Ісуса Христа, коли його вели на Голгофу.

Бджола згадується в різдвяній колядці, де Всесвіт постає у вигляді світового древа:

Стоїть яворець тонкий, високий, —
Гей, дай Боже!
Тонкий, високий, в корінь глибокий.
А в коріненьку чорні куноньки,
А в середині ярі пчілоньки,
А на вершечку сив соколенько.

Тут бджола є символом середнього, людського світу.

У веснянках до неї іноді звертаються із проханням принести тепле, врожайне літо. Таке саме прохання у фольклорних творах висловлюють жайворонкові, господині вирію — зозулі, ластівці. Уявлення про бджолу-трудівницю маємо у приказці: про працьовиту жіночку кажуть, що вона — "як бджілонька в меду". Відобразилася в народних віруваннях і особлива структура бджолиної "громади". Є навіть колядка про "пчолину матір", яка була покликана забезпечити статки господарю пасіки.

У багатьох легендах бджола пов'язана з богом-громовиком. В українській міфології його постать пройшла шлях дивних перетворень. Зараз відомо, що грім та блискавка були атрибутами кількох слов'янських божеств. У християнстві їхні характерні риси увібрав святий Ілля, якого і вважають замінником бога-громовика. Але цікаво те, що місцем перебування цього божества вважалося не небо, а "преісподні місця землі". Його блискавка була породженням не небесного, а підземного вогню. Згідно з цим, бджола як символ бога-громовика походить із підземного світу.

Українці називають бджолу "божою пташкою" і вважають помічницею Всевишнього. За однією з легенд, бджола полегшила хресні муки Спасителя. Юдеї замовили цигану п'ять цвяхів для розп'яття Христа. їх мали забити в руки, ноги та груди Спаса. Але циган пожалів Ісуса і п'ятий цвях, який мав забити у груди, сховав У своєму волоссі. Євреї помітили це, схопили цигана і звинуватили в обмані. Але він став божитися, що забив усі п'ять цвяхів. У цей момент на груди Христа сіла бджола. Циган помітив це і вказав на неї зі словами: "Оно той п'ятий цвях, що я забив. Щоб я почорнів, як земля, якщо брешу". З того часу Бог прощає циганам усяку брехню, але, по слову свого побратима, всі вони стали чорними як земля.

Бджільництво вважається богоугодною справою. Бджіл було не заведено купувати. Частіше їх приручали. Загалом до бджіл ставилися як до людей: із ними віталися, їм розповідали про важливі сімейні справи, поздоровляли зі святами, про смерть бджоли говорили як про смерть людини. За великий гріх вважали вбити бджолу. Покаранням за це були всілякі господарські негаразди. Якщо бджола помирала, її закопували в землю — ховали як людину.

Закладання пасіки супроводжувалося виконанням спеціальних обрядів із замовляннями та молитвами, що мали оберігати бджіл від хвороб, уроків та різної шкоди.

За християнськими легендами, бджолами опікуються "спеціальні" святі Зосима та Саватій. За велінням Бога вони принесли на Русь цю комаху з далеких язичницьких країв. 17 квітня православний люд відзначає бджолине свято — день праведника Зосими. До св. Зосими звертаються із проханням берегти бджіл від хвороб та негараздів: "Ти, Зосиме! Святий пасішнику! Старий ти, убогий! Ти пасішникував і пчолі, і матці помагав, так поможи моїй пчолі, моїй матці".

На Гуцульщині є спеціальний обряд, який виконують на Різдво, "щоб бджола була веселою". Колядники йдуть на пасіку, стають на коліна, утворюючи коло, перед собою малюють хрест топірцем. Потім топірці кладуть на сніг держаком до себе, щоб вони утворили ніби сонячне коло. На них купою скидають шапки, що символізують бджіл. У кожну шапку господиня насипає по жмені пшениці. Колядники встають, беруться за руки й танцюють, рухаючись "за сонцем", співаючи. Потім знову падають на коліна, беруть топірці й малюють ними хрестик на снігу. Взявши шапки, колядники по черзі підходять до господині й, виголошуючи всілякі побажання, висипають пшеницю їй у запаску. Навесні цією пшеницею обсипають вулики — "щоб бджоли водилися".

У цьому обряді відображені й вірування про зв'язок бджоли з сонцем. А на те, що бджола пов'язана із плодючістю, вказує використанні в обряді зерна пшениці — символу врожаю.

Господарю пасіки на Різдво співають особливих колядок. Ось одна з них:

Пан господарю, Бог тебе зове.
Бог тебе зове, Бог тобі дає.
У твоїм садку рояться пчолки.
Рояться пчолки та й на три рядки.
А яровії та й на чотири.
Пан господарю, пойди походи.
Пойди походи поміж пчолками.
Як ясен місяць поміж зорками.

Існує багато замовлянь, щоб бджоли краще роїлися. В одному з них сказано: "Я тебе, святая пчело, загодовляю і на слова примовляю і даю вам сім всім крилам щучії зубі, вовче горло, ведмежу силу побивать чужої капосниці... Та не йди на худії упадки, а йди на хороші узятки, по густі меди, по солодку патоку...".

Бджоли, як і всі міфічні образи, пов'язані з тим світом. Так, ці комахи мають спільні риси із тваринами, які цілком належать до "нечистих". Наприклад, існує повір'я, що бджола — це душа померлої людини. Таке саме твердження є і про мишу. Є легенди, які розповідають, що бджоли з'являються з мертвого тіла. За іншими фольклорними творами, ці комахи тільки харчуються мертвячиною, та й то хіба ті з них, що "зіпсовані" чаклуном. Один чоловік мав півпасіки. Друга половина пасіки належала його дядькові. У дядька було багато меду, а в небожа мало. Тоді вони помінялися. Якось уночі йшов небіж пасікою і почув, як бджолина матка розмовляла із бджолами:

— Де ви попали сю кобилу?

— Да там, лежала за байраком, да вже собаки половину з'їли, а нам зоставили тільки зад.

— Що ж ви, увесь уже сюди втягли?

— Ні, хвіст не помістився, так висить знадвору.

Чоловік підійшов ближче й побачив, що з очка витікає патока, нагадуючи за формою кінський хвіст. Тоді він зрозумів, що то дядько-відьмак керує бджолами й допомагає їм знайти поживу.

Взагалі, чаклуни знають багато способів, за допомогою яких можна збільшити бджолиний узяток. Наприклад, у ніч на Івана

Купала бджолу загодовують спеціальною сумішшю зі словами: "Годую тебе до Івана, а після Івана зроби мене як пана". Після цього бджола приносить багато меду, стає лютішою і не піддається чужому рою.

У народній уяві бджола нерідко пов'язується зі змією, очевидно, через отруйні властивості обох, хоча й говорять, що "бджола від Бога, а гадюка — від чорта". Тому біль від зміїного укусу можна полегшити, якщо натерти вражене місце бджолиною отрутою або самою бджолою.

У деяких районах України та в Білорусі вірять, що змія, яка вкусила людину, помирає, так само, як бджола. За легендою, змія та бджола колись отримали від Бога здатність смертельно жалити ворогів. Але Всевишній зробив так, що бджола може лише один раз скористатися отрутою, після чого помирає. Натомість змія за своє життя може вкусити не одного, але від великої кількості отрути у змії завжди болить голова.

В одному фольклорному тексті подано пораду, як зробити бджіл лютішими. Для цього потрібно вбити гадюку, яку першою побачиш навесні, відірвати їй голову, вкласти до рота три гречини й посадити в землю десь посеред пасіки. Щодня до схід сонця це місце потрібно поливати водою, доки не зійде гречка. Коли вона виросте й зацвіте, треба зірвати той цвіт, висушити, розтерти його і всипати це в ситу, якою годують бджіл. Таку ситу дають не всім бджолам, а лише двом-трьом вуликам, які оберігатимуть усю пасіку від чужих бджіл, бо стануть люті та дужі. Укус такої, як кажуть у народі, "загодованої" бджоли довго болітиме і ятритиметься. Віск таких бджіл вважають непридатним для виробництва церковних свічок, бо він "нечистий". Передбачається, що зміїна отрута через гречаний цвіт перейде до бджоли, й та буде такою ж лютою, як змія.

Позитивні погляди на бджолу все ж переважають усі оті страхітливі уявлення. Бджолину отруту та прополіс застосовують у медицині. Із бджолиного воску роблять свічки, які запалюють під час ритуальних дійств, приносячи таким чином своєрідну жертву богам. У той самий спосіб робили й жертвоприносини духам предків. Згодом звичай "годування духів" за допомогою спалення жертви перейшов у християнство: перед іконами запалюють свічки.

Із давніх-давен люди використовують продукти бджільництва і знають їх поживну цінність. Мед вважався улюбленою їжею богів. Він і досі залишається обов'язковим компонентом багатьох ритуальних страв: куті, колива, сити, медвяних коржів.

Кажан

За міфологічними уявленнями різних народів світу, кажан — далекий нащадок первісного дракона, "дракон у мініатюрі", тож у країнах із розвинутим культом змія, дракона, крокодила, як-то в Японії та Китаї, він символізує щастя й успіх. У нашій духовній культурі, де здавна вшановується змієборство, до кажана, відповідно, виробилося негативне ставлення, а подекуди його і взагалі ототожнили з нечистою силою.

Щоправда, в гуцулів, де можна бачити свої пов'язані з міфологією особливості у ставленні до рептилій (пригадаймо легенду: бездітна жінка, побачивши маленького "гадика", замріялась: "От якби мені такого синочка!"), кажан виступає в ролі хатнього духа і сприяє збагаченню господаря.

Здебільшого ж він уявляється злим духом, що кружляє в пошуках грішників, які запродали душу дияволові. Вважається також, що у вигляді кажана літає душа сплячого чаклуна або відьми. Існує і вірування, що протягом сорока днів по смерті душі небіжчиків невидимо приходять до їхніх домівок; якщо ж померлий був ворожбитом, його душа з'являється у вигляді кота або летючої миші (кажана) — очевидці начебто помічали, як із живота або рота людини в її останню мить вибігав кіт чи вилітав кажан. Карпатська босорканя (різновид відьми) могла обертатися кажаном. Кажан, який звичайно ховається вдень і з'являється лише після заходу сонця, ототожнюється з упирем, що ссе кров у сплячих людей. Якщо кажан залетить у дім, це віщує біду.

Кажан — тварина, яка поєднує в собі риси птаха і гада (птаха і миші, птаха і жаби), що відобразилось у його слов'янських діалектних назвах: "птичка", "летюча миша", "перожаба", "напівптиця-напівмиша", "сліпа миша". У польських повір'ях василіск, демонічна істота з півнячою головою і зміїним хвостом, має крила як у кажана. За білоруськими легендами, кажан — перетворений Богом злочинець, утікач із тюрми. Він боїться світла, ховається від людей і з'являється лише вночі. Перед тваринами він удає із себе птаха, показуючи крила, а перед птахами — звіра, показуючи ноги й голову. Ще про походження кажана говорять, що він із миші: якщо за сім років миша не потрапить котові до кігтів, то в неї виростуть крила, й вона стане кажаном. Найпоширеніше в Україні вірування, що на кажана перетворилася миша, яка з'їла щось освячене

(паску, свічку тощо). На церквах і дзвіницях завжди багато кажанів тому, що біля церкви залишаються крихти від свячених пасок.

Кажан, згідно з уявленнями, має містичний зв'язок із волоссям. Волосся ж міфологічний світогляд наділяє магічним значенням — як місце мешкання душі, як "верх" мікрокосму, головної частини тіла людини. За допомогою волосся ворожать, причаровують коханих (як у пісні: "циганочка-ворожечка воленьку вволила — ізпаливши русу косу, козака поїла"); лихі люди використовують волосся, щоб завдати шкоди його власникам. Існує ціла низка способів довести людину до божевілля, хвороби, смерті (до цього призводить, наприклад, уплітання в коси чужого волоса; з необережно кинутого волосся качка може гніздо звити, й тоді голова болітиме тощо).

Зрізане волосся означає смерть або втрату людиною сили (на цьому повір'ї заснований біблійний сюжет про Самсона і Далілу). У давніх греків бог смерті Танатос у чорному плащі прилітав до ложа помираючого і зрізав із голови у нього пасмо волосся. Смерть, за уявленнями, що відобразились як у професійному мистецтві, так і у фольклорі, з'являлася в чорному плащі з кажанячими крилами. Із небезпекою неприкритого, незахованого волосся пов'язані численні повір'я про кажана. Кажуть, що, побачивши людину з непокритою головою, він одразу ж усмоктується в голову й закручується у волоссі. Відірвати його можна хіба зі шкірою, або ж доведеться вистригати все волосся (та все одно після того людина довго не житиме).

Вчепившись у волосся, кажан нібито тягне свою жертву до криниці й топить у ній. Вважається також, що, вплутавшись у коси, він може потім укрутитися в голову і з'їсти мозок: тоді людина помре або втратить розум. Щоб кажан не опинився у волоссі, намагаються не вимовляти його імені.

Кажана використовують як оберіг, а також у лікувальній магії та чарах. Засушену тварину труть на порох і вживають від лихоманки або дають коням, щоб "загодувати" на продаж (від того вони стають жирними, але довго не живуть). Проти зурочення, від кулі, відьми, розбійників у одяг зашивають крило, голову або шматочок шкіри кажана. Щоб привернути або відвернути хлопця, дівчині "треба узять живого кажана, покласти у комашню і тікать, щоб не чути його свисту, бо оглохнеш, і не оглядаться, бо осліпнеш. Як комашня об'їсть — там у кісточках його найдеш вилки й грабельки. Як доторкнешся до парубка грабельками, то буде любить, а як вилками — тоді любить перестане".

Птахи

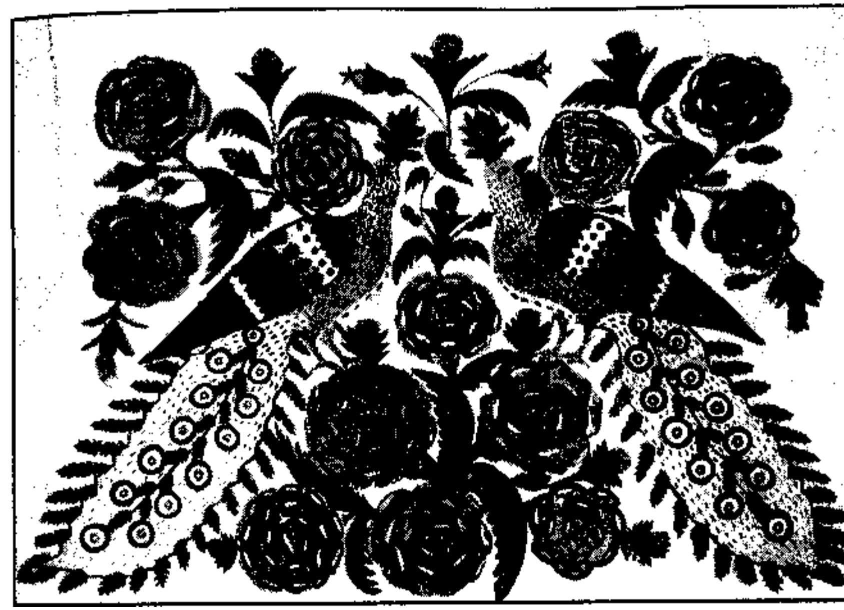
Птахи в міфології багатьох народів є творцями всесвіту. Ніким не народжені, вони вже існували, коли не було ще ні неба, ні землі, а лишень одне "широке море" (яке було завжди).

Птахи символізують повітряну стихію, а повітря, як відомо, легке й може проникати всюди. Птахи сполучають світ земний і небесний (а водоплавні — аж три світи: ще й водну стихію на додачу). Вони володіють таємницями чарівного зілля, живої та мертвої води, знають напрямок грозових і градових хмар. Прилітають на подвір'я, де щойно народилася дитина, й віщують немовляті майбутню долю. Як душі пращурів, вони знають усе.

Усьому людству відомий міф про виникнення світу з яйця. Далекий відгомін цього міфу маємо в улюбленій дитячій казці про Курочку-Рябу. Зазвичай казка подається для малят скорочено. Повний текст розповідає, яка драма розігралася через розбите яйце: "Дід плаче, баба плаче, в печі палає, внучка з горя повісилася, дяк побіг на дзвіницю й побив дзвони, піп розірвав усі книги...". В одному з варіантів прямо пояснюється причина тяжких наслідків такої, здавалося б, незначної події: "Бо то була перша курка і перше яйце у світі".

В українських колядках часто зображується світове древо або древо життя, на верхівці якого сидить птах або два чи три птахи. Птах пірнає на дно моря й виносить із води золотий пісок. З нього постає земля, й на ній з'являється життя. Два птахи на верхівці древа символізують божественну пару — сонце й місяць. Хоча типовішою для українських колядок є картина явора з трьома птахами: "А серед моря зелений явір. На яворонькy три голубонь ки" або "На тім яворойку на горі гніздойко. А на тім гніздойку три соколойки". Три птахи уособлюють астральні світила — небесну родину, якій відповідає родина земна: "Ясен місяць — пан господар, ясне сонце — його жона, дрібні зірки — їхні дітки". Світове древо з птахами зображується на писанках, вишивках та килимах, у народному малярстві.

Птаха часто порівнюють із сонцем та вогнем. У Давньому Єгипті вірили, що бог сонця Ра, який створив небо й землю, вийшов із яйця в подобі птаха. Існує гіпотеза, за якою хрест є символом сонця, а походить він зі схематичного зображення птаха, що летить. Такі хрестоподібні малюнки птахів відомі з часів пале-

Марія Приймаченко. Павичі у квітах

оліту, існували вони в добу бронзи й заліза. У загадках сонце асоціюється з птахом: "Сидить півень на вербі, спустив китиці до землі". У казці з'являється образ вогненного, золотого птаха або жар-птиці.

"У тридесятому царстві живе Білий цар, а в нього у діамантовій клітці є золотий птах. Якби хтось мені того птаха дістав, а він заспівав у моєму палаці, то я б знову став молодим і дожив би з вами до глибокої старості", — мовить цар своїм синам".

Птах, який сидить на дереві, у загадках ототожнюється не тільки із сонцем: "Стоїть дуб, на дубі птиця; ніхто її не дістане — ні цар, ні цариця, ні красна дівиця"; а й зі смертю: "Стоїть дерево, на дереві — квіти, під квітами — котел, над квітами — орел, — квіти зриває, в котел скидає, квітів не меншає, в котлі не більшає" (Життя і смерть. Адже скільки людей помирає, стільки й народжується). Інша загадка називає птаха "двічі народженим".

Птахи здавна трактувалися як жертовні істоти. Водночас, птахами в міфології бували наймогутніші боги. Давньогрецькі Зевс і Діоніс виступають у вигляді орлів; давньоєгипетський Гор — соко-

ла; в ібіса перевтілювався бог Тот, голубкою зображували Ісіду. Один із найпоширеніших міфологічних мотивів — коли птахом перекидається людина, бог, демонічна істота.

В українському фольклорі надзвичайно популярні пташині метаморфози. Перетворення на птаха (як і на камінь, дерево) здебільшого означає смерть. У казці "Царевичі Васильки" розповідається: пішла якось цариця до берега, сіла в човен зі служницями покататися. "Приїхали од берега так, як разів три палицею кинуть, човен перекинувся. Служниці потопилися, а цариця качкою зробилась і полетіла поверх води по морю. А то чарівниця їх перевернула, а сама стала як цариця". Далі йдеться про те, як мати-качка рятувала своїх дітей, що їх отруїла мачуха. "Прилетіла качка до того вікна, що шибочка вибита. Влетіла, стала жінкою. Підвела головку одному, потім другому, поналивала їм води в рот — вони й ожили". У казці "Дівчина-пташка" підстрелив парубок на полюванні дивну птицю. Поки доніс її додому, перетворилася вона на дівчину-красуню і стала йому за дружину. У багатьох казках качки, лебеді, голубки прилітають до озера, скидають пір'ячко й перекидаються на чарівних дівчат. Купаються, знову вбираються в пір'я і відлітають.

Перетворюються на птахів і прокляті батьками діти. "Жили на світі чоловік та жінка, і в них було сім синів, але ті сини не жили в згоді, а завжди ворогували та билися поміж собою. Мати сердилася за те на них. Одного разу поїхав батько у ліс по дрова, а мати лишилася вдома з хлопцями — та за щось розсердилася на них, що не знала, як і вилаяти, та з гніву сказала, щоб вони гайворонами поставали. Але не встигла вона ще й сказати цього, а хлопці вже поставали гайворонами та й зникли десь далеко в лісі" (казка "Про братів гайворонів..."). На Поділлі вважали пугача перевертнем дитини, померлої нехрещеною.

Птах символізує людську душу. Існує повір'я, ніби душа прилітає пташкою до новонародженої дитини. Нею вона й відлітає, коли людина мре.

Птахи — вісники, вони приносять людям різні повідомлення (й хороші, й погані), переважно здалеку або з чужини. Одна жінка розповідала, як помер на чужині її чоловік — тієї ночі прилетіла птиця і тричі крикнула під її вікном: "Ганько!". У журливій пісні молода жінка, котра, вийшовши заміж, опинилася далеко від рідних, просить качку:

Ой попливи, вутко, проти води хутко,
Та розкажи мому роду, що я помру хутко!

Птахи

В іншій пісні розповідається про козака, який поїхав на чужину і там загинув. Він просить насипати високу могилу, а в головах посадити червону калину:

Будуть пташки прилітати
Калиноньку їсти,
Будуть мені приносити
З України вісти.

Вважається, що весну із вирію приносять птахи. Із цим віруванням пов'язаний звичай, коли на свято Сорока мучеників або на Благовіщення (22 або 25 березня) господині печуть обрядове печиво пташиної форми — "жайворонків" та "буслові лапки".

Родинні обряди, особливо весільні, насичені пташиними образами. Голубками з тіста прикрашають коровай. Живу курку приносила наречена в дім молодого, кидаючи її під піч як жертву домовику. Курку передавали через могилу як плату копачам, при цьому розраховували, що вона лапами розгрібатиме померлому дорогу на той світ.

У давнину існувала ціла "наука" ворожіння на птахах. Як істотам, причетним до потойбіччя, їм приписували надзвичайні властивості. Насамперед, із потойбіччям пов'язані так звані "нечисті" птахи. До них належать чорнопері (ворони, сороки, галки), нічні птиці (пугач, сова, сич), хижаки (яструб, коршак), а також горобець і кажан: цю тваринку наші предки теж сприймали як птаха. Вважалося, що цими істотами обертається нечиста сила або що вони перебувають у неї на службі. Ними ж стають душі самогубців та дітей, померлих без хрещення. "Нечисте" птаство віщує смерть, нещастя, хвороби.

Інші птахи (здебільшого казкові) символізують мрію, долю, щастя. Легенда розповідає про двох братів — багатого й бідного. Якось бідний брат заночував на своєму полі. Під ранок прокинувся та й бачить: бігає полем якийсь птах. Неначе щось підніме, а тоді перебіжить на братове поле й кине. Підкрався чоловік до птаха і вловив його. "Що ти робиш?" — питає. А птах відповідає: "Я Доля твого брата. Я з твоєї ниви збираю зерно та переношу на ниву твого старшого брата, щоб у нього уродив хліб гарний".

Або ось така казка про чарівного птаха. Жили собі два брати. Один розбагатів. Усе в нього йде як по маслу. А у другого хата згоріла, і в такі злидні впав, що ніяк не міг із них виборсатися. От якраз перед Новим роком пішов він у ліс по дрова, щоб діти не мер-

зли. Рубає гіллячки, а золотокрила пташка пурхнула та й сіла йому на плече. Узяв пташку за крила — вона не тікає. Пустив її в рукав та й приніс додому. Діти бавилися, пташка пурхала по хаті та й сіла на стіл. Пішла жінка взяти ложки, а там дукати. Бачать вони: де пташка сяде, там є дукати. І зажили вони щасливо. Та позаздрив багатий брат бідному й випросив у нього пташку начебто на якийсь час. А сам загадав жінці зарізати пташку й засмажити йому. І сталося так, що один із хлопчиків бідного брата з'їв серце пташки. Полягали спати, вранці встають — а в того хлопчика на подушці повно золотих дукатів.

Свійська птиця й досі є ритуальною стравою в найзначніші дні родинного життя. А пташине яйце символізує життя, відродження, сонце, тому воно має таке значення у Великоднє свято, на Провідний тиждень. Людину завжди вражала таємниця народження з "мертвого" яйця. Ця таємниця підтримує і віру в її власне безсмертя.

Півень

Найбільше вирізняє півня серед інших тварин те, що він птах жертовний. Із найдавніших часів, яких сягає людська пам'ять, півня повсюди топили, різали, кидали у вогонь, варили і їли, закопували в землю, замуровували у фундаменти або стіни будівель (подекуди це трапляється навіть нині). З усього світу зібрано багатий етнографічний матеріал щодо принесення півня в жертву вогню й сонцю, воді й місяцю, домовику, іншим демонам і богам.

Найчастіше півень у народних уявленнях — сонячний птах. Він є захисником живих, а також символом воскресіння і нового життя.

Є такі свідчення і стосовно наших предків (згадаймо слова візантійського історика Лева Диякона про те, як воїни Святослава після поховання загиблих кидали у воду півнів і немовлят). До речі, дітей і півнів часто пов'язують між собою і в пізніших уявленнях, здебільшого несвідомо, що виявляється в різного роду подарунках дітям "півниками": печивом, цукерками, іграшками-свистунцями. Півень — улюблений персонаж дитячих пісень і віршиків, щедрівок:

Сидить півень на криниці,
Спустив крила ще й косиці.
Сюди мах, туди мах,
А у вас тут млинець пах.

Півень як жертва виступає в казках, скажімо, в добре відомій дітям оповіді про Котика й Півника. "Несе мене Лиса за темнії ліса, за синєє море, за крутії гори", — плаче-голосить Півник. В іншій, казці (сюжет "Оха") перемога учня над учителем-чаклуном визначається саме жертовною роллю півня, якої не врахував старий чаклун, через що й поплатився життям. А сталося це так. Віддав батько свого сина в науку до Оха, а коли вийшов термін, чарівник не схотів відпускати хлопця додому. Став учень утікати, перетворюючись на коня, собаку, ведмедя, лебедя, старця, й нарешті перекинувся на перстень. А чаклун робився вовком, левом, соколом, щукою, та ніяк не міг зловити хлопця. Тоді він переодягнувся багатим купцем і пішов до самого царя вимагати перстень, який знайшла донька. Наказав цар віддати перстень. Розсердилася царівна, зняла з пальця перстень і кинула його об землю. Розсипався перстень дрібним просом, а одна зернина закотилася царівні під черевик. Купець обернувся півнем, поклював зерно, злетів на вікно, залопотів крилами й закричав: "Кукуріку! Кого хотів, того з'їв". Тут із останньої зернинки зробився яструб, кинувся на півня — тільки з нього пір'я і посипалось. "Брешеш, — каже, — не було того, щоб півень яструба з'їв", — і розірвав його навпіл.

У казках відобразилася й ідея жертовності заради вічності життя, підтримання усталеного порядку. Ходить курочка з півнем на поповому подвір'ї. Вдавився півник бобовим зернятком. Курочка пожаліла його й пішла до річки води просити. Річка каже: "Піди до липи, проси листу, тоді й дам води". У липи виявилися свої забаганки. І так до безкінечності — безперервний ланцюг вимог і їх виконань. Нарешті: ковалі скували косу, косарі накосили сіна, корова дала молока, дівка дала ниток, липка дала листу, річка дала води. Понесла курочка води півнику, а він лежить — не дихає. Отже, мораль казочки: все у світі взаємопов'язане, ніщо не буває випадковим, але для цього вічного кругообігу життя хтось має собою пожертвувати — така логіка міфологічного мислення.

Півень вживається як жертовна їжа в календарній та родинній обрядовості. Особливою є його роль на весіллі, де він символізує чоловічу силу, плідність і майбутній добробут молодих. Живого півня

І

Півник. Дерев'яна форма для пряника

офірують священикові, шлюбній парі. Невістка, переступаючи поріг чоловікової хати, кідає під піч у подарунок новому) домовику півня або курку. См4женого півня наречений несе| до комори: молоді його розривають і з'їдають у спальні. Традиційно підкреслюється зв'язок півня з короваєм — жертовним хлібом, який замінив давнішу тваринну жертву (назва його походить від "корови"). У болгар, коли молоді рушають до вінця, батьки нареченої вимінюють у кума коровай на гарного півня, й кум дарує його молодому. В Чехії зберігся звичай після весілля з піснями й музикою збиратися під липою. Там дружко відрубує півневі голову й тією кров'ю збризкує присутніх.

Друга з основних магічних функцій півня — захисна. Вона пов'язана з бійцівськими здібностями птаха та його вогненною (сонячною) природою. Символічне значення півня ширше, ніж тільки зв'язок із сонцем. У деяких творах цей зв'язок подається безпосередньо, як у загадці: "Сидить півень на вербі, спустив пір'я до землі" (сонце), або в легенді: "Сонце ходить у повітрі і вдень і вночі, і низько летить по океану, не замочившись. А в океані є кур (півень, — *авіп.),* що має голову до небес, а море йому по коліна. Коли сонце вмивається в океані, то вода захвилюється, і хвилі починають бити кура по пір'ї". Тоді, розповідається далі, півень кричить: "Ку-ку-рі-ку". Так він сповіщає про прихід світла-ранку. І разом із ним починають співати всі півні на землі... Кажуть, що сонце доти світитиме, доки півень співатиме. Коли півень перестане співати, настане кінець світу. У замовляннях часто фігурує півень із його співом як ознака світу живого на противагу світові мертвому, де "вітер не віє і сонце не гріє, де кури (тобто півні) не піють". Півня, як оберіг і символ домашнього вогнища, брали в далеку дорогу чумаки, щоб він їх будив, нагадував про рідну домівку і охороняв від зла.

Своїм співом півень іще й відмірює час ("перші півні", "треті півні"), стереже день. Але він є також охоронцем ночі, й таким чином пов'язаний не тільки з сонцем, а й з місяцем, тож і з підземним царством — світом померлих. Від півня білого й червоного, присвяченого світлим богам, відрізняють півня чорного, демонічного, на якому їздять чаклуни й відьми. Чорний півень, який прожив більше семи років, може знести яйце, з якого вилупиться вогненний змій. Тому в господарстві не заведено тримати такого півня. Чорного півня приносять у родину, якщо хочуть, щоб у хаті була сварка.

У Китаї червоний півень зображувався на стінах будинків як талісман проти вогню. В українців також був звичай (подекуди він зберігся й до сьогодні) прикріплювати зображення півня на дахах будинків, флюгерах, скринях. Знаходимо його й на могилах, хрестах, надгробних каменях. Це пояснюють кілька уявлень: на будівлях півень охороняє від пожежі (тут — зв'язок із сонцем, вогнем); на кладовищах означає воскресіння з мертвих. До цього приєдналось уявлення, що мерців треба остерігатись: вони як захочуть вийти з могили, то побачать півня, злякаються й заховаються назад. Із прийняттям християнства й оголошенням ним війни проти бісів за півнем закріпилася слава птаха, який своїм криком розганяє нічну нечисту силу. В численних легендах про відьом, чортів нечиста сила щезає зі співом півня, який сповіщає про початок ранку:

"От він убрався і пішов. Прийшов у церкву, ізняв со стіни ікону Матір Божу і поставив іззаду себе, взяв Псалтир, став у ніг купцівни і читає. От він там читав, нічого йому там не показується, як опівночі вдруг піднімається кришка з гроба і встає купцівна. Устала, як засміялась, руками сплеснула і каже: "Вставайте, мої друззя-приятелі, шукайте мого не приятеля!". Як зашуміли з-під полу мертвеці, та багато-багато, і почали бігати по церкві. Шукали, шукали — і не найдуть ніяк. Тут півні: кукуріку, так ті всі мертвеці і зашуміли під піл, а купцівна так і вдарилась посередині церкви і стала нежива".

В іншій легенді розповідається, як дядько посварився з однією бабою, а вона, кажуть люди, була відьма. "Раз ніч була темна така, що нічого не видно, і йшов оцей, бач, Матвій додому. Як це де не взялася здорова та біла свиня, та як наскоче на його: покусана йому ноги і жили поперегризала так, що він упав на землю, а вона його все кудовче та кудовче. Як тут к світу уже діло стало, півні заспівали, а вона тоді й побігла геть від нього. Матвій так-сяк дойшов до своєї хати та як захворів та через тиждень і вмер".

Селяни вірять, що відьма не доїтиме корів, якщо у дворі тримати півня й собаку "мартиня", тобто березневого. Із демонічних істот півня не боїться лише домовик, який також оберігає хату і її мешканців. Загалом, між хатою, півнем і домовиком існує містичний зв'язок. Наприклад, побудувавшись, домовика запрошують перейти до нового мешкання. Першим запускають у нову хату півня й чекають, щоб він проспівав.

Приклади використання магічної сили півня у ворожіннях, сатанинських оргіях маємо протягом усієї історії людства; про це красномовно повідомляють і давні свідчення, наприклад, розповідь Козьми Празького (XI—XII ст.) про невірних, які ходили до джерел душити чорних курей, закликаючи при цьому диявола, і деякі сучасні культові звичаї африканських та південноамериканських племен.

Для української народної культури характернішим є значення півня, пов'язане зі світлим, сонячним началом. Півень — символ воскресіння з мертвих, нового народження, вічного життя. Поєднуючи два світи — живих і померлих, — здатний двічі народжуватись, півень знаходить у народній уяві виняткове значення. Згадкою про півня зупиняють кровотечу: "Злетів півень на камінь, крилами махає: чорний камінь, не движись, християнська кров встановись...".

Півень-охоронець, що у вогні не горить і у воді не тоне, змальовується в казці про дуб, який виріс у дідовій хаті аж до самого неба. Заліз дід на дуба, а там — чарівні жорна й півень. Як стане баба жорна крутити, що раз крутне — вискочить то млинець, то пиріжок, то яблуко. Зажили старі безбідно. Та сталася біда — забрав жорна сусідський пан. Тоді півень і каже: "Дідусю, бабусю, піду я до пана і жорна заберу!". Зайшов у панський двір і кричить: "Віддай, пане, жорна!". Пан як почув, піймав його й кинув до гусей, щоб його поскубли. А півень випустив на них лисичку. І знов гукає... Пан дуже розсердився і кинув його до баранів, щоб рогами затовкли, тоді до корів. А півень випустив на них вовка й щосили гукає... Пан ловив-ловив його, впіймав і кинув у колодязь. Давай півень воду пити і всю випив, і ще дужче кричить. Тоді пан укинув його в піч. Півень випустив із себе всю воду і знов кричить... Забрав-таки півень жорна, і стали вони всі жити-поживати й добра наживати.

Про людей, які не слухають мудрих порад, говорять, що їх "смажений півень ще не клюнув", тобто, що життя їх іще не провчило. Цей "смажений півень" має очевидний зв'язок із тим, про якого розповідає християнська легенда (питанням залишається, який із півнів старіший). Коли Христос воскрес, дівчинка, яка бачила це, принесла звістку додому. Але її батько, старий єврей, цьому не повірив. "Тоді він воскресне, коли цей смажений півень оживе й заспіває", — проказав він. У цю ж мить той півень злетів із рожна й закричав: "Кукуріку!".

Сокіл

Сокіл — сонячний птах, духовне єство світотворення. Він сидить на вершечку світового древа, поряд із небесними світилами, й відає про все.

На витворах народного мистецтва зображена космогонічна картина: сокіл на верхівці прадерева, він створює світ. У колядках змальоване дерево, "а на вершечку сив соколонько гнізденько си в'є", щоб знести яйце, в якому зародиться життя. Схожою космогонічною картиною починається дума "Сокіл і Соколя":

У неділю барзе рано-пораненьку
Налетіли соколи з чужої далекої сторони
Да сіли-упали в лісі на превоздобному дереві орісі,
Да звили собі гніздо шарлатноє,
Знесли яйце жемчужноє.
Да і сплодили собі дитя —
Бездольноє, безродноє Соколя.

У сокола гострий зір; він високо сидить і все бачить. Проте здатність птаха знати минуле й передбачати майбутнє визначена його надприродними властивостями, якими наділила його народна фантазія. Віщий дар сокола пояснюється його божественним походженням. Ніким не народжений, безсмертний, вічний і мудрий, як сам світ, сокіл, "хоч і не бачить, то й так знає". Іноді він співчуває смертним, "жалібненько квилить-прокивляє", журиться, що "через неправду світ ся скінчає", але не втручається в життя людей, залишаючись стороннім спостерігачем руйнації колись упорядкованого космосу. Таким він постає в колядках про кінець світу, таким його зображено в думах:

Ой на Чорному морі, на білому камені,
Ой там сидить ясен сокіл —

Низенько голову склонив,
Та жалібненько квилить-проквиляє,
Та на святеє небо, на Чорнеє море споглядає,
Що на святому небі,
На Чорному морі негаразд починає.

Сокіл знає, що чекає в житті на окрему людину чи родину. У пісні "Мала Ґандзя свекруху лихую, послала жати в неділю святую..." змальовано жахливу картину покарання за порушення заборони працювати в неділю. Закінчила невістка загадану свекрухою роботу, повернулася додому, наварила вечерю, постелила ліжко і аж тоді згадала, що лишила в полі дитину.

Ой біжить Ганя горами-долами,
Здибалася вона з трьома соколами.
Ой ви соколи, ой ви, соколята,
— Чи не здибали ви мойого дитяти?
— Здибали, здибали: три няньки колишуть,
Єдна няньочка голову ськає,
Друга няньочка кишечки снуває,
Третя няньочка кості розкидає.

Якщо сниться сокіл, що злітає з-під правої руки, це — до зміни в житті (шлюб, народження дитини тощо), якщо з-під лівої — то погана звістка (смерть, тяжка хвороба, поразка).

У фольклорних творах звучать відгомони давнього обряду жертвоприношення, що засвідчують тотемне походження образу сокола. У казці на сюжет яйця-райця стрілець тричі цілиться в сокола, а він випрошується в нього, обіцяючи "стати у великій пригоді". Схожу ситуацію змальовано в колядці. Молодець хоче стріляти сокола, а птах обіцяє "скрити весіллячко", коли парубок буде їхати з вінчання (відомо, що тоді молодих підстерігає нечиста сила):

Помощу мости все персньовиї,
Повішу ленти все шовковії:
Мости зазяють, ленти замають,
Твоєї княжни та й не спізнають.

В іншій колядці яскраво проступає тотемний характер образу птаха, розкривається його прихована суть: тут сокіл прямо називається батеньком:

В чистім поленьку стоїть смереченька,
Під тою смереченькою біле ложенько.
На тім ложеньку пахолятонько,

Струже стрілоньки все з калиноньки,
Хце застрелити сив-соколонька.
Ой, не стріляй, Іванко,
То не соколонько, то твій батенько.

У думі "Двох братів-невольників пісня" козак у полоні звертається до сокола й називає його братиком рідненьким:

Соколе мій ясненький, братику мій рідненький!
Ти у християнський край полети,
І в мого отця, у матусі коло воріт упади
І жалібненько проквили.

Соколом називає в пісні мати свого сина ("Соколику-синку, вчини мою волю"), а дівчина — коханого. У весільних піснях сокіл зазвичай — образ нареченого:

Лучче ж мені, моя мати, тяжкий камінь зняти,
Ніж мені нелюба соколом назвати...

В історичних піснях сокола порівнюють із козаком, що журиться за втраченою волею, молодістю, сумує за славним минулим:

Ой літа-літа та соколонько
А по своїх високостях.
Плаче козак ще й ридає
А по своїх молодостях.

Орел

За міфологічними уявленнями, орел є царем птахів, а в давніх релігіях він подекуди ще й уособлює головного бога або шамана. У легендах орел добуває вогонь, світло. У міфології багатьох народів орел причетний до світотворення. Ніким не народжений, він існував іще до початку світу. За переказами, він здатний себе оновлювати: як виповниться йому п'ятсот років, летить орел до сонця, купається там у чарівному озері й знову стає молодим.

У фольклорі орел так чи інакше пов'язується з першотворенням. Казка "Яйце-райце" починається з міфу про війну птахів і звірів. Це було у прадавні часи, тоді звірі перемогли, бо комашня повідкушувала птахам пір'я коло крил. Птиця, що підніметься, то і впаде на землю — тут і розірве її звір. А один орел бачить те ли-

Орел. Зображення на шиферній плиті. Софійський собор, Київ

хо, сидить на дереві й не злітає. Коли тут іде стрілець, націлився на нього. А той орел просить його: "Не бий мене. Краще візьми до себе та вигодуй — я тобі у пригоді стану". Стрілець зняв його з дерева й годував, поки в орла крила не одросли. За це батьки орла подарували чоловікові яйце-райце й попередили, щоб він дорогою ніде не розбив його. "Він іде та йде, та так схотілось пить йому... Коли це найшов криничку. Тільки що став пить воду, та якось об цямрину і розбив те яйце-райце. Як узяв же скот вернуть із того яйця! Верне та й верне!".

В усьому світі відомий міф про дітей орла (грифа), яких герой рятує від води. У наших казках цей сюжет відображено в епізоді, коли орел, вдячний за спасіння своїх дітей, виносить із того світу лицаря, зрадженого й покинутого братами. "Пішов Котигорошко підземним світом. Іде та йде, коли насунули хмари, як ударить дощ та град. Він і заховався під дубом... Коли чує — на дубі пищать грифенята в гнізді. Він заліз на дуб та й прикрив їх свитою. Перейшов дощ, прилітає велика птиця гриф, тих грифенят батько. Побачив гриф, що діти вкриті та й питає: "Хто це вас накрив?". А діти кажуть: "Як не з'їси його, то ми скажемо". От гриф Котигорошкові каже: "Я тобі все дам, що ти захочеш, бо це вперше, що в мене діти зосталися живі, а то все — я полечу, а тут піде дощ та град, вони в гнізді й заллються".

У закарпатській казці "Орел-беркут" птах виступає як тотемний предок, покровитель роду. Помираючи, батько передає синові вояцького списа й заповідає, щоб він тільки не цілив у орла. І розповідає йому таку історію. "Раз було таке... Я бився з одним шарканем. Великий був змій — мав аж шість голів. Я стинаю то одну, то другу голову, а шаркань притулює до них свою шию — і знову приростають. Зморився я, але зморився й ворог. А над нами якраз летів беркут, шаркань кличе: "Беркуте, принеси мені у дзьобі хоч краплю води, бо з жаги загину". А я прошу собі: "Ей, беркуте, не слухай ти змія. Принеси у пазурах піску. Я посиплю відрубані голови — і вони не приростуть". Тоді беркут послухав мене. Так я **убив** шарканя й лишився живим".

Тричі зустрічається син того чоловіка з беркутом. Орел є охоронцем на кордоні двох світів і не пропускає нікого за браму. "А що надумав собі хлопець? Він набрав у постоли землі, взув їх — і вже йде... Беркут скрикнув і розпростер крила. Але хлопець каже: "Чого ти кричиш, беркуте? Я ж стою не на твоїй, а на своїй землі?". Беркут склав крила і мовчить".

Але сталося так, що пізніше хлопець убив беркута. Востаннє **він** його бачить у підземному царстві. Тепер орел — перевізник через водний кордон. Спочатку герой перевіз принцесу, яку визволив від поганина. Потім сів у човен сам. "Але беркут, як побачив кріса (рушницю, — *ред.),* нараз кинувся убік. Човен перевернувся, хлопець почав тонути. А його кріс уже пішов на дно. В ту ж хвилину беркут відчув крила. Він схопив у пазурі того, що потопав, і вилетів у наземний світ... Там легіня вже чекала дівчина".

Та надійшла темна хмара. Полив огняний дощ. Беркут злетів і простер над ними свої широкі крила. Захоронив молодят від смерті, але сам згорів. Завершується казка тим, що вояцький син стає царем і забороняє вбивати орлів.

У легенді про Батія-богатиря можна пригадати схожу деталь. У монастирському саду працював один чоловік. І нічим особливим він не вирізнявся б, якби не одна обставина. Почали ченці примічати: як тільки ляже той чоловік відпочити, так над ним з'являється орел і крилами своїми затуляє його від сонця. По цьому впізнали ченці велетня і стали його боятися.

У замовляннях орел зображується на порубіжжі між хаосом і зародженням життя; саме в той межовий світ зазвичай відсилаються хвороби: "На морі на острові стоїть дуб дубнястий, на тому дубі сидить птиця орел. Лапами розгрібає, всякий пристріт одганяє".

В народних уявленнях і фольклорі образ орла неоднозначний. Міфологічне мислення, надаючи птахові рис, притаманних люди-

ні, таких як гордість, сміливість, мужність, справедливість, водночас виділяє його з гурту, зображуючи як окрему, несуспільну істоту. Орел волелюбний, але й самотній, правдивий, але й жорстокий, як саме життя. Навіть у ставленні до своїх дітей він безкомпромісний. Тому, розповідає легенда, на світі мало є орлів, що він родить щоліта по троє орленят і переносить їх через море. "Отож як несе через море та й питає: "А чи будеш, — каже, — й мене носити, як я буду старий, а ти будеш такий, як я?". То воно каже: "Буду". То він його в море й укине. Потім друге бере несе. Та донесе, вп'ять серед моря питає... І те вкине в море. Ну, летить він за третім, і третє несе — таки через море. Теж питає: "Чи будеш і мене носити, як тебе несу?". Каже: "Буду, та своїх дітей, а не тебе". Так він те переніс через море, тому що воно правду сказало, от то він кожний рік усе по одному оставляє, а то в море викидає. Тим на світі мало й є орлів".

Лелека

Лелеку шанують різні народи. Вважається, що він приносить людям добро: дітей, щастя, весну. Багато вірувань пов'язані з його "вірністю у шлюбі".

Лелека (бусол, чорногуз) в українців — святий птах. За легендами, він походить від людини, яка згрішила колись проти Бога і тепер, у пташиній подобі, старанно спокутує свою провину. Найпоширенішою версією перетворення людини на лелеку є історія гадючого мішка:

"Кажуть, бусол — з чоловіка. Бог усіх гадів у мішок зібрав і дає чоловікові: "На цей мішок, однеси до моря і вкинь у воду. Як нестимеш, не розв'язуй і не заглядай у мішок, що там є".

Йде той чоловік з міхом до моря — кортить подивитися. Розпустив того мішка, гад так і поліз, так і поліз із нього! А Бог і каже: "Не хтів мене слухати, пустив гадюччя по всіх усюдах, іди ж та збирай...". От тоді й став той чоловік буслом".

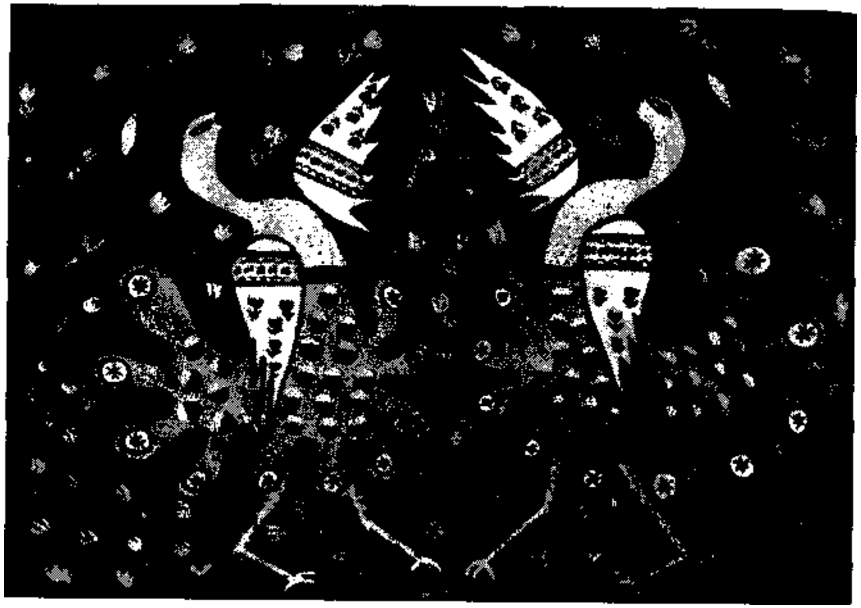
На зиму лелеки відлітають до далекої країни за морем. Там вони нібито плюскаються в озері й перетворюються на людей. Навесні вони купаються в іншому озері й повертаються додому птахами. Інколи у вирії лелеки змушені битися з орлами, коли ті на них нападають, і перемагають хижаків, хоча багато їх гине.

Марія Приймаченко. Буслики

Перед вирієм лелеки вчиняють суд і заклювують до смерті птаху, яка зрадила своєму подружжю: "Один самотній бусол полюбив чужу буслиху. І відбив таки її, забрав з чужого гнізда, і полетіли вони на нове місце до лісу. А через якийсь день, коли бусол прилетів на луг, його великим колом оточило пташине товариство й щось почало вичитувати своїм клекотом. Стоїть посередині самотній бусол. Ось він підняв опущену голову, важко підняв крила, тріпнув ними і піднявся угору. Там він раптом здригнувся всім тілом і, згорнувши крила, каменем полетів донизу. Так і закінчилася буслина любов".

Лелеки, за повір'ям, мають риси і звички, притаманні людям. Вони розуміють людську мову (адже колись і вони говорили). Як і люди, шукають собі пару, турбуються про дітей і через ревнощі можуть покінчити життя самогубством. Якось люди недобре пожартували й підмінили яйце лелеки качиним. Лелека-мати вигрівала яйця, а батько носив їжу. Настав день, коли на світ з'явилися малята. Разом із малим лелекою в гнізді вилупилось і каченя. Коли

Марія Приймаченко. Танцюристи

лелека його побачив, він високо злетів у небо і каменем упав на гніздо. Мертвими на землю впали пташенята й мати-лелека... А садиба того господаря незабаром пішла з димом.

Як і людина, лелека може плакати: "Бузьок дуже нудиться за хижею, в якій жив, ще як був чоловіком, — розповідається в одній легенді. — Тому він і гніздо в'є на дахах, і сам живе близько коло людей. Ми часто можемо видіти, як бузьок журиться. Годинами на одному місці з опущеним дзьобом: він плаче й думає про своє людське життя". Сумує лелека й тоді, коли бачить чвари між людьми: "стане нерухомо на одній нозі і плаче гірко... А як бачить добро між людьми, то калатає своїм дзьобом. То він так радіє".

Лелеки належать до віщих птахів. Люди по них гадають на врожай, погоду, здоров'я, заміжжя та на інші житейські речі. Вважається, що добре бачити лелеку, коли він летить або ходить, погано — коли стоїть нерухомо на одній нозі.

Широко побутує повір'я, ніби чорногуз приносить дітей. За давніми уявленнями, поява потомства асоціюється з водою. Малюків бусол знаходить у воді, виловлюючи їх своїм довгим дзьобом, і приносить матерям.

Зв'язок лелеки з дітьми простежується в календарній та родинній обрядовості. Діти зустрічають лелеку як першого вісника весни вони просять у нього братика чи сестричку (приміром: "Буську, буську, принеси мені Маруську!"). Побачивши першого птаха, гукають до нього: "Лелеко-татку, збудуй у нас добру хатку та виведи діток". На день Сорока мучеників (22 березня) печуть обрядове печиво, присвячене пам'яті померлих дітей. Діти символічно спілкуються з птахами. Між ними ніби відбувається ритуальний діалог, у якому беруть участь дві групи дітей. Одні запитують, звертаючись до птахів: "Лелеко, лелеко, до осені недалеко, а де твої діти?". Інша група відповідає за лелеку: "До осені далеко! Я хатку зроблю і діток виведу, а восени у вирій полечу і діток заберу!".

У Білорусі на обряд "бабиної каші" приходив "бусол" — ряджений у вивернутому кожусі з піднятими зв'язаними руками, які нагадували лелечий дзьоб. Він приносив ляльку — дитину — й обіцяв батькам новонародженого: "А калі добра будзєцє прасіць, то я буду іх (дітей, — *авт.)* насіць, і насіць, і насіць".

І досі широко побутує повір'я, згідно з яким у родині буде щастя, коли бусол зів'є гніздо на подвір'ї. Люди й самі допомагали в цьому птахам: лаштували на хатах або деревах хрестовини, колеса від возів. Вірили, що пернаті оберігають обійстя від пожежі й блискавки, що разом із ними приходять у господу злагода, добробут і здоров'я. Щовесни лелеки повертаються на свої гнізда. Коли ж, ображені на людей, птахи покидали хату, все добро йшло за ними. За повір'ям, скривджені лелеки могли й підпалити будівлю, принісши у дзьобі жарину. Вбивати птахів або руйнувати їхні гнізда вважалося великим гріхом. За це винний суворо карався — хворобою, злиднями, а то і смертю.

Ластівка

Ластівка — це символ весни, провісниця доброго. Вірять, що там, де ластівка зліпить собі кубельце, — буде щастя.

За міфами індонезійців, бог-творець Мула Джаді створив світ за допомогою птахів: ластівок-вісниць та курки, яка знесла яйця в гілках світового древа (з них вилупилися три дружини божест-

венної тріади). У міфах майя є ластівкоподібна богиня-оракул Тель-Кусам. Культурний герой давньокитайської міфології та легендарної історії Се з'явився на світ завдяки ластівці. Його мати Цзяньму пішла купатися й побачила ластівку, яка впустила яйце. Мати проковтнула ластівчине яйце, завагітніла й незабаром народила Се.

В українській весільній пісні, яка співається на дівич-вечорі, йдеться про міфічну ластівку, яка "вивела діток-одноліток" — молодого й молоду; обрядовою піснею "малюються" три стіни камінні, четверта — золота:

А на тій стіні да теремочок.
На теремочку — да маківочка.
На маківочці — да ластівочка.
Ізвила гніздечко із чорного шовку.
Да вивела діток да одноліток.
Що перше дитятко — да красний Іванко!
Що друге дитятко — молода Маринка!

Ластівка в обрядових текстах є істотою, яка несе гарні вісті, пророкує то кохання, то багатство. Так, у купальських піснях ластівка є знаком народження кохання:

Там ластовочка купалася.
На бережечку сушилася,
Дівка Марія журилася.
Іще й рушників не наткала,
А вже Івана сподобала.

У щедрівці ластівка віщує господарю добробут і всілякі статки:

Щедрик-щедрик, щедрівочка,
Прилетіла ластівочка.
Стала собі щебетати,
Господаря викликати.
Вийди, вийди господарю,
Подивися на кошару...

А в тій кошарі — багатство: овечки покотились, ягнятка народились.

Відома легенда, в якій пояснюється, чого люди так шанують ластівку: бо як розпинали Христа, то ластівки крали цвяшки.

Яєць ластівки не можна чіпати, а то буде ластовиння. А якщо воно вже є, а людина хоче, щоб зійшло, то треба, побачивши першу ластівку, обмити собі обличчя водою. Або сказати: "Ластівко, ластівко! На тобі веснянки, дай мені білянки!".

Згідно з повір'ям, ластівки на зиму не летять у вирій, а мерзнуть у воді. 26 вересня (за старим стилем) ластівки залазять у воду, зчіплюються лапками й так зимують. Аж як навесні розтане лід і зігріється вода, вони тоді вилітають із води.

Багато ластівок сняться до звістки. Бачити уві сні ластів'яче гніздо — знак, що в домі буде щастя. Сниться ластівка у гнізді — буде радість; залітає до хати — чекайте на добру новину.

Голуб

Згідно з народними уявленнями, голуб — пташка чиста, свята, божа. За християнською традицією, голубом Дух Святий зійшов із неба під час хрещення Ісуса Христа. Тому в народі вірять, що голуб — улюблена пташка Господа і що він освячує воду, готуючи цим хрещення. Голуб — птах миру й любові, пара голубів символізує кохання та вірність у шлюбі.

У міфах різних народів голуби прислуговують богам. Іноді сам бог набуває голубиної подоби. Так, індійський Агні прилітав до царя Узінарі голубкою, Зевсу голуби приносили амброзію — їжу богів. У біблійному сюжеті голубка сповіщає Ноя про кінець потопу. Цей сюжет набув своєрідного трактування в південнослов'янській народній традиції: лапки в голуба нібито почервоніли після того, як на землі він ступив у кров. Македонські легенди пов'язують горлицю із сестрою, яка оплакувала брата, полоненого турками. За це вороги повісили дівчину. Смуга на шиї горлиці — слід від мотузки. У хорватських легендах ворог дикого голуба — коза. Вона зруйнувала його гніздо, тому тепер голуб проклинає рогату, а своє помешкання мостить на високому букові. Мусульмани Боснії і Герцеговини розповідають, що голуб дістав від Аллаха дар мови. Дізнавшись про голод, яким буде покарано людей, він полетів попередити їх про це, закликаючи купувати хліб. Аллах розсердився на голуба й відібрав у нього мову. У білоруській колядці два голуби несуть по жолудю, з тих жолудів виростає дуб, а заодно сходить зоря із зіроньками, котрі уособлюють ідеальну родину.

На Волині існує уявлення, що до відділення води від землі "Бог був голубом". В українському фольклорі голуб, насамперед,

має міфологічне значення учасника творення світу. Відгомоном цього міфу є давня світотворча колядка. У ній розповідається про те, як голуби, які сидять на вершечку явора (світове древо), пірнають у синєє море й дістають звідти піску. А з нього вже постає земля та все суще на ній. Іноді голубів троє (три — число досконалості, довершеності), вони створюють світ — землю й небесні світила (див. статтю "Вода").

Голуба також сприймали як одне з утілень бога грози, дощу та вітру. За народною прикметою, коли голуби літають поблизу людини — чекай дощу. Діти просили дощ так:

Не йди, не йди дощику!
Дам тобі борщику.
Поставмо на дубоньці,
Прилетять три голубоньці
Та возьмуть тя на крилонька,
Занесуть тя в чужиноньку.

У давнину голубів забороняли вживати в їжу. Вважали: хто вб'є цю птицю, в того помиратимуть діти, не вестиметься худоба. Приказка із цілком українським "раціоналізмом" і любов'ю до всього живого твердить: "Печені голуби не летять до губи" (ліпше, коли вони живі). Котрий хазяїн триматиме голубів, у того в домі пануватиме щастя й лад, оселю його ніколи не спіткає лихо й не буде пожежі. Росіяни, щоб погасити пожежу, кидали у вогонь білого голуба. Коли ж голуб несподівано залетить у вікно — чекай, що дім займеться полум'ям чи хтось у родині помре.

В історії Київської Русі існував жорстокий оповитий легендами епізод, до якого причетні голуби. Княгиня Ольга, щоб помститися древлянам за смерть свого чоловіка Ігоря, обложила місто Іскоростень. Довго протримавши його в облозі й не здобувши, взяла данину — "по троє голубів і по троє горобців... од кожного двору". Древляни радо погодились. Те, що княгиня попросила такої необтяжливої данини, не викликало в них підозри, адже у східних слов'ян здавна на жертву богам віддавали саме птахів. Княгиня ж, пороздававши своїм воям голубів та горобців, наказала прив'язати до лапки кожного трут, а коли смеркне — підпалити його й пустити птахів на волю. Голуби полетіли до своїх голубників, горобці — під стріхи. Від вогню зайнялися кліті й одрини — й не було двору, де не горіло б. Люди почали тікати з міста, княгиня наказала хапати всіх. Взявши ж Іскоростень, спалила його дощенту.

Казки часто оповідають про голубині сорочки або ж крильця. Одягаючи їх, героїня стає голубкою. В одній із таких закарпатських казок "Про Сейпентел Ілонку" головний герой із нареченою, тікаючи від переслідувачки — господині лісових хащ, — спочатку перекидаються рибами. Та хлопець через свою необачність утрачає очі. Ілонка повертає їх: "І полетіла голубом. Вдома напустила на матір і на сестри міцний сон. Тоді сягнула матері у пазуху, взяла очі, а замість них поклала голуб'ячі яйця, аби баба думала, як пробудиться, що очі там, у пазусі.

Хлопець чекав на березі річки. Раз лиш прилетіла голубка, сталася дівчиною й поставила очі хлопцеві на місце".

Яскравою і поетичною є шлюбна символіка пари голубів. Голуби, що сидять по обидва боки від стовбура світового древа, співвідносяться з сонцем та місяцем. Ця пара втілює ідею родючості, благополуччя, багатства. Фігурками двох голубів дотепер оздоблюють весільний коровай. Молодим при цьому бажають: "Любітеся, як голубів пара!". У давньоруській билині голуб та голубка — птахи віщі — приносять Добрині звістку, що дружина його виходить заміж за іншого. Проте найчастіше голуби — птахи любові, голубина пара ("Голуб на черешні, голубка на вишні"). Голубами у весільних піснях названо наречених. Сивий чи сірий колір голубів заспокійливий, приємний, у пісні він символізує гармонійні стосунки між молодими. Голубину пару не можна розлучати; в одній із пісень ідеться про стрільця, який убив голуба, а голубку забрав, давши їй право вибору: "Є в мого батька сто пар голубів; іди, вибирай, котрий буде твій!". Голубка тужить, бо такого, як був її милий, уже не знайти.

На весіллі з коровайного тіста випікали голубки, що призначені були для коровайниць — як подарунок. У болгар голуба зображають на весільному та великодньому хлібі. В деяких тлумаченнях снів голуби — ознака приходу сватів, або ж голуб — майбутній наречений. На Закарпатті вважали: якщо дати дівчині і хлопцю по половині серця голуба, вони вічно любитимуться.

Гудіння, туркотання голубів символізує сум. Своїм гудінням голуби пророкують розлуку: "голуб голубочку покинути має". У колискових піснях гудінням голуби (гулі) забавляють дитину, присипляють її. Чарівні гулі в червоних чоботях думають, чим годувати, чим обдарувати немовлятко. Здебільшого саме вони й дають дитині "ростоньки в костоньки", "розум добрий в головоньку".

В українців надзвичайно поширене звертання "голубе", "голубко". Голубкою називають бідну сиротину ("А бідная сиротина як сива голубка"), милу чи милого ("Десь мій милий, голуб сизий"). У весільній пісні голуб — це староста ("Старосто старесенький, голубе сивесенький"), добрі сусіди — теж голуби ("Ой сусідоньки, ви голубоньки мої!"), для матері — доньки-голубоньки, синочки-голубочки. Навіть в історичних піснях та думах козаків, отамана порівняно з голубами ("Отаман іде, як голуб гуде"). В голосіннях голубом чи голубкою прилітає до родичів померлий. Символіка ця стає прозорою, якщо згадати про вірування, поширене в усій Україні, що душа після смерті відлітає птахом. "Мамко моя, голубко моя", — голосить за померлою матір'ю дочка. "Голубе мій дорогий, одлітаєш ти од мене далеко", — тужить за чоловіком дружина. Уявлення про душу в образі голуба підтверджує звичай сілезьких поляків годувати жінку одразу після пологів голубом. Думають, що в цей момент вона "порожня", бо душу в неї забрало немовля.

У народній медицині голубину кров застосовують, щоб позбутися веснянок (Бойківщина). Голубом, розрізаним навпіл, лікують епілептичні напади (так звану "чорну хворобу"), прикладаючи його до серця недужого. Молодого голубка, який іще не вбився в пір'я, садять на груди хворому на жовтяницю і тримають, поки пташина викине послід, потім відносять її у гніздо. Голубок має пожовкнути, а хворий — видужати. Уся лікувальна магія грунтувалась на тому, що голуб — птиця чиста, здатна "очистити", оздоровити.

До особливих магічних дій вдаються, розводячи голубів. На Полтавщині втикали в дах голубника кілок, яким пробивали лід на Водохреща, — перетику. А на Великдень ішли до заутрені з голубом за пазухою і на священикове "Христос воскрес!" відповідали: "У мене голуб єсть!". Щоб не крали голубів та їхнього пір'я, саме пір'я затикали за жердину в голубнику або приносили туди кістки освячених голубів.

На Волинському Поліссі час, коли прилітає голуб, означено восьмим тижнем після Різдва. У день Сорока мучеників (9/22 березня) пекли "пташечок" із тіста, яких подекуди називали "голубцями". З ними діти закликали весну. Крик дикого голуба пов'язували з початком посіву. У славонців голуб так і кричав: "5ц Іик! 5ц Іик!", наче закликаючи сіяти цибулю, у поляків — просив насіяти гороху, в Моравії — бобів. Українці Поділля твердили, шо голуб просить: "Побудьте!" — всіх, хто. зупинявся його послухати.

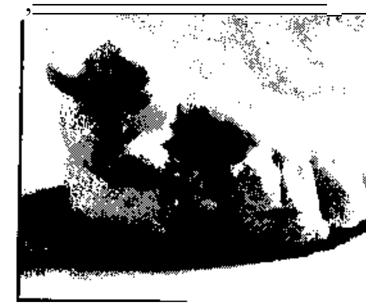
Жайворонок

Жайворонок вважається чистою, божою пташкою. В українських легендах розповідається, що жайворонки, як і ластівки, витягали колючки з тернового вінка Христа або ж приносили вісті Богородиці про її Сина.

Проте є й інші легенди про жайворонка. Одна з них допомагає людям глибше сприйняти і зрозуміти суть людського первородного гріха. Бог, коли творив жайворонка, підкинув високо вгору грудку землі, і з неї з'явилася сіра, наче земля, пташка — Жайвір. Він злетів високо-високо, досяг неба й побачив ангелів. Від того так загордився, що кинув виклик самому Всевишньому: "Биймося, Боже, хто кого зможе!"... Отож і тепер, злітаючи вгору, Жайворонок ніби похваляється: "Полечу по небу, по небу! Схоплю Бога за бороду, бороду!". А тоді каменем падає униз із криком: "Мене Бог бив-бив! Бив києм, києм! І на землю кинув, кинув, кинув!". Або ж бере дзьобом соломинку і злітає в небо. А коли падає, кинувши її на землю, скаржиться: "Кий упав, кий упав!".

Вважається, що жайворонок навесні прилітає з вирію на землю найпершим. "Ще по горах сніги лежать, а в долинах криги стоять", — співається у веснянці, а жайворонок — уже тут. "А я тії криги ніжками потопчу, кубельце зів'ю і діток наведу...". В іншій веснянці ранній приліт жайворонка пояснюється тим, що його "пташки били, з вирію виганяли". Жайворонок — це, очевидно, жертовна пташка, яка іноді й гине, проте забезпечує прихід весни.

22 березня на свято Сорока мучеників в Україні жінки пекли (а подекуди й зараз печуть) із тіста печиво — "жайворонків" у формі птахів, пташиних лапок, лялечок. Вони символізували душі покійних і навіть, за віруваннями, на певний час заступали їх. Це був жертовний хліб. Таке печиво роздавали дітям, а вони вже з "жайворонками" обов'язково гасали селом чи полем; залазили на дахи й дерева; підкидали "пташок" угору; самі їли і птахів годува-

Обрядове весняне печиво "гніздо", Підляшшя

Обрядове печиво "жайворонок"

ли крихтами та голівками з печива. Іноді "жайворонків" ховали в сіні, закопували в землю, кидали в річку або піч.

Є підстави вважати, що "жайворонків", а також печиво "буслові лапки" пекли й у пам'ять про померлих дітей. Вважалося, що померлі діти загадковим чином пов'язані з живими й можуть впливати на майбутню народжуваність. Відомо, що колись ображені на дорослих діти, як ритуальне прокляття, оголошували старшим, що в них ніколи не буде "жаврунків".

Про особливе пошанування божої пташки свідчить і те, що людям заборонено вживати жайворонків у їжу, вбивати, взагалі кривдити.

Зозуля

Міфопоетична символіка зозулі пов'язана передусім зі смертю, з потойбічним. Згідно з повір'ями, саме вона має ключі від вирію, відчиняє його ворота птахам, коли ті навесні вилітають на землю, й зачиняє, коли повертаються на зиму в царство померлих. Тому кажуть, що зозуля "відлітає найскоріше, а прилітає найпізніше". Першість серед птахів надається зозулі, звичайно ж, не за якісь її природні переваги; все визначається її міфологічними ознаками.

"А що в світі найвище літає? — співається у пісні. — Ні той соловейко, ні той соколонько. Тільки тая сива зозуленька".

Цікавим є уявлення, що вуж — то чоловік зозулі, її пара (на Поліссі кажуть: "Вуж грає з зозулею").

Характерно, що змiйна істота, яка ототожнюється з птахом, — водяна (зазвичай у казках і легендах це вуж, але може бути й таке неймовірне створіння як водяний соловей). Водяний простір у народних уявленнях завжди був пов'язаний із тим світом, тобто з померлими предками. Водночас вода виступає як кордон між світом живих і світом померлих; тому зустріч земної дівчини з вужем — хтонічною істотою в казках відбувається біля води.

У казці кукун (зозуля, зозул) — вуж, представник потойбічного царства, який одружується з живою дівчиною і щасливо живе з нею, доки не відкриється таємниця його імені. Крім характерного імені — Кукун, Зозул, — про спільне походження із зозулею свідчить мова, якою звертається він до дівчат: "А ку-ку! Чи підеш за мене заміж?".

Згідно з повір'ям, зозуля-перевертень може за бажанням робитися орлом, яструбом, лелекою, диким голубом, іншою птахою. Казка "Про зозулю, солов'я і жабу" ілюструє таке перетворення. Головний персонаж зветься Кукун. Це водяний соловей і, водночас, чоловік-красень. Кукун, як він про себе розповідає, — син морського царя, якого відьма перетворила на водяного солов'я за те, що він відмовився одружитися з її донькою. Казка розповідає: "В одному великому лісі жив лісничий. У нього було двоє дітей — син і донька чудової вроди. Через ліс протікала глибока й широка річка, у якій водився водяний соловей... Якось дівчина пішла ввечері по воду. Набрала води, поставила відра й, сівши на березі, почала чекати співу соловейка. Просиділа з годину і, не почувши солов'я, збиралася вже йти додому, як раптом перед нею з'явився красень і сказав: "Ніхто мене ще не бачив у вигляді людини, але ти своєю красою змусила мене стати людиною і прийти до тебе".

Далі події розгортаються за сюжетом, що нагадує інші казки й легенди про дівчину та вужа-нареченого. Вони одружуються, живуть у злагоді й достатках, народжують двох дітей. Через кілька років жінка проситься в гості до батьків, і там коїться трагедія. Ще до весілля вуж поставив умовою шлюбу, що його ім'я (отже, й суть) триматиметься в таємниці. Дівчинка (донька його і земної жінки), спокусившись на подарунки, розповідає родичам про свого батька, і його вбивають. Перед смертю Кукун вимовляє закляття: відтепер дружина довіку буде бездомною зозулею промовляти його ім'я; син голоситиме за батьком, і люди назвуть його соловейком; а проклята ним донька вічно стогнатиме, люди її зненавидять і назвуть жабою.

Причиною перетворень найчастіше буває батьківське прокляття або чари відьми. У казці "Про царя і царицю — щуку-зозулю" розповідається, як пішла служниця-відьма з царицею на річку купатися, сама одягла царицине плаття, а царицю зчарувала, щоб була вона "у воді щукою, а в лісі зозулею". Отже, тут маємо потрійне перетворення: покійна жінка—щука—зозуля, що засвідчує ще один потаємний зв'язок водяної істоти, птаха і померлих предків.

Зозуля у віруваннях українського народу ототожнюється з русалкою. Характерним для русалок є вигук "ку-ку!":

Ку-ку! Мене мати породила,
Нехрещену положила — у-у-у!

Згідно з повір'ями, змії вилазять із землі навесні саме тоді, коли прилітають із вирію зозулі. З настанням Петрівки зозуля перестає кувати, і на обрядовому рівні все робиться для того, щоб вона не закувала після тієї пори, бо це не тільки віщує, а начебто й провокує голод, неврожай, хворобу, смерть. Якщо на Благовіщення (7 квітня) печуть із тіста "зозульок", щоб запросити-закликати птахів, то на Петра спеціально варять мандрики, галушки, вареники, "щоб вареником зовзюлю удавить".

З того самого часу, як люди після Зелених свят вигонять русалок за село, у воду, на дерева, спалюють на вогнищах, зозулю нібито починають переслідувати інші птахи:

Ой куй, зозуленько, куй,
Бо уже близько Петро твуй.
Як будеш на Петра ковать,
Будуть тебе веребейки клювать,
Будуть тебе соловейки довбать.

Тоді зозуля ховається від птахів у капусті або кропиві. Цьому повір'ю відповідають прислів'я: "Добре, як зозулі в лісі після Петра"; "Ховається, як зозуля по капусті"; "Ганяють, як зозулю по кропиві" (за уявленнями, капуста — місце, де матері "знаходять" дітей, а в кропиві "знаходять" дітей позашлюбних). Весняне пробудження природи супроводжується сезонним гостюванням птахів, зміїв та русалок на землі серед людей і завершується проводами — вигнанням усіх назад до вирію на зиму. У контексті цього природного колообігу можна розглядати й обряди "хрещення й похорону зозулі".

Зозуля — віща птиця. її здібності віщування також від "того світу" (адже тільки мерці "все знають"). Зозуля відмірює людям життя: почувши в лісі навесні перше зозулине кування, люди запитують у неї, скільки років їм залишилося жити:

Зозуля рябенька,
Пташино маленька,
Закуй мені по звичаю,
Доки жити в світі маю.

Дівчата звертаються до зозулі, як до ворожки, питаючи в неї, чи скоро вийдуть заміж:

Сивая зозуленька, скажи мені правдочку,
Доки я маю ходити в тім віночку? —

і в яку сторону, тобто за кого:

Зозуленько золота, покажи мені ворота,
Куди милий надійде, черевички наднесе, —

і чи не доведеться їм часом померти:

Зозуленько-вороженько,
Скажи мені правдоньку,
Куди я піду:
Чи в тую сторононьку,
Чи в тую,
Чи в землю святую?

Зозуля завжди каже правду й не залишає дівчатам жодних ілюзій щодо заміжжя. У весільній пісні співається, як приїхали свати й почали підмовляти дівчину:

— їдь, Наталю, з нами:
Лучче буде, як у мами.
У нас гори золотії,
У нас трави шовкові,
У нас ріки медовії.
А сивая зозуленька сіла-впала, закувала,
Всю правдочку сказала:
— Ой, не слухай, Наталочко...
У них гори кам'янії,
У них трави зеленії,
У них ріки водянії.

Віщункою зозуля виступає і в казці. Ось прилітають три зозулі до хати, де щойно народився хлопчик, і пророкують йому майбутнє. Коли він виросте, до нього перейде все майно й донька того багатого купця, що випадком заночував у хаті його батьків. Чоловік не спав, усе чув, і доклав усіх зусиль, щоб обминути долю. Однак пророцтво таки збулося.

В іншій казці розповідається, як, здобувши наречену, повертається Іван Сухобродзенко з Настасією Прекрасною додому. По дорозі вони зупиняються на ночівлю. А вірний слуга не спить. Тільки чує: на дереві посідали зозулі й одна каже: "їде славний

Зозуля на калині.
Петриківський розпис

богатир Сухобродзенко Йван додому. А дома батько рідний, а мати нерідна: батько рад, а мати не рада. Як приїде додому, буде йому перша смерть: дасть йому мати на ніч білу сорочку. Він її як надіне — зараз умре. Хто ції слова чує і перекаже, той по коліна каменем стане".

З допомогою зозулі селяни ворожать на врожай і достаток. Доброю прикметою вважається мати при собі гроші та хліб, коли вперше навесні почуєш зозулю. Якщо ж зозуля прилітає з лісу кувати до хати, це розцінюється як зловісне попередження перед чиєюсь смертю. Таке ж значення має сон: бачити зозулю вві сні — мусить померти хтось із рідних.

У баладі "Зловісний сон козака" розповідається, як "приснився козаченьку дивнесенький сон":

З-під правої ручки злинув ясненький сокіл,
З-під лівої, з-під білої — сизая зозуля.
Як поїхав козаченько до вороженьки...
Вороженька-голубонька сон одгадала:
— Вже ж твоя Марусенька сина привела,
А за сином Марусенька сама полягла!

Отже, сокіл уві сні — звістка, а зозуля — смерть. У парі із соколом зозуля виступає у весільній пісні: дівчина-сирота запрошує на весілля своїх живих родичів через сокола, а зозулю посилає "в сиру землю по матінку":

Сив сокіл летить, красно щебече:
— їде родинонька, їде!
Зозулька летить, жалібно кує:
— Нема матінки, нема!

Лірична пісня часто починається так званим психологічним паралелізмом, у якому подається символічна картина зі світу природи, а далі описується ситуація з життя людини. Якщо на початку зображується зозуля, то наперед можна передбачити трагічний кінець. Так, пісня, яка починається словами:

Закувала зозуленька, очеретом летячи,
Заплакала дівчинонька, з козаком стоячи, —

завершується похороном козака й розлученням із коханим:

Тепер вже ти не мій козак, я дівчина не твоя:
Розлучила сира земля ще й чужий край-сторона.

В іншій пісні родина без матері порівнюється з половою без пшеничного зерна, й початок із зозулею створює відповідний настрій:

Ой летіла зозуленька через сіру гору
Та й випила пшениченьку — лишила полову.
Нащо ж мені ця полова, як зерна немає,
Нащо ж мені ця родина, як матір немає.

У думах та історичних піснях зозуля тужить на могилі козака — це уособлення горя матері, сестри, коханої:

Вовки-сіроманці набігали, тіло козацькеє рвали...
Тож вони козацькії похорони одправляли.
Десь взялась сиза зозуленька,
В головах сідала, жалібно кувала,
Як сестра брата або мати сина оплакала.

Із усіх птахів, які у фольклорі активно втручаються в життя людини, зозуля найбільше співчуває її бідам. "Ой, не дай, Боже, на чужині вмерти, — журиться самотній козак. — Там ніхто не посумує о твоєї смерті":

Тільки ж ворон, ворон прилетить до тебе,
Да й сяде на тебе, да й поклює тебе.
Ой поклює тебе да й перестане,
Прилетить зозуля да й плакати стане.
Тільки ж ворон да зозуля будуть тебе знати,
Тільки ж одна зозуленька й буде сумувати.

За неписаним правилом народної звичаєвості матері заборонялось довго побиватися за померлим сином, а дружині за своїм покійним чоловіком, кликати його, хотіти побачити. Недотримання

цього правила призводить до перетворення на птаха або дерево — що аналогічно смерті:

Летіла зозуля, та й стала кувати,
Ой то ж не зозуля, то рідная мати...
Вона виряджала сина у солдати.

Або:

Насипали чумаченьку високу могилу,
Посадили на могилу червону калину.
Прилетіла зозуленька да й сказала: "Ку-ку!
Подай, сине, подай, орле, хоч правую руку!"
"Ой рад би я, моя мати, обидві подати,
Да налягла сира земля, не можна подняти!"

У весільних піснях наречену, яку забирають від матері до молодого, називають зозулею.

Ой летять галочки у три рядочки — зозуля попереду.
Усі галочки защебетали — зозуля закувала.
Ідуть дружечки у три рядочки — молода попереду.
Усі дружечки та й заспівали — молода заплакала.

За звичаями наших предків, дівчина, яка виходила заміж, уже не належала до роду своїх батьків і не могла повернутися додому так само, як не можне повернутися з іншого світу мрець (тут в основі двох, здавалося б, протилежних за своїм змістом подій у житті людини — весілля і смерті — лежить єдиний зв'язок уявлень). Немає вороття заміжній жінці до свого роду, тому й перетворюється вона в пісні на зозулю, й летить скаржитися матері на свою гірку долю:

Віддала мати доньку
На чужу сторононьку.
А як віддала, то напоминала:
Сім літ дома не бувать.
А дочка не стерпіла:
Перекинулась сивою зозулькою,
У вишневім саду сіла.

А далі, за сюжетом пісень про дочку-пташку, брат просить у матері дозволу "цю зозулю вбити". Слухачеві, необізнаному із символікою зозулі в народних уявленнях, здається невиправданою така жорстокість (насправді ж, зозулю, яка кувала на смерть мешканців, намагалися якщо не вбити, то бодай відігнати від хати).

Мати відповідає синові, що то "не зозуля, то рідная дочка — горе в світі жити".

В Україні вірять, що душа пташкою відлітає з мертвого тіла. У голосіннях звертаються до своїх померлих родичів, називаючи їх ластівками, голубками, зозульками. Мати голосить за своєю дочкою:

Катеринко моя срібненька,
Княгине моя пишненька,
Зозулько моя дорогенька.

Дочка звертається до померлої матері:

Мамко моя, голубка моя,
Мамко моя, зозулько моя.

Птахи є посередниками між світом живих і світом померлих. Ними передають батькам на "той світ" повідомлення про радісні й сумні події, разом із зозулями виплакують свій жаль і сум; від них сподіваються почути звістку про своїх рідних:

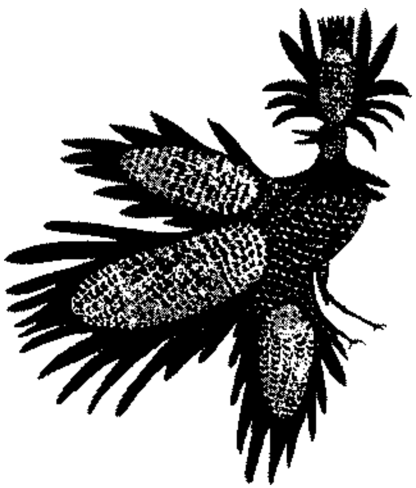
А я вийду водиці брать
Та буду соловейків питать:
— Ви, зозульки сивесенькі,
Соловеєчки малесенькі!
Високо літаєте, багато світа видаєте —
Чи ви не чули моєго батенька рідненького,
Чи не бачили моєго батенька старенького?
А зозуленьки літають та кують
Та бідним сиротам жалю завдають.

У легенді розповідається, як у чоловіка померла жінка, залишивши п'ятеро дітей. Мачуха, яку привів у дім чоловік, порізала дітей і заховала їх під поміст. Прилетіла перша жінка зозулею, сіла на покуті на кілочку та й кує:

Ку-ку, діти, ку-ку, лебедята,
Горе-горевати, де чужая мати.
Порізала, порубала,
Під поміст поховала.
Ох, мої діточки!

Почули люди, стали шукати та й знайшли дітей порізаних.

Найбільше легенд про походження зозулі шляхом перетворення з людини (звичайно жіночої статі). Зозулею стає жінка, яка втратила чоловіка, сина, брата, коханого; проклята батьками донька або мати, якій діти не подали води. "Нема в хаті води", —

Марія Приймаченко. Зозуля

сказали. "Візьміть глечик, — каже мати, — підіть до річки та й наберіть води". Одізвався старший хлопець: "Я не маю чобіт, нехай іде сестра". Дочка мовить: "Я не маю хустки завинутися. Нехай іде менший". "І я не маю, в що вдягнутися, — одказує той". Так ніхто й не приніс хворій матері води. Пішли діти надвір, граються, а мати ледве-ледве підводиться з ліжка, обростає пір'ям. І стала одлітати".

В одній із легенд мати розсердилася на дочку за те, що вона ховалася, коли приїхали її сватати. Шукала-шукала її мати, бігала за нею, "аж під вечір спала з сил. А донечка все кукає, все грається та з матері насміхається. Не витримало материне серце тої наруги. І посипалися з її вуст страшні слова прокляття: "Абись кукала, доню, доки той світ буде... Щоб не знала ти материнства щасливого, не діждала своїх дітей пестити. Щоб ти, доню, ніколи спокою не мала, а від сну тікала...". В ту мить перетворилася донечка в зозулю. З того часу кукає зозуля пізніми вечорами, до сходу сонця і вдень, не має вона спочинку".

В іншій легенді батько-князь прокляв свою доньку, бо не дозволяв їй кохатися з хлопцем, який йому не подобався. Якось він почув, як дівчина назвала коханого зозулькою. "Щоб ти сама стала зозулею", — вигукнув він спересердя, і князівна полетіла пташкою.

Існує повір'я, що зозуля не гине, а восени після того, як перестане кувати, перетворюється на яструба. Тому кажуть, що "до Петра вона кує, а по Петру кури б'є".

У легендах пояснюється й особливість зозулі не вити гнізда, не висиджувати пташенят, а підкидати яйця в чужі гнізда: Благовіщення — таке велике свято, що нікому не можна нічого робити в цей день (7 квітня), навіть птахи не в'ють гнізд. А зозуля колись "вила собі гніздо та й осталась повік без гнізда".

Магічними властивостями наділяє природна фантазія гілку, на якій кувала зозуля. Щастя чекає на того, хто знайде зозулине намисто, яке начебто губить птаха під час кування. А в любовних чарах та лікуванні використовується корінь рослини "зозулині слізки".

Качка

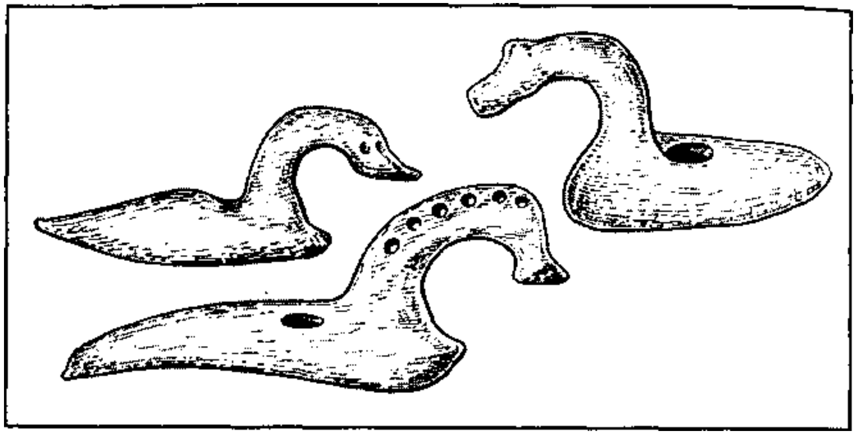
Качка водночас пов'язана із трьома стихіями — водою, землею, повітрям. Отож вона може завиграшки переходити, перепливати, перелітати всіма трьома сферами у вертикалі світобудови: верхньою (небесне царство), середньою (світ людей) і нижньою (потойбічний світ). Крім того, саме качки вночі перевозять сонце підземними ріками, аби вранці воно їхало небом у кінній колісниці.

Качур-селезень стає птахом, що єднає світ мертвих зі світом живих, адже саме він плаває ріками земними та підземними, що служать найпевнішим зв'язком із потойбіччям.

У "Калевалі" — фінському народному епосі — саме качка несе яйця, з яких постають земля, "склеп небесний", сонце, місяць, зорі та хмари:

Качка, гожий птах, нарешті
політала, обдивилась,
враз побачила коліно
серед хвиль на синім морі,
прийняла його за пагорб,
за моріг взяла зелений.
Політала, обдивилась,
на коліно сіла-впала,
там кубло собі лаштує,
золоті кладе там яйця:
шестеро яєць — зі злота
сьоме ж яйко — із заліза...

Качка фігурує в легендах про створення світу і в поляків та росіян. Щоправда, її функція здебільшого негативна, бо качка в обох тих випадках пов'язана з дияволом, завдяки їй на землі з'являються гори. Таку тенденцію можна простежити послідовно: в російському прозовому фольклорі на качку або гагару завжди перетво-

Качко-коні. Різьблення з кістки

рюється нечистий, водяний або кікімора. Винятком є тільки польська легенда, за якою качок створив Ісус Христос, коли був іще зовсім маленький. Одного разу він стояв і спостерігав, як діти, граючись, кидають камінці в річку. Ісусові й самому захотілося так побавитись. Кожен камінець, кинутий ним у воду, ставав маленькою качечкою.

В українському фольклорі качка постає птахом-деміургом, який створює світ. їй відведено значну роль у символіці обрядового весільного хліба. Так, у карпатському регіоні на короваї навколо сонця й місяця виліплювали "качечки", обводячи коровай "короною"-обручем.

Вірування про те, що качки вночі перевозять сонце підземними ріками, відобразилось у фольклорі: казка оповідає, що Сонце має трьох дочок, які іноді чарівними утінками плавають по ріках та озерах. Качур-селезень єднає світи, тому в пісні дівчина-сирота посилає до померлого батька саме селезня:

— Пливи, пливи, селезню, стиха по воді,
Устань, устань, мій батеньку, теперя к мені!

Причетність качки до світу потойбічного засвідчує і загадка:

Ходить по городу,
Великого роду,
Ноги — як лопати,
І сліду не знати.

Як відомо, всі живі істоти залишають сліди. І тільки представники того світу не мають ні тіні, ні сліду. Про мерця оповідають, що, навіть насипавши попелу, не можна розгледіти відбитків його ніг: "... так такий невидимий слід зробить, що не можна розібрать". Подвійну природу цього птаха: з одного боку, причетність до світотворчих процесів, його світле начало і, з другого боку, хтонічність відображає і народний сонник: присниться качка — успіх, качка на воді — неприємна звістка.

Качка часто уособлює душу померлого. У голосінні за померлою матір'ю дочка приповідає:

Ти золота уточко! —
Ти мене вродила,
Ти мене вигодувала,
А тепер ти си розсердила
Та й мене, сироточку, лишила...

Загалом це — відображення давнього уявлення про те, що душа померлого відлітає пташкою до вирію: голубкою, солов'єм, зозулею. Тому й провідує померлий живих родичів птахом, а ті дізнаються про його потойбічне життя від птахів, які знають усе, тому вони віщі: "Да чи ти ітимеш, чи летітимеш, чи плистимеш? Утонькою плистимеш — буду ряску розгортати...".

Був колись селезень (качка) і тотемним предком. Принаймні такого висновку можна дійти, аналізуючи весняну гру "Водити селезня", в якій дівчата, імітуючи качиний виводок, ідуть селом і співають, звертаючись до селезня із проханням "пустити погуляти".

Селезенько косатий,
Сизий, кудроватий,
Пусти погуляти.
Приспів:
Ой льолі, ладо,
Пусти погуляти!
Да мати дочку била,
Що намисто згубила.
Приспів.
Да сиди, доню, дома,
Да носи у піч дрова.
Приспів.
Я дров наносила,
А мати гулять не пустила.

Приспів.
Да за те мати кляла,
Що запаску порвала.

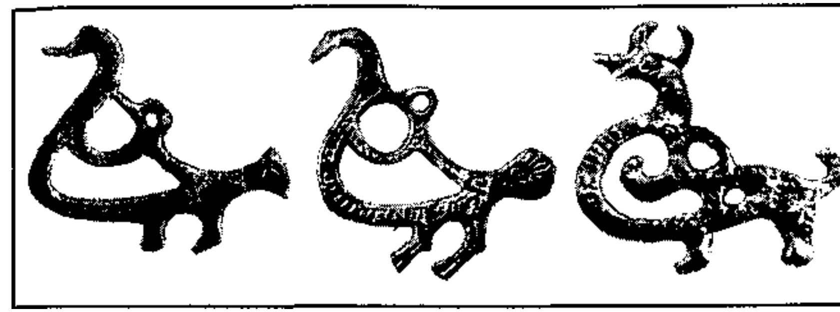
Двоє передніх піднімають руки вгору й роблять ворота, в які проходять усі дівчата, починаючи з останньої.

Потім таким чином ізнову двоє передніх підіймають руки, а всі проходять, і так весь час, доки дійдуть у центр села, де збираються дівчата з усіх кутків. Тут усі об'єднуються у велику низку і йдуть на царину, співаючи вже такої:

Да поплив селезенько,
Да поплив за водою,
Ой льолі, ладо,
Поплив за водою.
Да бистрою річкою,
Тихою водою.
Ой льолі, ладо,
Тихою водою.

Мати не пускає дочку "погуляти", боячись, аби вона не порвала запаски, тобто не втратила цноти. Дівчата "носять у піч дрова", розпалюють ритуальний вогонь і просять дозволу "погуляти" у предків, душі яких оселяються біля печі, домашнього вогнища.

Загальновідома казка "Кривенька качечка" оповідає про дивовижну метаморфозу: качка перекидається дівчиною, живе у діда з бабою. Проте, ображена, втративши гніздо, знову стає пташкою. Розшифровуючи казковий сюжет, акцентуємо увагу на кількох визначальних мотивах: дід і баба знаходять качечку в лісі; вона "кривенька"; покидаючи свій новий прихисток, дівчина-утінка береться прясти й тільки згодом "увертається в пір'ячко" і відлітає з качиним табунцем. Усі ці мотиви вказують на хтонічні зв'язки образу. По-перше, саме вхід до царства померлих міститься десь у лісі. По-друге, накульгування на одну чи обидві ноги є ознакою істот потойбічних (згадаймо хоча б Гефеста, бога вогню й ковальства у грецькій міфології, або чорта — "Гриця без п'яти", "кривого" — у слов'янській). По-третє, Кривенька Качечка пряде пряжу, багата семантика якої вказує і на зв'язок неба із землею, і землі з потойбіччям. Причетний образ дівчини-качки й до культу предків, адже саме душі померлих родичів стають птахами. Добре пошановані, вони допомагають живим, а невдячних покидають: "Я до віку жила б у вас, якби ви не спалили мого гніздечка та не підглядали за мною, а тепер, — каже, — не хочу!". І, зрештою, заборона підглядання ще раз засвідчує хтонічність образу Кривенької Качечки: живим не можна було бачити нічого потойбічного (заборона озиратися, "провівши" русалок, або повертаючись із Купала).

Качко-коні. Метал

Метаморфоза "дівчина-качка" відома з багатьох казкових сюжетів. Чарівні діви після купання перекидаються качками (голубками, лебедицями), що іноді пов'язано із втратою одежі, персня. Згодом одна з них, найкмітливіша, повертає собі викрадені одяг та крила, стає качкою і відлітає "на Осіянську гору в шовкову траву". В іншій казці качкою стає підступно втоплена своєю суперницею панна. Незабаром її душа, відбувши низку метаморфоз, знову втілюється в дівчину — наречену королевича. Загалом помітно, що такі перетворення пов'язані з водою, купанням чи потопанням. Тобто водне начало надає образові качки хтонічності. Дослідники зазначають, що історія кохання в казках починається тільки після виходу вутінки на берег. Проте знайомство закоханих відбувається біля води, бо вона символізує парування молоді та шлюб. Саме це об'єднує образ вутінки з образом нареченої, яка під час весільного обряду стає особою незвичайною — такою, що переходить в інший психологічний та соціальний стан, набуває іншого статусу, ставши членом чужого роду, опинившись у чужому світі, легко може долати межу поміж світами — "своїм", звичним, рідним, та поки що невідомим, а тому — ворожим. Наречену називають у весільних піснях "утінкою", "вутінкою":

Добрий вечір, сватове, Богу і вам,
Прилетіла вутіночка нашая к вам.

В іншій пісні мала качечка пливе по дунаю ("дунай" тут — загалом водне начало) і збирає на дні золото для оздоблення весільного гільця. Образ цей характерний для багатьох східнослов'янських пісень. Тут качечка найчастіше в парі з селезнем, рідше — із соколом, гусаком. У Болгарії свати мету свого приходу до господи нареченої пояснюють тим, що шукають утінку для свого селезня. Таку ж символіку мають фігурки качечок на обрядовому хлібі. У Вологодській губернії в Росії нареченому, коли він приїжджав до молодої, виносили два пироги. На верхньому сиділа качечка, виліплена й випечена з тіста та прикрашена мохом і квітами. У Тверській губернії подруги нареченої в день весілля робили фігурку качечки з воску чи тіста й розміщували її на хліб, обшитий білим полотном, так щоб її голівка визирала. Коли приїжджав наречений, качечку, прикрашену квітами, ставили перед ним на стіл. Фігурками качечок із тіста прикрашають весільний коровай і в Польщі.

У веснянці образ вутінки невіддільний від образу селезня, оскільки весняна обрядовість покликана об'єднати молодих — і шлюбні мотиви тут звучать особливо виразно:

Да селезень летить, утюнку імчить
Да його утюнка просилася:
— Ой пусти ж мене, сиз селезню,
Да на синє море поплавати
Да між утенятами покрякати.

Сороки-ворони

Сороки й ворони (гайворони, круки та галки) належать до так званих "нечистих", чорних птахів. Вони є переважно зловісними символами, пов'язаними зі смертю, потойбіччям, лихою силою. Хоча коло міфологічних уявлень про чорних птахів значно ширше. Вони пов'язані з дітьми, а отже, і з народженням. Ці пернаті володіють магічним каменем і таємницею захованих скарбів. Ворон у міфології багатьох народів посідає почесне місце як птах, що створював світ, як тотем, першопредок.

За легендою, ворон, колись лагідний і білий птах, був посланий із Ноєвого ковчега, щоб довідатися, чи скінчився потоп, але накинувся на стерво й не повернувся. За те й був покараний Богом: став чорним, кровожерним, його було приречено довіку живитися падлом.

За іншими легендами, чорних птахів створив диявол. Так, сорока створена чортом і править йому за коня. Тому забиту сороку прив'язують у стайні, сподіваючись, що нечиста сила їздитиме на ній і не зачіпатиме коней. Чорт може перекидатися вороном, літати вночі над хатами й підпалювати дахи. Відьму можна впізнати по тому, що крук сидить на її хаті. Над хатами помираючих відьом і чаклунів кружляють ворони, щоб забрати їхні душі в пекло.

Кажуть, що ворон живе сто, триста, а то й більше років. У Чистий четвер до схід сонця він купає своїх малят у річці (відомо, що "непочата" вода має цілющі властивості). Людина, яка хоче позбутися виразок на тілі, має випередити ворона в купанні.

Відьми й чарівники обертаються воронами, а ворони, навпаки, — перекидаються чарівниками. Їхав чоловік дорогою верхи, а назустріч котиться клубок — і вдарив коню по нозі. Кінь став шкутильгати, а чоловік узяв той клубок, привіз додому й настромив на кілок. Бачить, замість клубка висить жінка. Узяв він її в хату й каже: "Ну, попалася, тепер я тебе спалю!". Та й кинув її у піч. А вона перекинулась у ворону, вилетіла з печі й винесла з неї весь вогонь.

Найдужче відьми люблять перекидатися сороками. Попросився колись подорожній до однієї жінки переночувати. Пустила його хазяйка до хати. Бачить він: піл чисто змазаний жовтою глиною, а через усю хату тягнуться мотузки. Він і запитав, навіщо вони. Хазяйка відповіла, що бере в людей прати білизну й на мотузках сушить. Насправді все було не так. Хазяйка виявилася "старшою" в

селі відьмою, і до неї сходилися інші чаклунки, щоб удосконалюватися у своїй майстерності. Чоловік заліз на піч, але не спав і бачив, як жінки почали робити все, як хазяйка: намазали собі під плечима осиковою корою, перекинулися через мотузку, зробилися сороками й повилітали в трубу.

Про походження сорок розповідають, що одного разу цією птахою перекинулася відьма, та так нею і залишилася. Відтоді з'явилися на світі сороки. Кажуть, що якось один дід упіймав сороку за хвіст, вона видерлась і полетіла, а в руках у діда залишилася жіноча сорочка.

Сороки й ворони, за міфологічними уявленнями, перебувають на службі в Баби-Яги ("карга" — слово, яке означає ворону, злу стару бабу й відьму). Як і Баба-Яга, вони пов'язані з дітьми. Серед українських текстів-формул про появу дітей, є такі, в яких малюків приносять не бусли, а саме ворони. Перекидаються воронами прокляті матерями діти. У дитячій грі-забавці "Сорока-ворона кашку варила..." сорока-ворона символізує бабу-бранку, яка частує дітей обрядовою "бабиною кашею".

В українському фольклорі збереглися залишки поштивого ставлення до ворона, у казках його називають Вороном Вороновичем, він володіє таємницею живої і мертвої води, знає і має те, що є недосяжним для інших. Пов'язаний ворон і з багатством. За уявленнями, в його гнізді переховується золото. У білоруській казці розповідається, як спадкоємці однієї скупої поміщиці, сподіваючись знайти скарб, розрили її могилу й побачили на її грудях ворона. Він витягав із подушки гроші, які небіжчиця туди заховала, і пхав їй до рота, однак наблизитися до грошей нікому не дав.

Як істота, що довго живе на світі, ворон вважається мудрим. Магія замовлянь звертається до образу чорного ворона, коли треба зупинити кров і вберегти від зурочення: "В чистім полі синє

море. На синьому морі стоїть чорний явір; на чорному яворі сидить чорний ворон: чорна голова, чорні очі, чорні брови, чорні кігті, чорні нігті. І він кричить-покрикує, кігтями-нігтями погрібає, уроки-урочища одбирає".

Смерть уявляли чорним птахом — великим і хижим. Він начебто налітав зверху, падав на людину, хапав свійську птицю. Щоб відігнати смерть від села, в перший понеділок Петрівки проводили обряд "гоніння шуляка". Жінки готували обід, ішли на вигін із піснями, танцями, жартами. Чоловіки приносили вбитих і прив'язаних до тичок шуляків та круків, жінки піднімали їх високо вгору і прямували до лісу. При цьому співали пісні-заклинання. Опісля відбувалося "поховання Шуляка-чорного птаха" (тобто смерті) в лісі. В обряді не брали участі чоловіки, лише жінки, з ними могли бути діти шести-семи років.

В українців склалася ціла система уявлень про смерть і потойбічне життя, вона керувала мораллю і вчинками людей, їхнім ставленням до живих батьків і вшануванням померлих. Для народної свідомості багато важило те, щоб у похоронах було дотримано всіх звичаєвих норм. Різні села могли мати свої обрядові відмінності, але обов'язковою для всього народу була вимога ритуального поховання: зі сповіддю, оплакуванням померлого, проведенням його на кладовище в останню путь і з поминками. Тому й журиться козак на чужині, що не буде там кому його оплакати, тобто поховати як належить.

Козака, вбитого на полі бою, ховали його товариші, якщо не було можливості завезти небіжчика додому. Коли ж із якоїсь причини люди не ховали померлого козака, похорони йому в думах "одправляли" птахи та звірі. Переважно це були вовк, орел, сокіл і ворон. У думах та історичних піснях подається типова картина: помираючий у полі козак, у ногах його вірний кінь стоїть, а в головах чорний ворон кряче.

Утікач із турецької неволі в думі "Втеча трьох братів із города Азова" просить птахів зачекати, поки "душа козацька з тілом розлучиться":

Отоді ж ви будете на чорні кудрі наступати,
Із-під лоба чорні очі висмикати,
Попід зеленими яворами ховати
І комишами укривати...
Та жовту кість по чистому полю будете розношати,
Бо нікому буде мене в сирій землі поховати.

Попри суворий натуралізм зображених картин, навіть у самій сцені смерті просвічується ідея нескінченності життя, його вищого сенсу.

Фольклорні твори засвідчують тотемне походження образів птахів і несуть у собі відгомони давнього обряду тотемного жертвоприношення. Розтинання мертвого тіла становило в давнину частину жрецького ритуалу, який означав символічне повторення первородного вбивства й розчленування жертви, в результаті чого колись постав світ.

Над річкою ворон кряче,
Михеєва мати плаче...
— Не плач, мати, не журися!
Не дуже 'го постріляно:
Головонька начетверо,
А серденько нашестеро,
А ножечки на гишечки,
Біле тіло, як мак, міло.

Поїдання частин тіла жертви й пиття крові також входило до ритуалу. З усіх птахів ворон найкровожерніший. Розповідають, що зграя воронів літала за військом, передчуваючи великий бенкет.

Кровця сліди заливає,
Чорний ворон залітає,
Тоту кровцю ізпиває.

Сідаючи на мертвого й випиваючи кров, ворон продовжував життя — життя не окремої особи, а вічне, вселенське, яке становило мету й сенс стародавнього жертвоприношення.

Сороки й ворони — віщі птахи. Віщункою ворона виступає в чарівній казці. Віддав батько сина в науку до чарівника, щоб усякої мови навчився: чи пташка заспіває, чи кінь заірже, чи вівця бе-

катиме. Пройшов рік, захотів забрати чоловік свого сина, а вчитель із нього триста карбованців узяв. От ідуть вони дорогою, а ворона летить і кричить: "Син буде ноги мити, а батько воду пити". "Про що, синку, ворона кричить?" — питає батько. Сину соромно було признатися: "Не знаю, — каже, — батьку". "Тьху, який дурень! І за що я віддав триста карбованців?". Наприкінці казки розповідається, як син після важких випробувань оженився на царівні й сам став царем. І якось прийшов на царський двір разом з іншими жебраками його батько. Цар наказав нагодувати прохачів і спати покласти. Вночі батько захотів пити і почав шукати воду. Знайшов миску з водою, де цар ноги мив, і напився. І впізнав цар свого батька, згадавши вороняче каркання.

Приносить чутки "на хвості" й сорока. "Сорока скрегоче, бо гостей хоче", — кажуть.

Однак сорок і ворон не люблять за те, що від них швидше можна чекати поганої звістки, ніж доброї. Діалектні назви ворона "гроб", "гробар". У російських голосіннях смерть залітає у вікно чорним вороном. У болгар ворон сповіщає про смерть криком "кро-кро!" (тобто "кров-кров") або "гро! гро! гро!" (гроб, гроб, гроб); у поляків — "Ішр-ішр!" ("труп!"). Щоб запобігти лихові, поляки тричі плюють услід вороні, а в Галичині воронові кажуть: "Тьху, пек тобі та осина! На голову, на зуб та на короткий вік закрач собі!".

З образами сороки й ворони пов'язаний мотив злодійства. Сороки полюбляють блискучі речі й викрадають їх, щоб заховати у своє гніздо. Вважається, що у воронячому гнізді має бути золото й срібло. Вірять, що людина стане злодієм, якщо з'їсть серце або м'ясо ворона. У легенді ворон викриває перед Богом св. Петра своїм криком "украв!" (а зозуля кричала "ку-пив!"). Каркання ворони й скрекотіння сороки обігрується у звуконаслідувальних жартах. Так, ворона, знайшовши кізяк літом, кричить: "Гувно!", а взимку, сидячи на мерзлому гної, каже: "Калач! Харч! Так-так!". А на запитання сороки: "Чи кисле?" — відповідає: "Дарма!".

Утім, попри всі неприємні моменти, пов'язані в народній свідомості із символікою сороки та ворони, існує прислів'я, що засвідчує цілком позитивне ставлення до цих птахів: "Живи з сороками й воронами — вони у вирій не літають".

Калина

Калина — один із найдавніших рослинних символів. Це знак життя, крові, вогню і смерті. Деякі дослідники пов'язують її назву із сонцем, жаром, паланням. Калина часто відіграє роль світового древа, на вершечку якого птахи дзьобають ягоди, приносячи людям вісті. Найчастіше це соловейко, сокіл або зозуля — птиці віщі, причетні до світотворення або до потойбіччя. Та й саме древо пов'язує світ померлих зі світом живих.

В українському фольклорі калина зустрічається дуже часто. І не тільки у фольклорі: українці й досі садять її перед своїми будинками та на могилах родичів. Про звичай садити на місцях поховань саме калину часто згадується в історичних та ліричних піснях:

— Висип мені, мати, високу могилу,
Посади в головах червону калину,
Збери, мати, всю свою родину.
То буде родина і пити, й гуляти,
Мене, молодого, будуть споминати...

У голосіннях:

На червоній калині
Зозульки будуть кувати,
Соловейки щебетати,
А ми свого братіка
В гості будем дожидати.

Виростає чудова калина й на місці поховання підступно вбитого брата (в інших варіантах — сестри), і в тій калині поселяється душа небіжчика чи небіжчиці. Голосом сопілки душа оповідає про наглу смерть: "А над забитим братом в полі при дорозі виросла калина, та така хороша, аж очі вбирає, літо й зиму на ній лист, і цвіт, і ягідки, все разом. Їдуть якось тим шляхом чумаки та дивуються:

— Що то воно за калина така дивна?

А один вирізав гілку, зробив сопілку, сів на возі, їде та й грає, а сопілка йому людським голосом співає:

— Помалу-малу, чумаче, грай,

Не врази ж мого серденька вкрай!
Брат мене вбив, в землю зарив
За того веприка, що в саду рив".

У вірші Лесі Українки "Калина" вірна дівчина після смерті козака з жалю перетворюється на калиновий кущ:

"Чия то могила в полі при дорозі,
Що над нею калинонька цвіте на морозі,
Що на тій калині листя кучеряві,
А між цвітом білесеньким ягідки криваві".
Шуміла калина листом зелененьким:
"Ой, що ж се я німа стою над моїм миленьким?
Поки ніж не крає, дерево не грає.
А хто вріже глибоченько, тому заспіває.
А хто вріже гілку, заграє в сопілку,
То той собі в серце пустить калинову стрілку".

Калина стала шанованою передусім завдяки своїм лікувальним властивостям та забарвленню. Червоний колір асоціативно поєднувався із кров'ю. Цей зв'язок відображається в загадці про калину:

Сидить півень на яворі,
Спустив крила кровавії.

Із калиною, калиновим мостом, що сягає світу померлих, асоціювали кров, припинення кровотечі в замовляннях: "Калиновим мостом ішли три сестри: Калина, Малина і Шипшина. Не вміли вони ні шити, ні прясти, тільки вміли сікти-рубати, ріки пропускати: одна ріка водяная, друга ріка огняная, третя ріка кров'яная; водяною огонь заливати, кров'яною кров унімати".

Білоруси вважають, що коли болять зуби, то це наслідок недбалого ставлення до вишні, калини, горобини, крушини. У такому випадку треба на молодику до схід сонця присягти перед будь-якою з цих рослин. Стати на коліна і проказати тричі, за кожним разом кланяючись дереву: "Присягаю табе, крушынка (варабінка, вышанька, калінка), што век цябе ня буду ні крышыць, ні ламаць".

Українська купальська пісня зберегла дуже давній мотив міфічної метаморфози: із частин дівчини-потопельниці постає цілий світ. "Не беріте із Дунаю води, — каже її мати, — то Ганнині сльози, не ламайте в лузі калини — то Ганнина краса".

Все життя жінки — її дівоцтво, цнотливість, любов, одруження, роки в заміжжі, щастя, горе — все можна висловити через символіку калини. Калина — це, насамперед, дівоча краса:

По садочку ходила,
Цвіт калину ламала.

Калина. Петриківський розпис

До личенька рівняла,
Свого батька питала:
— Чи буду я ж такая,
Як калиночка цяя?
— Будеш, донечко, будеш,
Як тільки в мене будеш.
А як підеш від мене,
Спаде красиця з тебе.

Ламання калини, падання роси з неї — втрата дівочої цноти. Калина й незайманість дівчини фактично тотожні за значенням: "Темного лугу калина, доброго батька дитина: хоч вона по ночах ходила, та калину при собі носила. Купували купці — не продала, прохали хлопці — вона не дала, шовком ніженьки зв'язала, за всіх тому Іванові держала".

Ой у лузі калина стояла,
Ту калину дівчина ламала,
Вона всіх парубків чарувала.

Цвітіння калини символізує розквіт дівочої краси: "Цвіте, як калина", "Пишна, як калина в цвіту". Калинові кетяги, як уособлення дівочої незайманості, цноти, використовують у весільному обряді. Так, на Поділлі весільний калач або чарку прикрашають калиною, що має засвідчувати "чесність" молодої. Калину вплітають у вінок, а також прикрашають нею гільце.

Мовила, говорила червона калина:
Не подоба моя у лузі стояти,
Але подоба моя у коровая стояти.

Калина у весільних піснях пов'язується з молодою:

Тудою ішов Василько молоденький.
Стала калина йому шлях заступати.
Вийняв шабельку, став калину рубати.
Стала калина до нього промовляти:
"Не рубай мене гострою шабелькою,
Обгорни мене червоной китайкою.

Бо не для тебе калина посаджена,
Тільки для тебе Марійка наряджена"...

А про життя у свекрухи молодій співають:

Обіллють тебе сльози, як калину морози,
Обсядуть тебе діти, як калиноньку квіти...

Частий у весільних піснях образ "січеної калини".

Січеная калинонька, січеная,
А вже ж наша та й Марійка звінчаная...

Калина — це і щаслива господиня. У колядці така змальовується:

Проти віконця, навпроти сонця
Калина!
Калина повна, ружа червоная пані.
Ой сидить, сидить ґречна ґаздиня.
Шиттячко шиє, злотом гаптує...

Калина символізує, з одного боку, радість, з іншого — смуток, недолю. Звичайно, це — новіші трансформації символу, протилежність яких започатковано в часи прадавні, коли калина, як уже зазначалося, тісно була пов'язана із кров'ю. Кров же, з одного боку, символізувала вогонь, чоловіче начало, веселощі, а з іншого — жіноче вологе начало, темне, а отже, смуток:

В неї личко, як яблочко,
Як калина з молоком. —

або:

— Калино моя, чом ти не цвіла?
— Зима була, увесь цвіт побила, тим я не цвіла.
— Дівчино моя, чом заміж не йшла?
— Бідна була, по наймах служила, пари не знайшла.

Зів'яле калинове листя уособлює горе, нещастя:

У лузі калина листя пов'ялила,
Чи єсть в світі така друга, як я, нещаслива?

В'язати калину в пучки — натяк на весілля. Так, в одній із веснянок співається про дівчину, яка ламала калину та в'язала її в пучки. Складала на візок, повезла на торжок і продала за шажок:

Та й купила голубця.
Та й привезла додому.
Та й пустила додолу.
Я ж думала — голубець,
А то Іванко-молодець!

Проте шлюб (на який натякають пучки калини) не для всіх буває радісним. Так, дівчина, яка купалася в достатках у батьковій родині, як сир у маслі, опинившись у свекрухи, скаржиться:

Чи я в лузі не калина була?
Чи я в лузі не червона була?
Взяли мене, поламали
І в пучечки пов'язали —
Така доля моя, гірка доля моя!

Калина символізує материнство: кущ — сама мати; цвіт, ягідки — діти.

Коли рубать калиноньку,
То ламати з неї цвіт,
Коли любить вдовоньку,
То любити єї діти.

Є чимало варіантів пісні про покритку, яка колише під калиною відразу дві дитини. Нікого в неї не залишилося з рідних. Тільки калина та діти:

До чого ж я догулялась —
Оженився мій миленький, я зосталась.
Не сама ж я зосталася —
Ой є у лузі калинонька — розцвілася.
Калинонька з квіточками,
Ой не сама ж я зосталася — з діточками.

Через свою подібніть до крові калина, як і сама кров, символізує вірність: "Посадила б калиноньку, щоб вірно любити...". Легенда "Дівочий ліс" розповідає про те, як калина виростає із крові дівчини Маринки, яка завела турків у нетрі — й сама загинула, жорстоко вбита султаном.

З часом символ змінюється, набуває нових значень. За дуже далеких часів, коли хлопчики-підлітки відбували обряд посвяти в чоловіки і ставали при цьому справжніми воїнами, у деяких народів було прийнято випивати багато крові. Світова етнографія накопичила дані про велику кількість випадків, коли через споживання крові чи змащування нею якихось частин тіла люди ставали ніби родичами, "кровними братами", побратимами. Червона калина, що є уособленням крові узагалі, стає також символом крові, пролитої на війні. А тому — символом козацтва, бойової звитяги. Червоне забарвлення ягід поєднує калину не тільки із кров'ю, а й з одягом козацьким, із червоною китайкою. Зрештою, поєднання

калини з кров'ю та лицарством може бути набагато давнішим. Калина поєднується і з козацькою долею.

Згодом символ калини з'явився в піснях рекрутських, жовнірських: він був пов'язаний із народженням рекрута, проводами до війська, смертю вояка.

Калина усоблює і саму Україну. Ще пізніше вона, як символ батьківщини, "проросла" в пісенному фольклорі січових стрільців:

Ой у лузі червона калина похилилася.
Чогось наша славна Україна зажурилася.
А ми тую червону к&іину підіймемо.
А ми нашу славну Україну розвеселимо!

Калина, чи не найглибинніший, чи не найхарактерніший для української ментальності рослинний символ, і досі несе до нас із прадавнини вісті про любов, молодість, животворчі сили. її садять біля хат, що стало найпевнішою ознакою українських обійсть, рідного дому взагалі. Сама вона стає домашнім оберегом.

Теплим, але сумовитим постає образ калини у спогадах на чужині:

Ой у лузі калинонька
Та на море схилилася,
А молода журилася,
Що од роду одбилася.

Калина — уособлення дому, батьків, усього рідного:

Ой в полі калина, у полі червона
Хорошенько цвіте,
Ой, роде наш красний, роде наш прекрасний,
Не цураймося, признаваймося, бо багацько нас є.

Що перший цвіточок — то рідний батенько, хорошенько цвіте. А другий цвіточок — то рідна матінка. Третій — сестриця, четвертий — братічок. А п'ятий цвіточок — рідна сторононька.

Міфічний калиновий міст символізує кровне єднання нащадків і предків. Колись, як відомо, громади дуже пильнували за продовженням роду. Порушники неписаного закону ставали вигнанцями. У Шевченковій поемі "Катерина" мати питає в дочки-покритки, виганяючи її за традицією з дому:

Хто заплаче надо мною,
Як рідна дитина?
Хто посадить на могилі
Червону калину?

Дослівно: хто продовжить і поведе в майбуття рід, який старанно охороняли предки? Хто збереже зв'язок поколінь, передасть у спадок нащадкам набутки роду? Адже калина — це давній український символ позачасового єднання народу: живих із тими. що відійшли в потойбіччя, й тими, котрі ще чекають на своє народження.

Верба

Верба — це жіночий символ, уособлення таємничої сили жінки, плодючості й материнства. Це дерево пов'язане з водою, отже, символізує здоров'я і життя.

У давнину верба була священним деревом у слов'ян. Вважають, що вона уособлювала бога сонця, й тепер у народі кажуть, що "саме сонце п'є воду з вербових листочків, тому вони такі схожі на сонячні промінці". Як особливе, священне дерево, верба тісно пов'язана з культом предків. На похоронах плакучими гілочками встеляли долівки (тепер кажуть, що це для того, "аби мрець нікого з собою не взяв").

Верба — одне з найулюбленіших в Україні дерев. "Дарма, верба, що груш нема", — кажуть про неї і обсаджують молодими деревцями ставки, береги річок, дороги, обійстя, криниці. Щороку, повертаючись із церкви на Вербну неділю, селяни встромляють у землю освячені галузки, і з них виростають дерева, які надають українським селам особливої характерної краси. "В кінці греблі шумлять верби, що я насадила", — співається у пісні.

Проростають ці дерева й самі — з випадково зроненої гілочки або забитого в землю кілка. "Хто її садив? Стирчав кілок вербовий та й розрісся", — каже про вербу Килина в "Лісовій пісні" Лесі Українки. Невибагливість верби, здатність швидко прийматися й рости, а також те, що вона першою з рослин починає зеленіти й розвиватися навесні, надають їй особливого магічного значення в народній свідомості та обрядах, спрямованих на забезпечення родючості, здоров'я. Освячені вербові гілочки оберігають від грози, пожежі, нечистої сили.

Вербну неділю святкують за тиждень до Великодня ("за тиждень Великдень: недалечко червоне яєчко"). Коли Христос повертався до Єрусалима, люди встеляли йому дорогу пальмовими гілками. Звідси звичай святити гілля дерев.

Свяченою вербою стьобали одне одного, щоб бути "великими, як верба, багатими, як земля, і здоровими, як вода". Звичай бити вербою — ще дохристиянський, він пов'язаний із віруванням, що енергія від ритуального биття передається тому, кого періщиш. Отож такий удар здатний "розбудити" життєву силу людини чи тварини. Освяченими галузками виганяли пастися худобу в день св. Юрія, сподіваючись на добрий приплід і захищаючи її таким чином від лиха та хвороб.

Використовується мотив удару і в чарах: ударив чоловік відьму прутиком, і "вона зараз же стала кобилою". В казках чарівниці таким чином перетворюють царівен на качок, зозуль. За допомогою подібних дій можна досягти і зворотного ефекту: зняти чари, як у казці про Красносвіта. Три пари залізних черевиків зносила дружина, поки знайшла свого чоловіка в чужому далекому царстві у "поганої цариці". Три ночі голосила над ним жінка, та не прокидається від зачарованого сну Красносвіт, не чує її. Побачив це слуга, здивувався й розповів своєму хазяїну. Тоді Красносвіт зліз із коня, уломив три прутики-однолітки й каже тому хлопцеві: "На, — каже, — як вона буде голосити, то дай їй три однолітки і кажи, хай перетягне мене на друге місце і вдарить три рази цими однолітками, то я встану".

Як світове древо, верба уособлює і життя, і смерть. На вербі "знаходять" дітей. У сербському обряді перше зістрижене волосся дитини хрещений батько ніс до верби. Українські дівчата закопували під вербою своє вичесане волосся. Усе це — залишки давнього ритуалу жертвоприношення, які було переосмислено в нових життєвих обставинах. Верба виступає в ролі світового древа у загадці про дорогу: "Лежить верба посеред села: як встане, до неба дістане".

Походження верби пояснюють по-різному. Одна з легенд розповідає, що плакуча верба була завезена з Китаю: привезли у плетених кошиках якийсь крам, розвантажили й кошики викинули. Одна з гілок прийнялася й виросла в чудове дерево. У литовській казці йдеться про походження верби з жінки, яка була наділена надзвичайною родючістю: в неї навіть із рук, ніг, голови народжувалися діти. Із заздрощів богиня землі перетворила її на вербу: тіло зробила стовбуром, ноги — корінням, підняті до неба руки — гіллям, волосся — листям.

Якщо молода верба символізує життєву силу, плодючість, здоров'я, захищає від хвороб, стихійного лиха, нечистої сили, то стара вер-

ба асоціюється зі смертю, чортівнею ("закохався, — кажуть, — як чорт у стару вербу"), а в замовляннях — із антисвітом, місцем, куди відсилають хвороби, пристріт, уроки, гадючу отруту: "...вербо-вербице, забери раба Божого нічниці"; "...під сонцем жорстоким і під лісом чорним, під високим, там стоїть верба, під тієї вербою сімсот коренів, і на тій вербі сімсот канатів, а на тих канатах сидить цар Хан і цариця Ханиця. І прошу я — допоможіте, і вийміть три зуби лихих з рижого коня, з крові чорної, з кості жовтої, з шерсті рижої".

Згідно з повір'ям, що побутує на Закарпатті, у криве, сухе дерево, нахилене над водою, можуть перевтілитися вурдалаки — ходячі мерці, які ссуть із живих кров. На вербі полюбляють гойдатися русалки (за повір'ям, яке існувало на Харківщині, вони можуть бігати по вербі й у вигляді білки).

Леся Українка в "Лісовій пісні" зображує картину послідовного перевтілення Мавки через вогонь і дерево:

Легкий, пухкий попілець
ляже, вернувшися, в рідну землицю,
вкупі з водою там зростить вербицю, —
стане початком тоді мій кінець.

"Де верба — там і вода", — каже прислів'я. Люди давно помітили, що верба росте біля чистої води, й за допомогою вербового прутика навчилися шукати джерела. І криниці копали під вербою. А ще кажуть: "Верби довкола водоймищ — воді спокійно і добре, значить, і тобі спокій нестиме така вода. Маєш на душі смуток — притулись: верба забере".

"Прийде вербниця, назад земля вернеться", — кажуть про щорічне оновлення природи із приходом весни й тимчасове похолодання під час цвітіння верби. Уособлення у вербі весняного пробудження природи від зимового сну, повноти життя асоціювалось у родинному житті зі шлюбом, із розквітом молодих життєдайних сил. Тому образ верби надзвичайно поширений у веснянках і купальських піснях:

Перекину кладку через муравку
Вербову, вербову.
Ой час вам, дівоньки, ой час, голубоньки,
Додому, додому.
Дівчино Марійко, ти ясная зірко,
Зістанься, зістанься
Та з своїм миленьким, соколом ясненьким,
Звінчайся, звінчайся.

Символ вербової кладки, містка означає кохання, побрання, шлюб. Всохла, підточена водою верба натякає у веснянці на дівчину, яка забарилася з одруженням:

Ой не стій, вербо, над водою
Та не пускай гілля до Дунаю;
А Дунай — море розливає,
І день, і ніч вода прибуває,
З верби корінь підмиває,
З верху верба усихає.
Стань собі, вербо, на риночку
В хрещатенькім барвіночку,
І запашнім василечку!

Така ж символіка верби і в купальських піснях. Верба розвилася — пора молоді брати шлюб. У ліричних піснях верба символізує кохання, дівочу красу, одруження. У нещасливому коханні верба сумує разом із закоханими. Похилена верба, верба з опалим або зів'ялим листям означає сум, тугу, втрату, занепад.

Ой у лузі у темному
Та над морем над глибоким
Та стоїть верба похилая.
Під вербою знамен стоїть.
Під знаменем козак лежить.
В головоньках — свіча горить.

Похилена верба асоціюється з розлученням у піснях про кохання:

Ой ти, вербо моя кучерявая...
На крутих бережках похилилася...
А дівчина від сну пробудилася
І згадала собі, з ким любилася.
Як в вишневім саду розлучалася,
Як в вишневім саду розставалася. —

або ж у коломийці:

Ой ти, вербо, над водою чого ся схилила?
Скажи мені, дівчинонько, чогось ня лишила?

Згідно з давнім слов'янським повір'ям, якщо в темному лісі знайти зелену вербу, яка ніколи не чула шуму води та співу півня, зробити з неї сопілку й заграти, то мерці оживуть, устануть з могил і повернуться з того світу.

Дуб

Дуб — символ сили, чоловічої могутності, священне дерево бога-громовика. Культ дуба існував у всіх індоєвропейських народів, це дерево було присвячене найголовнішому з богів: у Греції — Зевсу, в Італії — Юпітеру, в Німеччині — богові грому Донару. Кельтські жерці, друїди, вважали дуб найсвятішим із дерев. У литовців дуб присвячений Перкунасу — богові грому, блискавки й дощу. Щоб дочекатися багатого врожаю, чоловіки приносили жертви дубам, а жінки — липам.

Слов'яни обожнювали дуб як дерево громовержця Перуна, пов'язуючи його з вогнем та блискавкою. Особливо шанували дерево, спалене грозовим ударом: на його місці будували капища, в яких завжди горів "вічний" вогонь із "дубового древія"; а людину, вбиту блискавицею, вважали обраною богом. За християнства виникло повір'я, ніби під дубом ховаються від Божого гніву чорти, й саме тому стріли-блискавки часто влучають у стовбур. Із тієї причини й остерігалися переховуватися від грози під цим деревом. "Живий" ритуальний вогонь також добували з дуба. Давні українці мали свої священні гаї, у яких, згідно з їхніми віруваннями, мешкали боги, — там відправляли обряди, приносили жертви. За свідченням літописців, воїни київських князів Олега й Ігоря, пливучи Дніпром "у греки", зупинялися на острові Хортиці, щоб віддати шану Перунові й принести жертви кремезному дубові.

У народнопоетичній уяві дуб виступає в ролі світового древа. Він символізує світову вісь, яка сполучає верхній і нижній світи — живих істот і померлих предків, знаменуючи центр всесвіту. У казці герой, який відбуває випробування, пов'язані з обрядом ініціації, має потрапити на той світ: під дубом розташований вхід до підземного царства, по дубу можна залізти й на небо.

У казках дуб означає не так дерево-рослину, як особливе сакральне місце, з котрим пов'язана доля людини й біля якого відбуваються вирішальні для життя героїв події. У казках про Правду і Кривду або бідного й багатого брата на верхівку дуба сідають віщі птахи. Під дубом також збираються чорти, які розкривають секрети зцілення осліпленого героя, зачарованої царівни тощо. В іншій казці хлопець мусить виконати складне завдання. От іде він до коня та й сльозами обливається. А кінь каже: "Чого ти, хазяїне, плачеш?" — "Як же мені не плакати, — відповідає той, — як цар заставив дістати з моря сім та сім перлин". Кінь мовить: "Підеш до

моря, й залізь на високий дуб, а як вода розіграється, так хапай найбільшу рибину й держи її, поки вода не заспокоїться". Отже, й тут дуб — світове древо посеред моря, він поєднує буденний, земний світ із водною стихією, рибою — хтонічною істотою, і від цього древа залежить доля героя.

Згідно з міфологічними уявленнями, дуби існували ще до народження світу. Про це співають у світотворчих колядках:

А на тім морі ой два дубочки,
На тих дубочках два голубочки...
Стали радити, як світ сотворити...

Триєдина організація всесвіту прирівнюється до тричастинної будови дерева у величальній колядці господарю:

На твойому дворі дуб гіллянистий,
А в тому дубі та й три користі...
У корень дуба — сивії бобри,
Посеред дуба — ярії пчоли,
У версі дуба — ясні соколи.

Образ дуба, що ввібрав у себе міфологічні уявлення про світове древо як узагальнений символ творення життя, добра, бачимо у вірші Степана Руданського "До дуба":

... А ти, дубе, кріпись,
Ти рости та рости,
І до пекла дістань,
І у пекло заглянь,
І до хмари дістань,
І на небо поглянь...
І у силі, в добрі,
Як скала, затвердій.
І, як Бог світовий,
Над землею ти стій.

У давнину було поширеним вірування в те, що душа померлої людини переходить у дерево. Причому душі небіжчиків обирали для свого перевтілення переважно дуби. Це уявлення підтверджене реальним фактом давніх поховань у лісах, зокрема дубових, — на деревах чи під деревами. Воєвода князя Святослава, Ян Вишатич, після придушення в Суздальській землі повстання смердів у 1071 р. віз полонених волхвів до Шексни, там убивав їх, а тіла вішав на дубі. Під дубами закопували загиблих героїв, святих. За часів, коли поширення набула кремація небіжчиків, на дубах ставили горщи-

ки з попелом від поховального багаття. Жертовний характер цього обряду проступає в дитячій примовці-замовлянні: "Іди, іди, дощику, // зварю тобі борщику // в новенькому горщику // та поставлю на дубі: // дуб ізворухнеться, // горщичок розіб'ється".

У народів Сибіру померлих маленьких дітей ховали в колодах, які підвішували на дерева. Домовину, хрест та інші ритуальні предмети виготовляли з дуба ("труна" = "дубовина"). У казці "Юліанка, або Дерев'яне чудо" мовиться про те, як жінка одного пана, помираючи, наказала, щоб він одружився лише з тією, котрій підійде на палець той перстень, який вона йому лишила. Ходив пан по світу, але жодній дівчині перстень не прийшовся — тільки його доньці. "Ну, — каже, — тепер мусиш мені за жону бути". Щоб відкласти весілля, дівчина загадала пошити їй три плаття: золоте, оксамитове і... дерев'яне. Символіка останнього зрозуміла — це труна: "Дівчина дуже молилася, аби земля її примкнула, й таки цілком пропала в землю".

Сюжети легенд, у котрих ідеться про різні демонічні персонажі (перевтілених мерців), також пов'язані з уявленням про дуби як місце помешкання душ померлих предків. Так, південнослов'янські віли та скандинавські норни живуть у дуплах кремезних дубів. На величезні старі дуби злітаються в купальську ніч відьми, чорти і змії.

На трьох великих дубах сидів страхітливий птах Кук, який забивав усіх птахів, щоб побудувати з їхніх кісток палац. Згідно з повір'ями, не можна палити дубового листу, бо здійметься вітер (вітер, вихор, передусім, уособлює душі "заставних" мерців — померлих наглою смертю, самогубців, утоплеників, проклятих батьками дітей).

Найвиразнішим бачиться міфологічний зв'язок дерев із душами померлих предків на Зелені свята. Вважають, що у клечання (зелені гілки дерев, рослини) вселяються душі померлих родичів, які спускаються з того світу по деревах, вилазять із води, виходять із могилок. У суботу перед Зеленою неділею рубають листя з дуба, липи, клена, вносять у хату, кладуть на вікна, під стіл, під ліжко, "щоб тиї русалки ходили, щоб ноги у них не кололися"; вішають на портрети, ворота, колодязі — це для того, "щоб колихались русалки". В останній день на Русальному тижні русалки збираються на великому дубі, ходять навкруг дерева, співають пісень: "Стій, дубе, не торкайся, поп'ємо-поїмо та й розійдемося". Жінки вішають на дубах для русалок сорочки, а дівчата — вінки.

Шанували дуб і як родюче дерево (на ньому багато жолудів), тому обрядові дійства проти безпліддя відбувалися біля дуба, як і біля плодових дерев. На Поліссі зберігся звичай садити дубок, коли народиться дитина. Якщо дуб гарно росте, це вважається доброю прикметою. Це повір'я втілилося в казці, коли дерево сповіщало про стан героя: як під'їздив богатир до своєї домівки з перемогою — листя на дереві зеленіло, як потрапляв у скруту — скручувалось або з нього капала кров.

Дуб — чоловічий символ. У піснях він асоціюється з молодим парубком, козаком, а дівчина — з березою. Дітям так пояснювали їхню появу на світ: дівчинці казали, що її зняли, як на березі сиділа, а хлопчику — що його знайшли на дубі. Коли дуб і береза сняться в парі, вони віщують весілля. У любовній магії використовували тріски з дерев, узяті в тому місці, де зрослися докупи дуб із березою. З дубом пов'язані різноманітні народні засоби лікування. Дубова гілка й кора служать оберегами проти відьом та мишей.

Осика

У багатьох народів осику називають деревом повішених. В українських віруваннях осика — "нечисте", прокляте дерево. Проте, водночас, — і оберіг від нечистої сили.

У ліричній пісні протиставлено осику і березу. Береза виступає як символ радості, щастя, а осика — смутку й розлуки:

Як ми з тобою, любочка, совіталися,
Під білою березою цілувалися,
Під гіркою осикою розпрощалися!
Під білою березою всі цвіти цвітуть,
Під гіркою осикою все трава сохне...

Так само оцінюється осика і в переказах та християнських легендах. Найпоширеніша міфопоетична версія закляття осики — розповідь про те, як на ній удавився Юда. Спочатку, коли біблійний зрадник шукав дерево, на якому б йому повіситися, він обрав грушу, але вона була дуже колюча, тоді підійшов до берези, та вона так злякалася, що аж побіліла (відтоді в неї біла кора). Осика ж, яка прийняла Юду, була відразу проклята Богом, і відтоді вона весь час тремтить — листям тріпоче.

За іншими легендами, осика не вклонилася Богородиці під час утечі Святого Сімейства до Єгипту або не схилилася перед Божою Матір'ю, коли вона сповивала Сина, про що співається в колядці із Закарпаття:

Стала ся на хвильку спочивати,
Хвильку спочивати, сина повивати;
Стало їй ся, стало галуззя вклоняти,
Буччя і коріння і всяке творіння.
Лем ся не вклонила проклята осика...
Проклята осика! Бодай єсь ся трясла
До суду судного, до віку вічного!

В іншій легенді розповідається: коли Господь тікав від переслідувачів і сховався під осикою, вона раптом серед тиші затріпотіла й зашелестіла своїм листям. Спаситель злякався й промовив: "Щоб ти шелестіла і з вітром, і без вітру". Відтоді осика завжди тріпоче, навіть у тиху погоду. Подекуди це дерево називають "трепетою".

Звинувачують осику також у тому, що дозволила катам зробити зі своєї деревини хрест для розп'яття Ісуса Христа і цвяхи, якими його прибили до хреста. Тому вона покарана вічним страхом, труситься без причини, не дає плодів і не може заховати людину у своїй тіні.

Осика вважається місцем помешкання нечистої сили. В її корінні повно чортів, які справляють там свої бенкети й виводять дітей. "Осику чорт колише", — каже прислів'я. Про одного музику розповідають, як він вирушив до сусіднього села на весілля й натрапив на обгорілу осику, за якою йому привиділася хата. Вирішивши заночувати там, він зайшов усередину й побачив веселу компанію. Його запросили пограти. Він грав до півночі, й за кожну мелодію йому кидали в шапку купу грошей. Потім музика заснув, а коли прокинувся, не було ніякої хати, у руках він тримав повну шапку осикового листу, а скрипка його висіла на самісінькій верхівці дерева.

Як прокляте дерево, осику ніколи не використовували при спорудженні будинків, та й хату не ставили на тому місці, де росла осика (щоб родина не тремтіла від хвороб). Не дозволяють осиковою палицею бити людей або худобу (бо відразу "скрутиться"). У давнину на осиці вішали вбиту змію, щоб не ожила. Осиковим кілком як чопом послуговується відьма, коли доїть чужі корови: для цього їй достатньо встромити кілок у якесь дерево, що росте на її подвір'ї, і з нього потече молоко. На осикових дровах вона варить своє зілля. Чарівник, щоб зашкодити господарям нової хати, забиває осиковий кілок під будівлю.

Щоб викликати нечисту силу, також використовують осику. Так, чаклун викликає лісовика спеціальним замовлянням, стоячи на стовбурі дерева. Якщо йому треба перекинутися вовком, він

шукає в лісі осиковий пеньок, який забули перехрестити, коли зрубували дерево. Тоді він хапається зубами за його край і перекидається через голову.

Водночас, осика була й оберегом від нечистої сили. Якщо господар зробить тин із осикових кілків, відьма не підступиться до його корови. Вим'я корів підкурюють осиковою корою й листям. Для охорони помешкання від відьом тримають осику в хаті. З осиковою палицею від троїцького клечання не страшно ходити навіть уночі — нечиста сила не причепиться. Щоб повернути дитину, яку чорти підмінили своєю, "обмінка" треба покласти на осикові гілки або під осикове корито й бити так, щоб він кричав. Тоді нечиста сила забере своє чортеня, а жінці поверне її дитину. Відьма втрачає свою чарівну силу, якщо вдарити по її тіні осиковим кілком або притикою.

Щоб упізнати відьму, напередодні Івана Купала робили з осики борону й ховалися за нею у хліві. Але тільки цього засобу бувало недостатньо, як оповідається в бувальщині. "Унадилась до одного чоловіка відьма корову доїти. Оце він і задумав її піймати. Йому хтось наказав, що як сядеш у загороді за бороною, то вона тебе не побачить. Він так і зробив. Сів за бороною і сидить. Вона прийшла та зараз взяла гарячий кізяк та й положила йому за пазуху та й каже: "На тобі гостинець та й сиди до світа тут", — а сама корову подоїла та й пішла собі, а він просидів до самого світу з гостинцем за пазухою. Це, бачте, як уже сідати, так треба знати таку молитву: прочитав та й сів; а як не знаєш, так шкода сідати".

Особливо дієвою була осика в похованні "заставних" мерців — самогубців, потопельників, людей, померлих наглою смертю, а також відьом і чаклунів — усіх тих, що після смерті могли "ходити". Відомо, що чаклуни помирали довго й у страшних муках. Щоб допомогти їм померти й позбавитися від страждань, у стелі або даху осиковим кілком робили отвір, через який мала вийти душа помираючого. Могили упирів протикали осиковими кілками, а на груди мерцеві клали осиковий хрестик. Віко у труні робили також із осикових дощок. Усе це повинно було перешкодити упиреві підняти кришку й вийти з домовини. Таке поховання зображено в поемі Тараса Шевченка "Осика":

Пастухи в селі сказали,
Що коло могили
У калюжі стару відьму
Чорти утопили.
Найшли її, громадою

Без попа сховали
На могилі й осиковим
Кілком пробивали.

Застосовували осику і в народній медицині. У стовбур дерева вкладали волосся та обрізки нігтів хворого й забивали отвір осиковим кілком; вішали на осику його одяг; сідали на пеньок тощо. На неї, як на "нечисте" дерево, прагнули перенести хвороби, замовляли: "Осико, осико, візьми мою пропасницю, дай мені легкість!".

Мак

Мак є одним із найпопулярніших образів світової міфології. Він символізує зв'язок зі світом мертвих, є знаком неприродного спокою, смертельного сну. Великий інтерес до цієї рослини легко пояснити її природними особливостями: яскравими квітами, незвичною формою плоду (макової коробочки), надзвичайно дрібним насінням, що має своєрідний гіркуватий смак, і, зрозуміла річ, наркотичною дією на людину.

До нашого часу дійшло багато міфів, легенд, повір'їв про мак, де ця рослина символізує родючість або ж є оберегом від нечистої сили.

В українській загадці описано, на перший погляд, звичайний процес проростання й дозрівання цієї рослини: "Крізь землю пройшов, червону шапку знайшов. Шапку зняв — дітей приспав". Проте, замислившись глибше над цим маленьким зразком нашого фольклору, можна зрозуміти, що тут сказано ще й про незвичайну, приховану від стороннього ока сутність. У загадці аж три деталі вказують на підземне (читай: потойбічне) походження рослини, а значить, і на її зв'язок із культом предків. "Крізь землю пройшов" — тобто вийшов не із землі як із ґрунту, що розділяє нижній та верхній світи, а саме з підземного світу. Знайшов шапку кольору підземного вогню — деталь, що часто зустрічається в описах зовнішності демонічних істот. "Шапку зняв — дітей приспав", — ідеться не просто про наркотичні властивості маку, а про стан неприродного сну, в якому, за народними повір'ями, перебувають душі небіжчиків.

У міфології давніх греків ця квітка була присвячена Гіпносу — богові сну, братом-близнюком якого був Танатос — бог смерті. За допомогою маківок Гіпнос заспокоював людей, насилав на них солодке забуття. Маки, згідно з міфом, приспали богиню Деметру, коли вона шукала свою доньку, викрадену богом підземного царства.

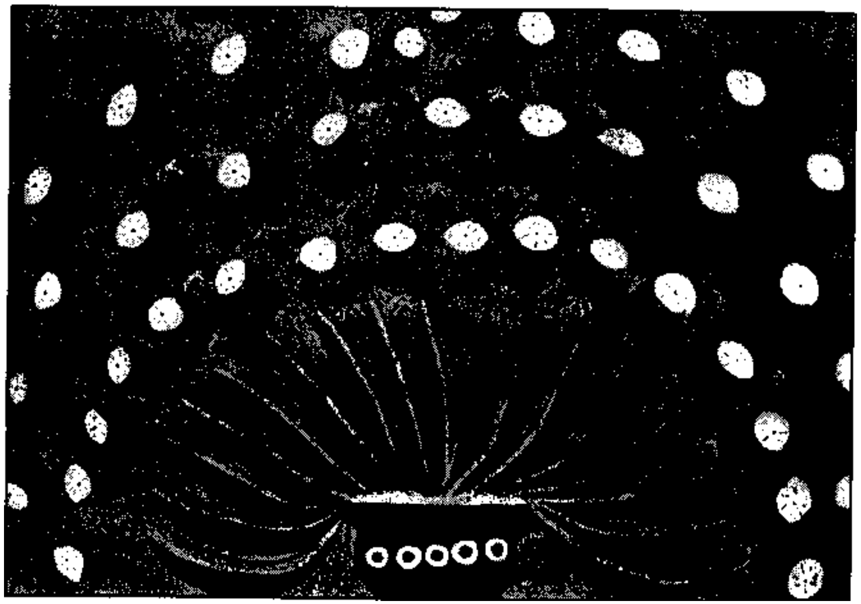
Увагу до наркотичних властивостей маку засвідчують численні народні приказки. Про нерозумну, недосвідчену людину говорять: "У нього ще мак цвіте в голові". На позначення стану запаморочення існує вираз, у якому теж є вказівка на мак — "у голові макітриться", адже макітра — це посуд для розтирання маку. Те саме говорилося, коли людина не здатна нормально сприймати ситуацію. Народні приказки "вскочити у мак" та "вискочити як козак з маку" означали недоречно сказане слово чи недоладний учинок. У них не тільки підкреслено неадекватну поведінку людини під дією наркотичних речовин, а і вказано на мак як на рослину, за посередництвом якої вступають у зв'язок із іншим світом, де "все не так як у людей".

Вираз "спить як після маківки" означає міцний сон подібно до "спить як убитий", "спить як мертвий". Ще один вираз, де ця рослина означає непорушність, мертвотність, статичність, — "маком сісти" (це про довічне дівування, тобто неможливість перейти з одного стану в інший). Цей самий вираз вживався як магічна формула-проклін: "Щоб ти маком сів (сіла)".

Інший вислів, "розсипатися на дрібний мак", означав безвихідне становище, загибель і також міг бути побажанням ворогові. Тут метафора пов'язана із дрібним насінням маку. Часто в казках та легендах про смерть героя мовиться "посікли його на дрібний мак" — тобто на маленькі шматочки. Вираз "розсипатися на дрібний мак" слід розуміти таким чином: хай твоя справа загине, розсиплеться, щоб її не можна було зібрати, як не можна зібрати дрібного маку.

Дрібні розміри макових насінин є однією із причин їх широкого використання в чаклунстві. Ось один із народних рецептів, як нашкодити своєму ворогові. Потрібно змішати з маком відбиток ноги того, на кого спрямовані чаклунські дії, і вкинути йому на подвір'я. Тоді людина швидко загине. Насіння маку розкидали навколо могил тих людей, яких вважали відьмаками. У численних народних легендах про зустріч живої людини з упирем мак фігурує як засіб порятунку. Перед купальською ніччю господині обсіюють зернятами самосійного маку-видюка господу — аби нечиста сила не потурбувала.

Якщо родичі померлого боялися, що небіжчик "ходитиме", після похорону, вони, повертаючись із цвинтаря додому, розкида-

Марія Приймаченко. Маки

ли мак. Мак і ціпок клали у труну бабі-бранці. Коли на тому світі до неї чіплятимуться діти, яких вона прийняла мертвими, баба відганятиме їх ціпком і розкидатиме мак. Доки вони збиратимуть насіння, баба тікатиме.

Чому ж представники світу померлих не могли пройти повз макове насіння, а мусили його зібрати? Мак був ритуальною стравою, пов'язаною з культом мертвих, отже, розсипане макове насіння сприймалося мерцями як жертовна їжа. Хоча у прислів'ях мак зазвичай позначає відсутність чогось, зокрема їжі ("і макової росинки у роті не мав"; "одержав дулю з маком", "сім літ мак не родив, а голоду не було"), але, за міфологічним мисленням, на тому світі все навпаки. Саме тому, що на цьому світі мак міг бути лише одним із компонентів страви, у світі мерців він сприймався як повноцінна їжа. В українській народній кухні мак давали в ті страви, які первісно вважалися ритуальними: кутя, пиріжки, вареники, коржі, бублики з маком. Подекуди з маку робили хрестик на пасці. Усі ці страви у давні часи приносили в жертву духам померлих предків.

Вироби з тіста, посилані чи наповнені маком, пов'язувалися з поховальними обрядами. З давніх-давен це була жертовна страва, присвячена духам землі, тобто предкам. Хліб, печиво, пиріжки символізували самого небіжчика. Колективне споживання такої страви мало відродити померлого в тілах інших людей і в такий спосіб, через його посередництво, поєднати людську спільноту зі світом предків.

На Святвечір, коли відбувалася спільна вечеря роду, на яку збиралися духи всіх померлих кревних, варили кутю (кашу з пшеничного або ячмінного зерна, приправлену товченим маком). Спеціально для душ кутю й узвар ставили колись на підвіконнях. По одній ложці куті разом з іншими стравами роздавали всім тваринам, що були в господі, це мало принести їм здоров'я в новому році. Коли сідали за святкову вечерю, то першу ложку куті підкидали до стелі — щоб добре велося в господі. Якщо кутя прилипне, то наступного року буде багатий урожай.

У численних слов'янських дитячих примовках мак згадується у зв'язку із птахами: зозулею, вороном, шулікою, орлом тощо. Птаство єднає світи живих та померлих, а тому знає чимало недосяжних людині таємниць. Отож і мак, згадуваний поряд із пернатими, має стосунок до культу мертвих. Колись дитячі примовки були частиною ритуалів ушановування предківських духів. До нас залишки цієї обрядовості дійшли у вигляді ігор, супроводжуваних спеціальними пісеньками, діалогами, примовками, зміст яких без знання ритуалу важко зрозуміти.

У весняних забавах молоді є чимало ігор, пов'язаних із маком. Можливо, мак у них символізував природу, яку людина намагалася пробудити від зимового сну. Приміром, довкола Маківки (великого опудала, вбраного стрічками й квітами, або ж найкрасивішої дівчини гурту) зі співами водили хоровод. Характерно те, що протягом гри обрана Маківкою дівчина має нерухомо сидіти в центрі кола. Лише після того, як мак "дозрів", Маківка "оживає", але це відбувається з допомогою інших гравців. Про вродливу людину кажуть: "Цвіте як маківка". Хоча надзвичайна краса вважалася в народі явищем нечистим (як і надзвичайний талант, розум чи багатство), саме тому відьом та чаклунок народна уява, буває, зображує чарівними красунями.

В іншій весняній грі — "Чижик" (або "Соловейко") в центрі кола стоїть дитина (чижик), у якої всі інші учасники гри запитують, співаючи:

Чижику, чижику, пташечко маленька,
Скажи нам, скажи нам, як у полі сіють мак?

Далі в нього так само розпитують, як мак сходить, росте, цвіте, зріє, як його ріжуть і їдять. "Чижик" усе показує встановленими правилами гри рухами, приспівуючи: "Ось так, ось так...".

Влітку, на свято Маковія (14 серпня) заведено святити в церкві квіти (чорнобривці, гвоздики, волошки) й мак. Цієї пори мак уже дозріває, отож це своєрідне свято макового врожаю. Тоді в українських родинах готують обрядову страву — шулики. Для цього печуть прісні коржі, кришать їх у миску й поливають смачною юшкою з товченого маку, меду і води.

Коноплі

Коноплі, за народною міфологією, асоціюються з потойбічним світом, передусім із русалками, проте їх значення тільки позитивне. Навіть застосовувані під час магічних дій, коноплі виконують роль захисного зілля. Ця рослина пов'язана також із коханням та шлюбом.

Коноплі, так само, як і мак, — рослина з наркотичними властивостями. У народі про людину, яка повелася недоречно, безглуздо, ніби несповна розуму, кажуть: "Вискочив як Пилип з конопель", — маючи на увазі стан запаморочення. Водночас коноплі, на відміну від маку, більше асоціювалися з шанованим світом предків, ніж із ворожим чаклунським потойбіччям. Тому найперша й найпоширеніша функція конопель — захисна. Так, конопляну нитку натягують на дорозі, коли додому повертається стадо корів. Вірять, що це допомагає виявити відьму за поведінкою її корови. Коноплі разом з іншими рослинами палять на вигоні під час свята Івана Купала. Вважають, що відьма відчуває через це нестерпний біль у нутрощах. Це змушує її бігти до вогнища, і в такий спосіб дізнаються, хто з жінок є відьмою. Про це співається: "На вигоні вогонь горить — у нашої відьми живіт болить".

У західних слов'ян і в Україні коноплі застосовували під час ворожінь на свято Андрія. Дівчата, виконуючи певні обряди й розсипаючи конопляне насіння, зверталися до святого із проханням відкрити майбутнє: "Андрію, Андрію, конопельки сію, дай мені знати, чи будуть мене заміж брати?". Св. Андрій у даному випадку виступає як предок роду, а розсипане конопляне насіння — як жертовна страва. Таку саму роль відіграє розтрушування конопляного насіння навколо криниці під час іншого різновиду ворожіння — "слухання". Якщо людина хоче вивідати своє майбутнє чи долю когось із близьких, вона виходить на вулицю, йде до криниці, розсипає навколо неї насіння й питає про те, що її цікавить. Відповіддю будуть ті звуки, які людина почує і розтлумачить.

Розповідають, що до вродливої дівчини може вночі літати вогняний змій, який ссе їй груди. Тоді дівча марніє, сохне, але позбутися такого незвичайного коханця можна лише в один спосіб. Потрібно, сівши на порозі, розчісувати волосся, а поруч покласти конопляне насіння і гризти його. Коли прилетить змій і спитає: "Що це ти робиш?" — треба відповісти: "Волосся чешу". — "А що їси?" — "Воші". — Почувши таку відповідь, здивований гість із потойбіччя подасться геть і більше не прилітатиме. У той самий спосіб можна припинити "ходіння" мерців, якщо вони занадто наполегливо відвідують своїх живих родичів.

Коноплі тісно пов'язані з легендами про русалок, адже ці міфічні істоти, за народними віруваннями, є духами предків. Русалок можна побачити на конопляному полі влітку, особливо на Зеленому тижні. Тут вони бавляться, почуваючись досить безпечно. Зелені стеблини конопель у народній уяві асоціюються з русалчиним волоссям, тому в білорусів дівчині, яка розчісує косу, бажали: "Русаука табе у каноплях". Вірили, що від цього волосся буде довге й густе. Свічки зі стеблин конопель подекуди використовують в обряді "проводу русалок".

Коноплі віддавна мають і сексуальне значення. У жартівливій народній пісні співається:

Прийшов кум до куми
Конопелечок мнять.
Він мняв, приминав,
Наминаючи, казав:
— Кумко, глубко, кумко моя,
Хто б тобі наминав, якби не я?
Прийшов кум до куми
Полотенечка ткать.
Він ткав, натикав,

Натикаючи, казав:
— Кумко, глубко, кумко моя,
Хто б тобі виткав, якби не я?

У даній пісні бачимо виразну символіку такого характеру. До речі, кажуть, що дітей знаходять на конопляному полі. Отож-бо знову бачимо зв'язок конопель зі світом предків, адже діти, за міфологічними уявленнями, приходять саме звідти. На зв'язок конопель із плодючістю вказує такий обряд: на свято Введення жінки, які хотіли мати дітей, сідали голі на призьбі й пряли самосівних конопель. Вірили, що це допомагає завагітніти. Конопляною олією змащували вим'я корів — щоб телилися та давали багато молока.

У народі вирощування конопель мало суто практичне значення: з вимочених та оброблених у певний спосіб конопляних стеблин робили пряжу та нитки для виготовлення тканини. Можливо, саме тому коноплі так приваблюють русалок, що вони, судячи з народних переказів та обрядових пісень, постійно страждають від нестачі одягу.

Сиділа русалка на білій березі,
Просила русалка в дівочок сорочки.

Виготовлення конопляних ниток — справа дуже копітка. Для того, щоб виростити коноплі, зібрати і правильно обробити їх, потрібно дуже багато знань та вміння. Наприклад, час посіву конопель пов'язаний не лише з календарним терміном, а й з місцем розташування коноплянника: на високих місцях коноплі висівають рано, у низинах — пізніше. У першому випадку буде добрий урожай пряжі, у другому — насіння. Кажуть: "Як посіять коноплі під дощ, то будуть рясні, а як у годину (погожу днину, — *прим, авт.)* — обридні". Для того, щоб коноплі були м'які та "жовті, як віск", сіяч має перед початком роботи з'їсти кілька яєць, а шкаралупи розкидати по полю зі словами: "Роди, Боже, щоб була плосконіша". Лише після цього можна починати засів. Це було своєрідне жертвоприношення, що мало забезпечити добрий урожай.

Обробка конопляних волокон (зокрема вимочування) так само суворо регламентувалася календарними заборонами. Не можна було мочити коноплі навесні до св. Миколи (9 травня), а восени — проти Пречистої (8 вересня) та Здвиження (14 вересня). Якщо хтось порушував заборону, то вірили, що "буде утопленик з того роду". Якщо ж нагальна потреба все-таки примушувала

господарів до цієї роботи, то у воду разом із коноплями клали будь-який залізний предмет. Починаючи мочити коноплі, примовляли: "У воду, як вовк, а з води, як шовк". Тут бачимо вказівку на міфологічну зміну природи даної речі після переходу через воду. Загалом у всіх описаних обрядах коноплі тим чи іншим чином виявляють приналежність до культу предків та світу померлих. Це й календарні заборони, пов'язані з обробітком конопель, і зв'язок із водою, і своєрідні жертви, роль яких виконує яєчна шкаралупа під час засіву чи залізо при вимочуванні конопель.

Конопляне листя чи насіння застосовують також у народній медицині. Конопляною олією мастять місця опіків. Цією ж рідиною радять змащувати тіло людини, ураженої блискавкою. За народними розповідями, пара від смаженого конопляного насіння полегшує зубний біль.

Барвінок

Ця вічнозелена в'юнка рослина стала символом життєдайної енергії та невмирущості. Насамперед, барвінок пов'язаний із весільною обрядовістю й незайманістю. Окрім того, він є символом добробуту.

Барвінковий вінок в українських піснях символізує кохання та жіночу вірність або ж є засобом "імітування вірності" — як, скажімо, в загальновідомій пісні "Несе Галя воду":

Стелися, барвінку,
Буду поливати,
Вернися, Іванку,
Буду шанувати.
— Скільки не стелився,
Ти не поливала,
Скільки не вертався,
Ти не шанувала.

У цій пісні, як і в багатьох інших, барвінок символізує чоловіче начало. З барвінком часто буває порівняно молодого козака:

Ой ти, козаче,
Ти, хрещатий барвіночку.

Хто ж тобі постеле
У дорозі та постілоньку?

Або ж:

— Ти, дівчино, сіра вутко, чи сватати хутко?
— Козаченьку-барвіночку, в тую неділечку.

Або в такій пісні:

Зелений барвіночок,
Чом не рано цвітеш?
Ти ж, мій милий, чорнобривий,
Не по правді живеш.

Барвінок вплітали у купальські вінки, які потім пускали за водою. При цьому могли співати такої:

Ой, не стій, вербо, над водою,
Та не пускай зілля по Дунаю.
Ой, Дунай море розливає,
І день, і ніч прибуває,
У вербі корінь підмиває,
А зверху вершок усихає.
З верби листя опадає.
Стань собі, вербо, на риночку,
У крищатому барвіночку,
В запашному васильочку.

У наведеній пісні йдеться про очікування дівчиною-вербою своєї долі. Поетичний вираз "стати на риночку у крищатому барвіночку" означав одруження, яке часто в народній обрядовості має риси торгів.

У фольклорі образ посіяного барвінку означає кохання:

Ох і не стелися,
Хрещатий барвінку,
Та і по крутій горі...
Гей, не втішайтесь,
Злії вороженьки,
Та пригодоньці моїй!

Значно рідше барвінок вказує на буйні парубоцькі забави:

Ой на горі василечки сходять,
Під горою барвінок послався.
Під горою барвінок послався,
А вдовин син розпився, розгулявся.

У народних піснях витоптаний барвінок чи зів'ялий барвінковий віночок означає втрату дівочої цнотливості.

В вишневім садочку
Скопаю я грядочку,
Посію я васильок
І хрещатий барвінок.
Где ся взяв мій миленький,
Пустив коня у барвінок,
А сам пішов у васильок.
Кінь барвінок витоптав,
А сам васильок вищипав.

Відповідно, косити барвінок — давати волю прагненням любощів:

Запросила козаченька
Косити барвінок.
— Коси, коси, козаче, низенько,
А ти, милий, чорнобривий,
Присунься близенько.

Те ж саме означає, коли мовиться про "випасання коня" в барвінку. Адже кінь — це символ чоловічої статевої сили:

З рубленої криниченьки води набирала.
З дубового відеречка коня напувала.
В зеленому барвіночку коня випасала.
Чи ж я тебе, козаченьку, та й причарувала?..

Коровайниці, тобто жінки, які брали участь в обряді випікання весільного короваю, заквітчувалися вінками з барвінку. Це було своєрідним побажанням довгого та щасливого життя молодому подружжю. А сам весільний вінок для молодої дружки зазвичай робили з барвінку та з калини:

Ой в долину, дружечки, в долину,
Да по червоную калину,
Да по хрещатенький барвінок,
Молодій Марійці на вінок.

Гільце — весільне деревце, що символізує дівоцтво молодої, — також оздоблюють калиною і барвінком:

Гільце-деревце з ялини,
Із червоної калини,
Із хрещатого барвінку,
Із запашного васильку.

Барвінок є символом добробуту. Букетики з барвінку роздає на хрестинах баба-бранка, щоб дитина була здорова і ні в чому не мала нужди.

Епітет "хрещатий" уже став постійним для цієї рослини. Хрещатим називають те, що формою нагадує хрест. А в барвінка — хрещаті листочки. Ця рослина — вічнозелена. Навіть із-під снігу можна дістати живі барвінкові пагони. Оскільки барвінок символізує щось постійне, вічне, таке, що не минає, його часТо садять на могилах, а у фольклорі іноді трапляються згадки про нього у зв'язку зі смертю.

Існує припущення, що колись барвінок був священною рослиною підземного божества, господаря потойбіччя.

Братки

Ця синьо-жовта квітка (інші її назви: братики, брат-і-сестра, фіалка триколірна, у росіян — Іван-да-Мар'я) є уособленням міфологічних уявлень про кровозмішання брата і сестри — вогню і води, яке мало світотворче значення.

Давньоукраїнська легенда повідомляє: "Цар Вогонь і цариця Водиця світ сотворили". У багатьох українських легендах та піснях розповідається про хлопця й дівчину, які полюбилися, не знаючи, що вони — брат і сестра. Коли ж закохані довідалися про свою кревну спорідненість, вони вирішили померти, не бажаючи жити у гріху. "Підем, сестро, в темний ліс: нехай же нас звір поїсть", — співається в пісні, проте звірі їх не чіпали й земля не приймала. Тоді вони перетворилися на незвичайні квіти, що цвітуть одразу синім і жовтим цвітом, люди назвали ту рослину "братками":

Ходім, сестро, ярами — розсіймося цвітами.
Ой ти будеш синій цвіт, а я буду жовтий цвіт.
Будуть люди квіти рвать — будуть з нас гріхи знімать.

Причиною міфологічних перетворень, як відомо, бувають якісь порушення звичаєвих норм, законів народної моралі. В основі народнопоетичних творів про квіти-братки лежить інцест, мотив, особливо популярний у купальських піснях. Свято Купала розглядають як момент світотворення, яке відбулося внаслідок шлюбу божественних близнюків — вогню й води. Створення світу — єдиний випадок кровозмісного шлюбу, який позитивно оцінюється в народній свідомості.

Утім, шлюби між братом і сестрою в давніх народів не були чимось винятковим. Особливо у царських родинах. Від таких шлюбів чекали впливу на родючість, а відтак сподівалися на добробут узагалі. Є думка, що сестру і брата — шлюбну пару — колись приносили в жертву на честь свята сонця й води. Вони були обранцями, які присвячувалися божествам і водночас заступали їх. Дійство набувало значення сакрального космогонічного акту.

Пізніше інцест був заборонений у звичайному житті. Шлюбові вогню (Купало—дух—життя—мить—Іван) і води (Марена—матерія—смерть—вічність—Марія) присвячувалося свято Купала. Тут бачимо й вогнища, через які перестрибують, щоб очиститися, й купання або обливання водою.

Уже пізніше, ймовірно, склалося уявлення, ніби порушення закону каралося умертвінням самої тільки дівчини. Адже для купальських пісень характерним мотивом є потоплення сестри з подальшим перетворенням ("З моря вода, то моя врода, біла береза — то моє тіло, червона калина — то моє личко") або ж мотив, спільний для фольклору східних і західних слов'ян: "брат сестру зарубать хоче", а дівчина просить не рубати її у суботоньку, а зарубати в неділеньку, та покласти край доріженьки, обвити васильками й барвіночком. Тобто змальовується типова картина ритуального поховання — імітації весілля (коли помирала невіддана заміж дівчина, її ховали як наречену).

Мотив порубання, посічення, розсіювання має своє міфологічне обгрунтування й пов'язаний із релігією помираючого й воскресаючого божества рослинності, відомого в усьому світі від глибокої давнини аж до принесеного в жертву Христа. До ритуалу входило потоплення, порубання або розшматування жертв або атрибутів божеств: їх знищували для того, щоб вони відродилися заново — вже не у плоті, а на лану, в буйній рослинності.

Братки в наш час українці часто садять на могилах померлих родичів. Швидше за все, причиною цього є пам'ять про першопредків — брата і сестру, від яких народився світ.

Папороть

Папороть, згідно з повір'ям, цвіте лише раз на рік — у купальську ніч. Причому розкривається її чарівна осяйна квітка на єдину мить. Це стається рівно опівночі, вона тріскоче й займається водночас блакитним полум'ям.

Хто зірве квітку папороті — той усе знатиме, розумітиме мову дерев і звірів, стане ясновидцем. Особливо щастить тому, хто, зірвавши цвіт папороті, зможе "зашити" його у шкіру долоні. Для цього слід зробити розріз у лівій руці, й запхати в нього квітку. Легенди про цвітіння папороті перегукуються з оповідками про таємничу "розрив-траву", за допомогою якої можна відімкнути будь-який замок, а також віднайти скарби.

Квітку папороті стереже нечиста сила. Тому кожен, хто хоче отримати чарівну квітку, повинен насамперед перемогти самого чорта. Кущик папороті сміливець знаходить напередодні. А надвечір іде до нього, креслить довкола себе й папороті освяченим дванадцять разів ножем захисне коло, стелить скатертину, теж освячену, кропить папороть святою водою і починає молитися. Вже після дев'ятої вечора починаються страхіття. Чорт кидає деревами й камінням, стріляє, намагається наїхати на сміливця. Проте він має силу тільки поза колом. Рівно о дванадцятій папороть розцвітає, і квітка миттю летить на простелену скатертину. її слід швиденько згорнути й заховати за пазуху. І чимдуж тікати, не озираючись.

Проте буває так, що люди за чортячими насланнями навіть не встигають побачити цвіту. Одна з легенд розповідає, як чоловік надибав папороть, що росла навіть не в лісі, а в нього на подвір'ї, під самим ґанком. І той чоловік вирішив сісти вночі й, коли вона зацвіте, — схопити. Та ось і дванадцяту пробило, а він не побачив, як розквітла ота папороть, і йому "щось таке зробилося", що ішов, ішов не знати куди. Аж на третій день додому втрапив.

Буває, люди володіють цвітом папороті, але не відразу це помічають. Так, легенда розповідає, про одного селянина, який із доброго дива загубив волів. Коли ж пішов до лісу їх шукати, то йому до личака потрапив цвіт папороті. Завдяки йому селянин не тільки дізнався, де його воли, а й довідався, в яких місцях заховані скарби. От він уже йшов лісом і розмірковував про багатства, які бачив своїми. Раптом до нього наблизився розкішно вбраний пан і запропонував обміняти старі личаки на його чоботи. Селянин погодився, взув чоботи, а панок тим часом зник. І як тільки не стало в селянина його личаків, він позбувся своїх незвичайних знань, навіть дурнішим став, ніж доти був.

Цвіт папороті вказує на заховані в землі скарби. Згідно з українськими повір'ями, квітку папороті легко знаходить змій. Існує легенда про те, що чорт зриває в лісі справжній цвіт папороті, щоб подарувати його своїй коханій дружині-відьмі. Натомість він залишає на кущі відбиток своєї руки, який цілу ніч світиться синім вогником. Саме цей чортів знак указує на закопаний поблизу скарб. Вважали, що схованими скарбами чорт віддячує землі за подарунок. Ось чому про щедру подяку говорять: "Заплатив як чорт за папороть".

З легендами про добування цвіту папороті до наших днів дійшло відлуння міфу про поєдинок героя-громовержця зі змієм — володарем потойбіччя, власником величезних підземних багатств і скарбів.

Із сяючим цвітом папороті порівнюють весільний вінок молодої, про який іще кажуть:

Не вогонь то горить, полум'я палає,
на нашій Марійці злотний вінок сяє.

Або:

То ж не папороть цвіте,
Матінка вінок кладе.
Злотними рученьками,
Добрими гадочками.

Часник

Часник у міфологічному світогляді має кілька значень, часом зовсім протилежних. Найперше — захисне. Часник захищає і від хвороб, і від нечистої сили. Також він є "замінником" людини: голівка часнику чудодійним чином пов'язується з людською головою. Проте дехто вважає часник і "бісівським зіллям"...

Здавна відомо, що нечиста сила боїться часнику. Тому рекомендується брати із собою часник, коли йдеш до лісу. Люди вірять, що це порятує від лісниць — лісових істот жіночої статі, які дуже

подібні до русалок, але значно небезпечніші за них. Часник радять носити також протягом Зеленого тижня, коли на землю виходять русалки. Захищену в такий спосіб людину вони не чіпатимуть, а лише танцюватимуть коло неї, приспівуючи:

Якби не лук, часник, не одолен-зілля,
Мати синка породила, ми би його взяли.

Слов'яни вірили, що часник, посаджений на хаті, вбереже її від блискавки.

Часник входить до багатьох різдвяних страв, про нього є згадки в колядках та щедрівках:

...Сійся-родися жито-пшениця,
Часник, як бик,
Цибуля, як дуля...

Порівняння часнику з биком пов'язане зі східними впливами. На Сході, де існує культ місяця, й бик, і часник є лунарними символами. Один — завдяки формі рогів, другий — через форму зубочків.

У петрівчаній пісні співається:

Ой на городі часник, часник,
Стоїть Василько, як бик, як бик.
Ой на городі печериця,
Стоїть Тетяна, як телиця.

На Поліссі, щоб зробити зброю влучною, мисливці радили ось що. Потрібно взяти язик гадюки, вершечки з дев'яти осик та дуже гірку часничину, усе це поєднати, відслужити над сумішшю дев'ять служб, потім покласти на землю й дев'ять разів окреслити коло. Після цього зробити дірочку в постолі під п'ятою і носити деякий час. А насамкінець — змастити цим рушницю, й вона влучатиме в будь-яку ціль.

Часник, пророщений через зміїну голову, слугує для викриття відьми. Якщо перо з такої часничини почепити на шапку й піти на недільне богослужіння, то по виході з церкви підбіжить відьма і спробує зірвати шапку з голови. Тоді треба швидко тікати додому, бо якщо їй це вдасться, то власникові шапки загрожуватиме страшна небезпека. Адже, за народними уявленнями, шапка — магічний оберіг, а заволодіти чиєюсь шапкою — все одно, що заволодіти думками людини.

Голівка часнику в народній уяві асоціювалася з людською головою, тому часник застосовувався в магічних обрядах. Очевидно,

вірування стосовно його магічної сили пов'язані також із його антисептичними властивостями. Так, часничину клали до колиски немовляті або під подушку дорослому, щоб відігнати безсоння. З одного боку, тут знову бачимо захисну функцію часнику, з іншого — елементи так званої імітативної магії. Голівка часнику мала збити з пантелику злих духів, які сприйняли б її за людську голову й наслали б безсоння на рослину, а не на людину. Відомо, що в Давньому Римі часничини клали під фундамент новобудови, замінюючи ними звичайну людську жертву. Про стійку асоціацію часничини з людською головою також свідчить загадка: "Що то за голова, що лиш зуби й борода?".

Різкий часниковий запах та незвична форма "цибулини" спровокували появу переказів, у яких часник показаний як бісівське зілля. Подейкують, що ангел не залітатиме до хати, де увечері їли часник. Також вважається, що людина, яка з'їла часничину, протягом дванадцяти днів є нечистою, і їй гріх ходити до церкви. Навіть ангел-охоронець на цей час нібито відступається від людини. Походження часнику також пов'язують із нечистою силою. За однією з легенд, часник — то зуби померлої чаклунки, що проросли з могили, тому їсти його — гріх. Дуже гіркий часник в Україні називають "гадячим" або ж "москалем". Вираз "товкти на когось часник" означає розпочинати якусь лиху та підступну справу: "Вже на мою голову чорти часник товчуть". Інший стійкий вираз — "втерти часнику" — означає добряче провчити, зазвичай — побити кого-небудь: "Зараз як втру тобі часнику, то знатимеш".

Потойбічна природа часнику поєднувала його з чоловічим божеством "низу". Можливо, тому вважалося, що ця рослина стимулює чоловічу силу і є любовним зіллям, здатним привернути кохану чи коханого. У народних піснях часник згадується у зв'язку з еротичними мотивами:

Прийди, прийди, сама буду,
Скину фартух, напну буду,
А з запаски зроблю двері,
Сама ляжу на постелі.
Прийди, прийди сам, сам,
Щось тобі дам, дам —
Зеленого часнику,
Припаде тобі до смаку.

Оберегів в українського народу існувало дуже багато. Одні були пов'язані з конкретними життєвими ситуаціями, обрядами, ритуалами (як, скажімо, різноманітні атрибути весілля, хрестин тощо). Інші супроводжували людину постійно — від народження чи, принаймні, від певного часу в її житті (ініціації, вступу в шлюб) і до смерті. Усі ці речі, на перший погляд, такі несхожі між: собою, об'єднувала віра наших предків у їх доброчинну магічну силу.

Оберегами прийнято називати магічні засоби, які охороняють людину та її найближче довкілля (дім, худобу, врожай тощо) від усілякої небезпеки: нечистої сили, чарів, хвороб, хижого звіра тощо. Суть оберега — в тому, щоб створити магічну перешкоду між об'єктом, який перебуває під опікою, і навислою загрозою, чудодійним чином сховати, заступити людину чи річ, зробити її невидимою, нейтралізувати згубну силу або знищити її, відігнати небезпеку, наділити опікуваний об'єкт захисними властивостями і здатністю протистояти злу. Як обереги, використовували спеціальні ритуальні предмети або їх рештки. Найпоширенішими оберегами, до яких вдавалися в будь-якій ситуації, були тексти, предмети і дії з християнською символікою (молитва, хрест, освячена вода тощо). Проте в українського народу існувало й багато давніших оберегів — пов'язаних не з релігією, а саме з міфологією дохристиянських часів та віруваннями в тотеми.

Писанка

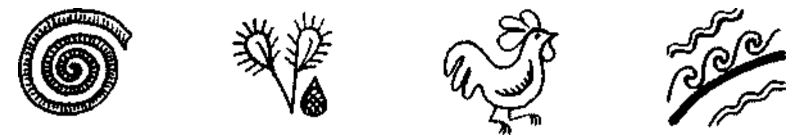
Писанка, як символ весняного відродження природи, відома багатьом народам світу. Історія писанок сягає в далеке минуле. Християни, які перейняли звичай писати писанки, побачили в ньому знак воскресіння й вічного життя. Писанка стала символом радості, всепрощення й великоднього привіту.

Мудрі представники старшого покоління кажуть: "У світі доти існуватиме любов, доки люди писатимуть писанки". І справді, тільки велика любов може творити такі дива гармонії та уяви. Кожна писанка — це окремий малесенький світ. Тут і небо із зорями, і вода з рибами, і древо життя з оленями й птахами, і засіяне поле, і триверхі церкви — усе це вимальовано в певному порядку для того, щоб підтримувати лад та рівновагу і в нашому, великому світі.

На писанках найбільше бачимо знаків сонця, адже саме яйце — кругле, з ясним жовтком — бачилося до нього подібним. Символічними знаками на магічному яйці людина кличе до себе тепло й добробут, візерунки на писанці стають немовби мальованою молитвою.

Кожен орнаментальний мотив і колір — це ніби окрема літера абетки. Поєднуючись на писанках, ці "літери" творять послання, охоронну молитву за того, кому призначений оберіг. Різні місцевості України мають свої особливі орнаменти й кольори, так само, як говірки й діалекти. Проте загалом мова українських писанок — спільна.

Ось що пише про це Українська загальна енциклопедія: "Серед писанок можна вирізняти характерні групи для деяких околиць. Для Побужжя прикметний рослинний орнамент і сполука червоних і жовтих площин на чорному тлі. Полісся, Волинь, Надзбручанське Поділля мають писанки з перевагою ясно-червоного тла. Подніпров'я дає широкосиметричні поля, де укладаються мотиви (часто рослинні), виведені товстими лініями. Наддніпрянське Поділля знає чорні писанки, деколи з іншим темним тлом і блідим, контурно виведеним рисунком. Гуцульські писанки ясні, писані жовтими й білими контурами на червоному тлі, часто, буває, трохи зеленої, чорної і синьої фарби, — геометричний орнамент дрібненькою мозаїкою покриває поверхню. Бойківські писанки переважно двобарвні, часто з вишкрябаним мотивом. Двобарвні також писанки західних околиць, вони повторюють мотиви бага-

Основні символічні знаки на українських писанках

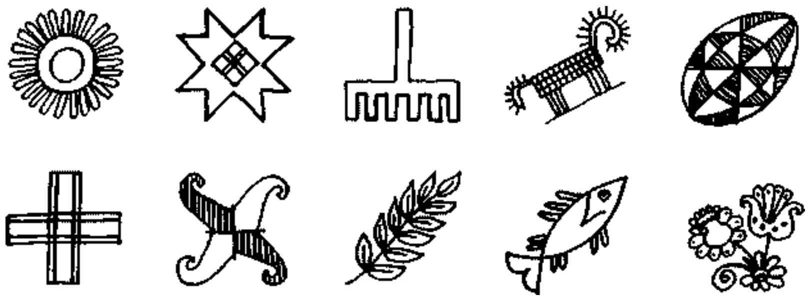
тораменної розети на різних тлах: червоному, жовтому, синьому, зеленому, фіолетовому".

Символіка основних писанкових мотивів така. Сонце — джерело світла й тепла, "всевидяще око"; символ Христа. Хрест — символ всесвіту, чотирьох сторін світу, чотирьох пір року; святий знак відкуплення, яким церква усе починає, благословляє й освячує. Древо життя — символ світобудови, воно поєднує в собі верх і низ, землю й небо, минуле й майбутнє; у Святому Письмі дерево позначає все добре й вартісне, є образом Божої мудрості.

Спіраль — знак зародження нового життя, родючості; символ порядку таїнства літургійного року. Сварга — знак всесвіту; символ Величі Божої. Тририг — знак святого вогню і Святої Трійці. Зоря восьмикутна — знак неба, Богині-Матері; символ Діви Марії: немов рання зоря, вона передвіщає схід Сонця-Христа. Церква — знак стремлінь до висот, вічності, єднання з небом.

Грабельки — символ дощу, води, що сходить із неба до землі і єднає землю з небом (або ж дівчину із хлопцем); у Старому Заповіті дощ є прообразом обіцяного Спасителя; у Новому Заповіті — символом ласки й благовісті Святої Євангелії. Гілка — символ родючості, щорічного весняного відродження пагонів; образ живучості Божої ласки, символ безкінечного життя. Дубовий листок — символізує чоловічу силу, це знак стародавнього бога Перуна; у Святому Письмі дуб є сакральним знаком повноти життя Божого люду й символом Божої справедливості.

Пташка — символ єднання земного й небесного, охоронець душ предків; птахи символізують чесноти святих та їх вознесення до Бога. Півень — провісник дня, сторож добра проти зла; є символом світла, яке побороло темряву, — Христа. Кінь — символ невтомного руху сонця; образ безстрашного вісника віри, який летить у світ, готовий на смерть. Риба — символізує воду, отже, як і вода, є символом життя і здоров'я; це також символ новохрещених.

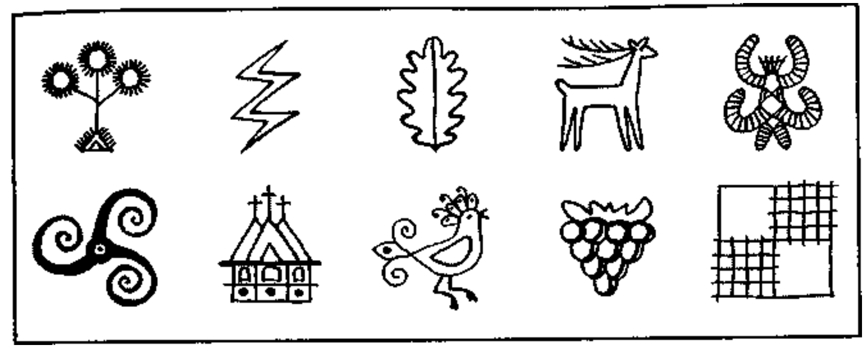

Основні символічні знаки на українських писанках

Олень — пов'язаний зі світлом, він є рятівником-переможцем, охоронцем істини, провідником; це образ шукання Бога і взаємної допомоги. Виноград — символ роду; виноградна лоза — символ Христа. Безконечник — символ води, невмирущої природи, вічного життя. Сорок клинців символізують успіх у господарстві, добробут і чесноти людини. Квіти — означають радість, красу, дітей.

Про виникнення писанок існує багато легенд. Одна з них, гуцульська, розповідає таке. Невдовзі після свого Воскресіння Христос переміг диявола й закував його дванадцятьма залізними ланцюгами в підземеллі під Голгофою, за дванадцятьма залізними дверми, котрі замкнено на дванадцять залізних замків. Але нечистий іще має силу, день і ніч він рветься на волю, розгриз уже одинадцять залізних замків і злизав одинадцять залізних дверей. Ще мить — і впаде остання, дванадцята перепона. Вирветься тоді диявол на білий світ, і настане світові кінець. Але саме в цю мить дзвонять у церкві дзвони, люди вітаються словами "Христос воскрес!" і обдаровують одне одного писанками. Тоді враз поновлюються всі окови на нечистому, всі двері й замки. Отож сидіти там, за ними дияволу довіку — поки люди на землі писатимуть писанки й вітатимуть одне одного з Великоднем.

Інша легенда, з Київщини, розповідає, що коли Ісус Христос ходив зі св. Петром по землі, то вони проходили через одне село, а там юдеї були. Побачили вони Христа, та й почали камінням та грудками шпурляти в Нього. І як торкнеться камінь Ісусової одежі — зробиться з того каменя писанка, а як торкнеться грудка, то перетвориться на крашанку. Св. Петро позбирав усе те до кишені, а пізніше людям роздав. З того й пішов звичай готувати писанки та крашанки до Великодня.

Основні символічні знаки на українських писанках

Подільська легенда переказує, що як Юда зрадив Ісуса й повернувся додому, мати прийняла його вареними яйцями та й почала картати за його вчинок. При тому казала: "Ти продав свого Пана, а він тим часом воскресне". На це Юда засміявся й відповів: "Мій Пан тоді воскресне, як з тих яєць вилізуть курчата". Та ледве це вимовив, як з варених яєць справді вибігли курчата.

За галицькою легендою, писанки вперше з'явилися як дяка доброму чоловікові. Коли Спаситель ніс хреста на гору Голгофу, то стрів чоловіка, що саме ніс яйця в кошику до Єрусалима на продаж. Чоловік бачив, як тяжко Ісусові нести хрест, поставив свій кошик у рові при дорозі, а сам кинувся помагати Спасителеві. Ішли вони й разом несли хреста аж на Голгофу. Коли ж Ісуса вже розіп'яли, пригадав той чоловік за свій кошик, та й повернувся на те місце, де його поставив. Приходить, дивиться, а в кошику всі яйця — пописані та й пофарбовані. Не поніс він їх більше продавати, а повернувся додому та й тримав як пам'ятку, бо мав те чудо за дяку від Христа за те, що допоміг нести хрест. Від того й пішло фарбування та писання яєць на Великдень.

Починають писанкарювати на свято Стрітення (15 лютого) — тільки-но молоде сонце набирає сили, прямуючи до весни. Розписують писанки аж до Зелених свят, магічними візерунками відзначаючи періоди весняних змін.

За традицією, писанки пишуть дівчата і жінки. Дівчата пишуть писанки, щоб прикликати щасну долю. Бездітні жінки — щоб ди-

тинку народити, їм радять три роки підряд писати по дванадцять писанок і роздавати дітям. Господині — щоб у хаті були злагода й достаток, щоб усі були здорові й веселі. Дівчата можуть писати гуртом, а матері — тільки самі, вночі, коли всі поснуть. Берегиням родинного вогнища потрібні тиша, спокій і зосередження на добрих думках. Як сутеніє, кажуть: "Вже діди снують по кутках, пора дітям спати, а нам писанки писати".

На Великдень писанками вітають один одного родичі й друзі. Зазвичай, пишуть від п'ятнадцяти і більше. Одну-дві кладуть до великоднього кошика на посвячення, дві-три — на цвинтарі, однудві — священику в церкві. Частину роздають дітям, які приходять христувати чи приносять "калач", частину — роздаровують. Дітям дарують світлі, яскраві писанки. Господарям — із зображенням сорока клинців, кривульок та безконечників. Старців обдаровують чорно-білими писанками з "небесними мостами" й "поясами". Дівчата вручають своїм коханим червону писанку. А хлопці тим дівчатам, які їм подобаються, дарують на Великдень хустинку або намисто — делікатний натяк на сподіване весілля. На найкращих писанках дівчата настоюють воду, а потім нею вмиваються, щоб бути "гарними, як писанка".

Писанок, на відміну від крашанок, у їжу не вживають, адже це обереги. Подаровані писанки тримають в оселі на почесному місці до наступного Великодня, а то й протягом багатьох років. Якщо писанка ненароком поб'ється, її слід закопати в землю, бажано на городі або в полі.

Свіча

Як уособлення небесного вогню, свіча відігравала значну роль не тільки в повсякденному, а й в обрядовому житті українців. Вона була обов'язковим ритуальним атрибутом в усі три найважливіші моменти: під час народження, весілля та смерті. Свіча набула особливого значення в народній магії, її застосовували як один із найважливіших оберегів. Особливо зросла роль свічі за часів християнства.

Спалювання дідуха, великодні багаття, вогнища на Купала — всі ці звичаї відображають особливе ставлення до вогню. Годилося вшановувати його, звертатися до нього з побожністю. Аж ніяк не годилося дозволяти собі, як свідчить переказ, поводитися з полум'ям фамільярно: "Ніколи не кажи вогню: "Брате!". Пошанування його було пов'язане з культом сонця, про життєдайні й водночас караючі властивості якого українці знали з давніх-давен.

Багато народів світу вірили, що життя в тілі й вогонь, який запалювали в оселі, — явища взаємозалежні. Якщо він раптом погасав — тієї ж миті мало скінчитися й життя людини. Тому вогонь у помешканні завжди намагалися підтримувати. Лампадка, яка горить перед образами, не загасаючи, — це християнізований відгомін давнішого уявлення про домашній вогонь як аналог людського життя, відповідник душі, що перебуває в тілі.

Те саме вірування мало втілення у ворожіннях зі свічею чи скіпкою, або, як її ще подекуди називали, лучиною. В Галичині в такий спосіб ворожили на смерть. Учасники таїнства збиралися до хати, одна з дівчат запалювала скіпки й роздавала їх усім присутнім, які при цьому співали:

Ай ке би-м знав, єж погину,
Запалив би-м і свою хатину:
Най би вона ізгоріла,
Що мене не приютила!

Чия скіпка швидше погасне, той і помре раніше. Учасника ворожіння, в якого вона перестала горіти, всі обступали, співаючи:

Не покидай же нас, наш милейкий,
У світ не ходь далечейкий:
Бо нам без тебе, сивий голубе,
Ой тяжко, тяжко, ой тяжко буде!

Якщо скіпка гасла в дівчини, то ЇЇ готували до смерті й, поклавши на лаву, оплакували. Іноді молодий хлопець пропонував їй одружитися — і вона тут же "воскресала". Подібне ворожіння було і в росіян: якщо скіпка горіла ясно — довго жити тому, хто її тримає; з іскрами — будуть хвороби; погасне — той, хто ворожить, помре.

Ворожили зі свічкою і на Купала. Дівчата діставали з-за пазухи заздалегідь приховані свічі, ліпили — кожна до свого вінка, а потім вінки пускали на воду. Якщо вінок пливе добре і свічка горить — дівка незабаром заміж вийде. Коли крутиться на місці — ще дівуватиме. Якщо вінок пристане до далекого берега — туди дівчина й заміж піде. Свіча, поглинута хвилею, віщувала смерть.

Росіяни знали також замовляння на смерть зі свічею, про що свідчить пісня:

Тм гори, гори, моя рублевая свеча,
Ты умри, умри, у милого жена.
Догорат, догорат, моя рублевая свеча,
Умират, умират у милого жена.

При важких пологах баба-пупорізка запалювала свічку, щоб пришвидшити народження дитини. Для молодого й молодої виготовляли перед весіллям індивідуальні свічі. Тому, хто помирав, давали в руки свічку, щоб полегшити відхід. В цей час спостерігали за тим, як вона горіла, щоб зауважити момент, коли смерть забирає душу. Якщо вогник свічі здригався, твердили, що це душа вийшла з тіла попрощатися з усім і всіма, кого любив небіжчик. Мала горіти свіча й по смерті, допоки тіло перебувало в оселі.

У міфології різних народів світ померлих — дзеркальне відображення світу живих: що тут живе — там мертве, що тут уражене — там неушкоджене, що тут сліпе — там зряче, що тут видиме — там невидиме. І навпаки. Мрець, сліпий у цьому світі, добре бачив у тому.

Проте у слов'янській народній традиції смерть і потойбіччя тісно пов'язані з уявленнями про перехід із "Божого світу", "білого світу", зі світу сонця у світ мороку й пітьми. Тому, коли померлий відходив, обов'язково годилося запалити свічку, яка згодом мала висвітити шлях у царство пітьми. Не запалити свічки при покійному — вважали великим гріхом. Без свічки він був би у вічній темряві: "А хто умре без свічки, то в одно сиди на тім світі у пітьмі". Якщо ж, траплялося, свічку не запалювали, її намагались "послати" померлому з іншим мерцем.

Вшановуючи померлих, про них пам'ятали й, насамперед, дбали про те, щоб на тім світі їм було видно. Для цього використовували "задушну" свічку, яку запалювали вдома або, засвічену, пускали на дощечці по воді.

На Поділлі українці давали помани (обрядовий хліб) із запаленою свічкою на обідах, де вшановували померлого. Помани підносили тому, кого найбільше любив або до кого був близький покійник. Подібний обряд існував і в сербів: вони вірили, що коли не запалити "задушної" свічки, то мертвий родич залишиться без світла, блукатиме в темряві. У Чистий четвер серби пускали свічі на воду, промовляючи при цьому молитви, згадуючи імена померлих та назви небесних світил.

М.Пимоненко. Святочне ворожіння

Повсюди в Україні здавна виготовляли свічки вдома — поряд із заводським виробництвом церковних свіч. Бджіл у багатьох місцевостях розводили дуже охоче. Великі пасіки були тільки в заможних селян, тоді як маленьких — від трьох до двадцяти вуликів — існувало дуже багато. Микола Сумцов твердив, що українські селяни дуже любили "божу муху", бо навіть маленька пасіка давала меду на Спаса й воску на свічку Господу. Саме виготовлення свіч відбувалося з великим благоговінням. Коли сукали свічі Богу, дбали про чистоту роботи й матеріалу, обирали для цього певні дні й навіть години (на Водохреща, наприклад, свіч не виготовляли), проказуючи при цьому молитви Й запалюючи лампадку перед іконою. Віск топили на припічку і в нього своєрідно "огортали" гніт. Іноді до воску додавали фарбу — й тоді з'являлися кольорові свічі. їх часто оздоблювали позліткою. Особливого поширення набули свічки-трійці, виготовлені за особливою технологією, розмальовані і прикрашені.

Віск віддавна мав значення оберега. Оскільки з нього виготовляли свічі, він став обов'язковою речовиною не тільки в народній медицині, а й у магії та ворожіннях. Вважали, що він відвертає лихе, стоїть на заваді нечистим силам. Задля вдалого полювання воском покривали кулі, восковий хрест закопували разом зі скарбом — щоб надійніше заховати. Воском заліплювали отвори, куди перед тим ховали інші обереги: ртуть, ладан. Для того щоб мрець не ходив до живих після своєї смерті, йому на груди клали восковий хрестик, а в руку давали свічу — для того, щоб добре бачив у потойбіччі.

Виливання воску — щоб позбутися переляку, поворожити на життя і смерть, знати про місце перебування злочинця — один із

найдієвіших засобів народної магії. Щоб "вилити" переполох, на голову чи живіт хворого ставили миску з холодною водою, куди лили розтоплений у печі за три рази віск — у воді застигало зображення предмета, тварини, людини, що спричинились до переляку. При цьому баба-шептуха примовляла: "Я сей переполох рабі Божій (ім'я) присікаю і виливаю на сході і на сповні, і на молодику". Використовуючи віск, часто ворожили й дівчата: вони розпізнавали в обрисах застиглого воску свого судженого.

У росіян та "в землі війська донського", як твердить М.Сумцов, була відома "обидяща" свіча. В Україні теж про неї знали, але якоїсь окремої назви вона не мала. Таку свічу ставили в церкві у незвичайний спосіб — перевернувши верхнім кінцем донизу. При цьому слід було проказувати молитви за здоров'я та благополуччя того, хто завдав лиха чи образив. Думали, що злодія, за якого помолилися, засвітивши "обидящу" свічу, мучитиме совість — і незабаром він поверне вкрадене. Самі ж злодії начебто вірили, що є така свічка, виготовлена з людського смальцю, при якій безкарно можна вкрасти все, що завгодно, а господарі будуть спати мертвим сном. Розповідали навіть, що були випадки розкопування могил із метою виготовлення злодійської свічки. Загасити таку свічу не можна ні в який спосіб, тільки кінським послідом.

Південні слов'яни з воску виготовляли спеціальні фігурки: зображення людських частин тіла або тварин, давали обітницю — й у визначене свято приносили свічу та воскову фігурку, щоб позбутися хвороби чи іншого лиха.

Особливе значення для українців мала страсна свіча, або, як її ще називали, громова, громнична, громниця. Повернувшись із церкви після вечірні Страсного (Чистого) четверга, з нею обходили господарство: стайню, клуню, комору. Скрізь накопчували хрести при вході та на вікнах — від нечисті. А коли цю свічку брали із собою до церкви ще й наступного дня — Страсної п'ятниці, коли виносили плащаницю, — то вона набувала магічної сили: запалюючи її, згідно з уявленнями, можна було уникнути згубних наслідків грози, повені, пошесті, землетрусу, загасити пожежу, припинити епілептичний напад. Запалювали цю свічу й тоді, як на мешканців дому нападав страх. Воскові кульки зі свічі, освяченої у Страсний четвер, вважали оберегом від пропасниці й носили як намисто. На Стрітення запалювали громничну свічку, щоб літо зиму поборoло. Селяни іноді виливали громничні свічі дивовижних розмірів — два аршини завдовжки й до десяти футів вагою. На

Харківщині вважали, що особливо велику силу мала свіча, яка горіла під час дванадцяти Страстей — із року в рік. Хто має таку свічу, в того у хаті пануватиме лад і в господарстві усе вестиметься. Тримали таку свічу на покуті.

Братства та ремісничі цехи мали "іменні" свічі, їх запалювали під час ремісничих та релігійних свят, посвячення у члени братства, урочистих засідань. У Києві ще з дохристиянських часів існував обряд Весілля чи Свята свічки. Напередодні св. Семена (14 вересня) увечері на Подолі збиралися гурти городян, приходили братчики, цілі ремісничі цехи зі своїми прапорами. Вертепний обряд Свята свічки відбувався як належить усякому весіллю: із "батьком", "матір'ю", "світилками", "дружками", "боярами", "сватами" і "свахами". Свято тривало до півночі — так вшановували свічку, загалом обрядовий вогонь. З деякими відмінностями, як свідчить відомий етнограф Василь Скуратівський, подібні обряди відбувались у багатьох регіонах України. Поліщуки на Семена врочисто запалювали посвіт.

В Західній Україні та в Білорусі існував інший звичай: до днів окремих святих робили спільну свічу вагою до шістдесяти кілограмів. Вона нагадувала фігуру людини, мала два виступи, схожі на руки. На них і одягали сорочку. В день святого, якого вшановували таким ритуальним атрибутом, селяни зі свічею обходили все село. На громадські потреби кожен господар, до якого заходила така процесія, мав дати трохи збіжжя. Після обходу свічу зберігали до наступного свята в одній із родин. Вірили, що така братська, або мирська, свіча може принести щастя й добро мешканцям оселі, де вона "зупиниться".

Обрядовий хліб

Обрядовим хлібом називають усі страви, які є продуктом рільництва й мають ритуальний характер. Це і коровай, і святкові калачі та бублики, масничні вареники, весільний дивень та різдвяний книш... Урешті-решт, просто зерно або ж каша, що використовуються в багатьох обрядах.

Історики зауважують, що з давніх-давен слов'яни надзвичайно шанобливо ставилися до орачів, а вирощування хліба було основним їхнім заняттям. Хліб посідав таке важливе місце в житті слов'ян, що в роки неврожаю, незважаючи на велику кількість дичи-

ни, риби, різноманітного лісового харчу, люди все одно потерпали від голоду. За китайськими, грецькими, перськими, німецькими переказами, першим орачем був сам Господь Бог.

В українських колядках Бог та найбільші святі — Петро, Миколай, Павло, Ілля зображені як хлібороби:

В чистім полі плужок оре,
А в тім плужку штири воли половії,
А в них роги золотії.
Святий Петро за плугом ходить,
Святий Павло воли гонит,
Пресвятая Діва їсти носит,
Бога просит:
— Зароди, Боже, жито-пшеницю,
Всяку пашницю.

У різних місцевостях України переказують, що були такі часи, коли людям завжди вистачало хліба, й вони не знали голоду. Тоді зерно у хлібному колосі починалося від самої землі. А називався той незвичайний колосок — "стоколос". Одного разу Христос із апостолами проходив селищем і зайшов до якоїсь хати попросити хліба. Господиня якраз пекла млинці. Але, розлютившись на жебраків, вона кинула їм млинця, яким перед тим витерла сліди, що її дитина лишила на лаві. Христос, обурений такою наругою над святим хлібом, вийшов у поле і почав обдирати отой стоколос знизу вгору. Побачивши це, хазяйський пес почав вити. Тоді апостол Петро вблагав Христа залишити на колосі зерна "на собачу долю". З того часу люди їдять хліба "на собачу долю".

За іншою легендою, яка в різних варіантах повторюється в багатьох народів світу, пшеничне зерно було від початку призначене собаці. Але людина вихопила його із собачої пащі й розсадила по землі. Тому собаку не можна їсти і гріх убивати, бо ми їмо його пайку.

Хліб ушановують як святиню, в народі про нього так і кажуть: "святий хліб". Великим гріхом вважається викинути навіть маленький шматочок. Колись вірили, що на тому світі люди, які без пошани ставилися до хліба, збиратимуть усі викинуті під час земного життя крихти. Залишки хліба віддавали домашнім тваринам або спалювали в печі.

Хліб є символом добробуту. Побажання "хліб та сіль" прикликає до родини багатство. Хлібні жертви у давнину приносили хат-

нім духам, зокрема домовику, духам землі — щоб добрий був урожай, водянику — щоб не топив худоби та людей.

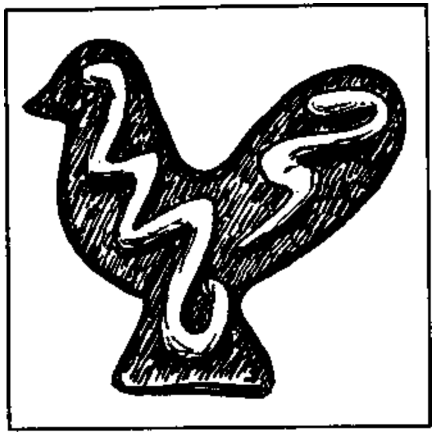

Федір Манайло. Новий хліб

У народних повір'ях хліб протиставлявся усьому нечистому. Так до лісу завжди брали із собою шматок хліба, бо його нібито боїться гадюки. Звичай благословляти хлібом також пояснюється уявленнями про хліб як оберіг. Батьки благословляли ним молоде подружжя. Хлібом заведено благословляти в далеку путь. До речі, зустріч хлібом-сіллю — не що інше, як своєрідний очисний обряд. Адже людина могла принести з чужини щось погане, вороже, недобру дію цього мав нейтралізувати хліб. Вірили, що хліб може навіть зупинити пожежу, якщо обнести його навколо палаючої будівлі.

Обіцянку, яку скріпили хлібом, не можна було порушити. Хлібинами обмінювались, укладаючи важливі торговельні або земельні угоди. Свати приносили до хати дівчини хлібину, а взамін, у разі згоди, отримували паляницю. Подекуди під час сватання спеціально випечений пиріг ділять навпіл. Одну його половину віддають представникам роду молодого, друга залишається в батьків молодої. Це було відлунням давнього причастя. Колись усі, хто їв за одним столом ритуальний харч, вважалися спільниками в певній справі. Це був лише обряд, який пізніше переродивсь у традицію завершувати важливу роботу великим застіллям із багатьма наїдками. Але обов'язково була якась головна "хлібна" страва, яку навіть не завжди споживали. Вона мала суто обрядовий характер.

Хліб і досі відіграє важливу роль у весільних та поховальних обрядах. Учені вважають, що серед інших слов'янських обрядових дійств українське весілля посідає перше місце за повнотою застосування ритуального хліба, починаючи від моменту сватання, ко-

Пташечка. Різдвяне печиво

ли представники двох родів обмінюються хлібинами на знак згоди, й закінчуючи коморою із розкладеними по кутах хлібами, де на житніх снопах проводять першу ніч молодята.

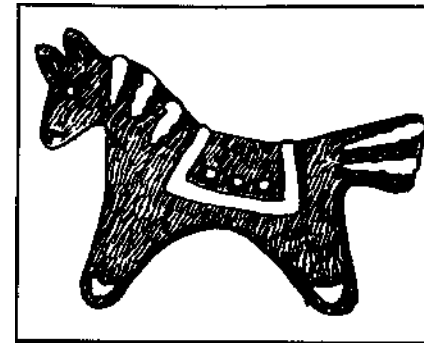
Звичайно, виняткове значення має весільний коровай. Колись його пекли врочисто. Іноді в цьому брали участь усі заміжні жінки з роду молодої. Кожний етап супроводжувався спеціальними піснями. Жінок, які випікали коровай, називали коровайницями — до цього обрядодійства допускалися тільки заміжні жінки, щасливі у шлюбі. Керувала ними старша коровайниця. Заквітчані вінками з барвінку, жінки збиралися до хати молодої, зазвичай у четвер перед весіллям. Тут уже було розкладено ночви, решета, підготовлено було найкраще борошно. З його просіювання й починався процес виготовлення короваю. Замішувати тісто мали чоловіки. Жінкам заборонялося навіть заглядати в діжу. Так само лише чоловік мав право всаджувати коровай у піч, хоча за лопати трималися всі присутні в хаті родичі молодої. Символіка цих звичаїв дуже проста. І піч, і діжа сприймалися як жіноче лоно. Порушення названих заборон могло призвести до безпліддя нареченої.

Короваю надавали круглої форми. Його розміри свідчили про достаток батьків майбутнього подружжя. Зверху коровай прикрашали візерунками, серед яких були мотиви світового древа та колосся — символ добробуту. Також згори ліпили пташок. Траплялися також зображення сонця й місяця, що позначали подружжя. Іноді вже у випечений хліб вставляли гілочки з дерев. Усередину короваю клали дрібні гроші. За великий успіх вважалося знайти монету у своєму шматку весільного короваю.

Окрім короваю, випікали лежні та шишки — невеличкі булочки у формі шишок — та дивень — круглий хліб із діркою посередині. Перед тим, як від'їжджати до дому молодого, наречена дивилася на схід сонця крізь дивень — щоб діти були гарними.

Вірили також, що таким чином вона може побачити свою майбутню долю.

Культ хліба бачимо і в поховальних обрядах. Колись давні греки та римляни на могилах готували жертовні страви для померлих предків. В Україні житнім зерном засипають труну або шлях, яким несуть покійного. Хлібину кладуть на кришку труни. На могилі поряд із чаркою обов'язково залишають окраєць хліба та пиріжок. Те саме ставлять у хаті померлого й не забирають протягом сорока днів, доки душа перебуває на землі. Розповідають, що можна побачити, як наприкінці цього терміну душа небіжчика прийде їсти-пити залишені страви. Коливо (солодку кашу з родзинками) та пиріжки готують на поминальний обід і досі. На Поліссі печуть також прісні коржі. їх ділять між усіма присутніми. Вони вважаються поминальним короваєм.

Коник - Різдвяне печиво

На сороковий день покійника "запечатують". Для цього тричі навхрест беруть землі з могили, трошки меду, хліба й солі. Усе це змішують і несуть до церкви. Після того, як священик відслужить над цим панахиду, землю повертають назад на могилу.

Без споживання ритуального хліба не обходилося жодне з великих народних свят. Це відгомони прадавніх жертвоприношень божеству. Так, на Різдво, яке збіглося з дохристиянським святом зимового сонцевороту, українці їдять кутю — спеціальну страву, яка готується з вареної пшениці (або ячменю), маку, горіхів та меду. Хліб у цей день є лише доповненням до куті. Ним селянин благословляє худобу перед Святою вечерею зі словами: "Благословляю тебе цим святим хлібом і закликаю на тебе добро, щоб ти звіря не боялася, грому не лякалася та щоб минали тебе чорні напасті!". По шматочку хліба разом із сумішшю з різних святкових страв дають худобі, щоб їй добре велося в новому році.

Цікавий обряд, що демонструє ритуальне значення хліба, відбувався на Щедрий вечір. Після святкової вечері господар годував худобу "пирогом" — хлібиною із хрестом зверху, — примовляючи:

— Хто йде?
— Біг!
— Що несе?
— Пиріг.

Після цього він благословляв худобу хлібиною, яку потім ділив між усіма тваринами.

У Галичині на Різдво випікають величезний білий хліб — крачун. Його ставлять посередині столу серед інших страв і обкладають маленькими крачунами. З появою на небі першої зірки сповіщають про пришестя крачуна. Після цього починається святкова вечеря. Очевидно, крачун символізує нове сонячне божество, народження якого святкується.

Подібне значення має калета — великий прісний хліб із білого борошна, який пекли перед днем св. Андрія. Калету прикрашали сухими вишнями чи родзинками, у її приготуванні брали участь усі дівчата села. Коржа підвішували до стелі в хаті, де відбувалися вечорниці. Біля нього стояв язикатий "Пан Калетинський" із квачем, вмоченим у сажу. Він запрошував "Пана Коцюбинського", яким міг бути будь-хто із присутніх, "калету кусати". Узявши поміж ніг коцюбу, учасники гри по черзі під'їжджали до калети. Тут відбувалася жартівлива розмова із вартовим, який намагався усілякими способами розсмішити "Пана Коцюбинського". Якщо Коцюбинський посміхнувся, Калетинський мазав його квачем по губах, а кусати калету ішов інший гравець.

Перед нами — уламок традиційного в доісторичні часи розігрування міфу про вкрадене (проковтнуте) сонце. Пан Калетинський — це первісно міфологічний герой, який захищає сонце. Сажа — колись священна річ через її пов'язаність із вогнем. Вважають, що назва "калета" — це перекручена "коляда", а звичай грати в калету колись належав до різдвяних обрядових ігор. Згодом він випадково потрапив до передріздвяних свят.

Важливим елементом Щедрого вечора були пироги. Цього дня на Гуцульщині ліпили вареники, наддніпрянці пекли пироги із м'ясом та смажили гречані млинці, а в Південній Україні робили бублики. Але в народі все це мало спільну назву — "пироги". На початку святкової вечері на стіл ставили миску з пирогами, батько сідав перед нею і прихиляв голову, ніби ховаючись. Діти, вдаючи, що не бачать його, питали в матері: "Де наш тато?". Тоді батько з-за пирогів відповідав: "А хіба ви мене не бачите?" — "Не бачимо". — Дай, Боже, щоб і на той рік ви так мене не бачили!". Метою цього обряду було відігнати негаразди, забезпечити добробут у наступному році.

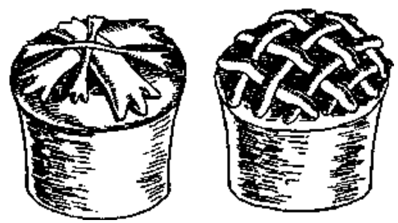
На Масницю в Україні варили вареники, говорячи, що в цей час і "бусурмени вареники їдять". Колись вареники були винятково ритуальною стравою, пов'язаною з культом місяця. Також вареники варили дівчата й роздавали хлопцям у день Сорока святих мучеників (22 березня) — щоб "мороз любистка не побив". Цього ж дня пекли сорок медових печивець у вигляді пташок і роздавали дітям — "щоб птиця водилася". Насправді це була своєрідна жертва: вірили, що в цей день із вирію прилітає сорок жайворонків, тобто незабаром почнеться весна.

Особливі різновиди хлібних виробів виготовляли і вживали після Масниці під час Великого посту. Так, в Україні в перший день посту їли спеціальні сухі коржі — "жиляники". Вони сильно контрастували із багатими масничними стравами й нагадували про стриманість наступних кількох місяців. На четвертому тижні Великого посту, в Середохресну середу, господині пекли хлібини у формі хрестів, посилані маком, і мастили їх медом. Частину з'їдали, іншу — зберігали до сівби, що було відгомоном жертви духам поля.

Важливе місце серед інших різновидів обрядового хліба посідають паски, які в деяких регіонах України називаються "баби". На сході пасхальний хліб був інакшим — прісним, мав прямокутну форму і пов'язувався з чоловічою символікою. Перше свідчить про те, що ця традиція дуже давня, адже прісний хліб з'явився раніше, ніж квасний. Друге — про те, що цей хліб був присвячений підземному богу, пов'язаному із плодючістю. Прямокутник у ранніх формах мистецтва позначав поле й був символом цього бога. Пізніше ідея плодючості, збережена у великодньому хлібі, знайшла вираження у його фалічній формі.

Літні свята були не такі багаті наїдками, як зимові та весняні. Тут перевага віддавалася обрядам, метою яких було вшанування духів плодючості та душ померлих. Від цього залежав майбутній урожай. На Зеленому тижні свіжоспечений хліб ставили на вікно. Вірили, що його парою харчуються русалки.

День Івана Купала, одне з найбільших календарно-обрядових свят, безпосередньо був пов'язаний із майбутнім збиранням урожаю. У давньоукраїнських літописах зазначається, що "ідол Ку-

Різновиди прикрас на великодньому хлібі - пасках

пало" був богом земних плодів, і йому приносили жертви на початку жнив. У цей день селяни намагалися влаштувати трапезу в полі на межі. Серед інших смачних наїдків особливе місце займали вареники із сиром. У Білорусі цього дня пекли бабки — прісні млинці, готували вареники із гречаного борошна й товченого конопляного насіння. У Сербії пекли "крстні калач" — круглий пшеничний хліб із великим хрестом. У цей хліб утикали свічку, священик читав над ним молитву, після чого всі присутні з'їдали по шматочку. Це було типове жертвоприношення, за яким ішло причащання тілом жертви. У Росії напередодні Івана Купала всі дівчата села збиралися в одній хаті "товкти у ступі ячмінь". Наступного дня з цього ячменю варили кашу, яку їли ввечері із коров'ячим маслом. Ця каша називалася кутею.

"Хлібні" обряди, що супроводжують оранку, сівбу, зажинки та обжинки, годі й перелічити. Зазначимо лише, що кожен із них супроводжувався обідом, частиною якого були спеціальні страви з борошна. Так, в Україні на початку жнив господиня готувала вареники, а на обжинки випікала величезний коровай із нового зерна, який по шматку роздавали всім членам родини та женцям. У Чехії на початку жнив готували пряжмо — запікали на сковороді дозрілі зерна хлібних культур. У Болгарії після жнив випікали турту — прісний хліб, який мазали медом і роздавали сусідам та родичам.

Окремо скажемо кілька слів про кашу. Адже каша й хліб у міфологічному розумінні — страви одного порядку. Обрядове вживання каші пов'язане з обрядовим використанням хлібного зерна і зустрічається в ритуалах багатьох народів. Народи Індії приносили ячмінну кашу в жертву богу скотарства Пушану. Римляни готували кашу в день народження дитини. Давні германці те саме робили на свято Берхти або Гольди — жіночого божества, прообразом якого була неолітична Велика Богиня. І досі фразеологізм "заварити кашу" означає початок якоїсь складної і важливої справи.

Ми вже згадували про звичай вживання каші під час календарно-обрядових свят, зокрема про кутю. Сказали й про поминальне коливо. Додамо лише, що коливо жінки готують також у першу суботу Великого посту. Цього дня згадують померлих. Горщик із коливом та медом несуть до церкви і справляють над ним панахиди.

Каша здавна належала до обрядових весільних страв. Саме слово "каша" колись вживалося на позначення весільного свята. Кашу підносили молодим на князівських весіллях. По закінченні трапези наречені брали кілька ложок каші й підкидали до стелі — приносили жертву богам та духам. До речі, те саме роблять на Святвечір із кутею. Якщо підкинута кутя прилипне до стелі — рік буде врожайним.

На Бойківщині молодим дарують кашу наступного дня по весіллі. Подекуди кашу їсть лише молода. Тут бачимо зв'язок із обрядами народження, в яких каша символізувала дитину, а горщик — жіноче лоно.

Споживання так званої "бабиної каші" було заключним обрядом хрестин. Ось як це виглядало, за фольклорними записами: "Коли обід приходить до кінця, гості починають кахикати, що значить — пора вже подавати "бабину кашу". Баба встає, йде до печі, виймає з печі кашу й несе до столу.

Біля столу бабу перепиняють, котрий ближче сидить, намагається взяти кашу собі, щоб першим почати торг. Торг розпочинає той чоловік, який першим перехопив кашу, а коли кашу не перехоплено, а взято від баби, то звичайно розпочинає торг кум: він втикає в кашу гроші й питає:

— Хто більше?

Всі гості кладуть гроші в горщика. Той, хто заплатив найбільше — а найбільше звичайно платить кум, — затуляє гроші рукою, щоб вони не розлітались, і б'є горщика об стіл так, щоб він розлетівся на найдрібніші черепки, але вінце залишилося цілим.

Жінка, яка подавала на стіл кашу, збирає черепки горщика, кладе їх під поріг і гукає: "Щоб важко горщики бились, а легко діти родились".

Вінце з горщика чіпляють на тому самому кілку, на якому вішають рушника. Далі кум зрізує верх каші, передає його бабі, а та передає кашу із грішми породіллі. На другий день черепки з горщика, що лежали під порогом, збирають і кидають на воду (в річку)". Додамо, що часто перед тим, як почати торг, кум бере кашу, а баба — дитину і тричі водночас піднімають їх над столом. Отже, все це було ритуальне зображення зачаття й народження дитини.

Мед

Мед, або, як його ще називають, "небесна роса", в багатьох культурах — символ "солодощів". Мед, медові напої вважалися стравою богів. Поряд із медом шануються і бджоли — помічники божеств. За традицією, мед жертвується померлим, а також є засобом захисту від злих сил. А ще — символізує жіночі чари.

У міфології багатьох народів мед пов'язаний зі світовим древом. Так, за віруваннями стародавніх скандинавів, три медові джерела точаться з-під кореня священного ясена Іггдрасіля, кора якого теж укрита медовою росою. У мордовській пісні мед крапає із бруньок гігантської яблуні. Коріння цієї яблуні — на всю широчінь землі, гілки її — на все небо. Віск від меду, що скрапує, осідає на листочках. А на кінчиках тих листочків горять свічечки.

За деякими міфами, мед було вкрадено в богів, які єдині мали право споживати цю чудову страву. Існують міфи про походження меду зі слини, сліз, крові божества чи жертовної істоти. Розповідають також, що мед (як і бджола) з'явився з мертвого тіла.

Міфологема меду в українців пов'язана з культом предків та поховальною обрядовістю. Мед входить до складу багатьох ритуальних страв, таких як кутя, коливо, сита, шулики. Кутю готують на Різдво, коли, за повір'ям, усі душі померлих родичів збираються в хаті на Святу вечерю. Коливо та сита — обов'язкові страви поминального обіду.

Мед є жертовною їжею тих духів, для яких, за народною уявою, "царство Христове закрито". Це мертвонароджені діти або такі, що померли відразу по народженні. їх заведено поминати осібно на четвертий день Зеленого тижня, який зветься Русальним четвергом. Увечері цього дня на перехрестя доріг виносять мед у мисочці чи щільники. Це роблять із метою заспокоїти душі померлих. Якщо вранці мед буде з'їдений або початий, а навколо виднітимуться невеличкі сліди, значить, "русалочки потупали".

Існує думка, що мед у слов'янських казках функціонально споріднений із нектаром давньогрецьких міфів. Обидві ці страви виконують роль епічної мертвої води: "Тоді він (вовк) узяв полив дурня цілющою водою, зцілив його, а далі живущою — оживив". Це пов'язано із дивовижними антисептичними властивостями меду. Давні греки використовували мед як розчин для бальзамування небіжчиків. Загальновідомим є факт, що тіло Александра Македонського, який помер далеко від рідної землі у Вавилоні, везли до Александрії і поховали в саркофазі, наповненому медом. Це гарантувало майже довічне збереження тіла від тління. У давньогрецькій міфології таку ж функцію виконував нектар. Вживання цього чарівного напою забезпечувало вічну юність. Є міф про Тітона — земного юнака, якого покохала богиня Зоря. Щоб ніколи не розлучатися з Тітоном, Зоря випросила в Зевса дозвіл годувати свого коханого амброзією — їжею богів, що дає безсмертя. Але Зоря забула про нектар, який робить богів вічномолодими. Внаслідок, її нещасний коханець приречений був довіку жити у ветхому старечому тілі.

У народній словесності мед є синонімом багатства, достатку, про що свідчать вирази "жити як у меду", "і медом не заманити" (у значенні не звабити ніякими принадами), "і медом не годуй" (у значенні, що хтось має все жадане і йому більше нічого не потрібно). Коли щось особливо притягує людей, кажуть, що воно "як медом намазане". Мед часто згадується й у протилежному контексті. Про злиденне життя, скрутну ситуацію чи важкі обставини кажуть "живеться не з медом", "ні мед ні кутя", "як мусі в меду", "вхопив шилом меду".

В українських епічних творах мед згадується нечасто. Зазвичай це характерна приповідка наприкінці чарівної казки: "І я там був, мед-пиво пив, та лише вуса обмочив" ("І я там був, мед-пиво пив, по вусах текло, а до рота не попало"). Це своєрідне замовляння. Оповідач заявляє, шо він — очевидець якихось дивовижних подій, причетний до таємниць потойбічного світу ("І я там був..."). Він, так би мовити, їв (точніше, робив вигляд, що їсть) за одним столом із мешканцями того світу їхню звичайну страву — мед-пиво. Але ж причастя їжею предків, отже, й переходу до іншого світу не відбулося, бо насправді ритуальне мед-пиво лише "по вусах текло, а до рота не попало".

Мед пов'язаний із культом померлих ще й тому, що в певній своїй якості цей продукт мав алкогольні властивості, тому мед часто співвідносять із пивом. А у фольклорі ці два напої можуть взаємозамінюватися. Очевидно, саме це призвело до появи такого вислову як "мед-пиво". Вираз "наварити меду (пива)" означає заподіяти щось дуже лихе, надзвичайно небезпечне для ворога. У поемі Т. Шевченка "Гайдамаки" є рядки:

...Наварили ляхи пива,
А ми будем шинкувать,
Ляшків-панків частувать.

У колядках мед згадується як перший зі святкових напоїв. Він призначений лише для господаря хати, найпочесніших гостей та колядників:

А в цього пана скам'я застлана,
Та на тій скам'ї три кубки стоять:
В першому кубці — медок-солодок,
В другому кубці — кріпкеє пиво,
В третьому кубці — зелене вино.
Медок-солодок для пана того,
Кріпкеє пиво для жінки його,
Зелене вино для його діток.

Мед символізує жіночі чари. У народній пісенності мед виступає сексуальним символом:

Була у нас бочка-дубівка,
У ній чіп коротенький,
Мед солоденький.
Не багато розточила,
Весь рід звеселила.

У піснях про кохання вживається вираз "медові вуста". Мед використовують у шлюбній обрядовості. У деяких регіонах України дівочу косу на весіллі розплітають стрілою і розчісують гребенем, вмоченим у мед чи вино. Символіка цього обряду прозора: стріла — символ чоловічого начала, давній атрибут підземного бога. Гребінь — символ жіночості, втіленням якої була прадавня Велика Богиня.

Із медовим сп'янінням пов'язане й таке поняття як мед красномовства, характерне для давньої книжності. За скандинавськими міфами, мед поезії є сумішшю бджолиного меду та крові мудрого чоловічка Квасіра, вбитого злими карликами. Верховний бог Одін із великими труднощами зміг дістати цей напій, заплативши за нього власним оком. Одін віддав мед скальдам — мандрівним поетам-співцям, тому про них говорили, що вони черпають свою мудрість із ока Одіна. Отже, традиційне ставлення до поетів як до людей незвичайних, улюбленців богів певною мірою пов'язане з поняттям про поетичний мед. Проте часто мед означає щось дуже, іноді надмірно приємне. Так, вирази "обливати солодким медом", "як медом по губах мазнути", "з медом на вустах", "(говорити) з медом та маком" та інші вживаються на позначення гарних, зазвичай облесливих і нещирих промов. Тому-то й мудрість народна попереджає: "Не передай куті меду".

Рушник

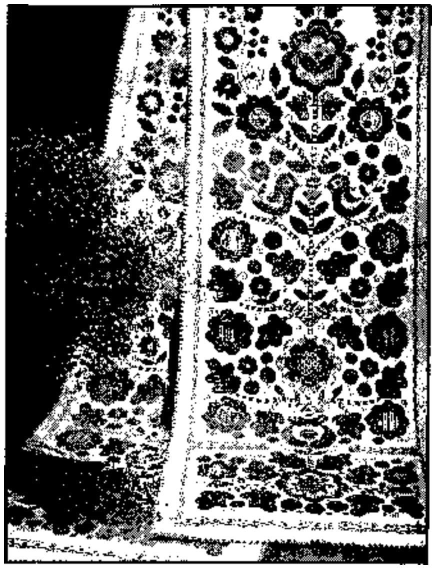
Рушник — один із найдавніших оберегів у різних народів. Сама смуга полотна має насичене символічне значення — дороги, долі, захисту. А коли ця смуга ще й містить на собі витkані чи вишиті знаки-обереги — захисна сила її, відповідно, більшає.

По всій Україні рушником накривали хліб на столі. Накривали ним і хлібну діжу після випікання хліба, ставлячи її під образами на покуті. Коли син вирушав у далеку дорогу, мати дарувала йому рушник — як оберіг від лиха. Хлібом-сіллю і досі зустрічають гостей.

Рушник використовували в багатьох обрядах. Насамперед — у тих, що пов'язані зі шлюбом і проводами в потойбіччя.

Усі знають, що до весілля дівчина мусила вишивати рушники. Загалом, символами єднання на весіллі є рушник і хліб. Під час сватання дівчина (якщо була згодна вийти заміж) виносила для сватів рушники (так звані "плечові") на дерев'яному тарелі або на хлібі. Свати перев'язували ними один одного. На заручинах відбувалася церемонія посаду — на столі клали хлібину, яку старший староста накривав рушником, на нього дівчина і хлопець покладали руки, і староста рушником їх перев'язував. Далі відбувалося благословення: молоді ставали навколішки на рушник перед батьками (які сиділи на лаві), й батьки тричі благословляли їх хлібом-сіллю. На дівич-вечорі старша дружка садовила поряд молодого й молоду, накривала їх рушником і посипала житом. У день весілля молода була підперезана рушником (найчастіше тканим кролевецьким). Такий рушник жінка зберігала впродовж усього свого життя.

На рушник ставали молоді в церкві під час вінчання. По вінчанні їм підносили хліб, знову ж таки, на рушнику. До хати молодого брат заводив молоду, тримаючись разом із нею за рушник.

Рушник. Полтавщина

Коли вже ділили коровай, мати подавала хустку й очіпок для покривання молодої — на рушнику.

Рушник був незамінною річчю і в родильній обрядовості. Так, на рушник приймала новонароджене дитя бабаповитуха. На хрестинах вона варила кашу, а породілля дарувала їй рушник, хустку, полотно і хліб.

Рушник вивішували біля вікна на знак того, що в хаті є небіжчик. Рушником зав'язували ворота після виносу труни, "щоб смерть не повернулася назад". Труну до могили опускали на рушнику. Під час поминальних обрядів рушниками обв'язували дерева чи хрести.

У календарних обрядах, особливо весняних, були звичаї, пов'язані з рушником. Приміром, на день св. Юрія (6 травня), коли врочисто, всім родом уперше виходили в поле оглядати озимину, батько попереду ніс на рушнику хліб-сіль. Рушник розстилали на зеленому полі. Розкладали їжу, пригощалися. Так чинили і в перший день оранки, жнив. По закінченні жнив господар зустрічав женців із хлібом-сіллю на рушнику, а женці одягали на нього обжинковий вінок із колосків.

Не обходилося без рушника й будування хати. На ньому треба було підіймати першу колоду, а також сволок. Будівельникам господарі дарували рушники.

Хатні рушники бувають постові (скромні) і святкові (яскраві). У хаті рушники вішають над іконами, портретами родичів, дзеркалом.

Спочатку рушники були ткані, згодом — вишивані різними техніками. Протягом двох останніх століть різновидів рушників побільшало. Це й вибійчані рушники, й мальовані на папері (Петриківка), а також оздоблені аплікацією зі шматків нашитої тканини (Черкащина).

Вінок

Вінок — це, передусім, оберіг, таке значення він має в багатьох народів. Це також символ жіночого начала, дівування та дівочої цнотливості. Загалом, вінок — знак життя, долі, життєвої сили, досконалості й перемоги життя над смертю.

Звичай плести вінки навесні поширений був в усьому індоарійському світі. Вінки вдягали дівчата, ними прикрашали у дні свят родючості худобу, їх клали на могили родичів. Вінка з безліччю квітів в уявленнях давніх греків мав Зефір — бог західного вітру. Цей вінок символізував життєдайну силу вітру.

Давньогрецького бога шлюбу Гіменея зображували у вигляді стрункого юнака зі смолоскипом в одній руці й вінком — у другій. Є ціла низка легенд, у котрих якесь божество закохується у смертну дівчину або німфу й женеться за нею. Істота жіночої статі, відповідно, тікає і перетворюється на якусь рослину. І тоді символом того закоханого божества стає вінок із гілля чи стебел такої рослини. Так, давньогрецький бог Пан домагався німфи, яка, не погодившись віддатися ловеласу, перетворилася на сосну. Вінок із гілля сосни став атрибутом Пана. Усім відома історія кохання Аполлона й німфи Дафни (доньки богині землі Геї та бога річок Пенея). Дафна дала обітницю зберігати цноту, подібно до Артеміди. Проте Аполлон переслідував німфу. Тоді Дафна попросила допомоги в батька, й той перетворив її на лаврове дерево, яке Аполлон зробив своєю священною рослиною.

Є легенди й іншого типу. Наприклад, про Псалаканфу, яка запросила надто високу ціну в бога Діоніса за допомогу в прихиленні до нього Аріадни — хотіла з ним покохатися. Діоніс відмовився, та ще й перетворив нещасну на рослину, яку згодом Аріадна вплела до свого вінка.

Традиційний дівочий головний убір

В Україні вважали, що вінок-оберіг захищає дівчину від недоброго ока, від нечистої сили. Іноді між квітами у вінок вплітали часник, любисток та полин — від цього зела чимдуж тікала всіляка чортівня.

Вінок — символ дівоцтва. "Не доносити віночка" означає: втратити цноту до шлюбу. У білоруській веснянці співається:

Що то в лісі шумить-гримить?
Святий Юрій терем теше.
Хто в теремі стогне-плаче?
Мати Юр'я дочку била:
Де поділа свій віночок.
Свій віночок — чистий жемчуг?

Якщо ж у дівчини той вінок із голови ще не падає — це її неабияк прикрашає. От як у цій колядці:

Чи вогонь горить, чи місяць світить?
Ні вогонь горить, ні місяць світить —
Ґречная панна вінком сяє!

Отож дівочий вінок — надзвичайно цінна річ. Про це свідчить і веснянка:

Стоїть верба кінець села.
Під вербою а три дівчини.
Перша стоїть в оксамиті.
Друга стоїть в щирім злоті.
Третя стоїть у віночку.
В оксамиті — то піч палити.
В щирім злоті — ложки мити.
А в віночку — та до таночку.

Вінок у колядках, поряд із перснем, може бути символом весілля:

Їхав Михасьо з Венгер до Тура:
Що ми привезеш за даруночок?
Привезу я ти срібний перстенець,
Їхав Михасьо з Венгер до Тура:
Що ми привезеш за даруночок?
Привезу я ти злотий віночок.

Весільний вінок — це оберіг особливий. Він пов'язаний із сонцем, сяючим небом:

Не вогонь то горить, полум'я палає,
На нашій Марійці злотний вінок сяє.

Вінок

Весільного вінка плетуть дружки на дівич-вечорі. їм допомагають небесні сили. В багатьох весільних піснях про початок плетіння вінка возвіщають ангели: дзвонять у дзвіночок. Або ж ангели стоять біля порогу і просять дружок звити для молодої вінок. Це останній у житті вінок для молодої, адже заміжня жінка носить на голові вже іншу ознаку свого соціального стану: очіпок, хустку або намітку.

Традиційний дівочий головний убір

Плетуть весільного вінка зазвичай із барвінку й калини. У текстах весільних пісень зустрічаються згадки про вінок із пір'я. Пір'яні весільні вінки побутували в багатьох народів. Це пов'язано з уявленнями про подібність душі й дівчини загалом до пташки. Для колядок є характерним мотив, коли по горі ходять пави, а за ними — панна. Вона збирає павине пір'я, складає його в рукав, згодом розкладає на столі і плете собі з того пір'я вінок. Коли ж кладе його собі на голову — десь беруться "буйні вітрове", здіймають вінок і несуть хтозна-куди. Панна кидається услід за віночком, зустрічає "риболовців" і питає, чи не бачили вони її вінка. Вони його, звісно, бачили:

— Ой ми здибали та й переймали.
А що ж нам буде за переймання?
— Першому буде золот перстенець,
Другому буде мій пав'ян вінчик,
Третьому буде ґречная панна.

Усі три "риболовці" — це один-єдиний наречений панни. Йому дістанеться й перстень її, і вінок, і сама панна. В іншому колядковому сюжеті дівчина, позбиравши пір'їни та звивши з них вінок, пішла в танок. До неї приходили й батько, й мати — казали, що вже час іти додому. Дівчина відповідала: "Ось танок дійду — додому піду". Але все не йшла.

Прийшов за нею парубок її:

— Дівко Ганнусю, час додому йти!
Танок не дійшла, додому пішла.

Вінок є також символом довершеності:

А в цьому домочку, як у віночку.
Тут господар — багатства володар,
Тут господиня — червона калина,
Тут дівочки, як квіточки,
Тут синочки, як колосочки!

Вінок використовують у багатьох українських обрядах весняно-літнього циклу. У переддень св. Юрія у Карпатах відбувався обряд Лелі (Лялі). Найкращу дівчину прибирали вінками й зіллям, ставили коло неї молоко, масло, сир і, співаючи, танцювали коло неї. Потім дівчата ділили між собою масло й сир. Вінки пускали на воду. На півдні Волині також справляли обряд "Лялі". Дівчата, вибравши найгарнішу з-поміж себе, перев'язували їй груди, руки й ноги різним зіллям, а на голову клали вінок із різних квіток; саджали її на лавку з дернини, ставили при ній дзбанок з молоком, сир, масло. До ніг клали вінки. Потім водили навколо неї хоровод. По закінченні Ляля роздає їм сир та масло й кидає вінки, які дівчата намагаються впіймати. Кому пощастить отримати вінок — зберігають його до наступної весни.

Дівчата у (дівочих) головних уборах

У четвер перед Трійцею (Семик, Русалчин Великдень) дівчата ходили до лісу завивати на вербі віночки — плели з гілля "коси" й скріплювали травою. У неділю йшли дивитися: якщо вінок свіжий — дівчина буде щаслива. Якщо зів'яв — це віщує якусь біду. Подекуди (скажімо, на Київщині) на Зелені свята дівчата кидали вінки на воду. У білоруській купальській пісні співається:

Дівки на Тройцю вінки вили,
А на Купала розвивали,
На Дунай-ріку пускали.
Собі долю ворожили:
Ой коли доля — так зелен сад.
А як недоля — сохни, зів'янь.

Майже по всій Україні поширений обряд у купальську ніч ворожити з вінками на долю. Кожна дівчина плете вінок, пускає його на воду (іноді зі свічкою) і стежить: куди її вінок попливе — з того краю слід виглядати нареченого:

По саду ходжу, виноград саджу,
Посадивши, та й поливаю,
Ой поливши, да й нащипаю,
Нащипавши, віночка зів'ю,
Віночка звивши, на воду пущу:
Хто вінка пійме, той мене візьме.

Купальські вінки часто зберігали вдома як обереги до наступного свята Купала.

Особливий вінок — обжинковий. Це передвісник майбутнього, нового урожаю, який буде вже в наступному році. Жінки й дівчата, співаючи, плели з колосків такий вінок і, поклавши його на голову найгарнішої дівчини, ішли гуртом до села. Вітали господаря й віддавали йому вінок із обрядовим побажанням. Господар приймав від них дарунок і бажав дівчині, щоб на неї "в церкві вложили вінок", запрошував усіх "на могорич".

У жниварській пісні про колосковий вінок співається:

Місяцю, місяченьку!
Світи ж нам доріженьку.
Жеби-сьмо не зблудили,
Вінойка не згубили.
Бо наш вінойко красний,
Як місяченько ясний.
Іще вищий від плота,
Ще дорожчий від злота:
Іще вищий від гори,
Ще ясніший від зорі.

Хустка

Хустка є важливим ритуальним атрибутом, значення якого збережено почасти й дотепер. І тому, що виткана, й тому, що прямокутна, та й голову прикриває. У казці хустка стає чарівним предметом, у пісні — символізує вірне кохання, у сні означає звістку, сватання.

Римські жерці під час жертвоприносин богам обов'язково покривали голову — під страхом смертної кари. Цього правила не дотримувались, хіба що офіруючи Сатурну, адже він божество підземне. Плутарх пояснює поведінку жерця як протилежну поведінці самого бога: Сатурна (як і грецького Кроноса) завжди зображали з тогою, накинутою на голову.

Жінка, за українською традицією, неодмінно щодня мала бути з покритою головою. Особливо у тих випадках, коли чоловік, навпаки, мусив скидати шапку чи капелюха. Тобто в місцях найбільш сакральних: у хаті (де образи святі), церкві, на похороні.

Непокрите, розплетене жіноче волосся (як і помело) — давній знак приналежності до потойбіччя, нижньої, хаотичної, смертельної грані світу. Із розпущеним волоссям вилітали на свої шабаші відьми. Русалок уявляли дівчатками з розпущеними косами. На Русальному тижні вони просили в жінок намітки, що можна пояснити так: русалки повмирали, не відбувши обряду посвяти в дорослі члени роду, а тому не мають ні сорочки, ні намітки (деякі дослідники пояснюють це й тим, що русалки — утоплениці, тому вони без одягу). Жінки розпускали волосся, коли чаклували або ворожили, тобто наближалися до антисвіту. Під час ритуалу розпушене волосся додавало його учасниці магічної сили.

Жінка — усоблення потойбічної природи, пов'язаної з водою і землею (низом), — протиставлена чоловікові, який асоціювався з вогнем, сонцем (верхом). Отже, закони поведінки визначалися особливостями цих двох начал. Вірили, що "простоволоса", непокрита жінка накликає біду. Етнограф Федір Вовк зазначав, що під час його дослідницьких подорожей йому ніколи не доводилось натрапляти на труднощі, коли він просив жінок оголити, наприклад, коліно, але майже скрізь прохання зняти очіпок викликало обурення та протести. Жінка не має права "світити волосом проти святого сонця". Деякі дослідники пояснюють звичай укривання жінками голови протиставленням сонця і змії

та уявленням, що змії небезпечні для сонця і здатні йому шкодити. Можливо, з цим віруванням пов'язані зображення жінки зі зміями на голові замість волосся на середньовічних малюнках християнсько-моралізаторського характеру.

Найдавнішим головним убором українок була, однак, не хустка. Учені-етнологи твердять, що з давніх-давен жінки в Україні вдягали поверх очіпка намітку (серпанок, перемітку). Однак деякі запевняють, що хустка білого кольору (на відміну від кольорових, різнобарвних) така ж давня, як і намітка. Білий колір хустки — найхарактерніший для українок. Такі хустки наші предки колись вишивали шовком, сріблом та золотом. Орнамент був переважно геометричним аж до **XVIII** ст., й тільки відтоді почали звертатися до рослинного візерунка (квіти, стебла, листя). Сам білий колір був ритуальним, святковим. Барвисті хустки були запозичені від південних слов'ян, а ті перейняли звичай носити їх від турків та персів.

Хустина XIX ст. вишивка, Волинь

Проте хустка — це атрибут заміжньої жінки. Колись дівчатам слід було ходити з непокритою головою — але зі стрічкою або у вінку, спустивши на косу кольорові стрічки (бинди). Хустки дівчата носили, захищаючись від спеки чи холоду, однак із-під хустки завжди мала визирати коса.

Хустку як щоденний необхідний найважливіший елемент вбрання дівчина "діставала" вже під час весілля, коли відбувався обряд "покривання голови". Покриванням та розподілом короваю на весіллі завершувався посад. Цей обряд означав перехід до іншого соціального стану, набуття іншого, вже сімейного, статусу. Тепер вона повинна була носити очіпок (або хустку). Коли вносили на короваї намітку або хустку, староста давав дозвіл починати покривання молодої. Наречена тричі відкидала хустину до

порога, демонструючи тим самим, що дівування їй миліше. Дружки заохочували її співом, прославляючи вінок і його переваги над хусткою.

Покривальниця плаче,
Покриватись не хоче;
Серпанок-поганок,
Віночок-коханок...

У домі молодої обряд найчастіше здійснювали її заміжні сестри, мати або жінки, які виконували роль "призначеної" на час весілля матері — "матки". Жінки ставали по обидва боки від молодих, похитували білою хусткою (на Буковині весільна хустка була червоного кольору) над їхніми головами, намагаючись поцілуватись. Дружба при цьому їм заважав, замахуючись великою дерев'яною ложкою. Поцілувавшись тричі, жінки покривали наречену. У деяких регіонах на молоду поверх хустки одягали шапку нареченого. Вважали великою ганьбою, якщо наречена скидала шапку. Під час цього обряду молода мала конче плакати: за родиною, за своєю дівочою волею. Часто наречена тримала в хустці цибулю, щоб викликати сльози, які набували ритуального значення.

Хустка, або, як називає її весільна пісня, "вічне покривання", символізує тут владу чоловіка. Прикривати волосся — буквально — перекривати зв'язок зі своїм родом, предками. Недаремно в деяких регіонах (Волинь) молоду покривали двічі — у своєму домі й у чоловіковому: свекруха скидала з нареченої намітку, жбурляла її на піч (своєрідна жертва предкам, дух яких — біля печі) і зав'язувала її у свою. Тому в казках хустка переходить до рангу чарівних речей: "...а вона як махнула хусткою, море розійшлося...".

Дівчата, котрі хотіли вийти заміж, на Покрову (14 жовтня), коли починався справжній сезон весіль, просили:

Покрівонько, Покрівонько, покрий мені голівоньку,
Хоч онучею, хоч ганчіркою — хай не буду дівкою!

Під час весільного обряду хустку використовували не раз. На сватанні дівчина перев'язувала хусткою парубкові руку або затикала її за пояс — на знак згоди бути його дружиною.

У казці "Ялина-Доловина, що золоте волосся має" оповідається про те, як батько напророкував іще малому синові, ніби його долею буде золотоволоса Ялина-Доловина. Уже дорослий хлопець вирушає шукати свою долю-дівчину із золотим волоссям. Основа

Жінки у традиційних головних уборах

більшості чарівних казок — це відображення ритуалу ініціації (посвячення хлопців і дівчат у дорослі члени роду, їхнє навчання, випробування, символічна тимчасова смерть і нове народження, після якого вони отримують право на одруження). Отже, під час таких випробувань шукачеві Ялини-Доловини довелося чимало натерпітися. Золоте волосся Ялини-Доловини свідчить про її причетність до сакрального, потойбічного світу. Дорога до неї, як і взагалі в потойбіччя, довга. Знають цю дорогу хіба віщуни, яких оповідач згодом називає Сонцем, Місяцем і Вітром. Тільки третій дід-вішун розповів, що живе та дівчина на Шкловій горі, на шовковій траві. Узяти Ялину-Доловину собі за жінку може тільки той, хто заволодіє її хусткою. Ота гора зі скла ще раз підкреслює зв'язок із тим світом. Заволодівши хусткою і здобувши владу над Ялиною-Доловиною, герою вдається вивести її зі Шклової гори до "свого тата й мами".

Староста в день весілля часто заводив молодих за стіл чи виводив із-за столу за допомогою хустки. Цей звичай мав захисне значення: торкатись голою рукою наречених, яких під час весілля ритуально прирівнювали до померлих, не можна. Хустками перев'язували жінок із чоловікового роду, обдаровуючи їх.

Весільну намітку чи хустку українські жінки тримали "на смерть". Вихід наміток із "моди" часом пояснюють тим, що їх "баби побрали на той світ" — літніх жінок було заведено ховати в "завитті": білій свитці й намітці.

В інших народів хустка відіграє схожу роль. Так, у монголів вона означає єднання молодих під час одруження: наречені тримають її за різні кінці. У німців, за тірольським звичаєм, на весіллі мати дає дочці хустку для втирання сліз. Після одруження дочка кладе її на особливе місце в шафі — щоб ніколи за життя не

користуватись нею. Цю хустину жінка забирає з собою в могилу. Нею прикривають очі померлій.

В українців за часів козаччини існував звичай: кожна дівчина дарувала вишиту хустку своєму нареченому. Хустина символізувала вірне кохання. Коли козак гинув у бою, нею прикривали обличчя, щоб "орел очей не виймав". У відомій пісні співається:

Дала дівчина хустину,
Козак у бою загинув.
Темної ночі накрили очі —
Легше у бою спочинув.

Із тим світом пов'язана червона хустка. За народним сонником, вона сниться до недуги. Червоною хусткою чи поясом зав'язували ворота після виносу мерця, щоб за ним "не пішли" бджоли, птиця, худоба.

Шапка

Символіка шапки пов'язана зі стародавнім культом голови та волосся. Голова — вершина антропоморфної моделі світу. Окрім цього, голова вважалася основним місцем мешкання душі, адже їй властива найвища святість, вона є вмістилищем розуму, центрів бачення, слуху, мови, дихання, харчування. І волосся мало сакральне значення: уявлення про те, що людину можна позбавити сили, обрізавши їй волосся, або зчарувати за допомогою волосин, поширені у всьому світі.

Голова і волосся, за міфологічними віруваннями, потребували захисту від "недоброго ока" та посягань нечистої сили. У чоловіків оберегом від такої напасті слугувала шапка.

За повір'ям, шапку, як і гребінець, забороняється класти на стіл.

У багатьох фольклорних творах шапка має чарівні властивості. У билині "Про Добриню і змія" мати застерігає сина-богатиря, щоб він не купався в Пучай-ріці. Добриня, порушивши заборону, запливає за середину мертвої ріки й тільки тоді відчуває небезпеку: з'являється змій, і вода стає вогненною. Богатир устигає доплисти до берега, проте ні зброї, ні одягу там не знаходить, лише бачить на піску "шапку землі грецької". Накидав герой у неї камінців і побив шапкою змія. Тут "шапка землі грецької"

(тобто головний убір священика або ковпак скомороха, людини "непростої") наділена магічними властивостями, які й прислужилися богатиреві у скрутних обставинах. \

Незвичайну шапку вдягають тоді, коли з'являється потреба бути невпізнаним. Часто цей мотив обігрується в казках, коли хлопець проходить випробування ініціації (він символічно помирає і потім народжується в новій якості), отже, повинен бути невідомим навіть для своїх родичів. У казці "Незнайко" чарівний кінь каже своєму молодому господарю: "Пусти мене попастися три дні по росі, а сам піди до пастухів, купи одного бика, заріж його, одягнися в бичачу шкуру, на голову надінь пухир. І хто б тебе про що не питав, усім відповідай: "Не знаю!". Так його і прозвали "Незнайком".

Іще більш дивне, здавалося б, покриття голови, замість шапки, фігурує в повір'ях про мерців. Кажуть, що покійників, які збираються в церкві у поминальні дні, можна побачити, якщо натягти на себе вивернутий кожух, а на голову вдягти новий горщик, "аби мерці, почувши живого, не відірвали йому голову". Новий горщик, звичайно, згадується тут не випадково, адже в горщики зсипали попіл від поховального багаття, а в деяких похоронних традиціях укладали тіло померлого, як у труну.

Взагалі шапка в її сакральному значенні найчастіше виступає в повір'ях, легендах та інших фольклорних жанрах у випадках, так чи інакше пов'язаних із потойбіччям та померлими. У казці "Про Івана, який нічого не боявся" герой шапкою наносив води й напоїв двох самогубців, за що одержав від вдячних мерців чарівні речі. В одній із легенд ідеться про дівчину, яка жартома скинула з мерця шапку і яку він за те розірвав. У іншій легенді розповідається про чаклуна, який замислив стати власником Чорної книги. От прибув він на місце, де збирається нечиста сила. Підбігли до нього чорти, а один, у червоній шапочці, почав танцювати. Чаклун підкрався навшпиньках і зірвав із нього шапку. Став тоді чортяка проситися, щоб віддали йому ковпачок, на все погоджувався заради того. Так обміняв чаклун чортову шапку на Чорну книгу й одержав владу над нечистою силою.

Червоні ковпачки — ознака приналежності до того світу. Їх полюбляють дідьки, лісовики, домовики. У чорта червона шапочка квадратна (щоб із-під неї роги не стирчали). Щодо червоного кольору, то це, як і золото, — колір підземного, потойбічного сві-

За історичними свідченнями 1555 р., на померлого надягали червону шапочку.

Поширеним у всьому світі є уявлення про існування шапки-невидимки. Якось, подорожуючи, герой натрапив на трьох чортів, що билися за спадщину: чарівні чоботи, килим-літак і шапку-невидимку. "Викопайте три ями, і я вас поділю", — каже хлопець. Як викопали чорти ями, то він кожного чорта ударив лівою рукою, і кожен чорт упав у свою яму. Сам узяв чарівні предмети й подався назустріч пригодам.

Проте шапка-невидимка — це не лише казковий образ. Вона зустрічається і в численних легендах. Відомо, що чорти дуже полюбляють сир. Якщо сир вийняти з вареника і протримати в роті до другого дня, то, прийшовши до церкви з таким сиром, можна побачити всіх відьом. От один солдат так і зробив. І тільки він увійшов у церкву, як підходить до нього стара жінка й каже: "Оддай мені те, що ти держиш!". І подає йому при цьому цілий гаманець грошей. Підійшло ще шестеро відьом, і всі вони почали його благати віддати сир. Але солдат погодився вдовольнити їхнє прохання тільки за шапку-невидимку. Відьми пристали на те, і старша з них зараз же зробилася кішкою і побігла за шапкою. Скоро вона принесла її й віддала за сир. З того часу солдат розбагатів.

Шапка є розпізнавальним знаком статі. Тому не личить жінці й чоловікові мінятися головними уборами. Якщо ж чоловік надів жіночий убір, він, за повір'ями, боятиметься вовка. Жінки, яка вдягла чоловічу шапку, боятиметься худоба. Порушувати звичний порядок дозволяється ненадовго, та й то в сакрально визначений час: на Різдво й на весіллі (це вже є ритуальне перевдягання, яке має своє певне значення).

Відомий козацький звичай насипати могили загиблим, носячи шапками землю. Шапка — сама оберіг, і ще більше підсилюються її охоронні властивості, коли в шапку закладають зілля, часник, землю тощо. Коли під шапку покласти пір'їни часнику, посадженого так, щоб він проріс через голову забитої на Благовіщення змії, то можна побачити відьму, яка виходить із церкви у натовпі, або чорта, й за допомогою такого часнику навіть скинути з нього шапку. В переказі про козаків-характерників таким чином пояснюється причина їх непереможної сили. "А як вони воювали? Стануть було отут, на Орловій балці, а проти них двадцять полків вийдуть. Так полки самі себе поріжуть, кров тектиме по черево коням, а запорожцям і байдуже: стоять та сміються... А це все від того, що вони знаючий народ були. На своїй землі їх ніхто не міг узяти. Так вони, як куди їхати, то зараз землі під устілку накладуть, у шіпки понасипають та й їдуть. Хто чоботи скине, то й смерть, а хто шапку зніме, тому голову знімуть".

Щоб дитина не боялася, їй у шапку зашивали клаптик вовчої шкури, а щоб її не зурочили — землю, нариту кротом. Від головного болю в шапку кладуть ящірку. Мисливці зашивають у шапку білого метелика, щоб знаходити пташині яйця. Щоб вигравати в карти, зашивають висушеного кажана. Парубки ж носять за шапкою м'яту, про що співається в колядці:

Біж-деревочок дівкам до кісочок;
Крутая м'ята хлопцям на шап'ята;
Зелен барвінок дівчатам на вінок.

Гребінь

Одна з міфологічних моделей космосу подає світ у вигляді людського тіла. Тож після смерті божественного першопредка (Іміра у скандинавській міфології, Паньгу — в китайській, Пуруші — в індійській) дихання його зробилося вітром, із голови постало небо, а з ніг — земля, кістки перетворилися на гори, а дерева й рослини виникли з волосся. Волосся — це місце перебування душі, отже, все те, що стосується його захисту, покривання, розчісування, підстригання, набуває сакрального значення.

Так було у стародавньому світі. Хоча й тепер, наприклад, американське плем'я уматілья відмовляється обробляти грунт, щоб не поранити тіла Матері-Землі. "Ви пропонуєте мені косити траву й жати хліб, щоб стати багатим, як біла людина, — каже індіанський пророк. — Але хіба я можу наважитися різати волосся своєї матері?".

У численних творах українського фольклору волосся уподібнюється до рослин. У загадках волосся порівнюється з гаєм або ж густим лісом: "Густий ліс, чисте поле, два соболі" (волосся, лоб, брови). У купальській пісні дівчина, яка тоне, просить брата не косити трави, бо шовкова трава — то її руса коса. На дерева перетворюються в баладах прокляті батьками діти:

А явір взяв промовляти:
Не рви, ненько, та листенько,
Бо то моє волосенько.

А в казці герой, утікаючи з нареченою від змії, кидає позаду себе гребінець, і з нього виростає густий ліс.

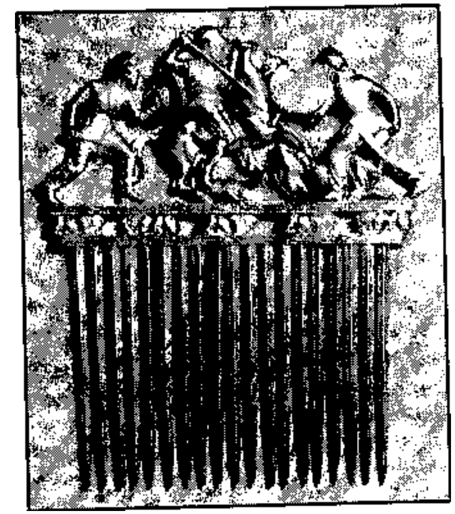
Гребінь, волосся ототожнювалися в давнину не лише з рослинами, а й з водою, небесною вологою. З мистецтва неоліту дійшли до нас умовні зображення дощу у вигляді хвилястих ліній або зигзагів, що асоціювалися з волоссям Великої Богині Неба. На стародавніх наскельних малюнках гребінь виступає як образ води, дощу. У старокитайському письмі "гребінь" означав "дощ". Широкі гребені по краях одягу на керамічних зображеннях жіночих фігур трипільсько-кукутенської археологічної культури також вважають символами води.

За оповіданнями з литовської міфології, Перкунас (бог-громовержець) виїздив зі свого прекрасного палацу й розчісував зелений дуб. Саме дощ був тим гребенем, що розчісував дуб, а також коси нашим дівчатам, котрі вибігали "на перший грім" намочити під зливою волосся, "щоб краще росло".

Водяник і русалка, за уявленнями, також чешуть голову гребенем, і тоді йде дощ. Розповідають, що на березі часом можна знайти русалчин золотий гребінь. Той, хто спокуситься на золото й принесе його додому, матиме неабиякий клопіт: русалка ходитиме за ним доти, доки гребінець не повернуть — не вкинуть його у воду на тому місці, де взяли.

Є й інші демонологічні персонажі, подібні до русалки, атрибутом яких виступає гребінь. Так, у білоруських повір'ях росомаха уявляється голою жінкою, що сидить на бобровій хатці з малою плачучою дитиною на руках і розчісує щучим гребенем свої розплетені коси. Побачивши людей, вона пірнає з дитиною у воду. Люди кажуть, що росомахою робиться жінка, яка стратить своє дитя й сама втопиться. Хакасам хазяйка води вбачалася в образі голої жінки, яка розчісувала золотим гребенем своє довге волосся. Вважали, що людині, котра знайде її гребінь, щаститиме все життя. Згідно з нижньогородським повір'ям, стерлядка має свого царя. Його помешкання, оздоблене коштовним камінням і перлами, розташоване у глибокій ямі на самому дні ріки. Там він живе зі своєю дружиною — водяною русалкою. Місячними ночами вона виходить на берег, сідає на камінь і розчісує золотим гребенем

своє зелене волосся, а стерлядський цар плюскається біля неї, тручись об її білу ногу. Якщо хтось із рибалок таке побачить, жодної рибки йому вже не впіймати.

Скіфський гребінь.
Золото. IV ст. до н.е.

Гребінь, яким розчісували покійника, вважався нечистим. Його закопували в землю подалі від житла або кидали у воду. Гребінь клали до труни померлого, іноді навіть разом із вичесаним волоссям. Використання гребеня як ритуального предмета в похованні пов'язане з давньою традицією, що сягає індоєвропейської доби, коли було заведено ховати жінок разом із померлими чоловіками. У східних слов'ян археологи фіксують обряд спалення вдів на поховальному багатті, починаючи із III ст. до н.е. Коли з часом убивство жінки було замінено іншими, імітативними формами жертвоприношення, дружина відрізала в себе пасмо волосся й покладала його до труни, що символічно засвідчувало її готовність супроводжувати небіжчика на той світ. У пізніші часи, бувало, потай підкладали до гроба чужий гребінець, власника якого намагалися відправити в тому ж напрямку.

Звичай пускати (метати) на воду волосся також сприймається як жертвоприношення померлим предкам, до яких зверталися, наприклад, у ворожінні або гаданні.

До Дунаю стеженька,
Туди йшла молоденька.
Над Дунайом стояла,
Русу косу чесала,
В тихий Дунай метала.

Через гребінь можна було завдати шкоди, тому після розчісування дівчата старанно його ховали. Класти гребінь на столі або в якомусь видному місці не дозволялося, щоб уникнути при-

крощів. Із тієї ж причини намагалися не впускати його додолу. Раніше не дозволялося мити й чесати голову в неділю, понеділок, середу й п'ятницю. Чому існували такі обмеження, тепер з'ясувати важко. У дні ворожінь дівчата клали гребінь під подушку й перед сном замовляли, щоб до них уночі доля прийшла косу чесати.

У родильній обрядовості гребінь символізував жіночу долю. Коли дитині перерізали пуповину, хлопчикові це робили на сокирі (щоб із нього був добрий майстер), а дівчинці — на гребені від прядки. При цьому замовляли: "Крутиї гори, розкотітеся, Господні голоси, розойдітеся... Як младенець — сідай на коня, а младениця — берись за гребеня!". На хрестинах баба-бранка передавала кумові хлопчика через поріг, а дівчинку — через гребінь.

У південних слов'ян у день св. Юрія мати давала дітям гребінь і посилала їх на засіяне поле. Діти сідали в жито, розчісувалися, щоб волосся було довгим і густим, як жито.

Символічній дії розчісування, а отже, й гребеня, надавалось особливе значення в обряді весілля. Гребінь дарували на весіллі в росіян, сербів, подекуди й в Україні, про що співається в пісні:

Ой летіла вожелена та й впала в тростину.
Купи, купи, Івасику, Марусі хустину.
Я хустини не куплю — куплю їй гребінчик,
Розчесати русу косу під зелений вінчик.

Розплітати косу, розчісувати наречену, знімати вінок і пов'язувати на неї хустку (покривати) означало переводити дівчину з одного статусу до іншого — заміжньої жінки. Розплітав косу брат:

Упав гребінець під стілець.
Та подай, братіку, гребінця —
Розчесати русу косу до вінця.

Розчісували на весіллі й нареченого. У неділю, після того, як коровай прикрасять барвінком, молодого садять на ослоні, староста розчісує йому волосся, а потім надягає шапку. Еротична функція розчісування яскраво виявляється в сороміцьких піснях (на побутовому рівні одне зі значень слова "чесати" означає статевий акт):

Чесала, чесала, чесала, чесала,
Доки моя рідна мати про теє не взнала.

Відповідною бачиться й роль гребеня:

Любив мене молодець,
Купив мені гребінець;
Купив мені щітку,
Розчесати кітку.

Використовувався гребінь і в лікувальній магії. Так, для того, щоб позбутися нічниць (дитячого плачу), треба взяти дитину на праву руку, сісти на порозі й на гребінь лити окріп. Інша жінка стоїть у дворі, за порогом, і питає: "Що ви робите?". Та, що наливає окріп, відповідає: "Ночниці парим!". Перша каже: "Пар, пар, да очі запар". Інший спосіб боротьби з дитячим плачем: гребінь для чесання льону кладуть дитині під подушку.

У південних слов'ян гребінь — оберіг проти вовків. На день св. Мартина (14 квітня) македонці "зв'язують вовчу пащеку", тобто зчіплюють разом гребені, при цьому замовляють: "Як зчіплюються гребені, так нехай замкнеться паща у вовка". Існувала заборона користуватися гребенем у певні дні, оскільки в цьому випадку гребінь символізував вовчі зуби.

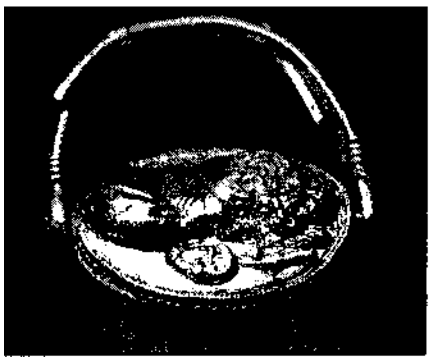
Перстень

Перстень в уявленнях багатьох народів первісно мав значення оберега, а також перепони, яка утримує душу в тілі. Перстень — ще й фалічний символ, символ сонця та стихії, що народжує життя.

Як зазначають науковці, різні народи використовували персні як амулети проти демонів, відьом та привидів. У тірольських австрійців породілля ні за яких обставин не повинна була знімати з пальця обручки — так вона убезпечувала себе від злих сил. Лапландці довгий час зберігали інший звичай. Чоловік, який мав опускати покійника в могилу, отримував від його родичів мідний перстень, який слід було носити на правій руці аж до кінця поховального обряду. Перстень начебто оберігав цю людину від переслідувань неспокійної душі померлого.

Ту саму оберегову функцію має перстень і в символіці української казки. Тут він стає чарівним предметом, за допомогою якого герой здобуває собі одяг, маєток, дружину. Так, змій у казці каже: "На ж тобі цей перстень, і в тебе тепер буде усяка всячина".

Скіфський перстень.
Золото. IV ст. до н.е.

У багатьох казках перстень пов'язаний із одруженням, здобуванням нареченої: "Хто доберетъся до моєї дочки, зніме з неї перстень, тому оддам половину царства і дочку оддам заміж за нього", — часто каже казковий цар юнакам. "Зняти" перстень, дістати його (іноді навіть із дна моря) — означає здобути право на одруження.

Очевидно, саме під час обряду ініціації (посвяти в чоловіки), що був зазвичай пов'язаний з імітованими смертю й народженням, хлопець отримував перстень. Адже чарівна казка і є, насамперед, відображенням цього обряду. І те, що парубкові перстень дарує саме змій, — ще одне підтвердження цій думці: часто у череві змія чи іншої страхітливої тварини символічно перероджувалися ті, хто відбував цей обряд.

Важливим символом перстень постає у відомій казці про Оха. Від зеленого лісового дідка на ім'я Ох парубок здобуває багато різних знань: він навчається перекидатися соколом, хортом, конем, окунем. Власне, стає чаклуном, здатним легко входити в усі три "горизонтальні" світи — небесний, земний і підземний. Змушений утікати від свого колишнього навчителя, хлопець зрештою набуває подоби гранатового персня в золотій оправі, що підкочується царівні під ноги. Перстень символізує тут майбутнє одруження після ініціації-випробування.

Крім ролі оберега, перстень (так само, як і всілякі вузли, закрутки, зав'язки) відігравав роль перепони. Перстень утримував душу в тілі, не давав їй його покинути. Тому в давніх греків забороняли входити до деяких святилищ, а також звертатися до оракула Фавна, маючи при цьому перстень на пальці. А предки українців вірили в те, що надтріснута вінчальна обручка віщує неминучу смерть, бо так душа може легко вивільнитися з тіла.

Пізнішою трансформацією цього символу є перстень, що має здатність чорніти, коли казковий герой помирає: "...він дав свій сигнет (перстень, — *авт.)* і казав до неї:

— Дивися на той сигнет. Як я буду жити, то той буде чимраз ясніший, а умру, то він буде чорний, як з рогу".

Особливу магічну роль відігравав перстень вінчальний, обручка — символ одруження та продовження роду:

Як покочу серебряний перстень
по кроваті:
Хоч котися, серебряний перстень,
а хоч, не котися,
Хоч женися, мій миленький,
а хоч не женися...

Зустрічаємо перстень і у ворожіннях на свято Андрія. Тут символ зберігає давнє значення: перстень для дівчини, яка ворожить, віщує одруження в недалекому майбутньому. Відомо, що на Київщині існував звичай зустрічати молодого калачем, у якому запечено перстень нареченої. Існували й загадки із фривольними натяками, де обручка була причетна до фалічної символіки.

В одній із казок оповідається, що саме завдяки персневі закохані через багато років розлуки впізнають одне одного: "Перехилив склянку, випив половину, а потім посяг у кишеню, вийняв півперсня і впустив у вино. Молода, як випила, побачила у склянці півперсня. Зачудувалася...".

Обрядову магічну функцію відігравало "качання персня". У хороводній гаївці імітовано боротьбу холоду й тепла, зими й весни, а також купівлю-продаж нареченої:

Я перестеник викочу —
Свою жону вихвачу,
Я перстеник на палець —
Свою жону у танець...

Тих, хто утримує "жону", не вдовольняє як викуп ні хліб, ні перстень, ні колесо. Йдеться про поетичне уявлення сонця вогненним колесом. Це уявлення викликало звичай запалювати колеса в певні свята року. Якщо ж звернути увагу на форму предметів ви-

купу (хліб, перстень), то можна зауважити, що вони нагадують зменшене сонце-колесо. І якщо тут перстень асоціюється із сонцем, то в іншому випадку — сонце із золотим перснем:

Ой покочу золотий перстень
По крутій горі —
Пішли мої літа з світа,
Як лист по воді!

"Качання" персня символізує рух сонця, його магічний цілющий вплив на все живе.

За часів християнства почали вірити в особливу магічну силу освяченого персня. В одній із легенд ідеться про те, що за допомогою такої каблучки лісник допомагає св. Михаїлові знешкодити нахабного біса.

Сорочка

Сорочка — не тільки традиційний одяг, а і своєрідне віддзеркалення всесвіту в мініатюрі. Вона теж складається із трьох частин: верхньої (комір), середньої (рукава, пазушки) та нижньої (подолки). Відповідно до цього поділу, на сорочці розміщують орнаменти-обереги.

Символіка українських вишивок на сорочках надзвичайно багата. Восьмикутна зоря на пазушках чи рукавах — колишній знак Великої Богині. Птахи — охоронці, посередники між білим світом і потойбіччям. Виноградна лоза оберігає рід, сприяє щасливому шлюбові. Дубове листя на чоловічих сорочках береже й подвоює силу. Буйне гілля із квітами на рукавах прикликає дощ і врожай. Хвилясті візерунки на подолках символізують воду.

Сорочка — один із найдавніших різновидів одягу. Українська сорочка вперше фіксується на зображеннях часів Давньої Русі. Вона довга (по кісточки), пошита із лляного або конопляного полотна. Є два типи сорочок: додільні й "до підтички" — до яких пришивають нижню частину із грубшого полотна. Ця підтичка має важливе значення в міфологічному світогляді. Вона символізує низ, сили, пов'язані із землею. Так, після шлюбної ночі підтичку від весільної сорочки відокремлювали й разом із весільними штаньми молодого закопували в городі, "де люди не ходять" —

щоб завжди жити в парі. Коли народжувалася дитина, мати відривала у своєї сорочки підтичку й загортала малюка в неї.

М.Брянський,
Портрет Є.Драган

Сорочка — символічний замінник людини. Бувало, що сорочку вдягали навиворіт від зурочення. Продати свою сорочку, за повір'ям, означає продати своє щастя. За звичаєм, коли людина вперше вдягала нову сорочку, то треба було кругом неї тричі "ножик пропустить". Новонародженого закутували в батькову сорочку, щоб батько його любив. До хрещення не вдягали сорочки, а тільки сповивали пелюшками.

Міфічні істоти, скажімо, русалки (померлі нехрещеними), не мають сорочок і дуже з цього приводу жалкують. Іноді вони просять у дівчат "сорочечки" чи бодай полотна для неї. Про це йдеться в русальних піснях та в легендах.

У веснянках зустрічається мотив, де пряде собі на сорочку Весняночка-паняночка:

Весняночко-паняночко,
Де ти зимувала,
У садочку на дубочку
Пряла на сорочку!

Або ж дочка Весняночки — Уляночка вишиває сорочку:

Ой весняночко,
Де ж твоя дочка Уляночка?
Йа моя дочка Уляночка
Погнала бички до лісочка.
Пасе бичечки, випасає,
Шовком сорочку вишиває!

В українських колядках трапляється мотив чудесної сорочки. Як, скажімо, ось у цій, зверненій до хлопчика:

Кажуть ми люде, що король іде,
А то ж не король, то синочок мой,
Його спознаю по сорочечці,
В нього сорочка, як біль, біленька,
Як біль біленька, як лист, тоненька,
Де она прана — по край Дунаю,
Де вна сушена — в тура на розі,
А де вбирана — в Бога за дверми,
Хто її вбирав — Божая Мати...

Особлива сорочка — весільна. Молодий під вінець повинен іти в сорочці, вишитій руками нареченої. Обмін одягом (молодий дарує молодій чоботи й хустку) символізує скріплення зв'язку між ними. За звичаєм, перш ніж вдягти сорочку, вишиту молодою, її беруть за комір, б'ють об одвірок і приказують: "Сорочка на тіло, а лінощі в двері!".

Молода дарує сорочку своєму судженому на дівич-вечорі. Подекуди в Україні таку сорочку згортають, перев'язують стрічками, за які втикають барвінок, квітки. Беруть гілку із трьома пагонами, прикрашають її барвінком та квітами. Між ті пагони вкладають сорочку, внизу прив'язують хустку (це ніби лист від молодої до молодого). Співають:

Шила Марійка сорочку
Білими рученьками,
Дрібними стежечками.
Випрала на тихім Дунаєньку,
Висушила на буйних калиноньках.
У суботу її скінчила,
А в неділю післала
Вбратися до шлюбоньку
У щасливу годиноньку.

Весільна сорочка — це цілий всесвіт. Ось як про неї мовиться в колядці: на Дунаю, на бережечку стояв золотий корабелець, там сиділа красная панна, шила й вишивала братові кошулю (сорочку; давньоукраїнське) до весілля. На комірі — зоря й місяць, на пазушках — райськії пташки. На рукавах — сивці-голубці, на подолках — тури й олені.

Як ти, брате, будеш женитися,
Місяць і зоря будуть світити.

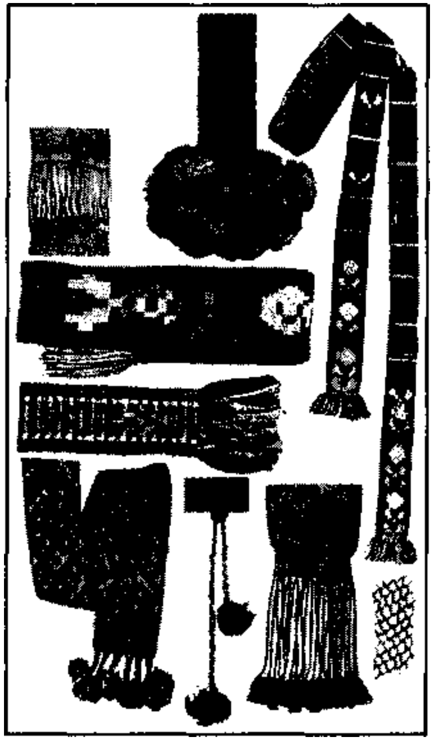
Райськії пташки будуть щебетати.
Сивці-голубці будуть гукати.
Тури й олені будуть скакати.
А вже ж ти, брате, оженився.
Місяць і зоря за хмару зайшли.
Райськії пташки в рай полинули.
Сивці-голубці — на новії сінці.
Тури й олені в ліс подибали.

Пояс

Від найдавніших часів у багатьох народів пояс, підперізування мали сакральне значення, пов'язане з ідеєю досконалості, безкінечності й водночас цілісності. Тобто магічні властивості, якими володіло коло, мав і пояс. Пояс відзначає середину або центр всесвіту, уподібнюється до пуповини як життєвого потенціалу, й це окреслює його сутність як могутнього оберега.

У замовляннях за допомогою космічного підперізування, обгородження ("місяцем підпережуся, зорями обгорожуся") люди набувають надприродної сили, щоб впливати на хвороби й недобре начальство. У символіці великодньої писанки, яку невипадково дарують старцям або літнім людям, серединна смуга — пояс — означає небесний міст, який з'єднує цей і той світи і який незабаром належить пройти людям названого статусу. У народів Південного Сибіру пояс відрізняв людей від небожителів і мешканців підземного царства згідно із тричастинною будовою Всесвіту: пояс, пов'язаний на талії, засвідчував земне походження людини; боги (небожителі) носили його під пахвами, а представники нижнього, підземного світу — на стегнах.

Археологи знаходять фалічні статуетки із зображенням нагих чоловіків, проте взутих, підперезаних і в шапці, що свідчить про особливе значення, що надавалось у давнину певним частинам людського тіла й, відповідно, аксесуарам одягу, які мали їх оберігати (для цього служать також вишивки на рукавах, комірі, подолі; намисто, перстень та інші обереги). Щодо самого пояса, то в давнину всі його носили постійно — з дитинства до смерті. Звичай цей пояснювався вірою в магічну роль перепони (для нечистої си-

Традиційні українські пояси та крайки

ли) у формі кола й, на думку науковців, міг бути пов'язаний з іншим звичаєм, а саме ритуальним використанням зміїв. Принаймні, ще в XVII ст. у пояс шамана деякі народи зашивали справжню змію.

У багатьох повір'ях зв'язок пояса і змії простежується до сьогодні. Так, у Хорватії вірять: якщо кинути у клубок сплетених зміїв свій пояс і бігти проти сонця, щоб змії не наздогнали, то на тому місці можна знайти корінь "розрив-трави" (як відомо, "розрив-трава" має особливі магічні властивості).

Щоб не болів поперек, навесні шукають ящірку, розстеляють на землі пояс, намагаючись "перегнати" її через нього. Тоді вдягають пояс на себе. У Боснії парубок, щоб бути розумним і досягти успіхів у всіляких справах, знаходить навесні саламандру і протягує її тричі донизу під своїм поясом (вважається, що саламандра володіє таємницями мистецтва й ремесел).

Як важливий атрибут одягу, пояс відігравав особливу роль у родинних переходових обрядах. Так, наприклад, в індійському обряді посвячення хлопчика у брахманські учні, його стригли, вбирали в новий одяг і пояс, давали нове ім'я. Коли його підперезували, вчитель промовляв спеціальний вірш-замовляння такого змісту: ось прийшла до тебе богиня-сестра — священна пов'язка; тепер усе погане відійде, очиститься силою вдиху та видиху (тобто життєвого дихання: пояс називають захисником життя, оскільки тут він символізує пуповину у "другому народженні", як називають цей обряд посвячення).

На півдні Росії подекуди ще в XIX ст. дівчина ходила в самій сорочці до п'ятнадцяти-шістнадцяти років, підперезана червоним вовняним поясом. Коли її сватали, відбувався обряд одягання у спідницю (поневу): мати посеред підлоги робила коло з пояса, й дівчина (якщо давала згоду) мала вскочити з лавки в це коло, при цьому кілька разів проговорити: "Хочу — вскочу, не хочу — не вскочу").

Найвідповідальнішим моментом у житті людини був, звичайно, її перший обряд посвячення — хрестини, в якому відбувалися всі необхідні дії для того, щоб ввести дитину в суспільство, убезпечити від вражої сили.

Проте, буває, вже під час пологів досвідчена баба-бранка бачить, що дитина може передчасно померти. Тоді вона сама охрещує дитину: дає їй ім'я, надягає сорочку й підперезує. Усе це робиться для того, щоб із дитини не стало потерчати — нечистої сили. Надягання пояска на померлу дитину, обов'язкове у поховальному обряді, має захисну функцію, хоча самі виконавці обряду не завжди розуміють його призначення. П.Куліш переповідає свою розмову з селянином, який пояснює цей звичай таким чином: "Непідперезаного не треба ховати, бо на тім світі хтось дасть йому яблучко червоне гратися, а воно має у пазуху сховати, а яблучко додолу.., а як випаде з пазушки...". Пояс відрізняє дитину, поховану за всіма правилами християнського обряду, від "нечистих" мерців — потерчат і русалок. На противагу таким застережним заходам як заплітання, підперізування, зав'язування, символіка розпущеного волосся, одягу, широких рукавів, босоногість (усе це асоціюється з наготою) є хтонічною ознакою і практикується в потребі виходу на "той світ" — у магічних танцях, ворожіннях, заклинаннях, деяких обрядах — викликання дощу, вигнання хмар, епідемій тощо.

Русалки в Україні уявляються дівчатками з русявим кучерявим волоссям у білій сорочці (іноді червоній) без пояса. Зовнішній вигляд лихоманки нагадує русалку: з розплетеним непокритим волоссям, без пояса, одягнена у все біле, як одягають мерців.

В усіх історичних областях України поширені перекази про блукаючі болотяні вогники — душі мертвонароджених або померлих дітей, які при зустрічі з людьми просять у них похрещення. Потерча, за повір'ями, після семи років стає русалкою, а якщо його охрестять до цього часу, то буде янголом. Жителька села Литвяки на Полтавщині розповідала: "Ішла жінка у село, коли вихо-

дять чотири русалки, маленькі, у червоних сорочках, в долоні плетуть: "Мене мати вродила, та в хрест не вводила". Узяла жінка соломинку та всіх перехрестила".

Як відомо, одне з місць поховання нехрещених дітей — перехрестя двох доріг. На Поділлі це пояснюється таким чином. Душі нехрещених літають біля могил і вимагають у перехожих похрещення. Той, хто почує їхній голос, повинен перехрестити пояс, назвати ім'ям і кинути: потерча візьме його й охреститься. Тому малят ховають там, де буває багато перехожих.

Особливо часто пояс згадується в повір'ях та народних оповіданнях у зв'язку з нечистою силою. Він відомий як оберіг проти відьом (чоловічий пояс). За поясом (або в тому місці, де застібають сорочку) носять полин і любисток. Щоб віднадити літати до вдовиці крилатого змія, жінку обливали святою водою, надівали на неї вивернуту сорочку й пояс, освячений у церкві.

Ворожіння вважалося справою грішною, нечистою й небезпечною. Щоб вийти на зв'язок із нечистою силою, виносили ікони, розплітали коси, розв'язували вузли, знімали з себе хрест і пояс. Розповідають, що відьма, для того, щоб перетворити весь весільний поїзд на вовків, скрутила свій пояс і поклала його під поріг хати, де відбувалося весілля. В іншому оповіданні яритник (чаклун), якого не покликали на весілля, поробив так, що молоді й усі гості розбіглися вовками — вовкулаками поробились. "А був у їхній слободі охотник такий, що ловив звіра у полі... На другий день чуть світ приходить до того охотника старий дід — знахур, і сказав йому: "Гляди, як підеш до ями і як попадуться вовки, так не бий ізразу, а додивляйся, як є на якому поясок, так розв'яжи його, бо то не вовки, а люди". Охотник пішов до ями, а в ній попалось аж дев'ять вовків; став придивлятися, аж вони усі в поясках. Порозв'язував пояски — всі стали людьми. Це була та сама свадьба: молодий, молода і вся челядь".

У багатьох регіонах України поширене повір'я про чарівні властивості золотих ріжок, які мають деякі гадюки (їхні цариці). Гадюк із золотими рогами нібито можна побачити тоді, коли вони лізуть у вирій. Отож дехто навмисне йде в цей час рано-вранці до лісу, аби роздобути собі гадючі золоті роги, бо в того, хто ними заволодіє, вестимуться гроші, і взагалі він буде щасливим. А добути їх можна так. Кладуть червоний суконний пояс упоперек того напрямку, в якому лізе гадина (бо вона ніколи не звертає вбік і не повертається назад). Долізе вона до пояса й почне пищати: їй не хочеться скидати роги, а дітися ніде. І доти пищить усе й пищить, доки, врешті, не покладе їх на пояс.

Пояс — магічний "інструмент" багатьох обрядів, коли треба за нього щось "притягнути" або, навпаки, — від чогось оборонитись, відштовхнутись. Щоб посадити рій бджіл, через них перекидають знятий із себе пояс. Під час грому — щоб не вбив — затикають собі за пояс гілку ліщини. Від епідемій із сувою полотна робили коло навкруг усього села, й це був той магічний пояс, який мав захистити його мешканців. Під час обряду "гоніння шуляка" жінки ломили й затикали за пояс зелені гілки. Бігаючи по галявині в лісі, вони виспівували: "Ой, лісочку, ой, гайочку, не плодь яструбочка!". У сербів на Юрія пастух стріляє з рушниці біля овець, потім зашиває кулю собі в пояс і носить цілий рік, щоб вовки не нападали на отару.

Однією з весняних розваг дітей було зламати ключ диких гусей. Для цього, гадали, достатньо перерахувати їх у ключі або ж перекрити їм дорогу червоним поясом, гукаючи: "Гуси, гуси, колесом! Червоним поясом!". Щоб вони знову зібралися докупи, кричали: "Ключом, дикі гуси, ключом!".

У фольклорних творах виявляється й та ідея стосовно значущості пояса, яка прозвучала у відомій казці про пояс цариці амазонок Іпполіти: він перемагав у всякому бою, але був безсилий проти чарів кохання.

Пояс мав символічно оберігати передусім живіт і дітородну систему (щоправда, в гуцулів твердий шкіряний пояс захищав людину й фізично — від виробничих травм і бойових поранень). Колись був звичай повивати новонароджену дитину в широкий материнський пояс.

Зосереджується увага на особливій функції пояса і в українських казках. В одній із них стара дає дівчині тонкий поясок і повчає її: "Запережись і будь смирною перед Ольденквітом. Коли скаже, аби ти стала його жінкою, засунь ліву руку під поясок і дай свою згоду.., запам'ятай добре: роби все, тримаючи ліву руку під пояском. Він має чарівну силу".

У деяких обрядах пояс надягають не лише на людей, а й на дерева. Відомо, що навесні, вперше почувши кування зозулі, питають у неї, скільки років залишилось жити. Для того, щоб зозуля довше кувала й не полетіла з гілки, до неї тихенько підкрада-

ються й поясом перев'язують дерево, на якому вона сидить. На Новий рік батьки підперізують дітей, які ходять від хати до хати посівати збіжжям. Підперізують перевеслами з соломи й дерева у садку. Це має сприяти родючості, багатству, врожаям.

Чоботи

Не в однієї дитини виникало запитання: чому подарунки на Різдво знаходять саме в чоботі? Символіка чобота визначається тим магічним значенням, яке з давнини надається в міфологічному світогляді нозі, взуттю, сліду. У своїй будові людина є малим аналогом космосу, який існує в межах просторових координат: верху—низу, правого—лівого. Нога людини співвідноситься з "низом" антропоморфної моделі світу. А "низ" несе в собі ідею зачаття, народження. Тому невипадково подарунковий чобіток, символ щастя й добробуту, має нагадувати людям про першоподію (народження світу, Бога, людини) саме на Різдво.

Ногами людина торкається Землі-Матері, яка, за давніми уявленнями, дає всьому життя, а через деякий час знову забирає його у своє лоно. Отже, ноги, за віруваннями, мають зв'язок і з життям, і зі смертю. У світовій міфології відомий мотив зачаття, пов'язаний із ногою, взуттям, слідом. Славетні богатирі світового епосу були знайдені в чоботі або народилися від того, що мати побачила слід чи стала ногою на змія. У чоботі був знайдений тюркський герой Ідіге. Зачатий, коли від батькових чобіт залишилися самі підошви, казахський Шора-батир. З'явився зі ступні старший над ракшасами індійський Хеті. В індіанського племені пуебло — дочка допомагала матері місити ногами глину для виготовлення посуду. Шматок глини приліпився до її ноги, але вона не звернула уваги. За кілька днів дівчина відчула, як щось ворухнулося в неї в животі...

Чарівне зачаття змальовується в билині про Волха: "По саду-саду зеленому ходила-гуляла молода княжна. Вона з каменю скочила на лютого змія. Звивається лютий змій біля чобота зеленого сап'яну... Тоді княжна дитя зачала... А й на небі засвітився місяць ясний, а в Києві народився могутній богатир".

Еротичний зміст символу ноги простежується від традиційної пісні про кохання:

Взуття різних верств населення в Україні. XIX ст.

В тихім Дунаю
Дівчина ноги мила.
Над'їхав козак:
"Добрий день, чорнобрива..."

та сороміцької пісні:

Полола моркву й пастернак,
Сколола ноженьку на будяк.
Коле, коле ноженьку будяком,
Болить мені серденько за дяком.
Піду я до дяка,
Щоб вийняв з ніженьки будяка.., —

до сучасного російського "блатного" фольклору ("Подколола ножку, сделалась больна").

Зазвичай образ підсилюється іншими синонімічними символами, вжитими в тому ж значенні запліднення, родючості, кохання, парування, якими є, наприклад, вода — "пити воду", "мити ноги":

Наша Маланка — задніпрянка.
Задніпрянську воду пила,
На камені ноги мила,
Тонкий фартух замочила, —

або ж — наколювати на щось ногу:

Через пліт лізла,
Скалка в ногу залізла:
Ой козаче, йди, поможи,
Вийми скалку з ноги.

Символічне значення чобота в різних його проявах (еротичної сили, запліднення та родючості, жертвоприношення, як знак обміну товаром тощо) яскраво виступає у весільному обряді.

Щоб засвідчити улюбленій дівчині свої серйозні наміри, парубок дарував їй взуття:

"Ой скину я опанчу,
Та ніженьки обверчу.
Гей, ой, дай Боже неділі діждати:
Черевички куплю!"

Згадка про чоботи перетворюється на образ, рівнозначний освідченню в коханні та пропозиції одружитися.

По саду ходжу, не находжуся,
Кого я люблю, не надивлюся.
А мій милий йде, чобітки несе...

У весільній пісні перевзування з постолів у чоботи означає зміну статусу — перетворення дівчини на заміжню жінку:

їде Іванко на коники,
Веде Марисю в постолику.
Ой на, Марисю, та й обуйся —
Свого татойка та й забудься.

Українці полюбляли колись червоні чоботи. На весіллі цей колір взуття співвідноситься з калиною — символом дівочої незайманості:

Січеная калинонька, січеная.
А вже наша Марися звінчаная.
Червонії чобітки на нозі,.
Що купив Іванко в дорозі.

В інших випадках червоний колір має кілька значень: червоні чоботи — гарна оздоба для святкового вбрання; вони мають

захисні властивості; засвідчують достаток і певною мірою претензії їх володаря на лідерство, як у казці: "Стоїть дід на воротях у червоних чоботях та й питає: "Кізонька моя люба, чи ти їла, чи ти пила?".

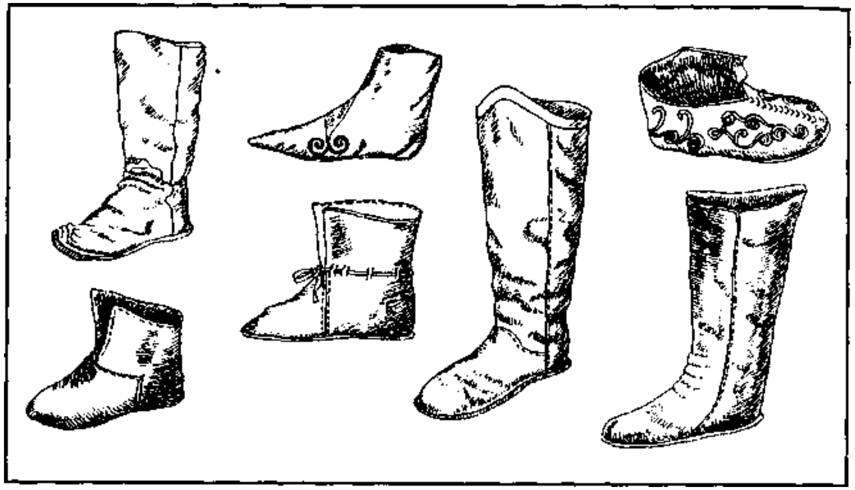
За давнім звичаєм, наречений мав пошити чоботи дівчині сам, як у казці "Про бідного парубка й царівну": "Казала царівна, як ти пошиєш їй такі черевички, щоб на її ногу прийшлись, то піде за тебе заміж". Річчю, навколо якої відбуваються сюжетні перипетії казки "Золотий черевичок" (відомий мандрівний мотив "Попелюшки", що обігрується і в повісті М.Гоголя "Ніч перед Різдвом"), також є весільне взуття. Щоправда, в українській казці черевички дівчині дарує не наречений, а її померла мати (про зв'язок символіки взуття з потойбічним світом ітиметься нижче), але врешті-решт колізія завершується весіллям — дівчина одружується із князенком.

Добре відомий у весільному обряді звичай "дарувати теші чоботи" засвідчує купівлю-продаж нареченої. Взуваючи тещу в чоботи, зять ніби мирить цим два чужі роди, поєднує їх, родичає:

А за тії чоботи, що зять дав,
А за тії чоботи дочку взяв.
Чоботи, чоботи ви мої,
Наробили клопоту ви мені...

У болгар цю плату за наречену давали грошима й дуже добре відрізняли від агарлика (батьківського права), якого не платили, коли молода до весілля не зберегла дівоцтва. Згадана плата має назву "обучта", цебто "взуття". І батько проданої молодої на ці гроші справді купував взуття цілій родині...

Про цікавий у цьому контексті випадок розповідає Біблія ("Книга Рут"). Коли у Віфлеємі настав голод, Елімелех із дружиною Ноомі й синами пішов у країну моавітів, де вони пробули десять років. Коли чоловік і сини повмирали, Ноомі з невісткою Рут повернулася на свою землю. Турбуючись про майбутнє молодої жінки, вона сказала, щоб та пішла до її родича Боаза на поле, де він заночував після праці, й тихенько лягла біля його ніг. Коли чоловік прокинувся, то розпитав, хто вона й чого хоче. Рут відповіла, як навчила її свекруха. Боаз зрозумів наміри жінок і пояснив: він не проти того, щоб доточити до свого поля поле родички, але є ближчий родич, який має більше прав на це (тобто на шлюб із нею), і пообіцяв з'ясувати, що той думає. Зустрілися вони біля

Взуття різних верств населення в Україні. XIX ст.

міської вежі, ближчий родич відмовився одружитися. При цьому він зняв зі своєї ноги сандалію і віддав її Боазові на знак того, що поступається жінкою.

Інший звичай, у якому активну участь бере символічний чобіт, представляє відразу кілька функцій. На Волині молода роззуває нареченого (щоб виявити йому свою прихильність і покору), потім вона б'є його чобітьми (щоб додати за їх допомогою статевої та запліднюючої сили) й відкидає їх до порога (приносячи, таким чином, у жертву домовику, який найбільше не любить невісток — чужинок у роду).

Звичай переносити молоду через поріг, поширений у багатьох країнах, має своє пояснення, що грунтується на зв'язку ноги з померлими предками. Вважається, що молода буде щасливою в подружньому житті, коли п нога не ступить на поріг. В іншому випадку їй загрожують різні біди. За уявленнями, під порогом мешкають духи померлих, домовики (колись там справді ховали покійників, а за часів навіть не дуже давніх — закопували мертвонароджених дітей або послід). Ці духи вимагали поштивого ставлення до себе, тож у деяких місцевостях Сирії, Єгипту, Нігерії під час шлюбної церемонії їм приносили в жертву вівцю. Наречена мала стати ногою в кров жертовної тварини й лише після

цього переступити поріг. Таким чином, через взуття передається особлива магічна сила покійних предків, але водночас воно несе в собі й небезпеку смерті.

Нога, взуття або кінське копито можуть бути причиною смерті так само, як і народження. Смерть двох славних богатирів Волха Всеславича і Василя Буслаєвича була викликана доторком каблука чобота (в інших варіантах копита коня) до каменя — могильної плити, символічного кордону, що відділяє світ живих від світу померлих. У билині про Добриню і змія герой убиває змія чоботом, що лежав на березі ріки (річка — також кордон між цим і тим світами). Взуття тут виконує між ними роль посередника.

У білоруській легенді розповідається про гору Змієвіцу, під якою було поховано змія. Щоб позбутися чудовиська, мешканці вирішили закидати його землею. Проте змій скидав її із себе доти, доки один знаючий чоловік не насипав на нього "три лапті землі". Тоді розкидана земля зсунулася, накрила змія і утворила гору. В Луцькому повіті народна пам'ять зберігала згадку про "воїнство Буняк", що пройшло увесь світ і в місцях свого перепочинку насипало могили своїми чобітьми.

Особливе значення в поховальних ритуалах, а також ворожінні та лікувальній магії має символіка саме старого взуття.

Раніше померлих не взували в чоботи, а завивали ноги в полотно або шили спеціальне взуття ("колигви" у Галичині). У такий спосіб ніби намагалися відтворити найдавніше взуття, "спадкове", щоб по ньому померлі могли впізнати свого родича, адже у взутті (як і у вбранні) криється сила його власника, людина разом із одягом переносить на себе силу та властивості батьків чи членів роду...

Росіяни, за звичаєм, кидали старим взуттям навздогін тому, хто вирушав у дорогу. Так намагалися спонукати предків мандрувати разом із живим родичем і оберігати його в мандрах. Старе взуття може використовуватись і для інших функцій, які перебувають у компетенції бога Волоса. Так, у російських народних обрядах воно символізує багатство, приплід худоби. У Вятській губернії старі лапті вивішувались у хлівах, щоб було багато худоби, у Саратовській — щоб вона не хворіла, у Владимирській та Ярославській — старе взуття виступало в ролі "курячого бога".

Чоботи як символ (а відтак і показник) добробуту стали об'єктом притч і казок. В одній із українських легенд розповідається:

вмираючи, батько заповів синові працювати в полі так, щоб він нікому не казав першим "здрастуй", їв хліб із медом, а у свято взував нові чоботи. Син зрозумів батькові слова буквально і скоро дожився до того, що не мав за шо купити ні меду, ані чобіт. Зате, як став він раніше за всіх виходити в поле, — люди, йдучи, почали вітатися до нього перші; як, натомившись, їв хліб із водою — він здавався йому солодким; як дістав із горища чоботи й начистив — заблищали вони як нові. Аж тоді син збагнув батькову мудрість.

Інший твір зі схожим сюжетом має казкове закінчення. Коли в сина не стало ні грошей, ні чобіт, він згадав, що на горищі залишилися батьківські шкарбани. "Достану їх, то, може, ще яку годину похожу", — вирішив. Коли до тих шкарбанів, аж там гроші заховав батько".

Взуття часто застосовували в лікувальній магії. При складних пологах баба-бранка йшла по "непочату воду" із чоловічим чоботом. Набравши її до заходу сонця, несла в хату породіллі й виливала на долівку (Вінниччина). Безперечно, ці магічні дії можна трактувати як жертву предкам. Жертва здійснювалася за допомогою взуття, оскільки, за уявленнями, таким був найкоротший шлях до померлих родичів.

На свято Андрія, 13 грудня, дівчата ворожать на взутті, перекидаючи свої чобітки та черевички через хату. В який бік носком упаде — туди й дорога заміж. Хата тут — замкнений простір, царина порядку, захищеного від хаосу, світ живих — на відміну від світу померлих. Чобіт, перекинутий через хату, ніби потрапляє до потойбіччя, тому може "віщувати", визначати майбутнє.

За допомогою старого взуття можна відвернути мерця, який "ходить" до своєї дружини: "Як маєш постільці старі з лівої ноги, і йди на потічину, і бери води, і через спину три рази води з того постола верж. І казати: "Як мені не треба цього постола, то і тобі не треба ходити". І як у попередньому прикладі, чобіт із водою має бути "перекинутим".

Цікава й символіка снів: за віруваннями українців, подерті чоботи з відірваними підошвами у сні означають смерть для того, на кому ці чоботи. Чоботи сняться зношеними, адже дорога до померлих далека, вони — у тридев'ятім царстві; щоб дійти туди, треба зносити три пари залізних черевиків (казковий мотив), вони за горою, за морем (рікою), у небі, там, "куди й ворон не долітає". Коли дівчині сниться нове взуття — це до весілля, а якщо вона його загубила — значить, віднадила залицяльника.

Сліди

Мабуть, кожен добре засвоїв із дитинства бабусині повчання, що не можна ходити в одному черевику або ж лівий узувати на праву ногу (в першому випадку кажуть, що "мама помре", у другому — що "кривим будеш"). Не бажано також ходити обіч стежки по снігу чи болоту, залишаючи свої свіжі сліди (лиха людина може зашкодити здоров'ю). З чим пов'язані такі перестороги, що в цих діях небезпечного, що могло б призвести до таких тяжких наслідків? Подібні вірування притаманні людям у різних куточках земної кулі, й відомі вони були ще за кілька тисячоліть до нашої ери. Так, у хетській міфології вогняно-сонячне божество Телепінус, розгнівавшись на щось, узуло свою праву сандалію на ліву ногу і... зникло. Від того настала темрява на землі й на небі, птахи більше не співали, квіти не цвіли, люди не посміхалися; згасли вогнища, навкруги запанували морок і сум. Виявляється, сліди на землі, за віруваннями, є ознакою саме живих людей. А їх зникнення розцінювалось як видима ознака загибелі, смерті.

У всіх цих випадках до недобрих наслідків призводить порушення порядку, встановленого в космосі (тобто у створеному з первісного хаосу впорядкованому світі). Порушення — це зміщення звичних просторових координат: центру, правого і лівого. Одягання чи взування навпаки — навиворіт, задом наперед, лівого на праве — знаменує перехід до антисвіту — хаосу або ж потойбіччя. Такі засоби добрі в боротьбі з усілякою нечистю: рятуючись від чаклуна чи відьми, треба бігти, роблячи сліди "задом наперед", щоб спрямувати у протилежний бік вражі сили.

Сліди на землі були визначальною рисою саме живої людини. Невипадково їх зникнення розцінювалося як видима ознака загибелі, нещастя. Красномовне в цьому сенсі прокляття: "Щоб і сліду не лишилося на землі". Згідно з поширеними сибірськими повір'ями, душа небіжчика дізнавалася про свою смерть на сороковий день, виявивши, що трава під нею не хилиться, а на попелі не залишається слідів.

В одній із українських пісень наближення смерті пов'язано зі зникненням слідів. Утрата слідів і поява чорного ворона (уособлення самої смерті або її вісника) — настільки яскрава образна картина, що не потребує додаткового пояснення:

Кровця сліди заливає,
Чорний ворон залітає,
Тоту кровцю ізпиває.

Водночас багатьом релігіям світу властиве пошанування відбитку ноги божества або святого. Зображення божественної стопи зустрічається серед наскельних гравюр Північної Європи, що датуються кам'яним віком. Відбиток ноги божества — популярний атрибут давньоєгипетських храмів. Священний слід на плиті можна побачити в Африці. Від Цейлону до Кореї віруючим і досі демонструють відбиток ноги, залишений Буддою на Місяці. В описі мандрів Геродота згадуються знайдені сліди Геракла, за якими простежують шлях героя. Цікаво, що деякі залишені на каменях сліди мають досить великі розміри, хоча переважно вони близькі до нормальної людської стопи (24-32 см.) "Слід Геракла" має довжину "два лікті", тобто майже метр. Одна ступня, вирізьблена в Кам'яній могилі, досягає 50 см. У деяких християнських церквах показують слід від ноги Божої Матері, яка побувала в місцях поблизу.

У численних легендах, казках, бувальщинах наголошено на тому, котрі з міфічних істот залишають сліди, а по котрих сліду не зостається. Проте однозначно відповісти на це питання все одно важко. Підсумовуючи наявні фольклорні, етнографічні, літописні "свідчення", можна припустити, шо сліди залишають здебільшого нави (мерці), боги, духи або герої, пов'язані з потойбіччям. Розповідають, що на півночі Росії в Чистий четвер (перед Великоднем) для духів померлих готували баню і ставили на долівці страву на ніч. Уранці дивилися на пташині сліди, які залишилися на розсипаному попелі й по них пізнавали, що приходили гості. В ірландській міфології богиня Бригітта у вигляді птиці з людською головою відвідує домашні вогнища сільських мешканців і приносить їм добробут. На попелі вона залишає пташиний слід.

Міфічні істоти, які "залишають сліди", є самі володарями того світу, кимось, хто має з ними родинні зв'язки, або ж тими, хто хоч раз побував "там", як, наприклад, Геракл. Причому сліди, що викарбувалися на камені або на землі, видаються неначе перекинутими у зеркальному відображенні, відбитими знизу — з-під землі.

Святі слідів, зазвичай, не залишають. Уже в наш час записане оповідання, як до однієї жінки попросилися на ніч старці. Вона їх покликала вечеряти й постелила. Вони подякували, проте їли своє і спали на своєму. Вранці подорожні зібралися, жінка відчинила двері: надворі було повно снігу. Коли вона після них вийшла на подвір'я — ніде не було й сліду. Жінка здогадалася, що її відвідали святі угодники. У деяких повір'ях і відьма не залишає слідів, навіть на снігу.

Символіка сліду пов'язана з чарівним народженням (див. статтю "Чоботи"), що визначається особливим сакральним значенням ноги, взуття в міфологічних уявленнях. Так, алтайський епічний герой Алтин-хан був зачатий від того, що його батько на полюванні вистрілив у слід велетня. Монгольський Гесер народився тому, що його мати побачила слід богатиря.

В українській казці розповідається про наймичку. Захотіла вона якось пити, а води поблизу не було. Бачить вона: два сліди з водою. Напилася й народила двох близнюків, які росли не по днях, а по годинах. Виросли за сім років і пішли у світ. Відтоді, хоч би де вона жила, прибувало щастя й багатство господарям.

Еротичне значення символіки сліду проступає в підтексті магії замовлянь. Дівчина, яка хоче привернути парубка, "бере землі з-під правої ноги і обсипле його кругом, щоб тягло його до неї, щоб не одходив", або ж замазує до себе в піч землю зі слідом коханого. Так само вчиняє чаклунка Маринка зі слідом Добрині в билині.

Мотив чарування, зокрема зі слідом, поширений у піснях про кохання.

— Ой дівчино чорнявая, що ти наробила?
— Сліди брала, к серцю клала, що вірно любила.

В іншій пісні:

Ой сліди ж мої, сліди,
До чого ви довели?
Ой довели, довели
До славоньки, до біди.

Прикривання сліду кленовим листям, котіння перснем по сліду мало зіграти приворотну роль (котіння по сліду каменем — відворотну):

Пойду я в лісочок,
Вирву кленовий листочок.
Чи прикрию я своєї
Милої слідочок?

Часто знак від ступні намагалися прикрити, щоб парубка не зачарувала суперниця, не завдала шкоди через слід:

Пусти мене, мамцю, в вишневий садочок.
Та най я си вирву з калини цвіточок.
Та най я закрию милого слідочок,
Щоб вітер не віяв, щоб роса не спала,
Щоб мого милого інша не кохала.

Слід використовувався не лише в чарах кохання, а й у "чорній магії". Та сама Маринка, що в билині спочатку причарувала Добриню, за допомогою слідів богатиря перетворює його на "гнідого тура" або оленя. Вірування про заподіяні через слід шкоду, смерть, хвороби надзвичайно поширені у всьому світі. Литовці закопували слід на кладовищі, сподіваючись, що людина скоро піде за своїм слідом (тобто помре). У росіян свіжі сліди, які залишив злодій, радять зібрати в мішок і повісити на димарі, щоб він висох, як скалка. У нганасанів той, хто задумує заздалегідь помститися комусь, має знайти на землі або на снігу його сліди. Тоді він ріже їх ножем, приказуючи: "Нехай скоро помре". Шотландці втикають цвях у слід людини, якій хочуть зашкодити. Розповідають, начебто одне з міст Франції часто відвідувала чаклунка. Коли за нею хтось ішов і втикав у її сліди ніж, жінка не могла зрушити з місця, доки його не виймали.

Слід застосовувався і як лікувальний матеріал у магічній народній медицині: "Напередодні середи жінка з дому хворого відміряє ниткою довжину його ступні, відрізує п'ять гілок такої ж довжини.., потім шукає біля річки камінь... Хворий повертається до сходу, стає правою ногою на поліно...".

У шлюбі має значення, хто першим поставить ногу і зробить слід на весільному рушнику: той владарюватиме в домі. Дівчина, яка виходить заміж, володіє магічною силою, і ця сила виявляється, зокрема, у здатності залишати сліди:

Ой десь би то, дівчинонько,
Ти з паперу звита,
Що ти мене додержала
До білого світу!
Ой з паперу, не з паперу —
З кучерявої м'яти,
Де стояла, розмовляла —
Підківочки знати.

У цьому випадку допомагає розкрити дещо затемнений зміст пісні образ кучерявої м'яти (символ незайманості). В інших піснях наголошується зв'язок слідів на камені з померлими предками, які додають сили своїм живим родичам (здебільшого власник слідів — сирота).

Десь у тебе, дівчинонько,
Та й нерідная мати.
Як ти станеш на камені,
Підківочки знати.

У цій пісні зв'язок із померлою матір'ю очевидний.

Найчастіше стародавній мотив слідів зустрічається в похоронних голосіннях, де він засвідчує ідею відродження, повернення з того світу: "Станьте, мамко, станьте, та походіт по своїм подвір'єчку, та наробіть нам слідочків! Ми будем ті слідочки збирати, будем їх васильчиками обтикати та по тих слідочках вас, мамко, будемо пізнавати!". У давніх похованнях було заведено зображувати на антропоморфних стелах або й просто на камені ступні ніг або сліди, що символізувало вихід із потойбіччя — нове народження.

Жвавий інтерес до теми сліду в його магічному значенні відбився в мові. Частина висловів ("іти слідом", "вислідити", "наслідити", "напасти на слід") своїм корінням сягає доби мисливства й тотемного вшановування звіра. Інші (як "послідовник", "наслідок", "слід охолов", "не залишити й сліду", пов'язані з уявленнями про померлих предків як охоронців роду і про дорогу як шлях до потойбічного світу. Таке ж значення далекої дороги, розлуки надає символові сліду народна пісня:

Нема мого миленького,
Нема його тута!
Посходила по слідоньках
Шавлія і рута.

Зміст

БОГИ

ВСЕСВТ

КАЛЕНДАР

ПОТОЙБЧЧЯ

ДЕМОНЧН СТОТИ

ЛЮДИ З НАДПРИРОДНИМИ ВЛАСТИВОСТЯМИ

КУЛЬТОВ ТВАРИНИ ПТАХИ

РОСЛИНИ

ОБЕРЕГИ

Завадська В.,Музиченко Я., Таланчук О., Шалак О.

С 81 100 найвідоміших образів української міфології. — К.: Орфей, 2002. — 448 с. (100 найвідоміших)

I8BK 966-96200-0-7

Людська душа потребує єднання зі світом, тому міф завжди буде органічною часткою культури. До світогляду нашого народу увійшли вірування та уявлення багатьох поколінь, які жили на території сучасної України й належали до різних племен та археологічних культур. Давні збирачі, мисливці, рибалки, скотарі й землероби залишили відлуння своїх вірувань у тому багатогранному комплексі, який ми звемо українською традиційною культурою.

Ця книжка є оригінальною спробою систематизовано представити найхарактерніші й найцікавіші образи, що існували у віруваннях і магічній практиці українського етносу.